

शैतनचन्द्रोदयनाटकम् ।

महाकवि श्रीकार्यपूरविरचितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचितया टीकया
समलङ्कितम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वतीयम्बे मुद्रितम् ।

— ० —

६१ १८८५ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর

২ নং রমাথমজুমদারের স্ট্রীট ।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

৫৬ নং আমহস্ট্রীট ।

चैतनचन्द्रोदयनाटकम् ।

..००.

: ।

प्रस्तावना ।

नान्दी ।

निधिषु कुमुदपद्मशङ्खमुख्ये -
अरुचिकरो नवभक्तिचन्द्रकान्तेः ।
विरचितकलिकोकशोकशङ्ख-
विषयतमांसि हिनसु गौरचन्द्रः ॥ (क)

(क) यन्वारम्भे यन्यप्रतिपाद्यपरमदेवताचैतन्यदेवप्रभावकीर्तन-
रूपां नान्दीसाह, निधिष्विति । नवाः भक्तय एव चन्द्रकान्ताः
अणिविशेषाः तेः कुमुदपद्मशङ्खमुख्येषु कुमुदादिषु निधिषु शेवधिषु,
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेरित्यमरः । अरुचिम् अनतुरागं
करोति जनयतीति तथोक्तः, गौरचन्द्रेण लोकेषु तथा भक्तिमार्गः प्रद-
र्शितः येन ते निधीनपि तच्छान् मन्वन्ते इति भावः । तथा, विरचितः
अर्पितः निष्ठात इत्यर्थः कलिकोके कलिकालरूपचक्रवाकौ शोक एव
शङ्खुः कीलरूपास्त्रविशेषः येन तथाभूतः, चन्द्रोदये चक्रवाकीविरहात्
यथा चक्रवाकस्य शोकः स्यात् तथा नवभक्तिप्रदर्शनेन अधर्मव्यपनमात्
अधर्मराजस्य कलेः शोक इति भावः । गौर एव चन्द्रः चैतन्यदेवः,
विषयाः सक्चन्दनवनिबाहुपभोगरूपसंसारवासनाः एव तमांसि

नाम्यन्ते सूत्रधारः (ख) । अलमतिप्रसङ्गेन । भो भो ! अद्याहं
रत्नाकरवेला—कन्दलितदलित—कज्जलोज्ज्वलमहानील-
मणिकन्दलस्य नीलगिरि-दरी-दरीदृश्यमान-घनदलमाल-
तमालतरु-कडम्बस्य गभीरतर-कोटर-महाऽवटवट-निकट-
प्रकट-प्रमद-मातङ्गस्य भगवतः श्रीपुरुषोत्तमस्य गुण्डिचा-
यात्रायां सकल-दिग्विदिग्विहारि-हारि-नरनिकर-मुखर-

तिभिराणि हिनस्तु भाग्यतः । रूपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
रूपकं रूपितारोपाद् विप्रये निरपङ्गवे इति । पुष्पिताप्याष्टमम्,
अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि ङ नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्येति
तल्लक्षणात् ।

(ख) नान्दी । नन्दयति अभ्यानिति नान्दी । तदुक्तं दर्पणे,
देशद्विजन्मपादीनां स्तुतिर्यस्यात् प्रयुज्यते । आशीर्वचनयंयुक्ता तस्मात्
नान्दीति कथ्यते । मङ्गल्यगङ्गचन्द्राङ्गकोककैरवशंविनी । पदैर्युक्ता
डादृशभिरष्टाभिर्वा पदैरुतेति । पदशब्देनात्र श्लोकचतुर्थभागः सप्त-
तिङन्तं वा उच्यते । अत्राप्यपहा नान्दीति बोद्धव्यम् ।

(ग) अतिप्रसङ्गेन नामिदमित्यादि । — अतिप्रसङ्गं वेलायां
(ग) अतिप्रसङ्गेन नामिदमित्यादि । — अतिप्रसङ्गं वेलायां
तटे कन्दलितः अङ्कुरितः दलितं मर्दितं यत् कज्जलम् अङ्गनं तद्वत्
उज्ज्वलन् दीप्यमानः यः महानीलमणिः महान् नीलकान्तोपलः तस्य
कन्दलः नवाङ्कुरः तस्य नीलगिरेः नीलाचलस्य दृश्यां गुहायां दरी-
दृश्यमानः पुनरतिशयेन दृश्यमानः घना निविडा दलमाला पलावलिः
यस्य तादृशः यः तमालतरुः तस्य कडम्बस्य कोरकस्य । गभीरतरम्
अतिगभीरं कोटरं गङ्गारं यस्य तादृशस्य महतः अवटवटस्य अक्षय-
वटस्य निकटे प्रकटः उत्कटः प्रमदः मदमत्तः यः मातङ्गः गजेन्द्रः
तस्य तत्सर्वरूपस्यैवार्थः श्रीपुरुषोत्तमस्य श्रीजगन्नाथदेवस्य रथमापण्य
यत्र मन्दिरे याति तत् गुण्डिचेत्यभिधीयते तत्र यात्रायां रथ-

मख-रममाण-जयध्वनि-ध्वनित-जगदण्डभाण्ड-कुहरे प्रमो-
द-मोदमान-मानस-रसाऽविभक्त-भक्तजन-जनित-भगवत्की-
र्त्तन-कुतूहल-हलहलाखन-खानन्दित-दिग्बधूनिकरे स-
विमर्द-मर्दल-साहचर्यलम्पट-पटह-महापण-पणवखन-ख-
नल्प-ढक्का-ढक्कार-गभीरभेरी-भाङ्गति-दुन्दुभि-दुङ्कार-कार-
णान्यग्रह्याग्रहनिरवधि-वधिरायमाण-जननिकरे कचन
समये सेवाधिकारितयाऽरतया समुपसोदता सोदता च

यात्रायामिति भावः । सकलेति सकलैः सर्वैः दिग्विदिग्विहारिभिः
दिग्विदिग्विहारिभिरित्यर्थः हारिभिः मनोहारिभिः नरनिकरैः मानव-
उन्दैः कर्त्तृभिः सुखरेषु वाचालेषु सुखेषु रममाणैः सुखेभ्यः उच्चरद्भि-
रिति भावः जयध्वनिभिः जय जगन्नाथ ! जय पुरुषोत्तम ! इत्येवं
रूपैरित्यर्थः करणभूतैः ध्वनितं पूरितं जगदण्डभाण्डकुहरं ब्रह्माण्ड-
विवरमित्यर्थः यस्मिन् तादृगे । प्रमोदेति प्रमोदेन प्रहर्षेण मोदमानं
हृष्यत् मानसं यैः तादृशेषु रसेषु भगवद्भक्तिरसेष्वित्यर्थः अविभक्ताः
अकृतविभागाः तुल्याधिकारिण इत्यर्थः ये भक्तजनाः तैः जनितम्
उत्पादितं प्रस्तुतमित्यर्थः यत् भगवत्कीर्त्तनं पुरुषोत्तमस्तुतिरित्यर्थः
तत्र कुतूहलेन तदाकर्षणौत्सुक्येनेति भावः यः हलहलाखनः
साधारणजनकोलाहलशब्दः तेन खानन्दितः सुखं हर्षितः दिशो
बध्व इव तासां निकरः समूहः यस्मिन् तत्राभूते । सविमर्देति
विमर्देन ताडनाविगेषेण सच्च वसन्तमानाः ये मर्दलाः वाद्यभेदाः तेषां
साहचर्ये साहायके लम्पटाः प्रियाः ये पटहाः वादित्वविशेषाः
मर्दलेन सच्च पटहखनोऽतिमधुर इति भावः, तथा महान् पणः
मूल्यं येषां तादृशाः ये पणवाः वाद्यविशेषाः तेषां खनैः शब्दैः,
खनद्वानां बहनां ढक्कानां वाद्यविशेषाणां ढक्कारैः रवविशेषैः,
गभीराभिः घनाभिः भेरीणां भाङ्गतिभिः शब्दैः शेषैः, तथा

भगवत्-कृष्णचैतन्य-तन्यमान-तिरोभाव-भाव-भा-भावित-
मानंसाऽरुषा परुषाऽऽपहृशावशाद्घातघातवैमुख्येन मुख्ये-
न हेतुना तथाविधेऽपि परमानन्दे मानं देयमपि न कुर्वता
वताऽवनिभृताऽनिभृताऽभिलाषेण गजपतिना प्रतापरुद्रे-
णाऽऽदिष्टोऽस्मि । यथा, हंही चारणाचार्य्य ! (ग)

दुन्दुभीनां तदाख्यवाद्यानां दुङ्कारैः कारणैः हेतुभिः अन्येषां
शब्दानाम् अग्रहेण अग्रवशेन निरवधि अनवरतं वधिरायमाणाः
वधिरा इव आचरन्तः जननिकराः लोकसङ्काः यस्मिन् तथाविधे ।
सेवेति सेवायां जगन्नाथस्य परिचर्यायाम् अधिकारितया । अरतया
अविरतया इत्यर्थः । ससुपसोदता ससुपस्यावियनेत्यर्थः सीदता सेवा-
व्ययतया क्लिश्यतेत्यर्थः । भगवदिति भगः ऐश्वर्यादिषट्कं विद्यते
अस्य स भगवान्, ऐश्वर्य्यस्य समयस्य वोर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव पक्षां भग इतीङ्गना इति । तेन कृष्णचैतन्येन चैतन्य-
देवेनेत्यर्थः तन्यमानः क्रियमाणाः यस्तिरोभावः स्वात्मनि लय इत्यर्थः
स एव भावः व्यापारः तस्य भा प्रकाशः तथा भावितं चिन्तितं मान-
सारुः हृण्मर्मव्यथा येन तादृशेन चैतन्यदेवतिरोधानम् अरन्तुदमित्य-
मन्यमानेनेत्यर्थः, अपरुषा रोषशून्येन । नास्ति शातं सुखं शुभमित्यर्थः
यस्मात् सः अशातः अतिशुभस्वरूपः तादृशस्य शातस्य सकूलमयस्य
परमसुहृद् इत्यर्थः शर्मशातसुखानि चेत्यमरः, चैतन्यदेवस्येति भावः
वैमुख्येन तिरोधानवशात् स्वपरित्यागरूपेणेति भावः सुख्येन प्रधानेन
हेतुना आपहृशावशात् विपत्समयवशात् । मानं सम्भ्रान्तजनगण-
सम्मानमित्यर्थः । अयता रक्षता अविनिभृता राज्ञा अविनिभृताभि-
लाषेण असिद्धमनोरथेन चैतन्यतिरोधानात् मनोरथमपूर्णं मन्यमाने-
नेत्यर्थः गजपतिना तदुपाधिनेत्यर्थः । चारणाचार्य्य ! नटगुरो !

सोऽयं नीलगिरीश्वरः स विभवो यात्रा च सा शुण्डिचा
ते ते दिग्बिदिगागताः सुकृतिनस्तास्ता दिदृक्षार्त्तयः ।

आरामाश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः

सर्वाण्येव महाप्रभुं वत विना शून्यानि मन्यामहे ॥ (घ)

तदिदानीं प्रेम-सौभगवती भगवती यतीन्द्रस्य तस्यैव
गुणपरिमलीहार-सारेण रसारेण केनापि प्रयोगेण शुभ-
वता भवताऽहमानन्दनीयः (ङ) । यतः

प्रियस्य साक्षादविलोकजन्यां

वाधां विमोढुं न हि कोऽप्युपायः ।

सुहृद्भिरुक्तादथवाऽभिनीता-

दृते तदीयाद् गुणसम्प्रयोगात् ॥ (च)

(घ) स इति । अयं सः नीलगिरीश्वरः नीलाचलयरः, स विभवः सम्भ्रान्त इत्यर्थः, सा च शुण्डिचायात्रा रथयात्रेत्यर्थः, ते ते प्रसिद्धाः सम्भ्रान्ता इत्यर्थः दिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च आगताः सुकृतिनः पुण्यवन्तः, ताः ताः दिदृक्षास्तु दर्शनेच्छास्तु आर्त्तयः व्यग्रता इत्यर्थः, त एव च नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः पराभवकारिणः आरामाः उद्यानानि, यतानि सर्वाण्येव वत खेदे महाप्रभुं श्रीचैतन्यदेवं विना शून्यानि मन्यामहे तर्कयामः । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तं, स्तस्याश्चैर्यदि सः सजौ मततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(ङ) प्रेमेति प्रेम भक्तिः तेन यत् सौभगं वाह्यं तद्वतः । यतीन्द्रस्य योगीन्द्रस्य तस्यैव चैतन्यदेवस्येत्यर्थः । गुणेति गुणानां भक्ति-
दयादीनां यः परिमलः सौरभं तस्य उद्गारः प्रकाश इत्यर्थः सारः प्रधानं यत्र तादृशेन रसारेण रसालेन रसवतेत्यर्थः । प्रयोगेण नाशेन । शुभवता सौम्येन । आनन्दनीयः विनोदनीयः ।

(च) प्रियस्येति । सुहृद्भिः बन्धुभिः उक्तात् कथितान् अथवा

५. तन्वचन्द्रोदयनाटके

इति तदवश्यमत्र यतनीयम् । चित्रञ्चैतत् ।

निर्धूमोऽप्यनुमीयते प्रतिदिशं यस्य प्रतापानलः

साधूनां सुखदो विपक्षशूलभव्यूहस्य दाहोद्गुरः ।

प्रागेव स्फुटने विशङ्कितधिया यस्योष्णतां प्रक्रमैः

श्रीशेनावरशैरकारि बहुभिर्ब्रह्माण्डलेपो वह्निः ॥ (क)

सोऽयं मूर्त्तिमानिव निवह्नीभूतः पराक्रमः क्रम-समुप-
चीयमान-भगवद्भाव-स्वभाव-स्वयमाविर्भूत-शान्तिरसाऽव-
गाहनिर्धूतरजस्तमस्तया अस्तया अविद्यया शम इव शरीरी
परेषामपि मनसि न सिध्यन्तीं विषयवासनां करोति ।

अभिनीतात् नाञ्चैन प्रयुक्तात् तदीयात् प्रियसम्बन्धिन इत्यर्थः गुणानां
सम्बन्धयोगात् समालोचनादित्यर्थः ऋते विना प्रियस्य अविलोकजन्यां
विरहजनितानित्यर्थः बाधां पीडां विमोढुं विशेषेण शङ्कितं साक्षात्
स्वतः कोऽपि उपायः न हि नैव अस्तोति शेषः । अत्रेन्द्रवज्ज्वोपेन्द्र-
वज्जाष्टत्तयोर्भिन्नत्वात् उपजातिवृत्तम्, अनन्तरोदीरितलक्षभाजौ पादौ
यदीयावुपजातवस्ता इति, स्यादिन्द्रवज्जा यदि तौ जगौ ग इति,
उपेन्द्रवज्जा प्रथमे लघौ सेति तल्लक्षणात् ।

(क) निर्धूम इति । साधूनां सतां सुखदः शान्तिप्रदः तथा
विपक्षाः शत्रवः शत्रुभाः पतङ्गा इव तेषां व्यूहस्य निवहस्य दाहे
भस्मीकरणे उद्गुरः उद्भटः यस्य प्रतापरुद्रस्य प्रतापानलः निर्धूमोऽपि
धूममूढोऽपि प्रतिदिशम् अनुमीयते प्रतीयते । यस्य प्रतापानलस्य
उष्णताम् उत्तापानां प्रक्रमैः प्रभावेः स्फुटने विदारणे विशङ्किता
विशेषेण शङ्कित धीर्यस्य तादृशेन श्रीशेन नारायणेन प्रागेव पूर्वमेव
बहुभिः आयरणैः वह्निः ब्रह्माण्डस्य लेपः अकारि कृतः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) सोऽयमिति सः अयं प्रतापानलः मूर्त्तिमान् देहवद्भः

प्रथमोऽङ्कः ।

बद्धधुना धुनानः सन्देहं देहञ्च कृतार्थयत्नयमहं श्रीनाथे-
नाऽनुगृहीतेन तस्यैव भगवतोऽवतो निजकरुणां श्रीकृष्ण-
चैतन्यस्य प्रियपार्षदस्य शिवानन्दसेनस्य तनुजेन निर्मितं
परमानन्ददास-कविना विनाशित-हृत्कषाय-तिमिरं श्री-
चैतन्यचन्द्रोदयं नाम नाटकमभिनीय समीहित-हितमस्य
नृपतेः करिष्यामि (ज) । अपतोऽवजोऽयम् । भो भो ! इत
इतः ।

प्रविश्य पारिपात्रिकः । भाव ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सूत्रधारः । मारिष ! किन्तत् ।

नियहीभूतः घनीभूतः पराक्रम इव स्थित इत्यर्थः, क्रमेण ससुपचीय-
मानस्य सम्यग् वर्द्धमानस्य भगवतः श्रीचैतन्यस्य भावस्य स्वभावेन
स्वयमात्रिभूतः यः शान्तिरसः तस्मिन् अवगाहेन प्रवेशेन निर्घृते
जाजिते रजस्तमसो यस्य तत्तया अस्तया विध्वस्तया अविद्यया
मायया मायाविध्वंसनेनेत्यर्थः शरीरो मूर्त्तिमान् शम इव शान्ति-
मापद्यमान इत्यर्थः परेषाम् अन्येषामपि किं पुनः स्वस्येति भावः
सनसि स्थितामिति शेषः विषयवासनां भोगलक्षणां सिध्यन्तीं सफलान्
न करोति, राज्ञः प्रतापरुद्रस्य मनसि ईदृशः शान्तिरसो जातः
येन तद्दर्शनेन तत्सङ्घचारिणामन्येषामपि विषयलक्षणानिष्टसिद्धिश्यते
इति भावः । धुनानः कल्पयन् निरस्यन्नित्यर्थः । कृतार्थयन् चरि-
तार्थं कुर्वन्नित्यर्थः । श्रीनाथेन नारायणेन वा राज्ञा प्रतापरुद्रेण ।
अवतः रजतः प्रियपार्षदस्य प्रियसङ्घचरस्य । तनुजेन पुत्रेण ।
विनाशितेति विनाशितं विध्वंसितं हृदः हृदयस्य कषायं मालिग्य-
विधायकं तिमिरं येन तादृशं श्रीचैतन्यं श्रीयुक्तं ज्ञानं चन्द्रोदय इव
यस्मात् तथोक्तम् । अभिनीय नाट्येन प्रयुज्य । समीहितहितं
वाञ्छितहितकार्यम् ।

चैतन्यचन्द्रोदयनाटके

पारिपाश्विकः । एतावत्यपि भगवतः श्रीनीलाचल-
चलदानन्दकन्दस्य स्यन्दन-यात्रा-परमानन्दे कतिपये
सुखीपरमे परमविमनस्कास्तमस्काण्ड-भाण्डमिव ब्रह्माण्डं
मन्यमाना विलपन्तः सन्ति (भ्र) । तथाहि,

अहो ! सोऽयं नीलाचलतिलकयात्राविधिरियं
नवीद्यानश्रेणीरथविजयवर्त्मनाऽपि तदिदम् ।

दहत्युच्चैः पित्तज्वर इव दृशौ क्लन्तति मनः

खलानां वाणीव व्यथयति तनुं हृद्भ्रूण इव ॥ (ज)

(भ्र) एतावतीति एतत्परिमाणेन सभक्षिके इत्यर्थः श्रीनी-
लाचले चलन् तिष्ठन् यः आनन्दकन्दः आनन्दमूलं जगत्त्राघदेव इति
भावः तस्य स्यन्दनयात्रा रथयात्रा एव परमानन्दः सहोत्सवः तत्र
कतिपये जना इति शेषः सुखस्य आनन्दस्य उपरमे व्यपगमे इवेत्यत्रा-
ध्याहार्यम् अथवा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । परमविमनस्काः अतिविकत-
मनसः सन्तः तमस्काण्डानां निमिरराशीनां भाण्डम् आधारमिव
अश्वकारपूर्णमिवेत्यर्थः । विलपन्तः परिदेयन्तः, विलापः परि-
देवनमित्यमरः ।

(ज) अहो इति । अहो आश्चर्यं सः अयं नीलाचलस्य
तिलकं ललाटभूषणं श्रीपुरुषोत्तम इत्यर्थः तस्य यात्राविधिः रथ-
यात्रामहोत्सव इत्यर्थः, इयं नवा नवीना उद्यानश्रेणी, तत् इदं
रथविजयवर्त्म रथयात्राया विजयमार्गः, एतत् सर्वं पित्तज्वरः
पैक्षिको ज्वररोग इव उच्चैः अतिशयेन दृशौ नेत्रे दहति, खलानां
दुर्जनानां वाणीव वचनमिव मनः क्लन्तति क्षोभयति, तथा हृद्भ्रूण
इव हृदयसर्मजतमिव तनुं शरीरं व्यथयति व्याकुलीकरोति । शिख-
रिणीष्टन्, रसै रुद्रैश्चिह्ना यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्ष-
णात् । अत्र साहोपमानुप्राणितविभावनाविशेषोक्तोः सङ्करः ।

तत् कथय किमत्र रहस्यम् । (ट)

छत्र । मारिष ! धन्योऽसि । यस्य तेऽस्य ते किलानयो-
र्नयनयोर्नयसाफल्यकारिणः परमभागवता अद्य गोचरी-
भूता भूतारण्यकतः । (ठ)

पारिपार्श्विकः । भाव ! कोऽमी ।

छत्र । श्रीकृष्णचैतन्यपार्षदाः ।

पारि । कोऽसौ चैतन्यगोखामी ।

सूत्र । मारिष ! अद्यापि जननी-जठर-पिठरपिहित
एवाऽसि यदिदं महाप्रभोस्तस्य नाम नाम च न श्रुतम् (ड) ।
श्रूयताम् ।

आश्चर्यं यस्य कन्दो यतिमुकुटमणिर्माधवाख्यो मुनीन्द्रः
श्रीलादैतः प्ररोहस्त्रिभुवनविदितः स्वाम्य एवावधूतः ।

उक्तं हि दर्पणे, सालोपमा यदेकस्योपमानं बद्ध दृश्यते इति । विभा-
वना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति । सति हेतौ फलाभावो
विशेषोक्तिस्तथा विधेति । अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनरिति च ।

(ट) रहस्यं गोथं गूढं वस्तु इत्यर्थः ।

(ठ) नयसाफल्यकारिणः दर्शनचरितार्थताविधायिनः, परमभाग-
वताः परमभगवद्भक्ता इत्यर्थः । गोचरीभूताः दर्शनपथं गता इत्यर्थः,
भूतारण्यकतः पृथिव्युद्धारणकारिणः ।

(ड) जननीति । जनन्याः मातुः जठरं ज्ञानिरेव पिठरं षट्-
तेन पिहितः आच्छादितः मातृगर्भस्थित इत्यर्थः । नाम सम्भा-
वनायां वा प्रसिद्धौ ।

(ड) आश्चर्यमिति । आश्चर्यं वतीनां सम्प्राप्तिनां मुकुटमणिः
किरीटरत्नं माधवाख्यः माधवो नाम मुनीन्द्रः यस्मैति सर्वत्र योज्यं,

श्रीमद्वक्त्रेश्वराद्या रसमयवपुषः स्कन्धशाखास्वरूपा
विस्तारी भक्तियोगः कुसुममथ फलं प्रेम निष्कैतवं यत् ॥ (ठ)
अपिच,

ब्रह्मानन्दश्च भित्त्वा विलसति शिखरं यस्य यात्रात्तमीळं
राधाकृष्णाख्यलीलामयखगमिथुनं भिन्नभावेन हीनम् ।
यस्य क्राया भवाध्वश्चमशमनकरी भक्तसङ्कल्पसिद्धे-
हेतुञ्चैतन्यकल्पद्रुम इह भुवने कश्चन प्रादुरासीत् ॥ (ण)

पारि । भाव ! किम्ययोजनो जनोहृदूरोऽयमवतारः । (त)

महाप्रभोः चैतन्यदेवस्य कन्दः मूलं, श्रीलाद्वैतः श्रीमान् अद्वैतः
प्ररोहः अङ्कुरः, त्रिसुवने विदितः प्रसिद्धः अवधूतः योगिविशेषः
स्कन्धः प्रकाण्डः, श्रीमन्तः वक्रोन्मरप्रभृतयः रसमयं शान्तरसपूर्णं
वपुः शरीरं येषां तादृशाः अतएव स्कन्धस्य काण्डस्य शाखास्वरूपाः
स्कन्धविनिर्गता विटपा एवेत्यर्थः, विस्तारः प्रभूतः भक्तियोगः कुसुमं,
यत् निष्कैतवम् अज्ञातिमं प्रेम तत् फलम् । स्रग्धरादत्तं, स्वध्वै-
र्यानां त्वयेष त्रिसुनियतिथुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तद्गुणान् ।

(ण) ब्रह्मानन्दमिति । यस्य शिखरम् अप्यभागः ब्रह्मानन्दं भित्त्वा
विदार्य अवगाह्येत्यर्थः विलसति विभाति, यत्र राधाकृष्णौ आख्या
यस्य यथोक्तं लीलामयखगमिथुनं श्रीलामयपञ्चियुगलं भिन्नभावेन
पार्थक्येन हीनम् अभिन्नमित्यर्थः सत् आतः गृहीतः नीडः कुलायः
येन तथोक्तं कतनिलयमित्यर्थः, यस्य क्राया भवाध्वनः संसारमार्गस्य
यः अमः श्लेषः तस्य शमनकरी शान्तिविधायिनी, तादृशः कश्चन
भक्तानां सङ्कल्पस्य मानसस्य सिद्धेः हेतुः कारणभूतः चैतन्य एव कल्प-
द्रुमः इह भुवने प्रादुरासीत् आविर्भव । स्रग्धरादत्तम् ।

(त) किम्ययोजनः किमर्थः, जनानाम् अहः तर्कः तस्य दूरः
अतर्कणीय इत्यर्थः, अयम् अवतारः चैतन्याविर्भाव इत्यर्थः ।

मूत्र । मारिष ! अवधेहि बधे हि मनसो निर्विशेषे-
 ऽशेषे परे ब्रह्मणि लय एव परः पुरुषार्थस्तत्साधनं धनं हि
 केवलम् अद्वैतभावेनेति सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेनाऽऽद्यत्वे-
 नाऽपि मन्वानानां विदुषां स्वमताऽऽग्रह-ग्रहणहीतानाम्
 अनाकलितं तत्र तत्रैव शास्त्रेषु गूढतयोदृतयोत्तमत्वेन
 स्थितमपि सच्चिदानन्दघनविग्रहो नित्यलीलोऽखिलसौभग-
 वान् भगवान् श्रीकृष्ण एव सविशेषं ब्रह्मेति तत्त्वं तस्यो-
 पासनं सनन्दनाद्युपगीतं विगीतमविकलः पुरुषार्थस्तस्य
 साधनं नाम नागसङ्कीर्त्तनप्रधानं विविधभक्तियोगमावि-
 र्भावयितुं भगवान् चैतन्यरूपी चैतन्यरूपीभवन्नावि-
 रासीत् । (थ)

(थ) अवधेहि अवधानं कुरु श्रूयतामित्यर्थः । बधे दमने
 वशीकरणे इत्यर्थः सतीत्यर्थः निर्विशेषे विशेषः भेदः तद्ब्रह्मिणे व्यभिचरे
 अशेषे पूर्णे इत्यर्थः परे परमे ब्रह्मणि परमात्मनि लयः विलीनत्वं
 कैवल्यावाप्तिरित्यर्थः पुरुषार्थः प्रधानपुरुषप्रयोजनं मुक्तिरित्यर्थः तस्य
 साध्यते अनेनेति साधनम् उपायभूतं धनं इदं केवलम् एकमात्रम्
 अद्वैतभावना जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनमित्यर्थः । सर्वेषां शास्त्राणां
 प्रतिपाद्यत्वेन बोध्यत्वेन आद्यत्वेन सुखत्वेन अपि मन्वानानां भावयतां
 विदुषां विद्यावतां स्वमतस्य न्नसिद्धान्तस्य आप्तः निर्वन्द्य एव यद्दः
 तेन गृहीतानां स्वं स्वं मतं पुष्पताम् अनाकलितम् अविवेचितं
 गूढतया रहस्यतया ऊदतया गृहीततया उत्तमत्वेन उत्कर्षेण स्थित-
 मपि । सच्चिदानन्दघनविग्रहः नित्यज्ञानानन्दपूर्णशरीरः नित्यलीलः
 सततविहारी अखिलसौभगवान् सर्वसौभाग्यपूर्णः । सविशेषं सम्पूर्णं
 ब्रह्म परमात्मा इति तत्त्वं याथार्थ्यम् । सनन्दनादिभिः ब्रह्मसुतैः

धारि । भाव ! किं तेनेह तेने हरिणा स्वाऽभिमत-
मतव्यञ्जकी ग्रन्थः । (द)

सूत्र । यद्यपि को न वेद वेदकर्तृत्वं भगवतस्तथाऽपि
खल्वन्तर्यामी यामीहते प्रेरणां न खलु सा वाह्योपदेशतो
देशतो वा कालतश्च परिच्छिन्ना भवितुमर्हति । (ध)

धारि । भाव ! तर्हि कथं तत्रैवोदारमते रमते न
सर्वः । (न)

उपगोतं कीर्तितं विगीतं विशेषेण गीतञ्च । स एव अविकलः सम्यक्
पुरुषार्थः कैवल्यसाधनमित्यर्थः । तस्य उपासनस्य साधनम् उपायः
नाम प्रसिद्धं नामसङ्कीर्तनमेव प्रधानं यत्र तादृशं विविधं नानाविधं
भक्तियोगम् आविर्भावयितुं प्रकटयितुं चैतन्यरूपी चित्स्वरूपः पर-
मात्मा इत्यर्थः चैतन्यरूपीभवन् श्रीचैतन्यदेवमूर्तिः सन् आविरासीत्
प्रादुर्बभूव ।

(द) तेने विस्तृतः प्रकाशितः स्वाभिमतस्य स्वाभिप्रेतस्य मतस्य
व्यञ्जकः प्रकाशकः । ग्रन्थः सन्दर्भः ।

(ध) वेदकर्तृत्वमिति भगवतः परमात्मनः वेदकर्तृत्वं श्रुतिप्रथेह्यत्वं
को जनः न वेद न जानाति ? अपितु सर्व एव जानातीत्यर्थः ।
अन्तर्यामी सर्वेषाम् अन्तरात्मस्वरूपः सः यां प्रेरणां नियोगम् ईहते
चेदते यथा प्रणाल्या लोकान् नियन्तुमिच्छतीति भावः सा प्रेरणा
वाह्योपदेशतः वाह्यविषयोपदेशेन देशतः देशानुसारेण कालतः
समयानुसारेण च परिच्छिन्ना निर्णीता न खलु नैव भवितुमर्हति ।
तत्सन्दर्भे तादृशं मतं प्रकटितं तत् खलु वाह्योपदेशतः देशकालविभा-
गतश्च प्रकटयितुं न शक्यते इति भावः ।

(न) उदारमते उत्कृष्टाभिमतविषये सर्वः जनः न रमते न
प्रासजति ।

सूत्र । विविधवासना-सनाथो हि लोको लोकोत्तरे
वर्त्मनि कथं सर्व एव प्रवर्त्तताम् । वासनाबद्धा अज्ञाऽऽश्रयते
हि भेदकतां मतेरिति । (प)

पारि । भाव ! भक्तियोगी योऽगोचरः शास्त्रकृतां स च
सचमत्कारं ज्ञानमेव जनयति तस्य ब्रह्मकैवल्यं बल्यं फल-
मिति को भेदः । (फ)

सूत्र । मारिष ! “एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातासु-
रागो द्रुतचित्त उच्चैरित्यादिना” भगवन्नामसङ्कीर्त्तनादि-
रूपस्य भक्तियोगस्य योऽगस्य रतिजनकभावः स खलु पार्ष-
दभावं भावं भावमवतिष्ठते (ब) । तथाच “तैर्दर्शनीयावय-

(प) विविधेति विविधाः नानाप्रकाराः याः वासनाः संस्कार-
विशेषाः ताभिः सनाथः युक्तः । लोकोत्तरे अलौकिके । वासनया
बद्धा नियन्त्रिता अज्ञा विश्वासविशेषः मतेः बुद्धेः भेदकतां विभि-
न्नतांम् आश्रयते बुद्धिभेदं करातीत्यर्थः ।

(फ) भक्तियोग इति भक्तिः पूज्येष्वनुरागः स चात्र प्रेम-
विशेषः तस्याः योगः उद्भूतः । अगोचरः अविदितः शास्त्रकृद्भिर्भक्ति-
मार्गो न दर्शित इति भावः । स च भक्तियोगः सचमत्कारं साङ्गुतम् ।
ब्रह्मकैवल्यं ब्रह्माद्वैतं बल्यं मुख्यम् । को भेदः विशेषः वेदादिशास्त्रस्य
अभिनयसन्दर्भस्य चैतन्यप्रणीतस्य चानयोरिति भावः ।

(ब) एवमिति इत्थं नियमवान् स्वस्य प्रियस्य प्रीतिभाजनस्य
चैतन्यरूपिणः कृष्णस्य नामकीर्त्या नामकीर्त्तनेन जातासुरागः अतु-
रक्तः तथा उच्चैरतिशयेन द्रुतचित्तः आर्द्रमनाः । अगस्य न गच्छतीति
अगः तस्य स्थावरस्य पृथक्पर्यतादेरपीति भावः रतिजनकभावः प्रेमा-
र्त्तत्वमित्यर्थः पार्षदभावं सालोक्यरूपं भावं भावं भूत्वा भूत्वा अव-
तिष्ठते, तादृशप्रेमाद्रीभावः सालोक्यसङ्कीर्त्तरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ।

वैरित्यारम्य पश्यन्ति ते मे हचिराण्यम्ब ! सन्तः प्रसन्नहासा
रुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं
सृष्टृणीयां वदन्तीति” तद्रूपतैव तेषां मोक्षी न तु कैवल्य-
मत एव त एवमूचिरे कपिलपादाः । “भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
सीति” । अतः खलु कलौ नाम नामसङ्कीर्त्तनमेव पुरुषार्-
थसाधकताऽतिरस्कारिपुरस्कारि रत्याख्यभावस्य । (भ)

पारि । भाव ! भावत्कं वचनमिदम् अतोव विस्मापकं
यतो भगवन्नाम मुक्तिमेव जनयतीति शास्त्रं तदन्यथा
चेत् । उच्यते । वस्तुतस्तु “नारायणेति स्त्रियमाण इयाय
मुक्तिमिति” श्रूयते । (म)

(भ) तैरिति दर्शनीयः अवयवः येभ्यः तादृशैः तैः अस्मद्दर्शन-
प्राप्तियोग्यैरित्यर्थः । पश्यन्तीति हे अम्ब ! मातः ! ते सन्तः,
साधवः मे मम प्रसन्नः हासो येषां तादृशानि तथा अरुणे रक्ते
लोचने येषां तानि दिव्यानि वरप्रदानि रूपाणि पश्यन्ति साक्षात्-
कुर्वन्ति तथा साकं सह तैः रूपैरिति श्लेषः सृष्टृणीयां मनोज्ञां वाचं
वदन्ति । तद्रूपता सालोक्यरूपेत्यर्थः । भक्तिः भगवति प्रेमभावः
सिद्धेः कैवल्यरूपाया मुक्तेः गरीयसी श्रेयसी, कैवल्यं हि ब्रह्मीभावः
क्वा तत्र सुखाया ? सालोक्ये तु सततमेव तं साक्षात्कुर्वन्तः परमा-
नन्दमनुभवन्तीति भावः । पुरुषार्थसाधकतेति पुरुषार्थस्य सालोक्य-
रूपमुक्तेः साधकतां न तिरस्करोति नाट्योतीति तथोक्तं प्रत्युत
पुरः करोति प्रकटयतीति तथोक्तञ्च इत्यर्थः रत्याख्यभावस्य प्रेमभावस्य
इत्यर्थः ।

(म) भावत्कं भवत इदं भवदीयमित्यर्थः । विस्मापकं विस्मय-
जनकम् । नारायणेति स्त्रियमाणः सुसुर्भुजनः नारायण ! इति वद-
न्निति श्लेषः मुक्तिम् इयाय प्राप ।

सूत्र । विहस्य । मुक्तिशब्दोऽत्र पार्श्वदस्वरूपपरः । यत-
स्तत्रैव “सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्त्तिनामिति” ।
इदमेव श्रीकृष्णचेतन्यमतमन्यमतमपास्तं करोति । अनु-
तिष्ठन्ति चैतत् सुकृतिनः कृतिनः (य) । अतस्तदवतारेण
कलिरप्ययं कृतार्थः ।

पारि । कथमेतत् ।

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यच्छन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ (र)

इति निन्दाश्रवणात् ।

सूत्र । तत् तु श्रीकृष्णात्रतारतः पूर्वपूर्वकलिपरम् ।

अन्यथा,

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशीकतमोनुदम् ।
अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद् यशः ॥ (ल)

(य) सद्य इति सद्यः सपदि भगवतः पार्श्ववर्त्तिनां पार्श्वचराणां
स्वरूपं जगृहे । अपास्तं करोति निराकरोति । एतत् मतं सुकृतिनः
पुण्यवन्तः कृतिनः कार्यकुशला नराः अतुतिष्ठन्ति आश्रयन्ति ।

(र) कलाविति । हे राजन् ! कलौ प्रायेण वाङ्मयेन पाषण्डैः
विधर्मिभिः विभिन्नं विकृतं चेतः येषां तादृशाः मर्त्याः मानवाः
जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथेन इन्द्रेण आनतं पादपङ्कजं यस्य
तादृशं भगवन्तम् अच्युतं नारायणं न यच्छन्ति न पूजयिष्यन्ति ।
वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ।

(ल) कलाविति । कलौ जनिष्यमाणानाम् उत्पत्त्यमानानां

वैरित्यारभ्य पश्यन्ति ते मे रुचिराख्यञ्च ! सन्तः प्रसन्नहासा
रुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं
सृष्टृहृषीयां वदन्तीति” तद्रूपतैव तेषां मीची न तु कैवल्य-
मत एव त एवमूचिरे कपिलपादाः । “भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
सीति” । अतः खलु कलो नाम नामसङ्कीर्त्तनमेव पुरुषार्थ-
साधकताऽतिरस्कारिपुरस्कारि रत्याख्यभावस्य । (भ)

पारि । भाव ! भावत्वं वचनमिदम् अतोव विस्मापकं
यतो भगवन्नाम मुक्तिमेव जनयतीति शास्त्रं तदन्यथा
चेत् । उच्यते । वस्तुतस्तु “नारायणेति स्त्रियमाण इयाय
मुक्तिमिति” श्रूयते । (म)

(भ) तैरिति दर्शनीयः अवयवः येभ्यः तादृशैः तैः अस्मद्दर्शन-
प्राप्तियोग्यैरित्यर्थः । पश्यन्तीति हे अस्म ! मातः ! ते सन्तः ।
साधयः मे मम प्रसन्नः हासो येषां तादृशानि तथा अरुणे रक्ते
लोचने येषां तानि दिव्यानि वरप्रदानि रूपाणि पश्यन्ति साक्षात्-
कुर्वन्ति तथा साकं सह तैः रूपैरिति शेषः सृष्टृहृषीयां मनोज्ञां वाचं
वदन्ति । तद्रूपता साबोध्यरूपेत्यर्थः । भक्तिः भगवति प्रेमभावः
सिद्धेः कैवल्यरूपाया मुक्तेः गरीयसी श्रेयसी, कैवल्यं हि ब्रह्मीभावः
का तत्र सुखाया ? सालोके तु सततमेव तं साक्षात्कुर्वन्तः परमा-
नन्दमनुभवन्तीति भावः । पुरुषार्थसाधकतेति पुरुषार्थस्य साबोध्य-
रूपसङ्गोः साधकतां न तिरस्करोति नाट्योतीति तथोक्तं प्रत्युत
पुरः करोति प्रकटयतीति तथोक्तञ्च इत्यर्थः रत्याख्यभावस्य प्रेमभावस्य
इत्यर्थः ।

(म) भावत्वं भवत इदं भवदीयमित्यर्थः । विस्मापकं विस्मय-
जनकम् । नारायणेति स्त्रियमाणः सुसूर्षुर्जनः नारायण ! इति वद-
न्ति शेषः मुक्तिम् इयाय प्राप ।

सूत्र । विच्छेद । मुक्तिशब्दोऽत्र पार्श्वदस्वरूपपरः । यत-
स्तत्रैव “सद्यः स्वरूपं जगद्दे भगवत्पार्श्ववर्त्तिनामिति” ।
इदमेव श्रीकृष्णचेतन्यमतमन्यमतमपास्तं करोति । अनु-
तिष्ठन्ति चैतत् सुकृतिनः कृतिनः (य) । अतस्तदवतारेण
कलिरप्ययं कृतार्थः ।

पारि । कथमेतत् ।

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यच्छन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ (र)

इति निन्दाश्रवणात् ।

सूत्र । तत् तु श्रीकृष्णावतारतः पूर्वपूर्वकलिपरम् ।
अन्यथा,

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।

अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद् यशः ॥ (ल)

(य) सद्य इति सद्यः सपदि भगवतः पार्श्ववर्त्तिनां पार्श्वचराणां
स्वरूपं जगद्दे । अपास्तं करोति निराकरोति । एतत् मतं सुकृतिनः
पुण्यवन्तः कृतिनः कार्यकुशला नराः अनुतिष्ठन्ति आश्रयन्ति ।

(र) कलापिति । हे राजन् ! कलौ प्रायेण बाह्यलयेन पाषण्डैः
विधर्मिभिः विभिन्नं विहृतं चेतः येषां तादृशाः मर्त्याः मानवाः
जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथेन इन्द्रेण आनतं पादपङ्कजं यस्य
तादृशं भगवन्तम् अच्युतं नारायणं न यच्छन्ति न पूजयिष्यन्ति ।
वंशस्थविलंष्टं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ।

(ल) कलापिति । कलौ जनिष्यमाणानाम् उत्पत्तुस्यमानानां

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ।

कृतादिषु प्रजा राजन् ! कलाविच्छन्ति सम्भवम् ॥ (व)
इत्यादीनि भाविचैनन्यावतारपराणि वचनानि विरुध्ये-
रन् । (श)

पारि । कथमेतान् न बाधते कलिः । (ष)

मूल । कृष्णपक्षेऽनुदिवसं जयमाप्नोति यः सदा ।

दोषाकरो बाधतां किं स वै विष्णुपदाश्रितान् ॥ (स)
नेपथ्ये । कस्व' भो ! दोषाकरत्वेन मां जुगुप्सयन् (ह)
सुधाकरमुपस्थापयसि ।

भक्तानाम् अनुग्रहाय अनुकम्पायै इःखणोक्तमोनुदं सुपुण्यम् अति-
पावनं यशः व्यतनोत् विस्तारयामास नारायण इति शेषः ।

(व) कलायिति । कलौ नराः नारायणः परम् अयनम् आश्रयः
येषां तादृशाः हरिभक्ता इत्यर्थः भविष्यन्ति । हे राजन् ! कृतादिषु
सत्यत्वेताद्वापरेषु सम्भूता इति शेषः प्रजाः कलौ सम्भवं जन्म
इच्छन्ति तत्र नारायणपरत्वेन तेषां सदृगतिलाभसम्भवादिति भावः ।

(श) भाषीति भविष्यतः चैतन्यावतारस्य सूचकानीत्यर्थः ।
विरुध्येरन् विरोधमापद्येरन्नित्यर्थः ।

(ष) बाधते पीडयति धर्मात् अंशयतीत्यर्थः ।

(स) कृष्णपक्षे इति । यः सदा कृष्णपक्षे बहुलपक्षे अन्यत्र
विष्णुभक्ते अनुदिवसं जयम् आप्नोति जभते, स वै निश्चितं दोषाकर-
श्चन्द्रः अन्यत्र अधर्माकरः विष्णुपदाश्रितान् आकाशस्थान्, विद्यद्
विष्णुपदं वापीत्यमरः । अन्यत्र कृष्णभक्तान् किं बाधतां पीडयत ?
विष्णुभक्तपीडनं न कलेः साध्यमिति भावः ।

(ह) जुगुप्सयन् गह्वयन् ।

सूत्र ! निपुणं निभाल्य । स्मारिष ! यथाप्रस्तावमयममर्षी-
त्कर्षद्दयोऽदयोदयो ह्यधर्मेण (च) प्रियसखेन सममित
एवाभिवर्षते तदितोऽपसरावः । इति निष्क्रान्तौ ।

(इति प्रस्तावना) । (क)

ततः प्रविशत्यधर्मणोपाख्यानः कलिः ।

कलिः । सखे अधर्म ! सत्यमेवाह चारणाचार्य्यः ।

अधर्मः । किं तत् ।

कलिः । कृष्णपत्रे इत्यादि पुनः पठति ।

अध । सखे युगराज ! दोषाकर इति भवन्तमेवा-
ऽऽक्षिप्तवानयमधमः । आः पाप कुशील कुशीलव ! (ख)
शृणु रे ।

श्रीचाचारतपःक्षमाशमदमेः सार्धं विवेकादिभिः

सामन्तरपि येन धर्मनृपतिर्निर्मूलमुन्मूलितः ।

(च) निभाल्य अवलोक्य । यथाप्रस्तावं प्रस्तावानुसारेण इत्यर्थः ।
अयं कलिः अधर्मं क्रोधम् उत्कर्षतीति तथोक्तं हृदयं यस्य तादृशः
क्रुद्ध इत्यर्थः । नास्ति दयायाः उदयः उद्रेकः यस्य तथाभूतः
निर्दय इत्यर्थः । अधर्मण पापेन ।

(क) प्रस्तावना । प्रस्ताव्यते प्रसङ्गात् आनीयते प्रकृतमनयेति
आसुखापरनाम्नो प्रकृतार्थसूचिका वाक्यावलीत्यर्थः । तदुक्तं दर्पणे,
नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः
संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्भिधः ।
आसुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि चेति ।

(ख) आक्षिप्तवान् तिरस्कृतवान् । कुशील कुचरित् ! कुशीलव
नट ! ।

(ग) शौचेति । येन एकेन मया शौचं वाह्याभ्यन्तरमलयुद्धिः

ये दृष्ट्वैव पुनन्ति तेऽपि सहस्रैवात्कीकृतास्तत्प्रिया
येनैकेन मया स यस्य वशगः सोऽयं कलिर्निन्द्यते ॥ (ग)

तिष्ठ रे पाप ! तिष्ठ ।

यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

धर्माभावे कुतः कृष्णः पक्षे यस्य कलिः क्षयः । (घ)

कलिः । सखे ! नायमाक्षिप्यतामवधारय । यतः

गतः स कालो मम साम्प्रतं सखे !

हृतप्रभावोऽस्मि कुमारकादतः ।

महीषधेरङ्कुरनिर्गमादिव

क्षतप्रभस्तक्षकनागपुङ्गवः ॥ (ङ)

आचारः वैदिककर्माहुष्ठानं तपः चान्द्रायणादिकं व्रतं क्षमा मत्प्रिय
अपराधे अपरेषां दोषमार्जनं शमः शान्तिः दमः इन्द्रियाणां
विषयेभ्यः निवर्तनं तैः तथा विवेकादिभिः सामन्तैः अधीश्वरान्धपैरपि
साङ्गं धर्मन्धपतिः धर्मराजः निर्मूलं यथा तथा उन्मूलितः विध्वं-
सित इत्यर्थः ये च दृष्ट्वैव पुनन्ति पयित्वाकुर्वन्ति लोकानिति शेषः
तेऽपि तस्य धर्मन्धपतेः प्रियाः साधव इत्यर्थः सहस्रैव अङ्गीकृताः
तिरस्कृता इत्यर्थः सः अधर्मः यस्य वशगः किङ्कर इत्यर्थः सोऽयं
कलिः निन्द्यते ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) यत इति । यतः यत्र धर्मः तिष्ठतीति शेषः ततः तत्र
कृष्णः नारायणः तिष्ठतीति शेषः, यतः यत्र कृष्णः ततः तत्र जयः
उत्कर्षणम् इत्यर्थः स्यादिति भावः । धर्मस्य अभावे सति कृष्णः
कुतः ? यस्य कृष्णस्य पक्षे कालः क्षयः भवतीति शेषः यदा धर्म एव
निर्मूलितः तदा कथं कृष्णस्तिष्ठेत् कथं वा तत्पक्षे कलिपराभव
इति भावः ।

(ङ) गत इति । हे सखे ! मम स कालः प्राहुर्भावसमय

अवर्मः । युगराज ! कोऽसौ कुमारकः किं कुत्सितो
मारकः किं कोः पृथिव्या वा मारकः । (च)

कलिः । नोभयम् । नोभयं नो भयं कर्तुमीष्टे किन्तु
नवद्वीपे जगन्नाथनाम्नो मिश्रपुरन्दराज्जातः श्यां कुमारो-
ऽयं मम मर्माणि क्लन्तति । (छ)

अध । विहस्य । हंहो युगराज !

यस्योच्चैर्भुजदण्डवण्डिममहामार्त्तण्डतेजोभयान्-
मूको घूक इवादिकन्दरगतः पादैकशेषो वृषः ।
स त्वं मद्विधभृत्यसेवितपदी भूदेवबालादतो
भीतिं विन्दसि हन्त ! कोऽयमतुलश्चित्तस्य ते विश्रमः ॥ (ज)

इत्यर्थः गतः । मास्त्रतम् अतः अस्मान् कुमारकात् महौपधेः अङ्गु-
रस्य प्ररोहस्य निर्गमात् क्षतप्रभः निस्तेजाः तत्क्षकनागपुङ्गव इव
नागराजस्तक्षक इव हृतप्रभावः निष्प्रताप इत्यर्थः अस्मि । वंशस्य-
विलं प्लसम् । उपमालङ्कारः ।

(च) मारकः मारयतीति मारकः विनाशकः ।

(छ) नोभयम् उभयं कुत्सितो मारक इति कोः पृथिव्याः मारक
इति च न इत्यर्थः । उभयम् एतद्द्वयमित्यर्थः नः अस्माकं भयं
कर्तुं जनयितुं न ईष्टे न प्रभवति । मिश्रपुरन्दरात् मिश्रश्रेष्ठादित्यर्थः ।
क्लन्तति क्षिन्तति ।

(ज) यस्मेति । वृषः धर्मः यस्य तय उच्चैः सहान् यः भुजदण्डः
तस्य यच्चण्डिमा चण्डित्वं स एव सहान् मार्त्तण्डः सूर्यः तस्य
तेजसः तापात् यत् भयं तस्मात् पादैकशेषः एकाङ्गिण्या स्थित
इत्यर्थः घूक इव प्रेचक इव मूकः निःशब्दः अक्षम इत्यर्थः अद्रि-
कन्दरगतः पर्वतगुहां प्राप्तः, यथा कोऽपि शत्रुजितः पर्वतगुहाभ्यन्तरे
तिष्ठति तद्ददिति भावः । सः तथा प्रभाववान् तथा महिषेन

कविः । सखे ! नायं केवलो भूदेवबालः, अपितु बाल-
देवदेवः । (भ) तथाहि,

हरिहरि ! हरिभक्तियोगशिक्षा-

सरसमना जगदेव निष्पुणानः ।

हरिरिह कनकाञ्जकान्तकान्ति-

द्विजभवनेऽवततार बाललीलः ॥ (ज)

तथाच,

जायमानः पूर्णिमायामुपरागच्छलेन यः ।

ग्राहयामास युगपदरेर्नाम जगज्जनान् ॥ (ट)

भूत्वेन किङ्करेण सेवितपदः सन् अतः अस्मात् भूदेवबालात् विप्र-
कुमारात् भीतिं विन्दसि प्राप्नोषि ? हन् खेदे, अयं ते तव चित्तस्य
मनसः अतुलः अश्रमः विभ्रमः विशिष्टा भ्रान्तिरित्यर्थः कः ? न
किमपि भयकारणमस्तीति भावः । शार्दूलविम्बोडितं पृत्तम् ।

(भ) बालदेवदेवः बालकमूर्तिः देवदेवः देवाधीश्वर इत्यर्थः ।

(ज) हरीति । हरिहरि इति खेदसूचकमव्ययं, हरिः नारा-
यण एव हरौ निजतत्त्वे या भक्तिः प्रेम तस्याः योगः उपायः तस्य
शिखायाम् उपदेशे सरसं मनो यस्य तादृशः एव जगत् निष्पुणानः
निश्चयेन पवित्रीकुर्वन् कनकाञ्जस्येव कान्ता रम्या कान्तिर्यस्य तथाभूतः
गोराङ्ग इत्यर्थः तथा बाला अभिनवा लीला दिलासो यस्य तथा-
विधः नदीनां लीलापद्धतिं प्रकटयन्नित्यर्थः इह द्विजभवने ब्राह्मणमृहे
अवततार आविर्बभूव । पुष्पिताप्याष्टतम्, अयुजि नयुगरेफतो
यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्येति तल्लक्षणात् ।

(ट) जायमान इति । यः हरिः पूर्णिमायां जायमानः गौराङ्ग-
त्वेनाविर्भवन्नित्यर्थः उपरागः राङ्गकर्तृकः चन्द्रमूर्त्ययोरन्यतरस्य पासः
स एव कर्ण व्याजः प्रसङ्ग इति यावत् तेन जगज्जनान् पृथिवीस्थान्

अथ । अथमपि ते भ्रमः । यदिदं काकतालीयन्यायेनो-
पपन्नमन्यथा कल्पयसि (ठ) । शृणु भीः ! शृणु ।

महाप्रभावाः सुमहासहायाः

क यूयमुच्चैश्चिरबद्धमूलाः ।

क्वाऽयं कङ्कम्बो द्विजवंशजात-

स्ततोऽपि भीः कोऽयमहो ! भ्रमस्ते ॥ (ङ)

कनिः । सखे ! यथार्थमाकलय । (ठ)

स्वयम्प्रकाशाः किल कालदेश-

वयोऽन्वयादौ न हि सव्यपेक्षाः ।

सर्वान् जनान् युगयत् समकालं हरे तंम ग्राहयामास हरिमन्त्रेण
दीक्षितवानित्यर्थः ।

- (ठ) काकतालीयन्यायेनेति काकगमनेन तालपतनमिव अतर्कितम्
असम्भवनीयं कार्यं यत् सहसा सिध्यति असौ काकतालीयन्यायः
तेन, यथा परिणततालफलस्य पातसमकाले एव तदुपरि काकागमनान्
जनाः काकगमनेनैव तालस्य पातः जात इति मन्त्रेण परं वस्तुगत्या
तदलोकं तथा बालककर्तृकं जगतीस्थजनानां हरिनामदीक्षणमलोक-
मिति भावः ।

(ङ) महाप्रभावा इति । महाप्रभावाः सुमहासहायाः प्रबल-
सहायसम्पन्नाः उच्चैरतिशयेन चिराय बद्धं कूडं मूलं येषां तादृशाः
यूयं क ? अयं द्विजवंशजातः कङ्कम्बः कोरकः ब्राह्मणशिशुरित्यर्थः
क ? क्वयं महदन्तरं सूचयति । ततो बालकादपि भीः भ्रमम्,
अहो ! आश्चर्यं ते तव कोऽयं भ्रमः ? उपजातिद्वन्द्वम् ।

(ठ) आकलय विवेचय ।

(ण) स्वयमिति । स्वयं प्रकाशन्ते विराजन्ते इति तथोक्ताः
जनाः किल निश्चयेन कालः समयः देशः स्थानं वयः बाल्यादिकम्

उद्यातमात्रः खलु बालमूर्खो

गाढं तमस्काण्डमपाकरोति ॥ (ण)

नाप्यथमसहायः । यतः खलु स्वावतारात् पूर्वमेवाय-
मवनितले प्रियपार्षदनिवहानाविर्भावयामाम् । (त)

तथाहि,

अद्वैताचार्यवर्यो भगवद्वनवमं शान्भवं धाम साक्षा-
न्नित्यानन्दावधूतो मह इह महितं हन्त साङ्कर्षणं यः ।
श्रीकान्तश्रीपतिभ्यामपि सह विजयी श्रीलरामेण साङ्गं
कोऽपि श्रीवासनामा द्विजकुलतिलको नारदीयं हि तेजः । (घ)

अन्वयः कुलञ्च आदि यस्य तस्मिन् विषये मन्वयेत्ताः विशिष्टया अपे-
क्षया सह वर्त्तमानाः न हि नैव भवन्तीति शेषः । बालमूर्खः
उद्यातमात्रः उदित एव खलु गाढं सान्द्रं तमस्काण्डं तिमिर-
राशिम् अपाकरोति ध्वंसयति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽय-
मर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्ते न
वा यदि । कार्यञ्च कारणेनैव कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेरे-
णार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत इति । उपजातिष्ठत्तम् ।

(त) प्रियपार्षदनिवहान् प्रियसहचरसङ्गान् ।

(घ) अद्वैतेति । अद्वैतनामा आचार्यवर्यः गुरुणामग्रणीः

भगवतः नारायणात् अनवमम् अन्यूनं साक्षात् शान्भवं धाम स्वयं
शम्भुरेव अद्वैतनाम्ना अवतीर्थ इत्यर्थः । यः नित्यानन्दो नाम अव-
धूतः सन्ध्यासी स इह जगति महितं पूजितं साङ्कर्षणं हालधरं
महः तेजः हन्तीति खेदे, बलदेव एव नित्यानन्दनाम्ना अवतीर्थ
इत्यर्थः । श्रीकान्तश्रीपतिभ्यां तथा श्रीलरामेण श्रीमता रामेण साङ्गं
सह विजयी श्रीवासनामा कोऽपि द्विजकुलतिलकः ब्राह्मणवंशललाट-
मूपणभूतः नारदीयं तेजः हि, स्वयं नारद एव श्रीरामनाम्ना अवतीर्थः,

अपिच,

आचार्यरत्नहरिदासमुरारिगङ्गा-

दासादयः सह गदाधरपण्डिताद्याः ।

विद्यानिधिप्रभृतयोऽपि च वासुदेवा-

ऽऽचार्यादयः सह मुकुन्दमुखास्तथान्ये ॥ (द)

अपिच,

श्रीवक्रेश्वरवान् नृसिंहसहितः शुक्लाम्बरेणायुतः

श्रीदामोदरशङ्करौ च जगदानन्दञ्च मुख्यं दधत् ।

नानाभावविलासलास्यरसिकः प्रेमास्पदानाङ्गणो

यद्वाल्यावधिबान्धवः स जगतीत्राणाय भूमिं गतः ॥ (ध)

श्रीकालश्रीपतिरामास्तत्सहचरा इत्यर्थः । स्रग्धराद्यत्तं, अश्रुयानां त्वेण त्विसुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तिता सेति तल्लक्षणात् ।

(द) आचार्येति । आचार्येषु रत्नातीव आचार्य रत्नानि हरि-
दासमुरारिगङ्गादासादयः, गदाधरपण्डिताद्यैः सह वर्त्तमानाः
विद्यानिधिप्रभृतयः तथा वासुदेवाचार्यादयः सहसुकुन्दमुखाः सुकुन्द-
प्रभृतिभिः सह वर्त्तमानाः, अन्येऽपि महाया इति शेषः । वसन्त-
तिलकं दृत्तं, त्र्यं वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति लक्षणात् ।

(ध) श्रुति । श्रीवक्रेश्वरवान् नृसिंहसहितः शुक्लाम्बरेण
आयुतः सहितः श्रीदामोदरशङ्करौ मुख्यं प्रधानं जगदानन्दञ्च दधत्
दधानः वक्रेश्वरनृसिंहशुक्लाम्बरदामोदरशङ्करजगदानन्दसहित इत्यर्थः
नाना विविधाः ये भावविलासाः प्रेमविजृम्भितानि तेषां लास्येषु
ताण्डलेषु रसिकः निपुण इत्यर्थः प्रेमास्पदानां भगवत्परायणानां
गणः वर्गः यस्य बाल्यावधि आशैशवं बान्धवः सहचर इत्यर्थः सः
हरिः जगतीत्राणाय पापेभ्यः जगद्दक्षिणाय भूमिं गतः पृथिव्याभव-
तीर्थ इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ।

अथ । युमराज ! कथमयमीश्वर इति निरणायि । (न)

कविः । सखे ! सकलजनान्तःकरणाकर्षित्वं हि भगवतोऽसाधारणं लिङ्गम् आनन्दमयत्वात् । आनन्दमयो हि जीवान् आनन्दयितुमर्हति । यथा प्रचुरधनः परमपि धनितं करोति । एतावत्त्वं हि परमैश्वरं लिङ्गमस्य (प) यद् बाल एव सकलजनचित्तचमत्कारकारकः । तथाहि ।

शिवशिव ! शिशुतायामेव गाम्भीर्यधैर्य-

स्मृतिमतिरतिविद्यामाधुरीस्निग्धतायाः ।

निखिलजनविशेषाकर्षिणो ये गुणास्तै-

रिह न विदधतां के विष्णुरित्येव बुद्धिम् ॥ (फ)

अथ । अनेकान्तिकमिदम् । प्रकृष्ट एव कश्चिज्जीवो भवतु । (ब)

(न) निरणायि निषीतः निर्धारित इत्यर्थः ।

(प) असाधारणम् असामान्यं लिङ्गं लक्षणम् । प्रचुरधनः प्रभूतैश्वर्यः । एतावत्त्वम् ईदृग्भावः परं महत् ऐश्वर्यम् ईश्वरसम्बन्धि लिङ्गं चिह्नम् ।

(फ) शिवेति । शिवशिव इति स्नेहस्त्वचकमव्ययम् । शिशुतायां शैशव एव गाम्भीर्यादयः निखिलजनानां विशेषेण आकर्षिणः ते गुणाः तैः इह जगति के जनाः विष्णुरेव नारायण एवायमिति बुद्धिं न विदधतां न कुर्वन्तु अपिह सः एवास्मिन् नारायणबुद्धिं दधतीत्यर्थः ।

(ब) अनेकान्तिकम् अनिश्चितम् । प्रकृष्टः प्रकर्षवान् महान् इत्यर्थः ।

कलिः । मैवम् ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥ (भ)

इति भगवतः सामान्योक्तेस्तथाविधाऽयुतगुणवत्तया भगवत्तैवायं सिद्धेति वयमेव प्रमाणम् । यद् वयं जीवतो न विभीमः । (म)

अथ । स किल कृतोद्वाह इति श्रूयते ।

कलिः । अथ किम् ।

अवतरति जगत्यामीश्वरे हन्त ! तस्या-

प्यवतरति हि शक्तिः काप्यसौ रूपिणी श्रीः ।

अनुकृतनरलीलां तामुरीकृत्य नीत्वा

कतिपयदिनमन्तर्द्वापयामास देवः ॥ (य)

(भ) यदिति । यत् यत् विभूतिमत् ऐश्वर्यवत्, विभूतिभूति-
ऐश्वर्यमित्यमरः । श्रीमत् शोभमानं वा अर्जितं तेजिष्ठं सत्त्वं
जीवः तत्तदेव त्वं मम तेजोऽंशसम्भवं मत्तेजःसम्भूतम् अवगच्छ
जानीहि । इति अर्जुनं प्रति भगवत उक्तिः ।

(म) तथाविधायुतगुणवत्तया तादृशवद्गुणवत्तया
भगवत्ता ईश्वरत्वम् । वयमेव प्रमाणं निदर्शनभूता इत्यर्थः । जीवतः
जीवात् । अस्माकं भगवद्गुणसम्भूतत्वादिति भावः ।

(य) अवतरतीति । जगत्याम् ईश्वरे अवतरति सति हन्त हर्षे
तस्य शक्तिः रूपिणी मूर्त्तिमती कापि अनिर्वचनीया असौ श्रीरपि
अवतरति हि अवतीर्णा भवत्येव । देवः नारायणः अनुकृता नर-
लीला नामनी लीला यथा तादृशीं तां त्रियम् उरीकृत्य अङ्गीकृत्य
दृष्टीत्वेत्यर्थः कतिपयदिनं नीत्वा यापयित्वा अन्तर्द्वापयामास अन्त-

तथाच तस्या मानुषीभावः ।

“देवत्वे देवरूपा सा मानुषत्वे च मानुषी” इति ।

किञ्च, भुवोऽंशरूपामपराञ्च विष्णु-
प्रियेति वित्तां परिणीय कान्ताम् ।
वैराग्यशिक्षां प्रकटीकरिष्यन्
हास्यत्यथैनां स नवां नवीनः ॥ (र)

अपिच, अस्याग्रजस्वज्ञतदारपरिग्रहः सन्
सङ्कर्षणः स भगवान् भुवि विश्वरूपः ।
स्त्रीयं महः किल पुरीश्वरमापयित्वा
पूर्वं परिव्रजित एव तिरोबभूव ॥ (ल)

अथ । अयं विचिन्त्य स्वगतम् । अहो ! कष्टमिव प्रति-

हितां कारयामास । मालिनीवृत्तं, ननसमययुतेयं मालिनी भोगि-
लोकैरिति तद्वक्षणात् ।

(र) भुव इति । स नवीनः नवावतारः हरिरित्यर्थः भुवः
प्रथिव्याः अंशरूपां विष्णुप्रिया श्रीरिति वित्तां ख्याताम् अपराञ्च
कान्तां परिणीय उद्वाह्य अथ कियद्दिनामन्नरमित्यर्थः वैराग्यशिक्षां
वासनाषान्निविधाविनीं शिक्षाम् उपदेशं प्रकटीकरिष्यन्
एनां नवां कान्तां हास्यति परित्यक्ष्यति । उपजातिवृत्तम् ।

(ल) अस्तीति । अद्य श्रीचैतन्यस्य अग्रजः ज्येष्ठः स भगवान्
विश्वरूपः सङ्कर्षणः बलदेवः अज्ञतदारपरिग्रहः शिवाहमकुर्वन्नित्यर्थः
पुरीश्वरं पुरीस्थितम् ईश्वरं स्त्रीयं महः तेजः आपयित्वा प्रापय
पुरीश्वरे तेजो निभायेत्यर्थः पूर्वं चैतन्यप्रव्रजनात् प्राक् एव परि-
व्रजितः प्रव्रज्यां गतः सन् तिरोबभूव अन्तर्दधे । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ।

भाति । प्रतिभाऽतिरेकेणैवाहमन्यथाकुर्वन्नस्मि (व) । किन्तु,

ग्लपयति हृदयं मे स्तंसयत्यङ्गमङ्गं

विधुरयति विधेयं सर्वमेवेन्द्रियाणाम् ।

स्मृतिमहह ! लुनीते हन्त ! धैर्यं धुनीते

न हि महदभिधानादस्ति मे कष्टमन्यत् ॥ (श)

कलिः । सखे ! अनुभूतमिदानीमनुभूयताम् । (ष)

अध । सखे ! अस्युपायोऽपायोज्झितः कश्चिदस्य

पराभवाय भवाय चास्माकम् । (स)

कचिः । कीऽसौ ।

अध । कामादयो ये षडमी अमात्या-

स्तेषामशक्यं न हि किञ्चिदास्ते ।

(व) प्रतिभातिरेकेण बुद्धिप्राप्त्यर्थेण अन्यथाकुर्वन् धर्मविनाशने उद्गच्छन्निवर्त्यः ।

(ग) ग्लपयतीति । महताम् अभिधानात् नामोच्चारणात् अन्यत् अपरं कष्टं मे मम न हि अस्ति, महात्मनां नामकीर्तनस्य अधर्मेनाशकत्वादिति भावः । तथाहि, मे मम हृदयम् अन्तःकरणं ग्लपयति ग्लानिं नयति, सर्वत्र महदभिधानं कर्तृपदं योज्यम् । अङ्गम् अङ्गं प्रत्यङ्गमित्यर्थः स्तंसयति शिथिलयतीत्यर्थः, इन्द्रियाणां विधेयं वश्यं सर्वमेव वस्तु विधुरयति आकुलयति । अहह खेदस्तत्रकमव्ययमेतत् स्मृतिं लुनीते भ्रंशयति तथा हन्त खेदे धैर्यं धुनीते कम्पयति द्योतयति । मालिनीष्टम् ।

(ष) अनुभूतं मयेति शेषः । अनुभूयतां त्वयेति शेषः, उभयत्र कष्टमिति कर्मपदमूहनीयम् ।

(स) अपायोज्झितः निर्वाध इत्यर्थः । अस्य महदभिधानस्य धर्मस्तथा । भवाय मङ्गलाय ।

येषामखण्डाद् भुजदण्डदर्पा-

देकातपत्रं तव विश्वमेव ॥ (इ)

सम्प्रति च ते दिग्बिजयतः षडेव निवृत्ताः सन्ति ।
एकैके खलु एकैकां दिशं विजित्य निष्कण्टकमेव जगत्
कृत्वा स्वामिनस्तव पादमूलमधुना धुनानाः (च) सन्देहं
समागमिष्यन्ति । तानेवास्य पराभवाय सर्वानेव युगप-
त्त्रियोजयिष्यामः । तथाहि, तेषां पराक्रमं वर्णयामः ।

यद्दोर्दर्पात् स्वयमुपगतः पद्मयोनिः स्वपुत्री-

मात्कारामोऽपि च पशुपतिर्भोहिनीं धावति स्म ।

सोऽयं कामस्त्रिभुवनजये यस्य विख्यातिरुच्चैः

स्त्रीणां क्रीडोत्तव इव परे तत्र केऽमौ वराकाः ? ॥ (क)

(इ) कामादय इति । ये अमी कामादयः कामक्रोधलोभमद-
मात्स्यार्थीत्यर्थः षट् कामात्माः सचिदाः भवत इति शेषः तेषाम्
अन्वयम् असाध्यं किञ्चिदपि कर्मेति शेषः न हि व्याप्ते, सर्वमेव एते
कर्तुमीयते इति भावः । येषां कामादीनाम् अखण्डात् अखनिता-
दित्यर्थः भुजदण्डदर्पात् बाहुदण्डदात् विश्वं सर्वमेव जगत् तव
एकातपत्रम् एककृत्वं सर्वस्मिन् संसारे तवैव आधिपत्यमिति भावः ।
इन्द्रवज्राह्वं, स्वादिन्द्रवज्रा बहि तौ जगो ग इति तद्व्युत्पत्त्यात् ।

(च) दिग्बिजयतः दिशां विजयात् विजयं कर्त्वेत्यर्थः यवर्थे
पशुपती । धुनानाः कम्पयन्तः निराकुर्वन्त इत्यर्थः तवाधिपत्ये इति
शेषः ।

(क) यदिति । स्वयं पद्मयोनिः ब्रह्मा यस्य कामस्य दोर्दर्पात्
बाहुदण्डात् स्वपुत्रीं स्नां कर्त्वा सन्ध्याम् उपगतः रन्तुम् अभियथी
इत्यर्थः तथा आत्कारामोऽपि ब्रह्मपरावचोऽपि पशुपतिः शङ्करः
भोहिनीम् अक्षरभोहनार्थं भोहनमूर्त्तिं हरिणा साधारणितं

कलिः । सखे ! अन्नोऽसि भगवत्तायाः । (ख)

नारायणस्यैव पुरा पराभवे

गतः स्वयं तेन पराजितोऽभवत् ।

न वै जगन्मोहनमोहनं हरिं

देहन्मृतो मोहयितुं तमीशते ॥ (ग)

तथापि ते मयैव नियुक्ताः सन्ति प्रतिज्ञातञ्च तैः सति शिशु-
तापगमेऽस्माभिरयं (घ) पराभवनोय इति तदप्यसम्भाव्य-
मेव । यतः,

नारीं धावति स तथा त्रिभुवाजये यस्य कामस्य लज्जैः महती
विख्यातिः विगिष्टा कीर्तिः अस्तीति शेषः, सः अयं कामः तत्र सहाय
इति शेषः तत्र कामे स्त्रीणां योषितां क्रीडितव इव क्रीडामार्जारा
इव परे शत्रवः अमी वराकाः तुच्छा इत्यर्थः अहैतादयः के ? काम-
समीपे एते सर्वे एव पराजीयन्ते इति भावः । मन्दाक्रान्तापत्तं,
मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मी भ-ौ तो गयुम्भमिति तल्लज्जयात् ।

(ख) भगवत्तायाः भगवद्भावस्य ऐश्वर्यस्य इत्यर्थः ।

(ग) नारायणस्येति । एषः कामः पुरा सूर्यसिन्धु काले नारा-
यणस्य पराभवे पराजयार्थमित्यर्थः गतः सन् तेन नारायणेन स्वयं
पराजितः अभवत् । पुरा नारायणस्यैव प्रलोभयितुं कामप्रेरिताः
अश्वरसः वदरिकाश्च तत्तपोवनं गताः । नारायणस्तु तासामभिप्रायं
स्नान् नारायणमवगम्य स्नात् जम्बूदेशात् ताभ्यः अपि परमसुन्दरीं
कामपि दिव्याङ्गनां जिष्काश्य ताभ्यः प्रायच्छत् । तान्तु अवलोक्य
ताः पराजिताः लज्जिताश्च स्वं स्वं रूपं निन्दन्त्यः तथैव सह दिवं
प्रस्थिता इति पुराणवार्त्तात्मानुसन्धेया । देहन्मृतः देहिनः कोऽपीति
शेषः जगतां मोहनस्य कामस्यापि मोहनं तं हरिं मोहयितुं न वै
मैवेत्यर्थः ईशते शक्रु वन्तीत्यर्थः ।

(घ) अयं द्विजकुमारः नैतन्म्यदेव इत्यर्थः ।

आरम्भ एव वयसोऽभिनवस्य नव्यां
 लक्ष्मीमिव द्युतिमतीं स विहाय भार्याम् ।
 सम्पालयन्निजनिदेशमथो गयायां
 यातश्चकार जनकस्य परेतकार्यम् ॥ (ङ)

अपिच, तत्रैव दैववशतः समुपेयिषां-
 ग्यासीन्द्रमीश्वरपुरीसुररीचकार ।
 शिखागुरुर्गुरुतया दशवर्णविद्या-
 मासाद्य माधवपुरीन्द्रवशां वशीशः ॥ (च)

अपिच, आगत्य स स्वभवनं प्रियसम्प्रदायैः
 श्रीवासरामहरिदासमुखैः परीतः ।
 गायत्र्यटसभिनयन् विरुद्वमन्द-
 मानन्दसिन्धुषु निमज्जयति त्रिलोकीम् ॥ (छ)

(ङ) आरम्भ इति । सः चैतन्यः अभिनवस्य वयसः आरम्भे एव
 नव्यां नवीनां लक्ष्मीमिव द्युतिमतीं सुन्दरीं भार्यां विहाय परित्यज्य
 अथो अनन्तरं निजनिदेशं स्नां प्रतिष्ठां सम्पालयन् निष्पाद्यन् गयायां
 यातः गतः सन् जनकस्य पितुः जगन्नाथमिश्रस्य परेतकार्यं प्रेतक्रियाम्
 और्ध्वदेहिकं कर्म इत्यर्थः चकार अतुष्टितवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(च) तत्रेति । वशिनां जितेन्द्रियाणां देशः श्रेष्ठः शिखागुरुः
 सः चैतन्यः तत्रैव गयायामेव दैववशतः सहस्रा समुपेयिषांसम् उप-
 स्थितं ग्यासीन्द्रं योगीन्द्रं कर्मपोति शैवः गुरुतया आचार्यत्वेन
 आसाद्य प्राप्य ईश्वरपुरीं माधवपुरीन्द्रवशां दशवर्णविद्याञ्च उररी-
 चकार अङ्गीकृतवान् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(छ) आगत्येति । सः चैतन्यः स्वभवनम् आगत्य श्रीवासराम-
 हरिदासमुखैः प्रियसम्प्रदायैः प्रियसङ्घवरैः परीतः समनेतः गुरुषु
 सङ्गीतं कुर्वन् नटन् नृत्तन् अभिनयन् नाच्यं प्रदर्शयन् तथा अमन्दं

कथमत्र कामवराकोऽवसरसुपेतु । (ज)

अथ । सखे ! मैवं वादीः ।

उद्यैर्यैस्तपोभिः शमदमनियमैर्धारणाध्यानयोगै-

र्युक्ताश्चापारमेष्ठान् त्रिभुवनविभवे हृदितात्रावबोधाः ।

कन्दर्पादीनमित्त्रानपि सहजतया दुर्जयानेव जित्वा

येन स्पृष्टा निपेतुः कथय कथमसौ केन कोपो विजयः ॥ (भ)

कलिः । सखे ! कोपो वराकस्तस्य किं करोतु । तथा-
हि, यः खलु विविध-विधन्मं नन्मं-सचिवयोः सप्रपञ्च-पञ्च-
महापाप-पापच्यमान-मानसयोः सकल-लोकोपप्लवमात्र-
मात्रयोः परमलुण्ठाकयोः कयोश्चिद्ब्राह्मणचेलयोः कुचेलयोः
कुकर्म्मकर्म्मठयाः सोदर्थ्ययोः कदर्थ्ययोः कपट-पटहाऽऽकार-

• विरुदन् सन् आनन्दसिन्धुषु प्रमोदनदीपु त्रिलोकीं निमज्जयति अत्र-
तारयति । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(ज) कामवराकः दीनः काम इत्यर्थः ।

(भ) उद्यैरिति । उद्यैः उद्यैः अत्युद्यैः तपोभिः पराकादिभिः
शमदमनियमैः धारणया एकाग्रतया ध्यानयोगैः समाधिभिः युक्ताः
आपारमेष्ठान् ब्रह्मपदपर्यन्तं त्रिभुवनविभवे त्रिलोकैश्वर्ये हृदितं
विजतम् उच्छिष्टं वा यत् अन्नं तत्रैव अवबोधः ज्ञानं वेदां तथा-
भूतासु त्रिलोकैश्वर्यं तच्छं मृत्यमाना अपीति भावः सहजतया
स्वाभाविकतया अपरिहार्यत्वेनेति भावः दुर्जयान् जेतुमशक्यापि
अमितान् रिपून् कन्दर्पादीन् जित्वापि येन कोपेन रिपुणा स्पृष्टाः
आक्रान्ताः सन्तः निपेतुः अधोगतिं जग्मुरित्यर्थः असौ कोपः कथं
केन प्रकारेण विजयः जेतुं शक्यः, कथय । कथञ्चित् यदि कोऽपि
कामं क्लेशेत् तदपि क्रोधं कथमपि जेतुं न शक्नुयादिति भावः ।
अश्वत्थवृक्षम् ।

योर्जगन्नाथमाधवाभिधानयोरनयोरहरहरतीव वर्द्धमानमा-
 नस-मलयोः सानुग्रह-ग्रहमात्मनैवाङ्गय पुरतः समानीत-
 योः किल्विष विषलीभवद्भ्यां भवद्भ्यां यद्यदेनो व्यरचि त-
 दखिलमेव मेऽवधानपूर्वकं ददतमिति गदितयोः कथं कथ-
 मपि विस्मयचमत्कार-कारणेन क्षणं स्थगितयोरमन्तरं ददा-
 वेति निगदतीः करतो जलं गृह्यत्वा सद्य एव देदीप्यमा-
 नीक्रियमाणयोर्दित्वरत्वरमाण-विपुल-पुलक-कञ्चुकयोरा-
 नन्द-नन्ददीक्षणसलिलयोः क्षण क्षण्येति गद्गद्-गदन-रुद्धक-
 गृह्योच्चिर-समय-समयमान-मनीनिर्घालतया चिरसमुपपन्न-

(अ) य इत्यादि । यः चैतन्यः । विविधेति विविधानां विभक्त्वाणां
 पापानां नर्म्मसचिवयोः विहारामात्ययोः बङ्गदुष्कृतकारिणो-
 रित्यर्थः । सप्रपञ्चेति सप्रपञ्चैः सविस्तरैः प्रपञ्चभिः महाप्रापैः
 ब्रह्महत्यादिभिः । पञ्च महापापानामुजाति स्मृतिसंहितासु, ब्रह्महत्यां
 सुरापानं स्त्रियं युर्वङ्गनागमः । अहंकारि पातकान्याहुः तत्संसर्गश्च
 पञ्चम इति । पापच्यमानं पुनः पारतिशयेन या पच्यमानं मलिनी-
 क्रियमाणमित्यर्थः मानसं यद्योः तपाभूतयोः । सकलेति सकलानां
 लोकानाम् उपपन्नमात्मम् उन्मीलनेः गालं कार्यं ययोः तथोक्तयोः ।
 परमेति परमम् अत्यर्थं लुण्ठनकारिणौ तयोः ब्राह्मणवेलयोः
 ब्राह्मणचतयोः जुषेलयोः बलिप्राप्तयोः । कुकर्मन्ति कुकर्मसु दुष्कृतेषु
 कर्मठयोः निपुणयोः । सोदर्शनेः सहोदरयोः । कपटेति कपटस्य
 कूटस्य यः पटङ्गः तस्यैव आहारी ययोः तादृशयोः कपटप्रसिद्धयो-
 रिति भावः । वर्द्धमानेति वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन् मानसमलः मनो-
 मालिन्धं ययोः तपाविधयोः । अहमुपप्रेति अहमुपप्रेष यः पङ्कः
 निर्बन्धः तेन सह वर्द्धमानं यथा तथा संनिर्वन्धेन अहमुपप्रेषेत्यर्थः ।
 आत्मनैव स्वयं, पुरतः अग्रतः । किल्विषेति किल्विषं पापनेह विषं
 वृत्तं लोभवद्भ्याम् आसक्ताभ्यां भवद्भ्यां युवाभ्याम् । एतः प्रापं

भक्तियोग-योगतो गतोऽहाम-कामादिदोषयोः परमभाग-
वतानां पदवीमारूढयोस्तादृशेनानन्दविकारेण पश्यतः
पश्यतः सन्देहं सकलानेव जनांसितार्पितानिवाऽनिवारित-
मेवाऽकार्षीत् । तस्य खलु सकलालाघवकारिणः कटाक्ष-
पातमात्रेणैव परहृदयादपि कामादिषड्विपक्ष-पक्षच्छिदा
भगवतः क्रोधवशीकारः किञ्चित्तम् (ज) । नेपथ्ये आनन्द-
कोलाहलः ।

व्यरचि विरचितं कृतमित्यर्थः । अखिलं समग्रं मे मह्यम्, अवधान-
पूर्वकं चाभिनिवेशं यथा तथा दत्तं दत्तमित्यर्थः ददधातोरूपमिदम् ।
गदितयोः उक्तयोः । स्थगितयोः स्तम्भितयोः । निगदतोः कथ-
यतोः । करतः हस्तात् जलं पापोत्सर्गजलमित्यर्थः । सद्य एव
तत्क्षणादेव पापोत्सर्गानन्तरमेव देदीप्यमानोक्रियमाणयोः अतिदीप्ति-
शालीक्रियमाणयोः पापध्वंसात् ससृज्वलोकतदेष्टयोरिति भावः ।
उदित्वरेति उदित्वरम् उदुगच्छत् त्वरमाणं तत्क्षणाज्जायमानं विपुलं
महत् पुलकमेव कञ्चुकं वर्म ययोः तथोक्तयोः कण्टकिततन्वोरित्यर्थः ।
आनन्देति आनन्देन हर्षेण नन्दत् गलत् रक्षणसखिलं नेत्रजलं ययोः
तथोक्तयोः आनन्दवाष्पं विस्फुजतोरित्यर्थः । गदुषदेति गदुगदगदनेन
अर्द्धस्फुलितकथनेन हृदः कण्ठो ययोः तथाविधयोः । चिरेति
चिरसमयात् चिरात् समयमाना सङ्कच्छन्ती या मनसः निर्मलता
पापराहित्यमित्यर्थः तथा । चिरेति चिरात् ससुत्पन्नस्य सञ्जातस्य भक्ति-
योगस्य भगवत्प्रेमभावस्य योगतः आसङ्गात् । गतेति गतः विनष्टः
उहामः उत्कटः कामादिदोषः ययोः तथाभूतयोः । परमभाग-
वतानां परमवैष्णवानां पदवीं प्रतिष्ठाम् । आनन्दविकारेण आनन्द-
जनितेन भावान्तरेण । पश्यतः अगलोकयतः, सन्देहं पश्यतः निर-
क्ष्यतः गतसंशयानित्यर्थः । तस्य चैतन्यस्य । सकलेति सकलानां सर्वेषाम्
अज्ञातवं मोदयमित्यर्थः तस्य कारिणः पापमोचनेन सत्कार्योपदेशेन

कलिः । श्रुतिमभिगीय । सखे ! श्रुतमिदम् । अथ खलु
श्रीवासवासान्तरे यद्यमानन्दकुतूहलहलहलहला-रावः श्रूयते
तेनानुमितममितमहमहनीयं तस्यैव किमपि चेतश्चमत्-
कार-कारि चरितमुन्मीलति (ट) । पुनर्नेपथ्ये उल्लुध्वनि-
सहचरो विविधवादित्रध्वनिः ।

कलिः । निपुणं निभास्य । अये ! सत्यमेवानुमितमस्मादृशा-
ऽदृश्यमानमिवैतत् । पश्य भूसुर-सुरस-तरुणीगण-मुख-
मुखरितमङ्गलोलुध्वनि-सहचर-चरमपरितोषसमुच्चरज्जय-
जयनिस्वनानुवादिवादित्र-समूहनिर्घोष-परिपोषविशृङ्खल-
शृङ्खलघण्टारवैरवैयग्रतः श्वणावट-घटमान-सुधारसाऽऽसार
इव कञ्चन महीस्रवसमयोऽयमुन्मीलति । तदिदमवश्यमेव
निपुणं निभालनीयमिति (ठ) तथा करोति । पुनस्तत्रैव ।

च सुज्ञानेव गोरश्याश्रितः कुर्वत इत्यर्थः । कामादीति कामादयः
पट् विपक्षाः रिपवः तेषां पक्षच्छिदः पक्षदलनस्य भगवतः सर्वशक्ति-
मतः । चित्रम् आश्चर्यम् ?

(ट) श्रीवासेति श्रीवासस्य वासान्तरे भवनाभ्यन्तरे । अभितेति
अभितेन अपरिमितेन महेन उत्सवेन, मह उद्भव उत्सव इत्यमरः ।
महनीयं पूजनीयं प्रशंसनीयमित्यर्थः किमपि अनिर्वचनीयम् । चेतसः
चित्तस्य चमत्कारकारि चमत्कारकारणम् । उन्मीलति स्फुरति ।

(ठ) निभास्य वृद्धा । भूसुरेति भूसुराणां भूदेवानां ब्राह्मणानां
सुरसाः सुरसिकाः वास्तवस्य युवत्वः तासां गणस्य सखैः मुखरितः
उच्चरितः वः मङ्गलः माङ्गलिकः उल्लुध्वनिः तत्सहचरेण तत्-
समभिव्याहारिणा चरमपरितोषेण परमोक्तासेनेत्यर्थः सहचरन् यः
जयजयनिस्वनः जयजयध्वनिः तदनुवादिनः तस्यै ताद्यमानस्य

रामाध्यादीन्धरसुपहर श्रीपते ! भव्यनव्यान्
कुम्भानघोसरगतसुपासादय त्वं जवेन ।
श्रीकान्त ! त्वं प्रतिदिश बधूर्वर्गमन्यास भन्वा
भूदेवस्त्रीरमरसरितो नीरमभ्यानयन्तु ॥ (७)

कविः । सखे ! सम्यगालक्षि मया । यदयं श्रीवासः
सहोदरानादिशति तथा मन्ये तस्यैव विश्वम्भरदेवस्य
प्रकट-घटमान-निजावेशविकस्वर-परमप्रभावस्य महाभि-
षेक-महोत्सव-समारम्भः समुज्जृम्भते । (८)

वादित्वसमूहस्य ऋद्धङ्गादेरित्यर्थः निर्घोषस्य शब्दस्य परिपोषाः परि-
पोषकाः वर्जका इत्यर्थः विशृङ्खलाः तसुलाः ये शङ्खानां घट्टानाञ्च
रयाः तैः अवैद्यप्रतः व्यव्यप्तया अनायासेनेत्यर्थः अथवावटेषु कर्ण-
कुहरेषु घटमानः प्रविशन्नित्यर्थः सुभारसानाम् अन्तरसानाम्
आसारः धारा यस्मिन् तथाभूतः । निभालनीयं दर्शनीयम् ।

(७) रामेति । हे राम ! अध्यादीनि पूजोपकरणानीत्यर्थेः
अरं द्रुतं, लघु जिप्रमरं द्रुतमित्यमरः । उपहर आनय । हे
श्रीपते ! त्वं जवेन सत्वरमित्यर्थः भव्यनव्यान् उत्कृष्टान् नवांसु अष्टो-
त्तरशतम् अष्टाधिकशतसंख्यकानित्यर्थः कुम्भान् कलशान् उपासादय
उपाहर । हे श्रीकान्त ! त्वं बधूर्वर्गम् अन्यास भन्वाः पुण्यशीलाः
भूदेवस्त्रीः ब्राह्मणपत्नीः अमरसरितः गङ्गायाः नीरं जलम् अभ्यानयन्तु
इति प्रतिदिश आश्रापय । मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(८) आलक्षि इष्टम् । मन्ये तर्कयामि । विश्वम्भरदेवस्य चैत-
न्यस्य इत्यर्थः । प्रकटेति प्रकटम् अत्यर्थं घटमानेन जायमानेन
निजावेशेन स्वभापारेण अलौकिककर्मणा इत्यर्थः विकस्वरः विकासं
गतः वर्द्धमान इत्यर्थः महान् प्रभावः यस्य तादृशस्य । महान् यः
अभिषेकः ऐश्वर्यदीप्ताज्ञानविशेषः स एव महोत्सवः तस्य समारम्भः
समुज्जृम्भते समुज्ज्वलति ।

कथ । यद्यं स्वयं स्वयन्वित ईश्वर एव तदा कथमाधु-
निक आवेशः । (ष)

कविः । श्रूयताम् ।

नित्यो यद्यप्यहह ! बलशानीश्वरस्येशभावः

स्वाधीनत्वात्तदपि न स तं सर्वदैव व्यनक्ति ।

हन्ताऽऽदत्ते कुतुकवशतो लौकिकीमेव चेष्टां

लीलामाहुः परमसुरसां तस्य तामेव तज्ज्ञाः ॥ (त)

युनर्नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सखे ! पश्य पश्य तत्कालोदितदि-
नकर-कर-निकर-निर्भर-परिरव्यजाम्बूनद-शिखरि-शिखर-
मरीचि-वीचि-निचय-रुचिमञ्जरीभिरिलाहृतवर्षस्यैकखण्ड-
मिव भूसुरवरश्रीवास-वासमखिल-जन-लोचनगोचरीकुर्व-

(ष) 'स्वयन्वितः स्वेन आत्मनैव यन्वितः सिद्धः । आधुनिकः
नवीनः आवेशः प्रकटनं सप्रभावस्येति भावः ।

(त) नित्य इति । अहहेति विस्मयद्योतकमव्ययम् । यद्यपि
ईश्वरस्य बलशान् प्रबलः ईशभावः ईश्वरत्वं नित्यः, तदपि हः ईश्वरः
स्वाधीनत्वात् तम् ईशभावं सर्वदैव न व्यनक्ति न प्रकटयति यदा तस्य
इच्छा स्यात् तदैव प्रकटयतीति, भावः । हन्तेति पदमव्ययं पाद-
पूरणार्थकमल बोध्यम् । कुतुकवशतः कुतुकवशात् लौकिकीमेव
मानशीमेव चेष्टां व्यापारम् आदत्ते ष्टङ्गाति अवलम्बते तथा लोकः
कदाचित् स्नेहतः किमपि करोति कदाचिद्वा न करोति तद्वदिति
भावः । तज्ज्ञाः तद्विदः ईश्वरतत्त्वविद् इत्यर्थः तस्य तामेव चेष्टां
परमसुरसाम् उत्कृष्टरसवतीं लीलां विलासविशेषमाहुः कथयन्ति ।
मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ष) तत्कालेत्यादि । तस्मिन् काले महाभिषेककाले अद्वितीय
दिनकरस्य सूर्यस्य करनिकरेषु किरणसमूहेन निर्भरं गङ्गां यथा

द्विव निवह्योभूतानन्दमहोम्नादिष्णुरिव युगपदुदित्वर-समु-
हाम-विद्युहाम-पुञ्ज इव भगवद्देहमनुप्रविश्य विशाल-
शालग्रामादिपर्यङ्कमधिरुह्य शालग्रामादिकमेकतोऽवशिष्य
समुपविष्टः सकलैरिव ससन्धुम-ध्रमणमितस्ततो धावद्भिः
सविपुल-पुलकाभिरानयद्भिः पूर्वोद्दिष्टानि पूजोपकर-
णानि करणाऽनियतपाटवैरिव वैरि-बधरूपविषयवासना-
वास-नाश-विशदात्तरैरभितोऽभितः परिवन्ने (ष) । पुनर्नेपथ्ये ।

स्यात् तथा परिरञ्ज्य व्यालङ्कितस्य व्याप्तस्यैतर्धः जाम्बूनदशिरुवः
सुन्दरोः शिखराणां शृङ्गाणां मरीचिवीचीनां मयूखतरङ्गाणां निषयाः
निवहा एव रुचिमञ्जर्यः प्रभावद्वन्द्वः ताभिः इच्छादृतवर्षस्य तदास्व-
भूगोलखण्डस्य एकद्वन्द्वमिव एकं प्रदेशमिव भूसुरवरस्य ब्राह्मण्येषस्य
श्रीवासस्य वासं भवनम् अखिलजनानां समस्तजनानां लोचनगोचरी-
कर्तुं नयनविषयं कुर्वन् सूर्यं किरणैः प्रतिफलितानां सुमेरुशृङ्गाणां
प्रभाभिर्यथा इच्छादृतवर्षैकद्वन्द्वं दीप्यते तथा स्वप्रभाभिर्दीप्यमानं
श्रीवासभवनं लोकात् दर्शयन्निति भावः । निवह्योभूतः धनीभूतः यः
आनन्दमहः आनन्दोत्सवः तेन उन्मदिष्णुरिव उन्मादरोगघस्त इव
युगपत् सकलान् उदित्वरः उद्व्यञ्जन् समुहामः समुत्कटः तीव्रः
विद्युद्वाजां तडिन्मासानां पुञ्जः राशिरिव स्वप्रभाभिरिति भावः ।
भगवद्देहम् देहमहम् । विशालम् उच्चतं शालग्रामादीनां देव-
मूर्तिभेदानां पर्यङ्कम् । अवशिष्य अपशय्य । ससन्धुमं सव्ययं
ध्रमणं यच्छिन्नु तद् यथा तथा । स विच्छेति विपुलैः समधिकैः पुलकैः
लोमाङ्गैः अशुभिः आनन्दवाप्यैश्च सङ्कितैः । करणेति करणेषु
इन्द्रियेषु करणं साधकतमं शोचन्मात्रेन्द्रियेषुस्योत्सवः । अनियतं
पाटवं साधक्यं येषां तैः केवलं तद्भावभावनया इन्द्रियव्यापारेषु
शिशिलप्रयत्नैरिति भावः । वैरीति वैरिणां शत्रूणां बधरूपे विषये
या वासना इच्छापिशेषः तस्या वासस्य स्थितेः नागेन विशदानि

कुरुष्व सुरभीरपकृष्वमिह राम ! संशोभिता
 मकुन्द ! रचय स्रयस्त्वमभिषेकसामयिकम् ।
 गदाधर ! विधत्स्व भी ! वसनमाख्यभूषादिकं
 मयाऽयमभिषेक्यते हरिरिहैव खड्गोपरि ॥ (२)

कविः । नेपथ्याभिमुखं परितोऽवलोक्य । सखे ! पश्य पश्य ।

यान्त्यायान्ति च हन्त ! मङ्गलघटव्ययाग्रहस्ताः स्त्रियां
 या एताः परितः पुरात् सुरधुनीं तत्कूलमूलात् पुरम् ।
 तासां वाचि तदीहितं नयनयोरस्त्रन्तनी वेपथु-
 र्धन्विल्ले श्लथता कपोलफलके रोमाञ्च इत्यद्भुतम् ॥ (३)

निर्मलानि अन्तराणि अन्तःकरणानि येषां तथाभूतैः शान्तात्मतया
 वैरभावव्यपनमादिति भावः । अभितः समन्तात् । परिवर्त्रे परिवृत्तः ।

(२) कुरुष्वेति । हे राम ! त्वम् इह सुरभीः सौरभवतीः अपः
 कलानि संशोभिताः मन्त्रपूताः कुरुष्व । हे मकुन्द ! त्वं स्वयम् अभि-
 सेकसामयिकं रचय । हे गदाधर ! त्वं वसनमाख्यभूषादिकं विधत्स्व
 उपाहर । मया इहैव खड्गोपरि पर्यङ्के अयं हरिः चैतन्यदेवः
 अभिषेक्यते अभिषिक्तः करिष्यते । पृथ्वीदत्तं, जसौ जसयत्वा यसु-
 पकृष्वमिति पृथ्वी गुरुरिति तल्लक्षणात् ।

(३) यान्तीति । हन्तेति अश्वयम् । या एताः स्त्रियः योषितः
 मङ्गलघटेषु मातृत्वकृष्णेषु व्यया अग्रहस्ता इत्यायाणि यासां तथा-
 भूताः सत्यः परितः समन्तात् पुरात् सुरधुनीं यान्ति गच्छन्ति तत्-
 कूलमूलात् तस्याः सुरधुन्याः कूलमूलात् तटमूलात् पुरम् आयान्ति
 आगच्छन्ति च । तासां नारीणां वाचि तत् चैतन्याभिषेकविषयम्
 देहितं वेदितम् उक्तिरिति भावः । नयनयोः अस्त्रम् आनन्दवाणं
 तनौ शरीरे नययुः कल्पः, धन्विल्ले केशे श्लथता व्यसथा बन्धना-
 भावादिति भावः, तथा कपोलफलके गण्डप्रदेशे रोमाञ्चः पुलकम्
 इति अद्भुतम् आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं दृश्यम् ।

कथं । धम्निष्ठि श्रवता तदेतदखिलं कामस्य विस्फूर्जितमित्येव भक्ष्यताम् (न) । यतः,

यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रम-

स्तत्र तत्र मदनस्य विक्रमः ।

स्वप्रकर्षजननीं विना चमूं

केवली जयति किञ्चमूपतिः ॥ (प)

कलिः । नाप्ये तत् ।

भावेनोपहृतं चेतो द्वयेषां शोभकारकम् ।

निर्भावानां पुनस्तेषामाकारी नापराध्यति ॥ (फ)

पुनर्नेपथ्ये । तन्मूलनिर्घोषपोषकः पुरुषस्त्रक्तपारायणसुरसः कर्षणकनः (ब) ।

(न) विस्फूर्जितं विकल्पितम् । भक्ष्यतां कथ्यताम् ।

(प) यत्नेति । यत्र यत्र हरिणीदृशां क्रमः पदविच्छेपः, तत्र तत्र मदनस्य कामस्य विक्रमः पराक्रमः । केवलीः एकः चमूपतिः सेनानीः स्वस्य आत्मनः प्रकर्षजननीम् उत्कर्षविधायिनीं चमूं सेनां विना किं जयति शत्रूनिति शेषः । रथोद्धतांष्टनं, रात्परैर्नरखगैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ।

(फ) भावेनेति । भावेन प्रेम्णया उपहृतं विकृतं चेतः द्वयेषां स्त्रीपुरुषाभ्यामित्यर्थः शोभकारकं विकृतिविधायकम् । निर्भावानां भावमूल्यानां प्रेमरहितानामित्यर्थः तेषां स्त्रीपुरुषाभ्याम् आकारः न अपराध्यति न दूष्यति । पथ्यावक्लं दत्तं, युजोश्चतुर्वर्तोजेन पथ्यावक्लं प्रकीर्तितमिति लक्षणात् ।

(ब) तन्मूलं । तन्मूलं सङ्कुलं निर्घोषं निस्सनं पुण्यातीति तन्मूलः । पुरुषस्त्रक्तानां वैदिकमन्त्रविशेषाणां पारायणेन आद्यन्त-प्राडेन सुरसः सुरसः सुमिष्ट इत्यर्थः ।

कविः । निर्दण्यः । अहो ! अत्यद्भुतम् ।

एते ब्रह्मकमण्डलोरिव घटाभिः स्वन्दमानैर्मुहुः

खर्गङ्गाजलनिर्भरैरधिकलक्ष्मिणात् सुमेरोरिव ।

गौराङ्गस्य शरीरतो निपततां भूमण्डलीलासिनां

निस्सन्धाः सुमहार्भाभिकपयसां ससुचतस्त्रो दिशः ॥ (भ)

अपि च । अभिविहङ्गस्य निःसारित-सारित-तराभिक-
कीलालस्य लालस्यमान-वसनपरिधापन-पणनशीभमानस्य
मानस्य परितोष-विशेषेणाशेषेणानुलिप्तस्य भक्तजनैः केषुचन
कृतालङ्करणस्य करणास्पदेन कौरपि धावितचरणकमलस्य
खलन-धौत-कलधौत-कलया नीराजित-राजित-गौर-
महसो मह-सोसूयमान-महिम्नः श्रोविश्वभरस्य भरास्पदेन
प्रमृषां सर्वेषु पादुग्रेः पङ्कजे यथा-वैभवं वैभवं पुरस्क-
त्याद्वैतं द्वैतं दूरयद्भिः कवकं यणि इमनादोन्मुपठं क्वसे (म)

(भ) एते इति । ब्रह्मकमण्डलोरिव घटात् कम्पात् मुहुः पुनः
पुनः निस्सन्धानैः निःसरद्भिः खर्गङ्गाजलनिर्भरैः मन्दाकिती-
जवर्गारभिः अतिक्रमं मन्वह् यथा तथा लक्ष्मिणात् अभिविहङ्गात् सुमेरो-
रिव गौराङ्गस्य चैतन्यदेवस्य शरीरतः देहात् निपततां भूमण्डली-
लासिनां पृथिवीमण्डलपयोभिः सुमहार्भाभिकपयसां निस्सन्धाः सावाः
अतस्तः दिशः ससुः व्यापुः । भार्द्वैकिकीङ्गितं वृत्तम् । उपमयोः
संल्लिखितोऽलङ्कारः । तद्वत् दर्पणे, निषोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः
संल्लिखितो इति वाच्यं वाच्यनेभ्यो वाच्यत्वे उपमा इयोरिति च ।

(म) अभिविहङ्गं तथा स्नापितम् । निःसारितेति निःसारितम्
अपसारितं सारितं सद्विप्रेषणम् अभिवेदकीलावम् अभिकेकजनं
कीलावकमण्डलं अविचरः । यद्भुत् तथाभूतस्य गालनोपम्या
योविचरवद्भुत् निरागतपालासोत्सवः । वाक्यस्येति वाक्यस्येति

अथ । सखे ! अयमवसरो लोभस्य । यतः,
 धैर्यध्वंसो परिणतिसुखद्वेषणी ह्यीविरोधी
 जेतुं शक्यो भवति नितरां हन्त केनापि लोभः ।
 क्षीराभोधैर्मथनजनितं रत्नभूतस्य रत्नं
 देवो विष्णुः किमपि चकमे कौस्तुभश्च त्रियञ्च ॥ (य)

कलिः । नार्यं तथा । इति निभात्य । पश्य पश्य एष खलु ।

अत्रिण्येन विलसन् अतिपरिष्कृतमिति भावः यत् दसनं वस्तं तस्य परिधापनपणनेन परिधापनभङ्गा इत्यर्थः शोभमानस्य विराजतः । मानस्येति । मासः अयं मानस्यः यः परितोषविशेषः सन्तोषातिशयः तेन अगुलितस्य युक्तस्य इत्यर्थः । करणाम्पदेन कारेत्यर्थः । ज्वलनेति ज्वलनः अग्निः, स एव धौतं विशुद्धं कलधौतं स्वर्णं तस्य कलयाम् ज्वालया नीराजितम् आएत् राजिनं शोभितं गौरं सङ्घः तेजः यस्य तथाविधस्य । सङ्घेति सङ्घेन अत्ययेन सोऽयमानः अतिशयेन जायमानः महिमा यस्य तादृश्या भङ्गामहिसगाधिग इत्यर्थः । भरासदेन आतिशयेन । यथावेद्यं यथैश्वर्यं सम्पदमनुकृत्येत्यर्थः अद्वैतम् अद्वितीयम् असममित्यर्थः वैभवं सम्पदं परकृत्य समाहृत्य इत्यर्थः इतम् ईश्वरभवे संशयं दूरयद्भिः त्यजद्भिः निःसंशयमीश्वरं जानद्भिरित्यर्थः उपलोक्यन्ते उपहारोक्रियन्ते ।

(य) धैर्यंति । धैर्ये अयं यतीति धैर्यध्वंसी धैर्यापिहारकः । परिणत्यां यत् सुखं तस्य द्वेषणः विद्वेषी भाविषुखहारोत्यर्थः । ह्यीविरोधी निर्लज्जतापादक इत्यर्थः लोभः केनापि नितरां अतिशयेन जेतुं शक्यः भवति ? नैवेत्यर्थः हन्त इति खेदरक्तकमव्ययं तथाहि देवो विष्णुरपि क्षीराभोधैः क्षीरमागरात् मथनेन जनितम् उत्सापितं रत्नभूतस्य रत्नजातस्य रत्नम् अलङ्काररत्नभूतं किमपि अनिर्वचनीयं कौस्तुभं मणिविशेषं त्रियं लज्जीयं चकमे कामयामान । विष्णुरपि लोभपरवशीऽभूदिति भावः । सन्दाक्रान्ताद्यत् ।

न भाषते नेत्रते च न शृणोति च किञ्चन ।

स्वानन्दस्तिमितः किन्तु तेजसा परमेधते ॥ (२)

अथ । सखे ! इयमपि मदस्य रीतिः । (ल)

भूकीकरोत्यस्यमभूकमहो धनस्य-

मन्धीकरोत्यवधिरं वधिरीकरोति ।

योऽयं बली सुमनसं विमनीकरोति

स श्रीमदो वद न कस्य महोपहृत्यै ॥ (घ) ।

तद्वत्तमव विस्तया एकस्यावसरे सर्वेषामेवावसरोऽनु-

मेयः । एकयोगनिर्दिष्टानामित्यादि (श) । तेन

(२) नेति । अयं चैतन्यदेवः न भाषते न देहीति कथयतीत्यर्थः । न देवते न पश्यति उपहारद्रव्याश्चोति शेषः किञ्चन न शृणोति स्तुतिवादादीनामप्यतीत्यर्थः । किन्तु स्वानन्देन निजप्रसोदेन स्तिमितः स्वस्थितः उल्लसित इत्यर्थः परं केवल तेजसा एधते अभ्युदेति एहिं गच्छतीत्यर्थः । पश्चादहं एतम् ।

(ल) मदस्य—मदस्य ।

(घ) भूकीकरोतीति । यः भूकः अमूकं वाचाजम् अलम् अत्यर्थं भूकीकरोति वर्धमानुच्चारकं करोति । अज्ञो इति अत्यर्थस्योत्क-
भव्यम् । अनन्धं चक्षुष्यम् अन्धीकरोति अज्ञम् करोति । अवाधिरं समर्थश्रोत्रेन्द्रियं वधिरीकरोति श्रोत्रेन्द्रियशून्यं करोति । तथा सुतनसं प्रशस्तभनसं विमनीकरोति विमनसं करोति । अयं भूः बली बलवान् प्रबलः श्रीमदः श्रीमदः कस्य जनस्य महस्य उत्तरस्य उपहृत्यै उपघाताय न भवतीति शेषः पद कथय । सर्वस्यैव उप-
घाताय भवतीत्यर्थः । वसन्तनिजकं एतम् ।

(श) एतस्य कामादीनामन्यतमदीत्यर्थः अवसरे अवकाशे प्रतिघात-
ज्ञाने इति भावः सर्वेषामेव कामादीनाम् अवसरः प्रतिघातकृतमेयः ।

अन्योत्कर्षासहत्वान्नसि मलिनता क्रौर्यकापत्यकारी
यतोत्पद्येत तं हि प्रदहति सहसा कौटरान्निर्घथाऽगम् ।
येनाक्रान्तान्तराणां खल इति बलं विश्वविद्याभिकाख्या
सोऽयं मात्सर्यनामा तव सचिववरो वक्तुं नूढमत्र ॥ (घ)
पुनर्नेष्ये । हन्त, भो अहंते ! ।

अष्टादशैव यासाः क्षण इव नामाभवन् यस्य ।

तस्मिन् आनन्दमये किमुपचरामो वयं जुष्टाः ॥ (ग)

तद्भुना सर्व एव तथा सुध्वम् । यथायं सहजमपि सान्द्र-
मानन्दं प्रतनूक्य भक्तवात्सल्याद्दिहृष्टिमात्मन्ते । (ङ)

अनुमानसिद्धः । एकैति एकस्य योगे सर्वेषामेव योग इत्येव निरू-
पितानां कामादीनामिति शेषः ।

(घ) अन्योत्कर्षासहत्वादिति । अन्येषाम् उत्कर्षासहत्वात्
प्रकर्षसहनाशीलत्वात् मनसि मलिनतां भासिष्यं क्रौर्यं निरुतरां
कापत्यञ्च करोति जनयतीति तथोक्तः यः मात्सर्यनामा रिपुः यत्र
उत्पद्येत तिष्ठेत् इत्यर्थः तं कौटरान्निः गर्तस्थितः व्यनतः अगं
दृशं यथा शैलदृशो नगावमावित्यमरः । सहसा प्रदहति हि मञ्जी-
करोत्येव, तथा येन मात्सर्येण आक्रान्तम् अन्तरं मनः तेषां तादृ-
शानां खलः दुर्जन इति रिगेपात् सर्वेषां विश्वोभिका विशेषेण शोभ-
कारिणी उद्देगजननीत्यर्थः आख्या संज्ञा बजने चलति । सः अयं
मात्सर्यनामा तव सचिववरः प्रधानामात्यः अत्र चैतन्वदेवे नूढं यथा
तथा वक्तुं नै विहरति । सन्धरापुत्रम् । उपपन्नद्वारात् ।

(ग) अष्टादशैति । यस्य देवस्य चैतन्वस्य अष्टादश यासाः प्रहाराः
क्षण इव नाम अभवन् आनन्दमये तस्मिन् चैतन्वदेवे जुष्टाः अधमा
वयं किमु उपचरामः इत्थं परिचराम इत्यादिः ।

(ङ) सुध्वं स्तुतिं कुरुत । प्रतनूक्य मिथिजगित्वा मङ्गाना-
मन्नाकं वाग्मख्याम् स्नेहात् यद्दिहृष्टिं वाह्यमानामादिकम् आत्मन्ते

कलिः । सखे ! श्रुतम् श्रुतम् ।

भक्ता हि केवलमैश्वर्यं न सहन्ते यदेवं श्रीवासो निगदति ।

अथ । श्रुतम् । किन्तु एभिरेवास्यान्तर्वर्ती (च) मदः

प्रख्याप्यते समनन्तरं मोहश्च । तथाहि

आनन्दः सहजो भवेद्यदि तदा नासौ विद्वातुं चम-

स्तेनान्तर्मदमेदुराऽतिकपटाहिंश्वं दृष्यं मन्यते ।

मोहश्चेत् स्वजनेषु नास्य किमही तेषां वचो गृह्यते (क)

दलिः । वास्तव्यात् । (ख) ।

अथ । क्षुद्रे मोह इतीतरत्र स जनैर्वास्तव्यमित्युच्यते ॥ (ग)

करोति सततमयम् आनन्दमयब्रह्मभावेन अवतिष्ठते तेनास्मासु दृष्टिं
न पातयति तद्दृश्यथा व्यक्तासु अस्य लपादृष्टिः स्यात् तथा स्तुत्या
प्रसर्जितव्यमिति फलितार्थः ।

(च) अन्तर्वर्ती गूढरूपेण शरीरस्थित इत्यर्थः ।

(क) आनन्द इति । यदि सहजः स्वाभाविकः आनन्दः भवेत्,
तदा अमौ तम् आनन्दं विद्वातुं त्यक्तुं न चमः न शक्तः । तेन
आनन्द्यागेन यदि आनन्दं त्यजति तदा इति भावः अन्तर्मदेन आन्त-
रिकगर्वेण भेदुरः स्निग्धः गर्वस्य गूढत्वात् वहिः स्निग्ध इव प्रतीय-
मान इति भावः अयम् अतिकपटात् प्रकाशकापञ्चं न तथा दोषः
प्रतीकाराङ्गत्वात् अन्तःकापञ्चमेव महान् दोषः तस्य अप्रतीकार्यत्वा-
दितिकपटस्य अतिविशेषणमिति भावः । विश्वं जगत् दृश्यम् अति-
दृक्कं मन्यते । चेत् यदि अस्मि स्वजनेषु मोहः भाया न स्यात्, तदा
किं कथम् अनेन तेषां स्वजनानां वचः गृह्यते ? ।

(ख) वास्तव्यात् क्षोडात् ।

(ग) क्षुद्रे अने मोह इति । इतरत्र अन्यत्र च इति अने

कलिः । अन्नजीवाशयोऽयं विचारः सुद्रासुद्रत्वस्य जीव-
गतत्वादिति । (घ)

दुर्गनेपथ्यानिमुखमयकोष । अहो ! कथमकस्मादेव ।

अहैतप्रमुखाः पतन्ति युगपत्सर्वे क्षितौ दण्डव-

च्छ्रीवासादिचतुःसहोदरबधूमुखाः स्त्रियश्चाखिलाः ।

आं ! ज्ञातम् ।

व्याकोषाश्वजमालिके इव लपामाध्वीकनिस्यन्दिके

स्वानन्दाग्निविनिद्रिते विकचयामासायमीथौ दृशौ ॥ (ङ)

पुनश्चिरं निरूप्य । अहो ! अत्यद्भुतम् ।

मञ्जिता भवतेति वारिद्वटागम्भीरधीरस्वरं

भाषित्वाऽङ्घ्रिसरोरुहे भगवताऽमीषां शिरःषर्पिते ।

इत्यर्थः स मोहः जनैः शाल्यल्पमिति लभ्यते कथ्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) अज्ञेति अन्नः अविचक्षणः यः जीवः प्राण्यी, स एव आश्रयो
यस्य तथाभूतः । जीवगतत्वात् प्राण्यधर्मत्वादित्यर्थः ।

(ङ) अहैतेति । अहैतप्रमुखाः अहैतप्रभृतयः सर्वे तथा श्रीवासा-
दीनां चतुर्षां सहोदराणां बध्वः स्त्रियः सुखाः अपत्यः यासां ताः
अखिलाः समस्ताः स्त्रियः नार्थ्यश्च युगपत् समकालं क्षितौ दण्डवत्
निपतन्ति प्रथमन्तोत्यर्थः । ईशः ईश्वरः चैतन्यदेवः व्याकोषाणां
विकचानां, व्याकोषविकचस्कृटा इत्यमरः । अश्वजानां पद्मानां मा-
लिके इव लज्जाविव लपा एव माध्वीकं मधु तस्य निस्यन्दिके आशिषी
इत्यर्थः तथा स्वस्य आनन्दस्य अग्निं, तरङ्गेषु विनिद्रिते निशीलिते
दृशौ नेत्रे विकचयामास विकचयामास । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) मञ्जिता इति । मञ्जिता मयि अर्पितमनसः भयत इति
भगवता चैतन्येन वारिद्वटानां मेघनिचयानाम् इव गम्भीरः धीरः

सास्त्रं सोत्कलिकं सवेपथु सशौत्कारं सरोमोद्गमं

मोहामञ्च सकौतुकञ्च यदमी आनन्दतन्द्रां ययुः ॥ (घ)

तदतः परमत्रैवागमिष्यन्ति सर्वे तदेहि स्थानान्तरं
चिन्तयामः ।

अथ । मखे ! ममावस्थानं क्व चिन्तनीयम् ।

कविः । चिन्तितमस्ति श्रूयताम् ।

विद्याशीलतपःकुलाश्रमयुजोऽप्ये कान्तदान्ताश्च ये

निन्दन्त्यस्य विभोश्चरितमनघं तेषु त्वया स्वीयताम् ।

त्वत्पत्नी तु मृषा वहिर्मुखमुखेष्वस्तां तनूञ्च ते

दम्भः केवलशुष्ककर्माकुशलेष्वे तेन मा खिद्यताम् ॥ (ङ) ।

ऋडुलः स्वरो यस्मिन् तत् यथा तथा भाषित्वा उक्त्वा अमीषां श्रीवा-
सादीनां शिरःसु अङ्घ्रिः सरोरुहे पादपद्मे अर्पितं सति अमी श्रीवासा-
दयः सास्त्रं मानन्दबाष्पं सोत्कलिकं सौत्सुक्यं सवेपथु सकम्पं मघीत्-
कारं सरोमोद्गमं मलोभाञ्च मोहामञ्च सकौतुकञ्च यथा तथा यत्
आनन्दतन्द्राम् आनन्दनिमीलितत्वं ययुः प्रापुः, एतदत्यङ्गुतमिति
प्रवेशान्वयः ।

(ङ) विद्येति । विद्या शास्त्रार्थज्ञानं शीलं सदृक्तं तपः चान्द्रा-
यणादिकं क्लृप्तम् आभिजात्यम् आश्रमं गार्हस्थ्यमिदिकञ्च युञ्जते शेषन्ते
इति तथोक्ताः तथा एकान्तदान्ता अतिसंयतचित्ता अथि ये अस्य
विभोः ईश्वरस्य अनघं निष्पापं चरितं निन्दन्ति द्विपत्ति, त्वया तेषु
कनेषु स्वीयताम् । तव पत्नी मृषा मिथ्या तु वहिर्मुखानां ब्राह्म-
णानां मुखेषु आस्ताम् । ते तव तनूजः पुत्रः दम्भश्च केवलशुष्ककर्मा-
कुशलेषु केवलं शुष्काणि नीरसानि असारानीत्यर्थः यानि कर्माणि
तेषु कुशलाः निपुण्याः तेषु आस्तामिति शेषः एतेन नियोगेनेति भावः
मा खिद्यतां विषादः न क्रियतामित्यर्थः । शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम् ।

अथ । यथा वक्षितं ते । इति निष्क्रान्तौ ।

विष्कम्भकः (ज) । ततः प्रविशति पर्यङ्कान्कुरी गृहीत-
दिश्ववेशभूषः स्नानन्दसुप्तप्रवृद्ध इव भगवान् विश्वम्भरः
परितो विभवसाहेतादयश्च दूरे कौत्सयन्तो अन्ये च
भागवताः ।

भगवान् । अहैत ! ।

गोलोकादवतारितोऽस्मि भवतेवाहं सुदुर्वारया
स्वप्नेमासृतवन्धयैव परया दैव्यादिनाऽनन्यथा । (ज)
अहं । अञ्जलिं वद्धा ।

कांऽहं क्षुद्रतरस्त्वयैव भगवन् ! लीलावशेनात्मना
लोकानुग्रहसाग्रहेण धरणावात्माऽयमाविष्कृतः ॥ (ख)
कथमन्यथा ।

(ज) विष्कम्भकः, तल्लक्षणसुक्तं दर्पणे “एतपरिच्छिन्नाभ्यानां
कथायानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ।
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्ययोजितः । युद्धः स्नानं च तं
सङ्कीर्णं नीचमध्यमकल्पित इति ।

(ख) गोलोकादिति । भवतेव अहं सुदुर्वारया वारयित्तमशक्यया
परया अतिमहत्या दैव्यं कातरता आदिर्दृष्ट्याः तथोक्तया अनन्यथा
असाधारणया स्वस्य प्रेमासृतमेव वन्धया जलप्रवाहेण गोलोकात्
स्वधाम्नः अवतारितः चाक्षितः अस्मि ।

(ज) क इति । अहं कः क्षुद्रतरः अतितुच्छ इत्यर्थः, हे भग-
वन् ! त्वयैव लीलावशेन लीलाधीनेन तथा लोकाणां जगताम् अनु-
ग्रहे कृपादाने साग्रहेण आप्यह्वता आत्मना अयम् आत्मा धरणी
पृथिव्याम् आविष्कृतः प्रकाशितः । शार्दूलविकीर्णितं घृतम् ।

“तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रिय” ॥

इति कुन्त्युक्तदिशा तथाविधानां नीरसतया शुष्कहृदयानां
मुनीनां हृदयसरसीकरणाय प्रकटित-जगन्मङ्गल मङ्गलाव-
तारिण स्वयं भगवता ब्रजराजकुमारेण विरचितासु पुरुषार्थ-
सार्थार्थीकरण-समर्थ-श्रवणकीर्तनादिषु ब्रह्मानन्दादपि
चमत्कार-कारिणीषु गोकुल-मथुरा-हारवतीलीलासु ।

“भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।

भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा” ॥

इत्युद्धृष्टदिशा सकल-रस-पारावार-पारवर्ति-गोकुलाद्य-

(ट) परमहंसानामिति परमहंसानां योगिनाम् अमलात्मनां
निर्गलान्तःकरणवृत्तानां मुनीनाञ्च भक्तियोगः भक्तिभारः तस्य विधा-
नार्थं प्रदर्शनार्थं कथं स्त्रियः पश्येमहि मुनीनां योगिनाञ्च भक्ति-
योगप्रदर्शनव्ययतया स्त्रीषामस्माकं प्रति भद्रतो दर्शनावसर इति
भावः । इति कुन्त्या पाण्डुवज्रव्या उक्ता वा िक् रीतिः तथा ।
हृदयसरसीकरणाय हृदयस्य प्रेमभावदानेन आर्द्धकरणायेत्यर्थः ।
प्रकटितेति प्रकटितं जगत् मङ्गलं वेन तादृशः मङ्गलः शुभः स्ववतारः
आविर्भावः यस्य तद्योगेन ब्रजराजकुमारेण रक्षितेन पुरुषार्थसार्थस्य
धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य यत् अपार्थीकरणम् अपगतार्थताहम्पादनं
तत्र समर्थं यत् श्रवणकीर्तनादि यासां तादृशीषु पुरुषार्थवत्त-
दादपि अधिकमनोशास्त्रित्यर्थः ब्रह्मानन्दात् ब्रह्माकादजनितात्
प्रमोदादपि चमत्कारकारिणीषु चित्तविकासविधाविनीषु । दिष्ट्या
वाच्येन भगवतीति भवतोभिः उत्तमः श्लोकः कीर्तनं यस्य तादृशे
भगवति लक्ष्ये मुनीनामपि दुर्लभा अनुत्तमा अत्युत्कृष्टा भक्तिः
प्रवर्तिता प्रदर्शिता इति उच्येन उक्तदिशा उक्तरीत्या सकलेति ।

परनामनि श्रीहृन्दावनधामनि निकाम-निरतिशयानन्द-
भूमनि मूर्त्तिमदानन्दशक्तिभिः सन्तत-सन्तन्यमान-
मानस राग-परभागभागधेयाभिराभीरभीरुभिः प्रवर्त्तितं
तादृशप्रेमतत्त्वं तदानीं तत्रैव स्थितम् । सम्प्रति सम्प्रति-
पद्यमान तदास्वाद-स्वादरगृहीत-समुचित-विग्रहस्य तव
सौभगवतो भगवतो निरवधि तदेव मधुरतर-रस-रहस्य-
पीयूष-यूषमाहितगण्डूषमाचामतोऽङ्गुलि विवर-विगलिता
इव तत्कथाः क्व नामास्माभिरप्याचम्यन्ते । (८)

सकलः समयः यः रसपारावारः भगवत्प्रेमसागरः तस्य पारे वर्त्तते
इति तद्योक्तं गोकुलादि अपरं नाम यस्य तादृशे । निकामेति
निकामः सम्पूर्णः निरतिशयः अतिबहुलः आनन्दभूमा प्रमोदभूयस्व
यत्र तथा विधि । मूर्त्तिमदिति मूर्त्तिमत्त्वः देहधारिण्यः याः आनन्द-
शक्तयः ताभिः । सन्तेति सन्ततम् अजस्रं सन्तन्यमानः विस्तार्य-
माणः मानसस्य चित्तस्य रागपरभागः अनुरागोत्कर्षः यत्र तादृशं
भागधेयं भाग्यं वासां ताभिः । आभीरभीरुभिः गोपाङ्गनाभिः ।
प्रवर्त्तितं प्रदर्शितम् । तत्रैव हृन्दावनधामन्येव । सम्प्रतिपद्यमानेति
सम्प्रतिपद्यमानः सम्यगनुभूयमानस्य तस्य प्रेमतत्त्वस्य आस्वादाय
सम्भोगाय स्वादरेण निरतिशयवत्त्वेन गृहीतः समुचितः तादृश-
रसास्वादादोपयुक्त इत्यर्थः यिष्यहो येन तादृशस्य । सौभगवतः
सौभाग्यशास्त्रिनः सर्वजनरञ्जनस्येत्यर्थः भगवतः ईश्वरस्य । निरवधि
अशेषम् । मधुरेति मधुरतरम् अतिमधुरं यत् रसरहस्यपीयूषं प्रेम-
रूपं गूढाच्छतं तदेव यूषं परिपक्वतरचप्रेयवस्तु इत्यर्थः आहितं कृतं
गण्डूषं यत्र तत् तथा तथा आचामतः पिवतः । अङ्गुलिविवरेभ्यः
विगलिता इव विस्तृता इव तत्कथाः तस्य यूषस्य कथाः विन्दवः ।
क्व कुत । आचाम्यन्ते घोषके नाम ? नामात् सन्भावनार्थकः ।
कुताप्यस्माकं पानसम्भावनापि नास्तीति भावः ।

भगवान् । श्रीवास ! स्मरसि विनिर्यतस्तवासू-
नारौत्सं यदिह चपेटपाटवेन । (ठ)

श्रीवासः । स्मृतिमभिनीय ।

थां वेद्मि प्रभुवर ! मोचितोऽस्मि सृत्वाः
केनापि प्रसभमिति स्मृतिर्ममास्ते ॥ (ड)

सर्वे, विस्मयं नाटवन्ति ।

भगवान् । श्रीवास ! धामूलं कथय सर्वे शृण्वन्तु ।

श्रीवा । भगवत आविर्भावात् पूर्वमाशेषवमाषोडशवर्ष-
मयं जन्तुरतिदन्तुरतया द्विजगुर्व्यादिषु मन्तुमत्तया मत्तया
मनोवृत्त्याऽगच्छद्भ्रात्रि-दशाऽन्तिम-काष्ठा-काष्ठायमान-
द्वयोऽदयो वृथा-कलह-लहरी-कुकथादिभिर्मद-मेदुर-दुर-
वस्थितधीः स्वप्नेऽपि नशुत-कीर्त्तित-भगवद्गुणः कदाचि-
दाचित पूर्व-सुकृत-सुकृत-वशाच्चिद्रा-निद्रावितायां सञ्-
ज्रायां केनापि कल्प्यात्मना स्वप्ने समुपदिष्ट इव जातोऽस्मि ।

(ठ) श्रीवासेति । हे श्रीवास ! इह चपेटपाटवेन गात्रे
चपेटाघातकीशलेन तव विनिर्यतः विनिर्गच्छतः अस्मन् प्राणान् यत्
नारौत्सं प्रतिरुद्भवान्कि, तत् स्मरसि ? ।

(ड) आमिति । आमिति स्मरणाद्यमव्ययम् । हे प्रभुवर !
वेद्मि ज्ञानामि, केनापि प्रसभं सङ्घसा ज्ञत्योः मरणात् मोचितोऽस्मि
इति मम स्मृतिः आसीत् ।

(ड) अवमिति अवमित्यात्मनिर्देशः । अतिदन्तुरतया अत्यौष-
त्थेन द्विजगुर्व्यादिषु ब्राह्मणशुद्धप्रभृतिषु मन्तुमत्तया अपराधितया,
आनोऽपराधो मन्तुमत्तवरः । मत्तया अनवहितया मनोवृत्त्या-
चित्तवृत्त्या अनच्छन् अथाह काश्चनवाषवदित्यर्थः । अशान्तीति

यथा “अरे ब्राह्मणसुव ! सुवन्तु के त्वासुपदेशवाचं वा चञ्चल-
हृदयं तथापि ब्रूमहे । वर्षमेकं तेऽतः परमायुरतः परं वृथा-
युःक्षेपं माकार्षीरिति” विभावितायां विभावय्यां वर्यां
तासुपदेशवाचमनुस्मरन्नत्यायुष्कतया विमनस्वी विरता-
खिल-चापलस्तद्दिनमुपोषितः पोषितस्ते नैवोपदेशापदे-
शामृतेन पुरुषनिःश्रेयसं किमिति निर्बेतुं विधिवन्तार-
दीयपुराणपद्यमिदमुपलब्धवानस्मि । यथा—

“हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामेव केवलम् ।

कलौ नास्त्ये व नास्त्ये व नास्त्ये व गतिरन्यथा” ॥

इति तदनु दनुज-दमनोपदेशमिव तन्मन्वानोऽन्वानोदित-
मकल-कर्म्या हरिनाम-मात्र-शरणः शरणमपि विस्मृतवा-
नस्मि । सर्वैरेवोपहस्यमानोऽपि प्रशान्तमना मनागपि

अगान्निदगाया उग्रदगाया अग्निमकाठया चरमप्रकर्षेण काठायमानं
काठवत् आचरत् अतिनिष्ठुरमित्यर्थः हृदयं यस्य तथाभूतः । अदयः
दयारहितः निष्ठुर इत्यर्थः । वृथा कलङ्कलहरीभिः निरर्थकविवाद-
परम्पराभिः कुकथादिभिः कुत्सितप्रसङ्गप्रवृत्तिभिः मदभेदुरा मत्ता
इत्यर्थः अतएव दुरवस्थिता अव्यवहृता धीः मतिर्यस्य तथाविधः ।
न श्रुतेति न श्रुतः कीर्तितश्च भगवतः प्रभोः गुणः महिमा येन
तादृशः । आचितेति आचितपूर्वाणां जन्मान्दरोमार्जितानां सुकृतानां
सत्कार्याणां सुकृतयथात् पुण्यवशात् निद्रया निद्रावितायां निरा-
कृतायां संज्ञायां चेतनायाम् अचेतनकारिण्यां निद्रायां सत्यामिति
भावः । ब्राह्मणसुव ! आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति ब्राह्मणसुवः स्वयं
ब्रह्मण्योषितकाव्येभर्तुवन्नपि ब्राह्मणत्वेन परिचायक इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
ब्राह्मणायाम् इत्यर्थः चञ्चलहृदयं त्वां के उपदेशवाचं ब्रुवन्तु ? न
केऽपीत्यर्थः तथापि ब्रूमहे उपदिशाम इत्यर्थः वक्ष्यमिति शेषः ।

नाभ्यवृत्तिस्तदेव मृत्युदिनमनुसन्दधानो दधानो हृदि
 विषादं मासान् गणयन्नुपरते वर्षे प्रत्युपसन्ने च मृत्युदिवसे-
 ऽवशिषायुररुहं श्रीभागवताध्यापनकर्त्तुर्देवानन्दपण्डितस्या-
 लयं तच्छुश्रूषया गतः प्रह्लादचरित्रश्रवणकाले तमेव सम-
 यमासाद्य साद्यमान-ज्ञानो मृत्युवशङ्कतः पतितोऽस्मि ।
 तन्नवनाऽऽलिन्दतोऽङ्गणतलं तदनु केनापि मृत्युमुखाभो-
 चितं चितं (ढ) पुनरायुषेत्यात्मानं मन्यमानो विवश इव
 पुनरुत्थितवानस्मि । तस्मिन्नेव समये सर्व एव मामुत्थात्य
 गृह्णामानिन्युः ।

भगवान् । निशां समयो स मया स्वप्नो दर्शितः प्रगत-
 जीवितोऽवितोऽपि (ण) पुनर्जीवित-दानेन ।

सर्वे विस्मयं नाटयन्ति ।

अतःपरं ते तव वर्षमेकम् आनुरक्तीति शेषः, अतःपरं पृथा निरर्थ-
 कम् आयुःक्षेपं जीवनकालह्वरणं मा कार्षीः न कुरु इति । विभा-
 वितायां प्रभातायां विभावर्थ्यां रजन्याम् । वय्यां ह्विताम् । पोषितः
 परितर्पितः । उपदेशापदेशाकृतेन उपदेशच्छलनाकृतवचनेनेत्यर्थः ।
 पुरुषस्य निःश्रेयसं परं मङ्गलम् । तदनु तदनन्तरं नारादीयपुराणपद्या-
 प्राख्यनन्तरमित्यर्थः । दनुजहमनोपदेशमिव नारायणोपदेशमिव तत्पद्यं
 मन्वानः मन्वानः अन्वानोदितं परित्यक्तं सकलं कर्म येन तद्योक्तः ।
 शरणां गृहं मनागपि अल्पमपि । प्रत्युपसन्ने निकटवर्त्तिनि । तमेव
 समवं मृत्युकालमित्यर्थः । साद्यमानज्ञानः स्त्रियभाषज्ञानः । तस्य
 अध्यापकस्य भवनालिन्दतः गृहपोठात् अङ्गणतलम् अजिरभूमिं
 गतम् । चितं युक्तम् ।

(ण) निशां समयो निशायामित्यर्थः प्रगतजीवितः कृतः ।
 अवितः रक्षितः ।

भग । स्वर्गमणेः स्वर्गवशात् कनकीभावं प्रयातमिव लोहम् ।

तव तु तदेव शरीरं नारदशक्तिप्रवेशतोऽन्यदिव ॥ (त)

अद्भै । एवमेतत् । अन्यथा न सृतः पुनर्जीवति किन्तु भगवन् ! सर्व एवेति तव स्वभाव-भाव सहचरास्तथापि मङ्ग-जनेन जनेन शरीरान्तरमिव लभ्यते इति शिष्याया प्रक्षया-ऽऽनन्देन भगवतेदमध्यवसितम् । वस्तुतः स्तुतमहिमाऽयं तव भक्तिश्रीवासः श्रीवासः (थ) ।

भगवान् । अद्भैत ! सत्यमेतत् ।

अद्भै । भगवन् ! सुरारिसुकुन्दादयोऽप्येते तव दास्य-भाव-भाव दातारो दातारो नयनानन्दस्य । (द)

भगवान् । अद्भैत ! अन्तरनयोरनयो महानस्ति । उभौ सशङ्कं वेपाते पातेन कुलिशस्येव । (ध)

(त) कनकीभावं सौवर्णं प्रयातं प्राप्तम् । नारदशक्तिप्रवेशात् हरिनामकीर्तनादिति भावः अन्यदिव अपरमिव ।

(थ) एते जननमरणादय इति भावः स्वभावस्य प्रकृतेः वः भावः धर्मः तस्य सहचराः सङ्गिनः । शरीरान्तरमिव अन्यत् शरीर-मिव ईश्वरसेवकं शरीरमन्यत् तदसेवकञ्चान्यदिति भावः । अक्षयानन्देन नित्यानन्देन । अव्यवसितम् अलुचितम् । स्तुतेति स्तुतः स्तवनीय इत्यर्थः महिमा यस्य तादृशः । भक्तिरेव श्रीः लक्ष्मीः तस्या वासः आलयः । परममहोऽयं तव इत्यर्थः ।

(द) दास्येति दास्यभावस्य श्रेयकभावस्य वः भावः प्रकारः तस्य दातारः अन्तरनयोरनय इति अनयोः सुरारिसुकुन्दादयो अन्यः मनसि महान् अनयः दुर्नीतिः ।

(ध) उभो सुरारिसुकुन्दो वेपाते कर्षते कुलिशस्य वज्रस्य पाते-नेव पतनेनेव ।

अहै । देव ! कोऽसौ । (न)

भगवान् । सुरारिर्मनसि न सिध्यति भक्तिरसो रसो न-
दौर्गन्ध्यमिव विमारि-काटवमध्यात्म-भावनावनाग्रह ग्रहि-
लत्वमेवास्ति । यद्यमव्याप्यनुक्षण-क्षण एव वाशिष्ठ-
विषये । (प)

अहै । किमपराहमध्यात्मयोगिन । (फ)

भगवान् । त्वया कथमिदमुच्यते ।

यस्य भक्तिर्भगवति हरो निःश्रेयसेश्वरे ।

विक्रीडतोऽभ्युत्थाम्बोधौ किमन्यैः खातकोदकैः ॥ ब)

अहै । मुकुन्दिन किमपराहम् ।

(न) असौ अनयः कः ? ।

(प) रसोनदौर्गन्ध्यमिव विरसं दुर्गन्ध्यत्वमिव । विमारि विस्तारि
काटवं कटुत्वं यस्य तथाभूतम् । अध्यात्मेति अध्यात्मभावनायाः पर-
मात्मविषयकचिन्ताया अत्रने यः आग्रहः व्यग्रता तदुपहितत्वं तत्
प्रवणत्वम् । कोऽसावात्मा, कथं तः किंवा तस्य प्रयोजनमित्यादि-
भावनायैव आक्रान्तमनस्कतया नासौ भक्तिमार्गं सेवते इति भावः ।
यत् यस्मात् अयं सुरारिः अद्यापि इदाभीमपि वाशिष्ठविषये यशिष्ठो-
क्ताध्यात्मयोगे इति यावत् अनुक्षणः मन्तः क्षणः उत्सवः यस्य
तादृशः योगशास्त्रालोचनायाभिव संततः प्रापक्त इति भावः ।

(फ) किमिति । अध्यात्मयोगस्य को दोष इति भावः ।

(ब) यस्येति । निःश्रेयसानां परममङ्गलात्मा इश्वरे आश्रये
इत्यर्थः भगवति हरो यस्य यस्य भक्तिरस्तीति श्रेयः अस्तुताम्बोधौ
अनन्दरसमागरे विक्रीडनः अग्रगण्यमानस्य तस्य अन्यैः खातकोदकैः
कृपादिजलैः गिसु ? न किमपि प्रयोजनमस्तीति भावः ।

भगवान् । अनेन निरुच्यते । रुच्यते हि भगवतश्चतु-
र्भुजरूपमेव तदेवोपास्यम् । (भ)

अहै । किमिदं मतममतमहो । (म)

भगवान् । ऐच्छिकं भगवतश्चतुर्भुजत्वं स्वाभाविकं हि
द्विभुजत्वमेव । तथाहि “नराकृति परं ब्रह्म, गूढं परं
ब्रह्म मनुष्यलिङ्गं, परमात्मा नराकृति” रिति नराकृतित्वं
द्विभुजत्वमेव ।

अहै । “स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम” (य) ।
तत् ज्ञापयन्तु मिजरूपतत्त्वमिति ।

भगवान् । सात्त्विकम् । तत्ते दर्शयितव्यम् ।

अहै । अनुगृहीतोऽस्मि किन्तु भगवन्नयोः प्रसीद
सीदत एवैतौ कृतमनोऽरूपा परुषापराधेन । (र)

दुर्वासनाविषविषादहरे सुषोम-
च्छायाकरे पुरुक्षपामकरन्दवर्षे ।

(भ) निरुच्यते निश्चयेन कथ्यते । भगवतः देवरस्य चतुर्भुज-
रूपमेव नान्यत् रूपमिति अन्ययोग्यवच्छेदकेन एव शब्देन द्योत्यते ।
रुच्यते रुचिम् अनुरागं करोतात्यर्थः । तदेव चतुर्भुजरूपमेव उपा-
स्यम् आराधनीयं नान्यदिति भावः ।

(म) अमतम अनभिमतं भवन इति भावः ।

(य) स्वयमेवेति । हे पुरुषोत्तम ! त्वं स्वयमेव आत्मानः मिज-
स्वरूपेण आत्मानं स्वरूपं वेत्त्य जानासि ।

(र) सीदतः क्षिण्यतः । एतौ सुरारिसकुन्दो । कृतं मनसः
अहः सर्पोद्दुःखेन तथाधिधेन परुषापराधेन कठिनदोषेण ।

(ब) दुर्वासनेति । हे भगवन् । तथा तद्व्यं प्रसादम् क्व-
कम्पां विभेहि कुरु यथा एतयोः सुरारिसकुन्दयोः मूर्ध्नि शिरसि

अम्भोजगञ्जनकृती चरणातपत्रे

मूर्ध्निगतयोः कुरु विधेहि तथा प्रसादम् ॥ (ल)

भगवान् । तथा कृत्वा ।

नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ।

ज्ञानिनाञ्चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ (व)

इति पठित्वा सासुकम्पम् । माऽतःपरं विजातीय-वास-
नासनाद्यौ (श) भवतम् ।

उभौ । दग्धवत् पतित्वा ।

अहं हरे ! तव पादैकमूल-

दासानुदासो भवितास्मि भूयः ।

दुर्वासना दुरन्तविषयभोगदृष्ट्या एव विषं तेन यः विषादः अयसादः
तस्य हरे हारिणी इत्यर्थः सुषीमच्छायाकरे सुशीतलच्छायाकारिणी
इत्यर्थः पुष्पकृती कृपा एव मकरन्दः कौसुमं मधु तस्य वर्षे वर्षिणी
महाप्रसादस्त्रचिके इत्यर्थः अम्भोजानां पद्मानां गञ्जनं तिरस्कारः
तस्य कृती कारके चरणौ एव आतपत्रे कृत्वा कुरु शिरसि पादपद्मा-
र्षणेन एतौ विषादमून्यौ कुरुष्वेति फलितार्थः । वसन्नतिलकं
दृत्तम् ।

(व) नायमिति । अयं भगवान् गोपिकासुतः यथोदानन्दनः
इह संसारे ज्ञानिनाम् आत्मभूतानाम् अध्यात्मदर्शिनामित्यर्थः यथा
भक्तिमतां भगवति प्रेम्णयत्प्रमित्यर्थः सुखम् आपिबतीति सुखापः सुस-
नायक इत्यर्थः न भवतीति शेषः ।

(श) विजातीयेति विजातीया वितरीता या यासना संस्कारः
तत्सनाद्यौ तदवलम्बिनौ इत्यर्थः ।

(घ) अहमिति । हे हरे ! अहं भूयः बाहुल्येन एकान्त-
मित्यर्थः तव पादैकमूलस्य दासानुदासः दासदास इत्यर्थः भवितास्मि

मनः स्मरेतांसुपतेर्गुणानां
गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ (घ)

इति पठतः ।

भगवान् । तथासु ।

शुक्लांबरः । सदैवम् । देव !

तप्तानि भूरीणि तपांसि नाथ !

बहूनि तीर्थानि च सेवितानि ।

तथापि चेतो नहि मे प्रसन्नं

कृपाकटाक्षं कुरु मे प्रसीद ॥ (स)

इति निःसाध्यसं साध्यसङ्कोचेन (ङ) तत्पादयोः शरो निदधाति ।

श्रीयासः । आलोक्य जनान्तिकं (च) । गदाधर ! पश्य पश्य ।

भविष्यामि । मनः चित्तम् असुपते प्राणवल्गुभक्ष्य तव गुणानां कर्मणि
पठौ स्मरेत स्मरत आलोचयत इत्यर्थः । वाक् वर्चनं गृणीत कीर्त्त-
यत इत्यर्थः अत्रापि गुणानामिति कर्मपदमन्वेतव्यम् । तथा कायः
देहः कर्म भवतोपस्थमिति भावः करोतु अनुतिष्ठतु । अतःपरं मनो-
वाक्कायकर्मभिर्भवन्नमेव सेविष्ये इति भावः ।

(घ) तप्तानीति । हे नाथ ! मया भूरीणि बहूनि तपांसि
तप्तानि चरितानि, बहूनि च तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि सेवितानि
पर्यटितानि । तथापि मे मन चेतः न हि मे प्रसन्नं प्रसादसुप-
गतं, तस्मात् मे मन कृपाकटाक्षं सदैवावलोकनं कुरु, प्रसीद प्रसन्ना
भव । उपजातिष्ठसम् ।

(ङ) निःसाध्यसं निर्भयं साधुना सम्यग्धेन असङ्कोचेन अज्ञ-
विहतभावेन एकान्तमनसैति भावः ।

(च) जनान्तिकम् । तल्लक्षणसङ्कटं दर्पणे, त्रिपताककरेणान्या-
नपवार्यान्तरा कथाम् । अन्वोन्वामन्मथं यत् स्थाप्यमान्ते तत्
जनान्तिकमिति ।

कठिनतरतपस्योज्ज्वलभद्रप्रसन्ना-

दशनिशानिकठोरं चित्तमस्य द्विजस्य ।

सपदि भगवदङ्घ्रिस्पर्शनादेव भूत्वा

द्रुतमिव नयनाभ्यां रोमभिश्चोत्प्लिहीते ॥ (क)

तदधुनाऽस्मिन् पुत्रधिया कीर्त्तनानन्देन सह विह-
रमाणा वयं मत्तनयोऽनयोपचित्याऽमीभिरेवीत्यादितो
दितोऽप्यस्य व्यवहारमाणे इति बहुशो निर्भर्त्सिताः स्मः
शचीदेव्या । यस्यसावधुना धुनानमात्मज-धियमात्मजमात्म-
जाऽऽनन्दाऽऽवेगविवशमितं पश्यति श्यति तदाऽस्मिन् पुत्र-
भावभावं ह्येत्येन (ख) । तत्कथमिदं सम्पत्स्यते ।

(क) कठिनेति । कठिनतरतपस्यया उज्ज्वलभते उद्भवतीति
तद्योक्तः यः इन्द्रप्रसन्नः अभिमानाधिगमः तस्मात् अशनिः यज्ज
शनिः क्रूरपङ्कशिशेषः ताविव कठोरं निष्ठुरम् अस्य द्विजस्य युक्ता-
म्बरस्य चित्तं सपदि सद्यः भगवतः अस्य देवस्य चैतन्यस्य अङ्घ्रि-
स्पर्शनादेव पादस्पर्शनात्सात्नादेव नयनाभ्यां द्रुतमिव भूत्वा रोमभिः
पुत्रकैः उत्प्लिहीते उत्प्लवतीत्यर्थः । मास्मिनीपुत्रं, ननमद्ययुतेयं
मास्मिनी भोगिनीचैरिति तद्व्यवस्थात् ।

(ख) अस्मिन्निति अस्मिन् चैतन्यदेवे पुत्रधिया तनयोऽयमिति
बुद्ध्या । कीर्त्तनं पुत्रादीनां कथनमेव आनन्दम् आनन्दजनकं यस्य
तादृशेन भगवता चैतन्येन । विहृरमाणाः क्रोडन्तः मत्तनयः मम
पुत्रः चैतन्यः अमरस्य दुर्गेवस्य अयैधानरस्येत्यर्थः उपचित्या पृथ्वा
अमीभिः अङ्घ्रिस्तादृभिः । उन्मादितः उन्मत्तीकृतः । अस्य चैतन्यस्य
व्यवहारार्णः सदाचारपद्धतिः इतिः अपि किञ्चोऽपि दोष छेदे
इत्यस्य ज्ञानं रूपम् । शचीदेव्या चैतन्यजनन्या । असौ शचीदेवी
आत्मजधियं इत्यङ्घ्रिं धुनानं कल्पयन्तं इत्यन्मिन्नित्यर्थः आत्मजं पुत्रम् ।
आत्मनि जायते इति आत्मजः स्नेहेवास्तुभूयमान इत्यर्थः यः आनन्दः

गदाधरः । आचार्याश्चेत्कथयन्ति ।

अहं । किं तत् ।

श्रीवासः । कथं । एवंमेव ।

अहं । साधु साऽधुनाऽऽनीयतां कः सन्ध्रमो भ्रमोऽस्या
अपयातु । (ग)

श्रीवासः । यद्याज्ञापयसि । इति निष्क्रम्य तामादाय पुनः
प्रविश्य च । स्वामिन्नाचार्यं विचार्यं विज्ञापय जगन्मातर-
मेतां रमेतां भगवतोऽत्र कृपाप्रसादौ । (घ)

अहं । अञ्जलिं बद्ध्वा देव देवहृतिः कपिलेन किल ज्ञान-
योग-भक्तियोग-योगतः कृतार्थीकृता । साम्प्रतमियं विश्व-
म्भर-जननी विश्वम्भर-जननीति-कलयया परिवृता केवल-
बलमान-प्रेमाऽऽनन्देन कृतार्थीक्रियताम् । (ङ) इति करा-

परमात्मतत्त्वावबोधजनित इत्यर्थः तस्य आवेशेन उद्भूतेषु विषयं
वाञ्छावबोधभ्रमं यथा तथा एतं चैतन्यदेवं प्रपद्यति अवलोकयति ।
तदा अस्मिन् देवे पुलभावभावं पुलत्वाभिमानमित्यर्थः हेयत्वेन दृष्टित-
त्वेन श्रुति निरस्यति त्यजतीत्यर्थः ।

(ग) कः सन्ध्रमः ? किं भयमित्यर्थः । अस्या शय्याः भ्रमः
भ्रान्तिः पुलोऽयमिति सृष्टावबोध इत्यर्थः अपयातु नश्यतु ।

(घ) हे स्वामिन् ! प्रभो ! आचार्यं पुरो ! । जगतां मातरं
जननीम् एतां शचीं भगवत्चैतन्यस्य जगन्मवत्त्वाहिति भावः । अत्र
शय्यां भगवतः चैतन्यचन्द्रस्य कृपाप्रसादौ दयाहृद्यहो रमेतां पतता-
मित्यर्थः ।

(ङ) देवहृतिः कपिलजननी । किलेति प्रसिद्धौ । ज्ञानयोगेन
भक्तियोगेन च योगेन उपायेन योगः सद्ब्रह्मोपावध्यामसकृतिशुक्ति-
लितम्भरः । कृतार्थीकृता प्ररित्वातेत्यर्थः । विश्वम्भरस्य भवतः जननी

ये चावउत्स्र भगवदप्रतोऽवैद्यप्रतोऽप्रतोषेण (च) ससुपसर्पयति ।
 शची । सचमत्कारविषयं खानन्दाऽऽवेश-प्रेषलमद्भुत-मयं तनयं
 विद्योक्त्य जात-तदनुकम्पा कम्पमान-शरीरा वाग्देवताऽवतार-प्रतिभा
 प्रतिभासमानेव (छ) किञ्चिदपाठीत् ।

विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते

यथावकाशं पुरुषः परोभवान् ।

विभक्तिं सोऽयं मम गर्भजोऽभू-

दहो नृलोकस्य विडम्बनं महत् ॥ (ज)

प्रसवित्नी विश्वम्भरजनानां जगत्स्वामिनां सामान्यजनानां नीतिकलयया
 आचारांशेन परिष्टता आच्छन्ना क्रमागतवैभाचारपरायणेत्यर्थः केवलेन
 निरवच्छिन्नेन वल्लमानेन प्रसरता प्रेमानन्देन कृताधींक्रियतां परि-
 त्वायताम् ।

(च) अवैद्यप्रतः अव्ययभावेन । अप्रतोषेण अतिसन्नोषेण ।

(छ) सचमत्कारविषयमिति चमत्कारः आश्चर्यबुद्धिः,
 विषयः चित्तविकासः ताभ्यां सहितम् । स्वस्य खानन्दावेशेन खानन्दो-
 द्भेकेण प्रेषणं सौम्यम् अद्भुतनयम् आश्चर्याचारम् । जाता तस्य
 तनवस्य अनुकम्पा कृपा यस्यां ताजशी अतएव कम्पमानं शरीरं यस्याः
 तथाभूता सत्त्वोद्भेकादिति भावः । वाग्देवतेति वाग्देवतायाः सर-
 खत्वाः अवतारेण उपस्थित्वा ध्यायिभावोत्थेत्यर्थः या प्रतिभा मति-
 नैर्भक्ष्यं तथा प्रतिभासमानेव स्फुरन्तीव ।

(ज) विश्वमिति । यत् यस्मात् एतत् विश्वं निशान्ते नृहृदये
 निशान्तं नृहृदयान्तवोरित्त्वमरः । स्वतनौ निजशरीरे यथावकाशं स्व-
 स्मन् अवकाशमनुसृत्य इत्यर्थः स्थितं दृश्यते इति शेषः तत् तस्मात्
 भवान् परः पुरुषः परमात्मा । सोऽयं परः पुरुषः मम गर्भजः अभूत्
 इत्यनेन उत्पन्नः सन् नृलोकस्य मानवस्य महत् विडम्बनम् अतुकारणं
 विभक्तिं मानवलोकात्मनुवर्त्तते अहो आश्चर्यम् ।

इति सुयती यह-ष्टहीतेय विह्वला बडादेव तस्वरथौ जिह-
क्षति । (अ)

अहै । निवार्यं सविक्रयम् । कुतः

इयमस्याः स्फूर्तिर्भवति हि सहजः स माहभावोऽयम् ।

देहान्तरमपि भजते निरुपहितः प्राक्तनो भावः ॥ (अ)

भगवान् । देवि ! यद्यपि जगज्जननी त्वमसि तथापि
श्रीवासादिषु यज्जातस्तेऽपराधस्तदुपरमे परमेश्वर-प्रसादस्ते
भावी । भा-वीचिनिकरपरिपन्थी हि भागवतापराधः । (ठ)

अहै । भगवन् ! मैवम् । नाऽपराध्यति जगज्जननीयं
कापि यज्जठरभूस्वमधीशः । इन्त ! मातरि भवन्ति सुतानां

(अ) यह-ष्टहीतेय यह-विष्टेव । जिहक्षति यह-हीतमिच्छति ।

(अ) कुत इति अस्याः शब्दाः कुतः कथम् इयं स्फूर्तिः
प्रतिभाविकासः भवति ? अयं हि सहजः साभाविकः स माह-
भावः देहान्तरमपि जगनान्तरमपि भजते प्राप्नोति, तथाहि प्राक्तनः
जन्मान्तरीयः भावः निरुपहितः अनाद्यतः न केनापि व्यापरोतं
शक्यते इति भावः । जन्मान्तरे इयं बहुभिरुपभोगिर्भगवन्तम् आरा-
धितवती, अमुना स भावः स्फुरित इति फलितार्थः ।

(ठ) तदुपरमे इति तस्य अपराधस्य भर्त्सनजनितस्योत्कर्षः उप-
रमे उपशान्तौ निवृत्त्यां सत्यामित्कर्षः । भागवतापराधः भगवद्भक्तोषु
जनः अपराधः भा दीप्तिः आत्मनि परमात्मज्ञानजनितो विकास
इत्यर्थः तस्याः वीचिनिकरस्य तरङ्गवयस्य परिपन्थी प्रतिरोधी । बहु-
भक्तजनेषु कृतापराधस्य भद्रबोधजनिता प्रतिभा न जायते इति
भावः ।

(ठ) यहिति यत् यस्मात् अधीशः अधीश्वरत्वं जठरभूः अस्या
जठरात् आविर्भूत इत्यर्थः । इन्तेति अव्ययं प्रतिद्वार्यकमत्र

मन्त्रवः क्लिष्ट सुतेषु न मातुः । श्रीवासं सम्बोध हंही श्रीवास !
 वद्यपीयधिषया तनयेऽभूद् देवकस्य दुहितुर्न तथापि
 भक्तिरीदृगजनिष्ट यदेवा पुत्रपद्युगजिष्टदुरिहासीत् । (ठ)

श्रीवा । अशुना निःसङ्गीषाः काः । (ड) ।

अइ । भी भोः श्रीवासादयः ! अस्य केवल-बलमाने-
 ख्यार्थविशेषेन मातरं प्रति माहभावोऽपि निरस्तो माह-
 माहभावोऽपि निरस्तोऽयं चेत् तद्यथायमावेशो निवर्त्तते
 तथा सुधम् । (ठ)

कवे । सामिजेवमेव । इत्यहैतेन समं तथा कुर्वन्ति । भी
 देव ! आश्रयती भगवतो भगवता नाथ ! कीधसुखचिन्मायता

बोधम् । सुतानां पुत्राणां मातरि मन्त्रवः अपराधाः भवन्ति न
 क्लिष्ट नैव मातः सुतेषु पुत्रेषु । इत्वं ही जनकजननी, अतः अस्माक-
 नपि जगद्भवसूनां जननी, वयमेव अस्मात् अपराधिनो भवितुं
 कोश्याः न तु इवम् अस्मात् अपराधिनोति भावः । हंही इत्यादि ।
 देवकस्य दुहितुः देवक्याः वद्यपि तनये पुत्रे जन्ते ईशधिषया ईश्वर-
 दुहितुर्भूत् तथापि ईदृक् यताहसी भक्तिः न अजनिष्ट, बहु वधा एषा
 यची पुत्रस्य पदुदुगजिष्टसुः पादप्रसूदुगजिष्टसुः पदुदुगजिष्टसुः पदुदुगजिष्टसुः पदुदुगजिष्टसुः

(ड) निःसङ्गीषाः निर्वाधाः ।

(ठ) अस्य चैतन्यदेवस्य इत्यर्थः । केवलेति केवलं बलमानस्य
 स्वरुतः ईश्वर्यस्य ईशभावस्य आवेशेन आविर्भावोऽर्थः । मातरं
 क्वीम् । निरस्तः अपगतः । चेत् इति अत्रं मातरि माहभावो
 निरस्तः, तत् तदा यथा अस्मि आवेशः ईश्वरत्वाभिनिवेशः निवर्त्तते
 तथा सुधं स्तवं कुरुत । ईश्वरभावे सति अस्माभिर्न किमपि कार्य-
 कर्त्तव्यं वाध्यते, व्यपगते तु तदुभावे अस्माभिर्बहुनि कर्माणि कार्यानि
 कर्त्तव्यानि इति भावः ।

च । ही तद्याऽपि हि विभक्तिं यदा यदर्थं तत् प्रकृतिमेव
 दधाति । तदिदानीं भगवन्तोऽवन्तोऽनुकम्पां तथा कर्तु-
 मर्हन्ति । यदाविष्कृतभक्तावतारतया शैशवमारभ्य मद्-
 विधभाग्यानुसारिरूपं गृह्णन्निर्वयमाभोदिता दिताऽखिल-
 तापा भवन्तिः (ख) । तदेवाधुना प्रकटयितुमर्हन्ति ।
 यदाहार्जुनः । तदेव मे दर्शय रूपमित्यारभ्य ।

“दृष्टेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥” इति (त) ।

वस्तुतस्तु ।

अलौकिके वस्तुनि लौकिकत्वं

नालौकिकत्वस्य विरोधहेतुः ।

(ख) शान्दतीति । चिरन्तनो भगवतः ईश्वरस्य भगवत्ता ऐश्वर्यम् ।
 हे नाथ ! बोधसुखचिन्मयता ज्ञानानन्दमयञ्च इत्यर्थः शान्दतीति
 शेषः । ही इति प्रसिद्धार्थमव्ययम् । तथापि ईश्वरत्वस्य शान्दतत्वे-
 ऽपीत्यर्थः एषः ईश्वरः यदा वत् यद् विद्यहं विभक्तिं गृह्णाति,
 तत् प्रकृतिं तस्य वर्णयः प्रकृतिं स्वभावं दधाति हि धारयत्येव ।
 स्वन्नः रक्षन्तः । आविष्कृतेति आविष्कृतः प्रकटितः भक्तार्थम्
 स्वतारः यैः तप्तया । हितेति दितः खण्डितः खण्डितः समयः
 आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपस्त्रिविधः तापः तेषां तादृशैः ।
 वयम् आभोदिताः प्रमोदं प्रापिताः ।

(त) दृष्टेति हे जनार्दन । तव ददं सौम्यं सुभगं मानुषं रूपं
 दृष्ट्वा इदानीं शान्तं सचेताः चित्तवान् तथा प्रकृतिं स्वभावं गतः
 प्राप्तश्च संवृत्तः अस्मि ।

(ख) अलौकिके इति । अलौकिके बोधातीति, वस्तुनि लौकि-
 कत्वम् अलौकिकस्य लौकिकरूपधारणमित्यर्थः अलौकिकत्वस्य बोधा-

मख्यन्तराणां गुणसन्निवेश-
चिन्तामर्षेर्न आपकर्षकारी ॥ (थ)

भगवान् । आरितभक्तावेशस्तत्रैव कृतप्रवेशः प्रकृतिमास्थाय (द) ।
भीषह्यैतादयः । किमहम् एतावन्तं कालं सुषुप्त इवा-
सम् (ध) । कथं भवद्भिर्नाहं प्रबोधितः ।

सर्वे । भगवन् ! आनन्दनिद्राभङ्गभिया (न) ।

भगवान् । हन्त ! एतावान् समयो मयोपहतज्ञानेन (प)
वृथा गमितस्तदागच्छत श्रीकृष्णं कीर्त्तयामः ।

सर्वे । सहर्षम् । यथाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्ताः
सर्वे

इति स्वानन्दावेशी नाम प्रथमोऽङ्कः

तीततायाः न विरोधहेतुः न विसंवादकारणम् । चिन्तामर्षेः
चिन्तितस्य अलौकिकस्य रत्नविशेषस्य इत्यर्थः । मख्यन्तराणां लौकिक-
रत्नानां गुणसन्निवेशः गुणधारणं न हि नैव अपकर्षकारी अपकर्षतां
नैव आपादवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्षनरूपोऽयमर्षान्तर-
न्यासः । उपजातिवृत्तम् ।

(द) आरितेति आरितः सुखा अतिपचमयतारितः भक्ता-
नाम् आवेशः उद्धरणाभिनिवेश इत्यर्थः यस्य तथाभूतः तत्रैव तेषां
सुतिवचसि कृतप्रवेशः विद्विवाभिप्राय इति भावः । प्रकृतिं मानव-
स्वभावम् आस्थाय अवलम्ब्य ।

(ध) सुषुप्त इव गाढनिद्रावेशेन स्थित इव ।

(न) आनन्देति आनन्देन आत्मनि ईश्वरत्वाभिनिवेशजनितेन
प्रमोदेन इत्यर्थः या निद्रा वाङ्मव्यापारनिवृत्तिरूपा तस्याः भङ्गभिया
विष्णोर्भवेनेत्यर्थः ।

(प) उपहतज्ञानेन विबुधचैतन्येन ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विरागः ।

विरागः । सर्वतोऽवबोधः । अहो ! वह्निमुखवहुलं
जगत् (क) ।

न शौचं नो सत्यं न च शमदमो नापि नियमो
न शान्तिर्न ज्ञान्तिः शिव शिव न मैत्री न च दया ।
अहो ! मे निर्व्याजप्रणयिसुहृदोऽमौ कलिजनैः

किमुन्मूलीभूता विद्वति किमज्ञातवसतिम् ॥ (ख)

हन्त कथमज्ञातवासस्तेषां सम्भावनीयः तथाविधस्य ल-
विरहात् (ग) । तथाहि,

(क) वह्निमुखेति वह्निः सुखं येषां ते वह्निमुखाः बाह्यदृष्टयः
न परमार्थविद इति भावः ते बहुलाः बहुयः यत्र तथाभूतम् ।

(ख) नेति । शिवशिवेति श्लेषरूपकमव्ययम् अथवा हे शिव !
हे शिव ! इति शङ्करसहिष्य श्लेषरूपमिदम् । न शौचं पवित्रता,
नो सत्यं सत्यवचनं, न च शमदमौ स्त इति शेषः । बाह्येन्द्रियाणां शान्ता
दमनश्लेषार्थः । नापि नियमः अन्तरिन्द्रियदमनं, न शान्तिः, अन्त-
रिन्द्रियशान्ता, न ज्ञान्तिः ज्ञानं, न मैत्री शौहृद्यं, न च दया
अनुकम्पा सर्वत्र अस्तीति क्रियापदमध्याहार्यम् । अहो आश्चर्यं
मे मम निर्व्याजप्रणयिसुहृदः अकपटप्रणयिनो बान्धवाः कमी
शौचादय इत्यर्थः कलिजनैः कलिसङ्घपरैरित्यर्थः उन्मूलीभूताः
विध्वस्ताः किम् ? अज्ञातवसतिं किं विद्वति कुर्वते । शिवरिखी-
दत्तम् ।

(ग) तथाविधस्य लविरहादिति सर्वत्रैव कसेरधिकारादिति
भावः ।

पठे कर्मणि केवलं कृतधियः सूचैकचिन्ता द्विजाः
 संज्ञामात्रविशेषिता भुजभुवो वैश्यास्तु बौद्धा इव ।
 मूढाः पण्डितमानिनो गुरुतया धर्मीपदेशोक्तुका
 वर्चानां गतिरीदृगैव कलिना हा हन्त ! सम्पादिता ॥ (घ)

अपिच,

विवाहायोग्यत्वादिह कतिचिदाद्याश्रमयुजो
 गृहस्थाः स्त्रीपुत्रीद्वरभरणमात्रव्यसनिनः ।
 अही ! वानप्रस्थाः श्रवणपथमात्रप्रचयिनः
 परिव्राजावेशैः परमुपहरन्ते परिचयम् ॥ (ङ)

(घ) पठे इति । केवलं कृतं वक्षोपवीतम् एकं मुख्यं चिन्तं
 येषां तथोक्ताः द्विजाः ब्राह्मणाः केवलं पठे कर्मणि पठयामाह्व्या-
 पारे भोजने इति भावः तस्य पठयामाह्वकर्तव्यत्वनिवन्मादिति भावः ।
 कृतधियः कृतबुद्धवः सुनिपुण्या इति भावः न तु ब्रह्मयजपरा इति
 भावः । भुजभुवः बाहुजाः कलिना इत्यर्थः ब्रह्मचो बाहुप्रभवत्वात्तेषा-
 मिति भावः । संज्ञामात्रेण नाम्नाैव विशेषिताः अशक्तजाः न तु
 तज्ज्ञात्युक्तकर्मचारिण इति भावः । वैश्यास्तु बौद्धा इव बुद्धमतावशम्बिन
 इव प्रायेण सजातीयाचारं न कुर्वन्तीति भावः । मूढाः पण्डित-
 मानिनः आत्मानं पण्डितं मन्वन्ते इति तथोक्ताः तथा गुरुतया
 धर्मीद्वेषे उर्वृष्टाः तत्पराः । ते हि त्रैवर्षिकसेवाभ्रमं त्यक्त्वा इदानीं
 धर्मसुपदेशिणीति भावः । हा हन्त इति छेदजनकमव्यवहवं कलिना
 वर्चानां ब्राह्मणादीनाम् ईदृशी एव गतिः सम्पादिता ? शार्दूल-
 विप्रोक्तिं वृत्तम् ।

(ङ) विवाहेति । इह कसौ कतिचित् जनाः विवाहायोग्यत्वात्
 उवाहे अथमत्सहितैर्षः आद्याम् आश्रमं ब्रह्मचर्यं मित्यर्थः युजोते इति
 तथोक्ताः नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति भावः नैष्ठिकानिमानिन इत्यर्थः ।

कतिचित् पदानि परिकल्प्य । अही ! अयं समीचीनो
जनपदः । अत्र हि भूरयो रयोऽञ्जलप्रतिभाः प्रतिभान्ति
विहांसः । तदमी अवगाह्या वाह्या अवाह्या वा (च) ।
इति चिरं निरूप्य । अही !

अभ्यासाय उपाधिजात्यनुमितिव्याप्तगादिग्रन्थावले-

र्जन्मारभ्य सुदूरदूरभगवद्दार्ताप्रसङ्गा अमी ।

ये यथाधिककल्पनाकुशलिनस्ते तत्र विद्वत्तमाः

स्वीयं कल्पनमेव शास्त्रमिति ये जानन्त्यही तार्किकाः ॥ (छ)

वृहस्पतिः द्वितीयाश्रमस्थाः जनाः स्त्रियाः पुत्रस्य उदरस्य च भरश्च-
भाले व्यसनिनः आशङ्गाः न तु पित्रनाहृत्कालमितिप्रभृतीनां भरश्च-
परा इति भावः । अहो आश्चर्यं वामेप्रस्थाः तापसाः अथवापच-
नालप्रस्थयिनः तापस इति शब्दतः श्रूयन्ते एव न तु कोऽपि समीति
भावः । कतिचित् जनाः परिव्राजा वेशैः परिव्राजकविक्रैः परं
केवलं परिचयम् उपहरन्ते इति वयं परिव्राजका इति स्वार्थ-
विज्ञये लोकान् वदन्वन्तीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) समीचीनः चतुर्दशः सङ्ख्य इति वापत् । भूरयः बहुवचः ।
रजेति रयेण वेगेन उज्ज्वलाः प्रतिभाः दीप्तयः येषां तद्याभूताः ।
अवगाह्याः द्रष्टव्याः परीक्षितव्या इति यावत् वाह्याः वक्रिदञ्जलाः
वा अवाह्याः अन्वञ्जला इति भावः ।

(छ) अभ्यासादिति । ये जनाः जन्मारभ्य व्याजन्त उपाधिः
जातिः अहमितिः व्याप्तिश्च आदिर्येषां तेषां शब्दानाम् आवधिः
पङ्क्तिः तस्याः अभ्यासात् पुनः पुनरालोचनात् सुदूरदूरे अत्यन्तदूरे
इत्यर्थः भगवतः ईश्वरस्य वार्ताप्रसङ्गः प्रवृत्तिकथा येषां तद्याविधाः
भगवत्सम्बन्धवोधरहिता इत्यर्थः ते अमी । तत्र तेषु अस्मीन्नित्यर्थः
मध्ये ये यत्र विषये अधिककल्पनाकुशलाः अधिकवाच्यनिपुणा
इत्यर्थः ते तत्र विषये विद्वत्तमाः पण्डितवराः । ये च स्वीयं कल्पन-

तद्वलनेभिः सह वात्तया इतोऽन्यतो गच्छामि । इति
किञ्च हूरं गत्वा । अहो ! अमी अभीव-रहिता हिताभि-
योगा इव दृश्यन्ते तदमूर्चिरूपयामि । इति तथा कृत्वा ।
अहो ! अमी मायावादिनः (ज) ।

तथाहि,

सम्माननिर्विशेषाचिदुपधिरहिता निर्विकल्पा निरीहा ।
ब्रह्मैवास्मीति वाचा शिव शिव भगवद्दृश्यते लब्धवैराः ।
येऽमी श्रौतप्रसिद्धानश्च भगवतोऽचिन्त्यशक्त्याद्यशेषान्
प्रत्याख्यान्तो विशेषानिह जहति रतिं हन्त तेभ्यो नमो वः ॥

(भ)

नेव शास्त्रम् इति जानन्ति, 'अहो आश्चर्यं ते तार्किकाः तर्कशास्त्र-
पारणाः अतिप्रधानाः विद्वांस इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) अभीवेति अभीवरहिताः प्रापरहिताः हिताशिवयोगा-
दत्र युभप्रवृत्ता इव मायावादिनः कापटिकाः ।

(भ) सम्भालेति । सम्भाले यादृते परमात्मनि अनिर्विशेषाः
विशेषादबोधरहिताः अहं परमात्मा च निर्विशेषः नास्त्वनयोः कोऽपि
विशेष इति वादिन इत्यर्थः चिदुपधिरहिताः ज्ञानोपाधिबर्जिताः
अविशेषता इत्यर्थः निर्विकल्पाः विकल्परहिताः अहमेवात्मैति संशय-
रहिता इत्यर्थः निरीहाः निशेधाः अहं परमात्मा च भिन्न इति
ज्ञानवेष्टया वेदितमनर्हा इति भावः ब्रह्म एव अस्मीति वाचा भगवतः
देवदत्त विपद्दे लब्धवैराः देवदत्तरीरमन्यमाना इत्यर्थः । ते अभी
दृश्यमाना जना इति भावः शिव शिव अहं इति ह्यं खेदस्य चक-
वत्त्वम् । श्रौतप्रसिद्धान् श्रुतिषु प्रसिद्धिं गतान् भगवतः अचिन्त्य-
शक्त्याद्यशेषान् अचिन्तनीयशक्तिप्रवृत्तीन् अशेषान् अनन्तान् विशेषान्
प्रत्याख्यान्तः निराकुर्वन्तः इह भगवति रतिम् अनुसारागं भक्तिमिति
शेषः जहति त्यजन्ति, तेभ्यः वः युद्धम् नमः । अन्तराष्ट्रम् ।

इति तादृश्यास्य पुनरन्यतो गत्वा परितः परिलोक्य । अहो !
 अमी यद्व्योऽन्यं विवदन्ते तदस्य तस्त्वभवगन्तव्यम् । इति
 निभाष्य । अहो ! कपिल-कणाद् पातञ्जल-जैमिनि-मतको-
 विदा एते व्योऽन्यं विवदन्ते भगवत्तत्त्वं न केऽपि जानन्ति
 तदितो गन्तव्यम् । इति पुनः कतिचित् पदानि गत्वा । अहो !
 दक्षिणस्यां दिशि पतितोऽस्मि । यद्मौ आर्हृत-सौगत-
 कापालिकाः प्रचण्डा हि पाषण्डाः । एते पाशुपता अपि
 हतायुषो मां हनिष्यन्ति तदितः पलायनमेव शरणम् (अ) ।
 इत्यपहृत्य क्रियद्गूरं गत्वा किञ्चिद्वचोक्त्य । अहो ! अयं साधुर्भवि-
 ष्यति यतः खलु नदीतट निकट-प्रकट-शिलापट्ट-घटित-
 सुखोपवेशः क्लेशातीतो गुणातीतं किमपि ध्यायन्निव (ट)
 समयं गमयति । तदमुं निरूपयामि । इति तथा क्त्वा ।
 *अहो ।

(अ) विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति । कपिलेत्यादि कपिलमतं साङ्ख्य-
 शास्त्रं कणादमतं वैशेषिकदर्शनं पातञ्जलमतं पतञ्जलिस्त्रिप्रणीतं
 दर्शनं जैमिनिमतं मीमांसादर्शनम् एतेषु कोविदाः अभीष्टाः व्योऽन्यं
 परस्परम् । भगवतः ईश्वरस्य तत्त्वं दाधार्यम् । इतः अस्मात्
 प्रदेयात् । आर्हतेत्यादि आर्हताः सौगताः कापालिकाश्च श्रौतस्मार्त्त-
 मतवाद्याः प्रचण्डाः दारुणाः पाषण्डाः विधर्मिणः । पाशुपताः
 पाशुपतशास्त्रानुयायिनः हतायुषः इत्या अद्वितजीवना इत्यर्थः ।
 शरणं रक्षिता ।

(ट) नदीति । नद्यास्तटस्य तीरस्य निकटे प्रकटः विशालः यः
 शिलापट्टः तत्र घटितः यतः सुखेन उपवेशः उपवेशनं वेन तथोक्तः ।
 क्लेशातीतः क्लेशमनसुभवद्वितीर्थः किमपि अनिर्वचनीयं गुणातीतं
 निर्गुणं परमात्मानमित्यर्थः ध्यायन्निव चिन्तयन्निव ।

जिह्वाप्रेष ललाटचन्द्रजसुधास्वन्दाधरोधे मह-
दाह्यं व्यञ्जयतो निमील्य नयने बद्धाऽऽसनं ध्यायतः ।

अस्त्रोपात्तनदीतटस्य किमयं भङ्गः समाधिरभूत्

इति सविस्तरं विचिन्त्य । अहो ! ज्ञातम् ।

पानीयाहरणप्रवृत्ततरुणीशङ्खस्वनाकर्णनैः ॥ (ठ)

तदिदमुदरभरणाय केवलं नात्यमेतस्य । पुनरन्यतो गत्वा
परितोऽवबोध्य । अहो ! अयं निष्परिग्रह इव लक्ष्यते ।
तैर्धिक एव भविष्यति । तदस्य देवादागतेन पश्चिकेन
सह सङ्घयतः कथयैव हृदयमाकलनीयम् (ड) । इति
आकर्ष्य स्वयमनुवदति ।

(ठ) जिह्वेति । जिह्वाप्रेष रसनाप्रेष स्मरतेति भावः ।
ललाटे पतितता वा चन्द्रजसुधा चन्द्रकिरणः तस्याः स्वन्दस्य निःसर-
णस्य अधोगमनस्य अधरोधे वर्त्मप्रतिरोधे महत् दाह्यं नैपुण्यं
व्यञ्जयतः प्रकटयतः तथा नयने निमील्य आसनं बद्धा योगासनमा-
स्त्रानेत्यर्थः ध्यायतः चिन्तयतः उपात्तनदीतटस्य प्राप्तनदीतीरस्य नदी-
तीरस्थितस्योत्सर्धः अस्य जनस्य अयं समाधेः भङ्गः किं कथं अभूत् ? ।
पानीयस्य जलस्य आहरणे प्रवृत्तायाः तरुण्याः बुबुध्याः शङ्खस्वनस्य
गङ्गाभरणभङ्गात्कारस्य आकर्षणैः अवयैः समाधिभङ्गः अभूदिति
ज्ञातमित्यनेनाम्बयः । शार्दूलविस्तीर्णितं वृत्तम् ।

(ड) नाह्यम् अभिनयः चेष्टितमिति यावत् एवं स्थितं मां
दृष्ट्वा सर्वे मह्यपुरुषधिया अर्चयिष्यन्ति ततो मे अनायासेन उदराद्या-
दिकं सम्पत्स्यते इति भावः । निष्परिग्रह इव प्रतिपङ्कवर्जित इव
वा निष्कलीक इव । तैर्धिकः तीर्थपर्यटनपरः तीर्थसेवी वा । पश्चि-
केन केनचिदिति भावः । सङ्घयतः आसपतः । आकलनीयं प्रसि-
तम् ।

गङ्गाहारगयाप्रयागमथुरावाराणसीपुष्कर-

श्रीरङ्गीतरकांशलावदरिकाचेतुप्रभाषादिकाम् ।

अब्देनेव परिक्रमैस्त्रिचतुरैस्तोर्थावलीं पर्यट-

वन्दानां कति वा यतानि गमिताभ्यस्माद्दृश्यानेतुकः ॥ (ठ)

रत्ननूय । भद्रं भी भद्रं कलिवीप्रदुतं सख्यं निभृतं (ख)

त्वच्चि वक्तंते । तद्वितोऽपसरामः । इति नचा कल्प इरतोऽप-

लोक्य । अहो । अयं तपस्वी समीचीनो भविष्यतीव निभा-

लयामि । इति कत्वा इन्त इन्त ततोऽप्ययं दुष्कृती ।

तथाह,

ह्रं ह्रं ह्रमिति तीव्रनिष्ठुरगिरा दृष्ट्याप्यतिक्रूरया

दूरोत्सारितलोक एष चरथावुत्क्षिप्य दूरं क्षिपन् ।

चतुस्त्रालिप्तललाटदांस्तटगलयीवोदरोराः कुम्भै-

र्हीभ्यत्प्राणतलः समेति तनुमान् दन्धः किमाहो अयः (त)

(ठ) गङ्गेति । को जनः गङ्गाहारादिकां तीर्थावलीं तीर्थश्रेणीम्
अञ्जानां वन्दाराणां गमितानि क्षपितानि कति वा यतानि व्याप्तेति
शेषः अब्देनेव प्रसङ्गेन वन्दरेणैव त्रिचतुरैः परिभ्रमैः परिभ्रमणैः
पर्यटन् परिभ्रमन् सन् अस्माद्दृश्यान् एतं प्राप्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
यार्दू चविस्तीक्ष्णं दृशम् ।

(ख) उपद्रुतं निपीडितम् । निभृतं गूढम् । शोषु, स्थनोक्ति-
रियम् । निभाषयामि पश्यामि ।

(त) ह्रमिति । एषः ह्रं ह्रं ह्रम् इति तीव्रनिष्ठुरगिरा
तीक्ष्णनीरधवचसा अतिक्रूरया अत्युपवा दृष्ट्यापि दूरम् उवसारिताः
वाङ्मिताः लोका ग्रेण तथोक्तः चरथौ पादौ उत्क्षिप्य ऊर्ध्वं हसोस्व
दूरम् अतिवैरं क्षिपन् चतुस्त्रालिः क्षतिकामिः क्षिप्तानि ललाट-
द्वेस्तटगलयीवोदरोरांसि भाग वाङ्मतकस्यद्यावाकुक्षिवचांसि वेन

ग्रहो चित्रमिदानीम् ।

विष्णोर्भक्तिं निरूपयिष्यते धारणाध्याननिष्ठा

शास्त्राभ्यासश्चमजपतपःकर्मणां कौशलानि ।

शैलूषाणामिव निपुणताऽऽधिक्यशिक्षाविशेषा

नानाकारा जठरपिठरावत्तं पूर्तिप्रकाराः ॥

तद्वहो कले साधु एकातपत्रीकृतं भुवनतलं भवता ।

तथाहि,

उच्चारितं शमदमादि निगृह्य गाढं

शुच्यीकृतं क्व च न हन्त धनार्जनाय ।

तत्रभूतः कुशैः दीव्यत् विराजत् पाण्डित्यं यस्य तथाविधः कुशस्तु-
रित्यर्चः सन् तनुमानु शरीरी दम्भः किम् ? आहो अथवा स्वयं
नर्षः किं समेति समागच्छति ? । शार्दूलचिक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) विष्णोरिति । शैलूषाणां नटानां शैलूषो नटभिक्षयो-
रित्यमरः । निपुणताधिक्येन नैपुण्यतिरेकेण शिक्षाविशेषा इव
एतेषामिति अध्याहार्यं नानाकारा विविधप्रकाराः जठराण्येव
पिठराणि मृहाणि तेषाम् आवर्त्तानाम् आवर्त्तमृद्व्यान्तराणां पूर्ति-
प्रकाराः भरणोपायविशेषाः, तथाहि निरूपयिं निष्कपटां विष्णोः
भक्तिम् ऋते विना धारणाध्याननिष्ठा एकाग्रतः समाधुत्कर्मः,
तथा शास्त्राभ्यासभ्यासे त्रमः जपः तपः कर्म च तेषां कौशलानि
नैपुण्यानि इत्यन्ते इति शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
रयनगैर्लो भवौ तौ गद्युक्तमिति तल्लक्षणात् ।

(ङ) उच्चारितमिति । शमदमादि गाढं निगृह्य ताडयित्वा
उच्चारितम् अपसरितं, धनार्जनाय क्व च न शुच्यीकृतम् ? भक्तवत्
आचरितम् अथवा धनार्जनार्थमेव शमदमादीति भावः । धर्मशास्त्री

कामं समूलमुद्धमूष्यत धर्मशास्त्री

मैत्रादयश्च किमतःपरमीहितव्यम् ॥ (द)

अर्थं विच्छेद्य । तादृश-बन्धु-जन-विप्रयोग-जनित-क्षेत्रेण
चिरतर-तदनुसन्धान-कृतपरिश्रमेण च निःसारीभूत-भूत-
लाऽवलोकन-शोकेन (ध) च भ्रष्टमाकुलोऽस्मि । तेन क्वचन
च अर्थं विश्रमणीयम् । इति तथा कृत्वा सवाध्यम् ।

दृष्टं सर्वमिदं मनोवचनयोर्दहे श्यतश्चेष्टयो-

वैजात्यैकविसंकुलं कलिमलश्रेणीकृतग्लानितः ।

कृष्णं कीर्त्तयतस्तथानुभवतः साश्रून् सरोमीहमान्

वाङ्माभ्यन्तरयोः समान् वत कदा वीक्षामहे वैष्णवान् ॥ (न)

धर्मतदः मैत्रादयः शौक्यमावादयश्च कामं समूलं वधा तथा
उद्धमूष्यत उन्मूढिताः । अतःपरं किम् ? इहितव्यं चेदितव्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ध) तादृशेति । तादृशानां बन्धुजनादीनां शमदमादीनामिति
भावः विप्रयोगेन विरहेण जनितः उत्पादितः यः क्षोभः तेन ।
चिरतरं बहुकालं व्याप्य तेषां शमदमादीनामनुसन्धाने अन्वेषणे कृतः
परिश्रमो येन तादृशेन । निःसारीभूतेति निःसारीभूतम् असारतां
प्राप्तं वत् भूतलं तस्य अवलोकनेन यः शोकः तेन ।

(न) दृष्टमिति । कलिमलश्रेणीभिः कलिजनितपापराशिभिः
कृता अन्नादिता वा ग्लानिः मनोविकृतिः तथा हेतुना मनोवचनयोः
मनसः वचनस्य च उद्देश्यतश्चेष्टयोः मनस उद्देश्यमन्यत् वचनवेदा
अग्या इति भावः वैजात्येन विजातीयतया अतिशयेनेत्यर्थः विसं-
कुलं विपर्यक्तं सर्वम् इदं पूर्वोक्तं दृष्टं मयेति शेषः । वत क्वचं कदा
कृष्णं कीर्त्तयतः तथा अनुभवतः शिवमानान् साश्रून् सागन्द्वाप्यान्
सरोमीहमान् प्रलकिताङ्गान् वाङ्माभ्यन्तरयोः वचनमनसोः समान्

आकारे कथं दत्त्वा । “किं ब्रवीषि । यत्र भक्तिस्तत्रैव ते
द्रष्टव्या” इति कथं विच्छेद । अहो ! भक्तिदेवी काव्य-
स्तीति । अन्वयाद्यते । पुनराकारे कथं ब्रूया । किं
ब्रवीषि भोः !

“गौडचौषी जयति कतमा पुण्यतोर्धावतंस
प्राया याऽसौ वहति नगरीं त्रीनवह्वीपनाम्नीम् ।
यस्यां चामीकरचक्रचेरीखरस्यावतारो
यस्मिन् सूसां पुरिष्ठुरि परिखन्दते भक्तिदेवी” ॥ (प)

इति वचनम् । इन्त इन्त जीवद्भिः किं न दृश्यते (फ)
तद्विस्तृतैव गच्छामि । इति कतिचित्पदानि परिक्रामति ।

ततः प्रविशति भक्तिदेवी ।

भक्तिदेवी । पुरोऽवबोध्यम् । अस्मी ! को एषो निरन्तर-
गरुडोऽयं अ-वेश्या-ज्ज्वरिज्ज्वन्त-माणसो माणसाङ्ग-

तुल्यान् अभिज्ञान् अकपटानिति भावः वैश्वान् वीक्षामहे पश्यामः
वदामिति शेषः । शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ।

(प) गौडचौषीति कतमा कापि पुण्यतोर्धावतंसप्राया पवित्र-
क्षेत्रशिरोभूतस्वरूपेत्यर्थः गौडचौषी गौडभूमिः जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । वा अहो गौडचौषी त्रीनवह्वीपनाम्नीं नगरीं वहति ।
यस्यां नगर्यां चामीकरचक्रचेरीखरस्यावतारः अस्तीति
शेषः । यस्मिन् अवतारे इति पुरिष्ठुरि प्रतिष्ठुं सूसां सूसां कवी
भक्तिदेवी परिखन्दते परिखन्दति । अन्वयात्प्रसृतम् ।

(फ) जीवद्भिर्इति जीवद्भिः प्राणिविः किं न दृश्यते ? अविद्य
दृश्यते एवेत्यर्थः वा भक्तिदेवीति शेषः ।

(व) निरन्तरेति निरन्तरेण अपिरन्तेन गुरुरन्त वदन्त उच्येतेन

विश्वभंस-गलापाणयो मए पडिचिज्जन्तोवि मं फालोइय
लोइय-भिस-दयं भावओ सन्तो सन्तोष पकायचन्ती सभ-
न्तोदं सुचन्तो व्व इध भाप्रच्छदि । इत्त अन्तारं एदादि-
शीए सम्पत्ति-पडिपत्ति-पडिवादिए सुत्यदयाए भाउणी
विराअस्य सङ्को सङ्कोचरो थ होइ । थ अशे दुज्जनैहिं
कलिजणेहिं कलिदावाहिदो उव्वरिओ (ब) थ वेत्ति (१) ।

(१) अहो ! क एष निरन्तरशुद्धेग-वेदना-जर्जरित-मानसो
मान-सौभाग्य-विश्व-ग-ग्लानानसो मया परिचीयमानोऽपि माम् आ-
लोक्य बौद्धिक-भिस-दयाम् आपन्नः सन् सन्तोषं प्रकाशयन् स्ववन्नोदं
सुशुचिव इत आगच्छति । इन्न ! अन्तारम् एतादृश्याम् सम्पत्ति-
प्रतिपत्ति-प्रतिपादिभ्याम् सुत्यदयायाम् आर्तविरागस्य सङ्कः सङ्को-
चरो न भवति । न जाने दुर्जनैः कलिजनैः कलितात्याहित उद्भूतो
नवेति ।

उचिन्त्या या वेदना पीडा तथा जर्जरितं मानसं यस्य तथाभूतः ।
मात्रेति मानस्य सम्मानस्य सौभाग्यस्य वाङ्मयस्य विश्वश्रेण क्षयेण
कोऽपीदानीं विरागं न सम्मानयति नाप्याह्रियते इति भावः ग्लानं
मस्तिन्म आननं यस्य तथोक्तः । परिचीयमानोऽपि त्रायमानोऽपि ।
बौद्धिकेति बौद्धिकैः कलिजनाचारैः भिक्षा विपर्यस्ता इया यस्या-
स्तादृशीम् । आपन्नः विपन्नः । सन्तोषं प्रकाशयन् वहिरिति शेषः ।
आलप्रकाशभङ्गादिति भावः । तोदं खं शासनदण्डविशेषं सुशुचिव
शासनीयाभाषादिति भावः । सम्पत्तीति सम्पत्तैः सम्पदः प्रतिपत्तिः
प्राप्तिः, तां प्रतिपादयतीति सम्पत्तिप्रतिपत्तिप्रतिपादिनी तस्यां सुत्य-
दयायां शुभावस्थायाजिन्मर्थः चैतन्यावतारदिति भावः । सङ्कोचरः
सत्यम् गोचरः विषयः यस्य तादृशः सङ्कटा दत्तकः । दुर्जनैः दुरा-
चारैः । कलियं कृतम् अत्याहितम् अमङ्गलं यस्य तथाविधः सन्
उद्भूतः उद्भवः ।

विरागः । अयस्योक्तम् । इयमेव भक्तिदेवी । तथाहि,
 अन्तः प्रसादयति शोधयतीन्द्रियाणि
 मोक्षश्च तुच्छयति किं पुनरर्थकामौ ।
 सद्यः कृतार्थयति सन्नहितैव जीवा-
 नानन्दसिन्धुविवरेषु निमज्जयन्ती ॥ (भ)

तदुपसर्पामि । इत्युपसृज्य । देवि ! विरागोऽहं प्रथमामि ।

भक्तिः । सत्त्वाख्यम् । भात ! श्री जीवसि वसिष्ठं परा-
 थोसि तुमम् (मं) । एहि एहि । इति करेण शृणुति (१) ।

विरा ! परत्वावभियाद्य । देवि ! कथय कथं सत्त्वाद्य
 इव कलिना भवत्यो (य) न पराभूताः ? ।

भक्तिः । विराग ! यथाप्यसि सुगृह । अन्हायंज्जिव कए

(१) हे भात ! जीवसि वसिष्ठान् प्राणोऽसि त्वम् ।

(भ) अन्तरिति सन्नहितैव निकटवर्तिन्येव अन्तः अन्तः अन्तःकरणं
 प्रसादयति प्रसन्नं करोति इन्द्रियाणि शोधयति विमलवति, मोक्षश्च
 जैवस्यमपि अर्थकामौ किं पुनः । तुच्छयति दृष्टितं करोति; तथा
 जीवान् प्राणिनः आनन्दसिन्धुविवरेषु आनन्दसागरोदरेषु निमज्ज-
 यन्ती सती सद्यः संपादि कृतार्थयति कृतार्थान् करोति । अत्र ब्रह्मनां
 क्रियायां एककारकत्वात् हीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अग्रस्त-
 प्रस्तुतवोर्हीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकालु क्रियासु
 चेदिति । परस्परतिवक्तं कसम् ।

(म) वसिष्ठां जितेन्द्रियाणां प्राणः वसम् ।

(य) सत्त्वाद्य इति आदिपदेव जनाद्यादीनां प्रकृतम् ।

भवत्यः यूयम् ।

कोपि महाकाव्येषु भगवन् भव-वन्द्य-च्छेद्य-परिहो (२)
गौरवन्दो घोरीशो (१) ।

विरा । भगवति । कथय किमत्र रहस्यम् (स) ।

भक्तिः । विराग ! एदं कलिं कलिपाले कलिभा लेश-
मैतं वि धमन्तरं प त्थि । प त्थिरदरं किंपि हीर । केवलं
प्रलङ्करोदि एदं कलिं भगवदशो वदं मोहं वि पराकरो-
दिति साहस-सह-सहस्रं । सुह भक्ति-जीएव एषसामव-
हारएव कलि-मल-मलय-प्रारिणा भावणालं चण्डा-
ऽसहपिण्डदुव्यासणा-वास-नाशेव सङ्गोपङ्गाभी मादिसी भी
भक्तिदृष्टी सङ्गे कदुष भगवदा भवदारो किदो भक्त-
वेशेव (२) (व) ।

(१) विराग ! न जानासि शृणु ? अस्माकमेव कते कोऽपि महा-
काव्येषु भगवान् भव-वन्द्य-च्छेद्य-परितो गौरवन्दुः अवतीर्थः ।

(२) विराग ! एतस्मिन् कलिकाले कलिका-लेशपालमपि धर्मान्तरं
नास्ति । न स्थिरतरं किमपि भवति । केवलम् अलङ्करोति एतं कलिं
भगवदूर्ध्वं वन्द्यं मोहमपि पराकरोति इति साधन-साध्यः सह धर्मः ।
भक्तियोगेन एतसामवहारकेश कलि-मल-मलय-कारिणा भावणालं
चण्डाऽसहनीय-दुर्वासना-वास-नाशेन सङ्गोपाङ्गा मादृशी भक्तिदृष्टी
सङ्गे कृत्वा भगवता अवतारः कतो भक्तवेशेन ।

(२) भवेति । भवः संसार एव वन्द्यः तस्य श्रेयकं अस्वयं
परितः वल्ल तवाभूतः ।

(व) रहस्यं तत्त्वम् ।

(१) कथितेति । कलिका गौरवः तस्याः लेशपालं विन्दुपालं
धर्मान्तरं धर्मविशेषम् । स्थिरतरं दीर्घकालस्यावीक्षणम् । अलङ्करोति
भूयसति । भगवदूर्ध्वः भगवतः ईश्वरस्य गौरवन्दुस्य धर्मः सुखविशेषः ।

विरा । भवगतमिह मितं प्रकाशयन्त्या भगवत्वाप्या (य) ।

किन्तु

भवत्यो वा किमीदृशो स वा देवः किमीदृशे ।

निरान्वयस्य मम वा किमसौ भविताश्वयः ॥ (ग)

भक्तिः । संकतमाश्रित्य । विरागः । श्रूयताम् ।

पुनीमखाखासानपि खलु पुनीमोऽखिलमलं

पुनीमः संस्कारानपि हृदि तदीयानतिदृढान् ।

अपादेवौ तस्य प्रकटयति दृक्पातमिह चे-

त्तदा तेषामन्तः कमपि रसभावस्य तनुमः ॥ (घ)

पराकरोति निरस्यति । साधनेन अतुलानविशेषेण साध्यः तस्याद्यः स धर्मः । भक्तियोगेन प्रेमोद्देशेण । एतदां पापानाम् अस्फुरणेषु नाशनेन । कथीति कथेर्भवस्य पापस्य अर्थनं करोतीति तथोक्तेन । अश्लेति अश्लयाः तीक्ष्णायाः अशङ्कनीयायाः अजेयायाः इर्वाशनायाः दुष्टायाः संसारदृष्ट्यायाः वासं नाशयतीति तत्राभूतेन । साङ्गोपाङ्गान् अङ्गप्रत्यङ्गसहितान् भङ्गवेशेन भगवद्भक्त्यपिण्या ।

(ग) अवनतं आतेशु । मितम् अल्पं न तु सत्यगिति भावः । भगवत्वाप्या आकाशवापा ।

(घ) भवत्य इति । भवत्यः भूयं वा किम् ईदृशो चेदन्ते, स वा देवः गौराङ्गः किम् ईदृशे चेदन्ते । असौ देवः गौराङ्गः निरान्वयस्य आश्रयहीनस्य मम आश्रयः किं भविता ? सां रक्षिष्यति किम् ?

(ङ) पुनीम इति । तस्य भगवतः अपादेवौ इह अक्षां जयीत्यर्थः दृक्पातं दृष्टिपातं प्रकटयति वितरति चेत् यदि तस्य नयि अक्षा खादिति भावः तदा अखाखानपि अन्तेषां का अर्थेति भावः अतु विविधं पुनीमः पपिङ्गान् कर्माः । अखिखानां सर्वेषां सर्वं पापं पुनीमः अन्तयायः कुर्यात् इत्यर्थः । तदीयान् तस्यन्तानिः अति-दृढान् आकाशानिति भावः । हृदि स्थितानिति येषः संस्कारान्

विरा । तस्य ज्ञपादेभिं विना स्वातन्त्र्ये च भवतीनां
तथा सामर्थ्यं (ह) न विद्यते ।

भक्तिः । तस्य वा तज्जनानां वा नवाहुपङ्कजन्दरेषु बवं न भवामः
यन्ने च ह्येष किं क्व तथा कुचम् (१) । (ग)

विरा । द्वितीयप्रश्नस्वीत्तरं किम् ? (क)

भक्तिः । विराग ! सुखेहि (२) इति । संकतेन

नवहीमे नासीद्दहह स जनो यस्य न पुरे

हरेर्गेहं नो तद्यदपि भगवन्मूर्तिरहितम् ।

न सा यस्याः सेवा न भवति न सा वा न सरसा

रसो नासौ सङ्गीर्त्तननटनमुख्यो न खलु यः ॥

(१) तस्य वा तज्जनानां वा नवाहुपङ्कजन्दरेषु बवं न भवामः
किं पुनस्तथा कुर्मः ।

(२) विराग ! इत्यु !

कुमतीरित्यर्थः कुनीमः किञ्चन । तथा तेषां चण्डाबादीनामपि अन्तः
मनसि कुम्भे अतिर्वचनीयं रसभावं प्रेमापरनामानं मत्पुराणं तदुक्तः
विक्षारबाणः । विश्वरिषीष्टम् ।

(ह) स्वातन्त्र्ये च स्वाधीनतया । सामर्थ्यं शक्तिः ।

(ग) तस्येति तस्य देयस्य गौराङ्गस्य । तज्जनानां तत्कृच्छरा-
णाम् अज्ञेतादीनामित्यर्थः नवाहुपङ्कम् अभिनवम् अतुपङ्कम् अन्दरेषु
विना । भवामः तिष्ठामः किं पुनस्तथा कुर्मः । तथा कर्तुं न
शक्यते इति भावः ।

(क) द्वितीयेति च परं देवः किमीहते इत्यस्य ।

(ख) ज्योतिः । अहमेति कर्मस्वरूपमव्ययम् । नवहीमे च जनः
नासीद् । नस्य अन्तरे पुरे हरेः नारायणस्य गेहं मन्दिरं न आसीति
शेषः । तन्मूर्तिरनेकमपि नो आसीति शेषः यत् भगवत् । हरेः मूर्ति-

इयमेव तस्य ईहा (१) ।

विरा । किमयं स्वयमेव तथाऽऽज्ञापयति । किं वा ते त एव तदाशयमभिमत्य मत्पुत्रसारेण सारेण (न) व्यवहरन्ति ।

भक्तिः । तस्य तद्वज्जेव महिमा महिमाणदो जं इदृ, व-
ज्जेव तं तद्वज्जेव महामत्या विष (घ) होन्ति, जयाप्रो
जहृ . तस्य आशयं संशंज्जेव सखी जायन्ति कुबन्ति च
तद्वज्जुरुषं । तस्य प्रोदारे कमलावि प्रोदीखेज्ज । जदो
थ कस्यवि देव्यं तस्य प्राप्ति । प्राशिश्रुभालं सप्रं व जं
करोद्दि तं सुणह (२) ।

(१) इयमेव तस्य ईहा ।

(२) तस्य तथैव महिमा-महिमानतो यत् तं इदमेव तथैव यद्व-
यसा इव भवन्ति जना यथा तस्य आशयं स्वयमेव सर्वे जानन्ति

रहितम् । भगवन्मूर्तिरहितं हरिमन्दिरं नास्तीत्यर्थः । सा मूर्तिः
भगवद्विषय इति यावत् न अस्तीति शेषः, यस्याः मूर्तेः सेवा परि-
चर्या न भवति । सा सेवापि न अस्तीति शेषः वा सरसां समस्तिका
न भक्तिवहिता भगवत्सेवा सर्वत्र चलतीति भावः । अथी रयः भक्तिः
न, यः खलु सङ्गीर्त्तनं नटनम् नृत्यञ्च उख्यं यत् तादृशेन । सर्वत्रैव
भक्त्या सङ्गीर्त्तनं नटनं भवतीति भावः । शिखरिणीपुत्रम् । अत्र
पूर्वपूर्वं प्रति परपरस्य विशेषणत्वेनोपादानात् एकावस्थवद्धारः । तदुक्तं
दर्शने, पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं स्वाम्यतेऽपोक्षते वा
वेत् ज्ञानदेवावली द्विधेति ।

(न) सारेण तत्पतः ।

(घ) तस्येति । तस्य देवस्य महिमानतोः महिमा जायायमेव
मानतोः नायायमेव इति यावत् महिमा देवस्येव यत् अतः 'तं देवं'
इत्येव । यद्वयसा इव यसा इव ।

संस्कृतभाषिणः ।

श्रीवासस्य गृहे कदाहन कदाप्याचार्यरत्नासये
श्रीविद्यानिधिर्मन्द्रेऽपि च कदा गेहे सुरारेरपि ।
गायन् सुप्रियपार्षदेषु पुलकस्तम्भान्मुषर्मादिभिः
सान्द्रानन्दमयीभवत्कुदिनं देवी नरीकृत्यते ॥ (५)

विरा । भगवति । स किं सर्वदा भक्ताचरितमेव
प्रकटयति । किंवा कदाचिदैश्वर्यमपि । (च)

भक्तिः । संकृतेन । विराग ! यद्यपि
अलौकिकीतोऽपि च लौकिकीयं
लीला हरि काचन लोभनीया ।
महेशश्रीर्षादपि भूमिमध्यं
गतैव गङ्गा मुदमातनोति ॥ (छ)

शर्वान्ना च तदनुकूपम् । तस्य व्यवतारे कमलापि अवतीर्णिव । यतो न
कस्यापि दैन्यं तत्र आसीत् । आशिशुकाणं स्वयञ्च यत् करोति नत्
इत्थं ।

(५) श्रीवासस्येति । स देवः कदाचन श्रीवासस्य गृहे कदापि
आचार्यरत्नस्य अद्वैतस्य आश्रये कदाचित् श्रीविद्यानिधिर्मन्द्रे,
कदापि सुरारेः गेहेऽपि सुप्रियपार्षदेषु अतिप्रियसङ्घट्टेषु एषु मध्ये
इति शेषः अनुदिनं गायन् सङ्गीतं कुर्वन् पुलकस्तम्भान्मुषर्मादिभिः
सात्त्विकभावविशेषैरिति भावः उपलक्षितः सान्द्रानन्दमयीभवन् सान्द्र-
मानन्दमनुभवस्वित्कर्षः नरीकृत्यते पुनः पुनरतिशयेन वा कृत्यति ।
यादृक्कविस्तीक्ष्णितं वृक्षम् ।

(च) भक्ताचरितमिति भक्तानाम् आचरितम्, आचारम् ।
रिच्यर्षम् रिचरत्नम् ।

(छ) अलौकिकीय इति । रत्नं : हरेः लौकिकी लोकाचाररूपम्

(१) तद्वि कश्चिन्मि कश्चिन्मि अलोद्वयंमि पशुचेदि ।
 तथाहि कश्चिन्मि दिवसे गिरिवास-वासश्चिकरिजन्त-
 देव-गेहप्यदक्षिणो दक्षिणो-धरुण-गणेष केचिन्मि भागधेय-
 सुईदुत्तिथा महामज्जवेण भमलक्षेण मलेच्छेण वसन्
 सीव्यन्तेण दीव्यन्तेण दीहृदरमण्य भगवं विस्मयरो दिट्ठो ।
 दट्ठुण तक्खणदो महरा-मघदोवि मादघतमेण तस्स दंश-
 यमण्य विव्भसो भविम विमग्निद्वेषतो हीहीमुधो दिट्ठं
 दिट्ठं कम्मिन्ति-सव्वङ्ग-पुल्लइदो पिरन्तर-निस्सरन्त-प्यवाह-

(१) तथापि कदापि कथमपि अलौकिकमपि प्रकटयति । तथा
 हि कश्चिन्नपि दिवसे श्रीवास-वासे क्रियमाण-देवगेहप्रदक्षिणो दक्षि-
 णाङ्गणगतेन केनापि भागधेयस्त्वृषीद्वितीना महामज्जयेन अमललक्ष्येन
 मलेच्छेन वसन् सीव्यता दीव्यता दीर्घतरमदेन भगवान् विस्मयरो
 दृष्टः । दृष्ट्वा तत्क्षणतः मदिरा-मदतोऽपि मादकतमेन तस्य दर्शनमदेन

मज्जजनापरितेत्तर्यः कापि अनिर्वचनीया लीलापि अलौकिकीतोऽपि
 ऐश्वर्या अपि लीलाया अपीत्तर्यः लोभनीया मनोहारिणी । तथाहि
 गङ्गा महेयस्य शीर्षात् गिरसः भूमिमध्यं भूतसं गतैव सुदम् आनन्दम्
 आतनोति लोकानामिति शेषः जगत्पावनत्वादिति भावः । अत्र
 इदेषौकिकी लीला गङ्गा च अन्योन्म्यं विस्वप्रतिविम्बभावं गमयतीति
 दृष्टान्तालङ्कारः तद्गुणं दर्पणे । दृष्टान्तस्य सधर्मस्य यस्तुनः प्रतिविम्बन-
 मिति । उपजातिरुत्तमम् ।

(अ) अलौकिकम् ऐश्वर्यम् । श्रीवासवासे श्रीवासस्य च्छे ।
 क्रियमाणेति क्रियमाणं देवगेहस्य देवमन्दिरस्य प्रदक्षिणं जेन
 तथोक्तः । इति प्राङ्गणगतेन दक्षिणाङ्गणोपस्थितेन । भागधेयेति भाग-
 धेयेन भाग्येन स्त्वृषी इतिः श्रीवास यस्य तादृशेन स्त्वृषीर्जनस्यप्रा-
 विना इत्यर्थः यस्य इति आख्या यस्य तथोक्तेन । मलेच्छेन मीच-

वाह सखिल-स्त्रिमिद-वच्छत्यलो वसणादिभं विच्छिद्विष
 उहवाह्ण खच्चिदं पठतो सी । तदो तं तहाविधं पेक्सिभ
 भभवं भवंच-भन्तो शिरिवासं भण्दिदवन्तो । श्रीवास !
 किमिदं कथमवच्छादयेमीदृग्जातो इग्जातोत्सवं इव(ज) ।
 तदो तेणवि भण्दिदं षिदंभसंभ्य कुणन्तेण पडिहामरसस्त(१)
 भगवन् अपूर्वं एवायं तव मदस्य भहिमा यतीऽद्यमद्य मथ-
 घटघटमानासत्तिरपि न धियं जहाति । हा, तिलभात्र-

विह्वलो भूत्वा विकथितनेतो हीहीसुखो दृष्टं दृष्टं कम्पित-सर्वाङ्ग-
 पुलकितो निरन्तर-निःसरत्प्रवाह वाष्प-सखिल-स्त्रिमित-वक्षस्यलो
 वसनादिकं विक्षिप्य अर्द्धबाहुर्नर्त्तितं प्रवृत्तः सः । ततस्तं तथाविधं
 प्रेक्ष्य भगवान् अवश्ययन् श्रीवासं भणितवान् ।

(१) ततस्तेनापि भणितं निर्दर्शनमिव कुर्वता परिहासरदस्य ।

जातिविशेषेण, गोसांसभक्तो यस्य विरुद्धं वस्तु भाषते । सर्वाचार-
 विहीनस्य स्त्रेच्छ इत्यभिधीयते इत्युक्तञ्चत्वेन वा । वसनं वस्त्रं
 सौव्यता सूचीविज्ञं कुर्वता । दीव्यता क्रीडता । दीर्घतरति दीर्घतरः
 अत्युत्कटः मदः मद्यमानजनितः उन्हासः यस्य तपोऽनेन । भगवान्
 विश्वम्भरः वैतन्वदेव इत्यर्थः । मादकतमेन अतिमदयतेत्यर्थः विश्वम्भः
 विश्वम्भः । हीहीसुखः हीहीति हर्षजनितरसः सुखे वस्तु तथाभूतः ।
 दृष्टं दृष्टं किमपि वस्तु इति शेषः इति अन्तर्भावार्थात् । कल्पि-
 तानि सर्वाणि अङ्गानि वस्तु तथाभूतः । पुलकितः डीमाङ्गितः ।
 निरन्तरेति निरन्तरम् अनवरतं निःसरन् निर्गच्छन् प्रवाहो यस्य
 तादृशेन वाष्पसखिलेन स्त्रिमितम् आसुतं वक्षस्यसं यस्य तथाभूतः ।
 अरुणम् अग्रतारवम् । ईदंक् एतादृशः । इग्जातेति दृष्टोचक्षुषीः
 क्षतः संकथितः उत्सवः आनन्दजनकस्यापारविशेषः वस्तु तथाभूत
 इव ।

भवद्दर्शनेनाऽनेनाऽनेना जातोऽजा-तोद्-रहितो हितो
भवन्नतिममाद् । (भ)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो तदोपहुदि भववदो याम-नेत्तसरणो
सव्यपरिभरं उज्झिभ्य प्रोधूपवेसो भुविभ्य खञ्जन्तो माभन्तो
जवयाचारिएहिं ताडिञ्जन्तोवि भभवदो यामसङ्गीत्तणं
कुणन्तोऽव वहुदि । केषिवि पुच्छिदो । उण विश्वाभरो-
ज्जिव ईशरो यावरो कोवित्ति भणेदि । सभलेहिं भाभव-
देहिं विहिद्-देहजात्तो (अ) सिद्धो विभ्य भविभ्य विच-
रेदि (१) ।

(१) ततः ततः प्रभृति भगवतो नाममात्रशरणाः सर्वपरिकरं त्यक्त्वा
ध्यावधूतवेशो भूत्वा न्यत्नं मायन् यवनाचार्येष ताद्यमानोपि भगवतो
नामसङ्कीर्तनं कुर्वन्नेव वर्तते । केनापि पृष्टः पुनर्विचक्षण एव ईशरो
नापरः कोऽपीति वदति । सकलैर्भाग्यतैरिच्छितदेह्यालः सिद्ध इव
भूत्वा विचरति ।

(भ) तत इति मतः देवयक्यान्तरं तेन शीयासेन । निर्दर्शनं
प्रनाथम् । तव नृदस्य मादकवस्तुनः । मद्येति मद्यपटे सुराभाजने
वटमानः तिष्ठन्ती आसक्तिः अहुरानः वस्य तादृशोऽपि । जहाति
त्यजति । तिष्ठेति अथमालं तव दर्शनेनेत्यर्थः । अनेनाः अघापः ।
अजेति अजातोदेन अपिद्याजनितवा पीडया रहितः । हितः
साधुः । अतिममाद् अतिमालं माद्यति अ ।

(अ) ततः प्रभृति तत आरब्ध । नाममालं शरदस्य आश्रयः
वस्य तपोक्तः गौराङ्ग गौराङ्ग इति नाम कुर्वन्त्यर्थः । सर्वपरिकरं
सर्वव्यापारम् । ध्यावधूतवेशः सन्धासिवेशधारी । यवनाचार्येष
तज्जातिपुद्गलाः । भागवतैः भगवद्भक्तैः । विहितेति विहितं अता
देह्याला जीवनीयावः वस्य तथाभूतः ।

विरा । देवि ! कीदृशरूपमनेन दृष्टम् ।

भक्तिः । विरात्र ! प्राणन्दोज्ज्वल भगवद्दी रूपम् । जेष
रूपेण महंज्ज्वल प्राणन्दो होइ । तंज्ज्वल तस्य रूपमिति इद-
रेदरसव्यपेक्षितुषं आनन्दरूपाणमिति आनन्दतारतम्येन
रूप-दर्शयणस्य तारतम्यम् (१) । (८)

विरा । कथमयं नीचद्योनिरेतादृशसौभाग्य-भाजन-
मासीत् ।

भक्तिः । संकतेन ।

न जातिशीलाश्रमधर्मविद्या-

कुलाद्यपेक्षी हि हरेः प्रसादः ।

यादृच्छिकाऽसौ वत नास्य पात्रा-

पात्रव्यवस्थाप्रतिपत्तिरास्ती ॥ (३)

(१) विराग ! आनन्द एव भगवतो रूपम् । येन रूपेण महानेव
आनन्दो भवति । तदेव तस्य रूपमिति इतरेतर-सव्यपेक्षितत्वं
आनन्दरूपाणामिति आनन्दतारतम्येन रूपदर्शनस्य तारतम्यम् ।

(८) इतरेतरेति आनन्दरूपाणाम् आनन्दजनकरूपाणाम् इतरे-
तरसव्यपेक्षितत्वम् अन्योन्यसपेक्षितत्वमित्यर्थः । ननु भगवः आनन्दरूपाः
सन्ति, नहि सर्वे समानाः, सर्वेषामेव परस्परं भेदोऽस्तीति भावः ।
आनन्दतारतम्येन आनन्दस्य तारतम्येन अपकर्षोत्कर्षभेदेन रूपदर्शनस्य
भगवत इति शेषः तारतम्यम् अपकर्षोत्कर्षभावः स्यादिति भावः
बह्वर्धनेन निरतिशयानन्दोदयात् अन्तरात्मा प्रेम्णया आर्हतां याति
तदेव तस्य रूपमिति फलितार्थः ।

(३) नेति । हरेः प्रसादः आत्मादिकं न अपेक्षते इत्यर्थः । असी
हरिः यादृच्छिकः अपेक्षावादी । वत इति । अत्र हरेः पात्रा-
पात्रव्यवस्थाप्रतिपत्तिः अयं पात्रस्य अयमपात्रस्य इत्येवं व्यवस्था

विरा । एवमेव ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो अवरसिंहं दिग्गहे सुरारि-भगवाङ्गणे
पुष्पिमा-चन्द्र-चन्द्रिका-पञ्चालिग्राए पिशाए उवविष्टे हं
सखलेहिं भागवदेहिं सोज्जे व देवो सङ्करिषखरुओ (७)
दिष्टो (१) ।

विरा । देवि ! विशिष्य कथय ।

भक्तिः । अगदो वंभमिज्जन्त-मत्त-महुअर-णिअर-परि-
पिज्जन्त-चन्द्रिका-चय-तत्काल-श्यामलिद-गगणतलान्धआ-
रणि दीसन्तामि कोवि काअम्बरी-परिमलो सअल-जणेहिं
आलदो (२) । (८)

(१) ततः अपरसिन् दिग्गहे सुरारिभवनाङ्गणे पूर्णिमा-चन्द्र-चन्द्रिका-पञ्चालितायां निषायाम् उपविष्टैः सकलैर्भागवतैः स एव देवो सङ्कर्षणरूपो दृष्टः ।

(२) अपतो यन्मुख्यमाद्येति यन्मुख्यमाद्येन सम्भवात् सङ्करता मत्तानां मधुकराणां अमराणां निकरेण निषयेन परिपीयमानः सर्वतः आच्छाद्यमान इत्यर्थः चन्द्रिकाचयः यस्य तादृशम् अतएव तत्कावे तस्मिन् कावे श्यामलिदं यत् नगनतत्वं तस्मिन् अन्धकारे दृश्यमाने इति अवरनिषयानां सम्भवात् सङ्करत्वेन ज्योत्स्नावरणात् अन्धकारा-

नियमेन प्रतिपत्तिः अनुग्रहः न आस्ते न अस्तीत्यर्थः । उपजाति-
दत्तम् ।

(७) सङ्कर्षणरूपः वलभद्ररूपधरः ।

(८) यन्मुख्यमाद्येति यन्मुख्यमाद्येन सम्भवात् सङ्करता मत्तानां मधुकराणां अमराणां निकरेण निषयेन परिपीयमानः सर्वतः आच्छाद्यमान इत्यर्थः चन्द्रिकाचयः यस्य तादृशम् अतएव तत्कावे तस्मिन् कावे श्यामलिदं यत् नगनतत्वं तस्मिन् अन्धकारे दृश्यमाने इति अवरनिषयानां सम्भवात् सङ्करत्वेन ज्योत्स्नावरणात् अन्धकारा-

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो आलक्षे परिमले सप्रलेहिं भयवं पुच्छि-
दो । जघा (१) भगवन् कथमाकस्मिकोऽयं पुष्पन्धव-गणा-
न्वीकरणचणः परिमलो विमलो विस्मयं नः समुल्लासयति
कादम्बर्याः । परतश्च जनितकौतूहलं हलं विपक्ष-पक्ष-
मुषलं मुषलञ्चालोक्यते । (ण)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो सिरिविस्मभरदण उक्तम् । (२) हल
भो निखिल-हृदय-सङ्घर्षेण सङ्घर्षेण भवताऽवताऽद्य
प्रादुर्भवितव्यम् । तद्ये कादम्बरो वरीयसी तन्प्रियाणां
तदायुधं युधं (त) विनापि विराजमानं हलं मुषलञ्च
प्रादुरभूत् ।

(१) तत आलक्षे परिमले सकलैर्भगवान् पृष्टः । यथा

(२) ततः श्रीविस्मभरदेवेन उक्तम् ।

एत इव गमने जाते इति भावः । कादम्बरोपरिमलः सुरासौरभम् ।
आलक्ष्यः प्राप्तः ।

(ण) आकस्मिकः सहस्रोपस्थितः । पुष्पन्धयेति पुष्पन्धयानां
अनराणां गणस्य अन्वीकरणेन उन्मत्तीकरणेन ख्यातः वित्ते सुसुबन्धा-
विति चणप्रत्ययः । समुल्लासयति जनयति । कादम्बर्याः सुरायाः ।
जनितेति जनितम् उत्पादितं कौतूहलम् औत्सुक्यं येन तदाभूतम् ।
विपक्षपक्षाणां सत्युपमाणां मुषलं घातनं मुषलं वल्लभद्वीयास्त्रविशेषः ।

(त) निखिलेति । निखिलानां प्राणिनां हृदयसङ्घर्षेण मनो-
हारिणा सङ्घर्षेण वल्लदेवेन अवता रजता भवता मता जसत्
रजितमिति भावः प्रादुर्भवितव्यम् आविर्भवनीयम् । वरीयसी श्रेष्ठ-

धिरा । ततस्ततः ।

भक्तः । तदो तद्दृष्टिपदन्तोऽपि सौ देवो तेहिं मद्-
रामोऽप-मुदिप्र-लोख-लोहित-लोचनो एक-कस्य-तड-तण्ड-
विद-कुण्डलो ससि-मण्डल-पाण्डरो सोऽपि गौरचन्द्रो
प्रदस्यं सत्रं जीव तालङ्कोऽलं कोदृहलेण सम्भूतो । तदो
तच्चरिदाऽऽहिद-वध-वध-गोद-पदाइं गाभन्ते हिं तेहिं
व्यचारिदो बहुदरं ईडिदोवि (ध) क्वणं विन्धप्र-कारि
संभुतो (१) ।

धिरा । ततस्ततः ।

(१) ततस्तथा निगदन्नेव स देवस्तैर्भदिरा-भोद-वृद्धित-लोख-
लोहित-लोचन एक कस्य-तड-तण्डवित-कुण्डलः शशि-मण्डल-
पाण्डरः स एव गौरचन्द्रोऽतिशयं स्वयमेव तालङ्कोऽलं कोदृहलेन
सम्भूतः । तदा तच्चरिताहित-वध-वध-गीतपदानि गायद्भिस्तैर्भक्तिं तो
बहुतरमीडितोऽपि क्वणं विन्धवकारो संवृत्तः ।

तना । तत्प्रियाणां तस्य बहुभद्रस्य प्रियाणां प्रियवस्तूनां मध्ये ।
तदायुधं तस्य अस्त्रम् । युधं युद्धम् ।

(ध) निगदन् वदन् । तैः पार्श्वैः सहार्थे तृतीया । भद्रेति
भदिरया मद्यपानेन यः आभोदः उच्चासः तेन मुद्रिते निमीडिते
लोके चपले लोहिते च लोचने नेत्रे यस्य तद्योक्तः एकेति
एकस्मिन् कर्षतटे कर्षदेशे तालङ्वितं नक्षितं कुण्डलं यस्य तथा-
भूतः । शशिमण्डलपाण्डरः चन्द्रमण्डलोन्मूलः । अतिशयम् अति-
मात्रं गौरचन्द्रः श्वेतचन्द्ररूपः स देवः अत्रम् अतिमात्रेण कोदृहलेन
उच्चासिन तालङ्कः वनरामः सम्भूतः संवृत्तः । तच्चरितेति तस्य सङ्क-
र्षणस्य चरिते विषये आहितानि रचितानि नवानि नवानि गीत-
पदानि गावद्भिः तैः पार्श्वैः । ईडितः स्तुतः ।

भक्तिः । एवं बुद्ध-वराह-नरसिंह-मुख्यतराऽवदाराणु-
भारं क्रमेण कदुम गदे दिप्रहे अहेदुम-करुणैण पिशा-
णन्दस्य षड्भुजं रूपं (द) तेष दंसिदम् (१) ।

विरा । कौटुभं तत् ।

भक्तिः । संकृतेन ।

भुजाभ्यामुभाभ्यां दधच्चारुवंशीं

चतुर्भिर्गदाशङ्खचक्राभ्युजानि ।

किरीटञ्च हाराञ्च केयूरकञ्च

स्रजं वैजयन्तीं मणिं कौस्तुभञ्च ॥ (ध)

(१) एवं बुद्ध-वराह-नरसिंह-मुख्यतरायताराणुकारं क्रमेण कृत्वा
गते दिवसे अहेतुककरुणेन नित्यानन्दस्य षड्भुजं रूपं तेन दर्शितम् ।

(द) बुद्धेति बुद्धः असुराणां मोहनार्थम् अहिंसा परमोधर्म
इति मतमाविष्कृत्य नु श्रुतिस्मृतिविहितकर्माणि विन्दन् नवमावतार-
विशेषः । वराहः पृथिव्युद्धरणार्थं कोलरूपी हिरण्यनागासुरेन्द्र-
सङ्घर्ता तृतीयावतारविशेषः । नरसिंहः असुरराजहिरण्यकशिपु-
दमनार्थं पञ्चमावतारविशेषः । एते मुख्यतरा ये अवताराः तेषामनु-
कारम् अनुकृतिम् । अहेतुकेति अहेतुका अकारणा करुणा कृपा
यस्य तादृशेन तेन देवेन नित्यानन्दस्य तदाख्यानुचरविशेषस्य षड्भुजं
षट्भुजा यत् तादृशं रूपम् ।

(ध) भुजाभ्यामिति उभाभ्यां हाभ्यां भुजाभ्यां चारुवंशीं मनो-
हरवेणुं चतुर्भिरपरैः भुजैः गदाशङ्खचक्राभ्युजानि तथा किरीटं मुकुटं
शरसेति शेषः, हाराणु वैजयन्तीं माताञ्च कण्ठेनेति शेषः केयूरकं
हस्तासङ्कारविशेषं ज्ञान्यभिप्रायेण एकवचनम् । कौस्तुभं, तदाख्यं मणिञ्च
उरसेति शेषः दधत् दधानं ह्यनित्यस्य विशेषणमिदं बोध्यम् । स्रजञ्च
प्रदानं यत् भुजकूपवातं चतुर्भिर्यकारैरिति तस्य ज्ञान्यात् ।

अपि च ।

अनाहार्यसौन्दर्यभाधुर्यधुर्यं
महौदार्यचातुर्यगाम्भीर्यशौर्यम् ।
अवैधुर्यधैर्यं सदा सौकुमार्यं
महसुर्यमार्यं तदाश्चर्यमासीत् ॥ (न)

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो तं रूढं पिकिवत्र परमाणन्द-शिपुफन्दो
उदञ्चित-रोमञ्च-कञ्चुप्रो (प) बहुदरं त्युवन्तां आमि
शिखाणन्दो । जहा (१)

हरिस्त्वं हरस्त्वं विरिञ्चिस्त्वमेव
त्वमापस्त्वमग्निस्त्वमिन्दुस्त्वमकः ।

(१) ततस्तद्रूपं प्रेक्ष्य परमानन्द-निस्सन्द उदञ्चित-रोमाञ्च-कञ्चुको
बहुदरं स्तुवन् आसीत् नित्यानन्दः । यथा

(न) अनाहार्यति अनाहार्यैः सहजैः सौन्दर्यैः माधुर्यैः
संशोभेष्वप्यनुवेगो माधुर्यं परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणैः धुर्यं श्रेष्ठम् ।
महेति महत् अतिमात्रम् औदार्यं दानं मप्रियभाषणसौदार्यं अत्य-
मिदंयोः समनेत्युक्तलक्षणं चातुर्यं वैदग्ध्यं गाम्भीर्यं भिषाकलोध-
वर्षादौगाम्भीर्यं निर्विकारतेत्युक्तलक्षणं शौर्यं बलशालित्वं यस्मिन्
तथोक्तम् । अवैधुर्यम् अजतमिति भावः धैर्यं व्यसयादादचलनं
धैर्यं विद्वे महत्वपीत्युक्तलक्षणं यस्मिन् तादृशं सदा सबतं सौकुमार्यं
शौख्यता यस्मिन् तथाविधम् आर्यं पूज्यम् आश्चर्यम् अद्भुतं त्वर्यं
दरीयं महः तेजः तदा आसीत् । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

(प) परमेति परम आनन्दनिस्सन्दः आनन्दप्रवाहः यस्य
तथोक्तः । उदञ्चितेति उदञ्चितः उन्नतः रोमाञ्च एव कञ्चुकः वर्य
यस्य तथोक्तः पुष्पकितोक्तं दत्तार्थः ।

नमस्त्व' चितित्स्व' महत्त्व' सुरारै !

नमस्ते नमस्ते समस्ते श्वराय ॥ (फ)

अपि च ।

भुजैः षड्भिरेभिः समाख्याति कश्चि-

द्विसर्गोऽषड्वर्गहन्तेति भोस्वाम् ।

वयं ब्रूमहे हे महेश्च ! त्वमेभि-

चतुर्वर्गदो भक्तिदः प्रेमदश्च ॥ (ब)

विरा । अहो ! अत्यद्भुतमिदम् ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो ईसरभावो दाव ईदिसो तस्म कधिदो ।

पेन्नावेसो सुणीअदु । एत्य पुरे तिस्रविहाज्जिव पुरिसाओ ।

केवि अणुरत्ताओ केवि मज्जमाणुरत्ताओ केवि णाणुरत्ता-

ओ णावि विरत्ताओ । विज्जत्थिणो हि णअरविहीए

• अण्णाणअं ओवारिअ सुरणई-सिणाणं कदुअ त्थिमिद-ण्णिअ-

(फ) हरिरिति । हे सुरारै ! त्वं हरिः नारायणः, त्वं हरः

शम्भुः, त्वमेव विरिञ्चिः ब्रह्मा । त्वम् आपः जलं, त्वम् अग्निः, त्वम्

इन्दुश्चन्द्रः, त्वम् चर्कः सूर्यः, त्वं नमः आकाशं, त्वं चितिः पृथिवी,

त्वं मरुत् वायुः । समस्तानां सदैवां जगतामित्यर्थः देवराय ते तुभ्यं

नमः ते तुभ्यं नमः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

(ब) भुजैरिति । भोः नाथेति अध्याहार्ये कश्चित् जनः त्वाम्

एभिः षड्भिः भुजैः निसर्गेष स्वभावेन उपः दाहणः दः षड्वर्गः

कामक्रोधलोभमदमात्यर्थं त्रिषुषट्कमित्यर्थः तस्म हन्ता इति समा-

ख्याति कथयति । हे महेश्च ! महाशुभाव ! महेश्चस्तु महाशय

इत्यनरः । वयं त्वम् एभिः षड्भिः भुजैः चतुर्वर्गदः भक्तिदः प्रेमदश्च

भक्तार्थकामनोक्तभक्तिप्रेमषट्कदाता इत्यर्थः इति ब्रूमहे कथयामः ।

भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् ।

वसणं चैव प्राञ्चलं न पेरिक्खिअ कोवि मधुरतरं भञ्जदो
 णामपदं कोवि सरसतरं भाववद् पञ्जं कोपि पेण-पडि-
 पणं ललिदतर-गौदं सुणावेदि । तदो तं सुणन्तोञ्जिव
 मग्ग-मञ्जन्नि भूदले णिवडिअ थिमिद-वसण-णिवडन्त-
 जल क्कमिद पुहवोदन-णिवडण-क्कमिद-सव्वङ्गो वास-
 सलिलेहिं सीमन्तिद-वच्छत्यल-क्कमो प्राणन्द-भेभलदाए
 लदाए वदो विअ विज्जु, दाम-दाम-पुञ्जो विअ लुठन्तो वट्टे-
 दि । तधाविहं पेक्खिअ ते सह-अराओ चावल-दोस-
 दुसिदाओ हसन्तो कोदूहलं कुणन्ति । मुहुत्तन्तरे णिअ-
 परिअणाओ उत्याविअ पुणो सुरणइं लभ्भिअ पक्खान्तिद-
 सव्वङ्गं सिणावेन्ति । एदं सुणिअ णिअ तणअस्स णअस्स
 वइवसिअं अणुभवइ तस्स जणणी जण-णीदि-विसा-
 रदावि (१) । (भ)

(१) तत ईश्वरभावस्तावदीदृशस्तस्य कथितः । प्रेमावेशं प्रदणुत ।
 अस्मिन् पुरे त्रिविधा एव पुरुषाः । केऽपि अनुरक्ताः केऽपि मध्यमाहु-
 रक्ताः केऽपि नानुरक्ता नापि विरक्ताः । विद्यार्थिनो हि भगवतीय्याम्
 आत्मानम् उत्तार्य सुरनदीस्नानं कृत्वा स्तिमित-निज-वसनं चेशम्
 आगच्छन् प्रेक्ष्य कोऽपि मधुरतरं भगवतो नामपदं कोऽपि सरसतरं
 भागवत-पदं कोऽपि प्रेमपरिपञ्चं ललिततर-गौतं प्रावयति । ततस्तं

(भ) विद्यार्थिन इति विद्या अर्थिता प्रार्थिता येन तादृशः
 विद्यार्थीत्वर्थः । स्तिमितनिजवसनम् आर्द्रपक्षम् इदं देवम् । प्रेम-
 परिपञ्चं प्रेमसङ्गतम् । स्तिमितेति स्तिमिनात् आर्द्रात् वसनात्
 निपतता जलेन कर्दमिनायां सञ्जातकर्दमायां उरवीय्यां भगवतीनि
 षिपतनेन लुण्ठनेन कर्दमितादि कर्दमयुक्तानि सर्वाणि अङ्गानि दस्य

विरा । अहो प्रेमानन्दवैवश्यमवश्यमस्य । (म)

भक्तिः । अवरस्मिं वासरे वासरेस-सहस्र-सरिस-महा-
महानन्द-परवसो आचारिभ-रभय-पुर-रपण पुरदो णञ्चि-
अ णिअ घरं आभच्छन्तो मग मज्झन्म केणावि बन्धण-
बन्धुणा बन्धु णाहो णिअ-अणस्य देधो दिट्ठो । दिट्ठिय तं
सो सव्वङ्ग-गलन्त सित्तो-सकाउ वाअं उवाअं अस्सं ण

शृण्वन्नेव मार्गमध्ये भूले निपत्य स्तिनित-सन-निपतञ्जल-कईमित-
पुरवीथी-निपतन-कईमित-सर्वाङ्गो वास-सलिलैः सीमन्तित-वचः-
स्यलकईम आनन्द-निङ्गलतया लतया बद्ध इव विद्युद्दाम-दाम-पुञ्ज
इव कुठनु वर्त्तते ।

तथाविधं प्रेक्ष्य ते सहचराश्चापल-दोष-दूषिता हसन्तः कोट-
हञ्जं कुर्वन्ति । छङ्गत्तान्तरे निज-परिजना उत्थाप्य पुनः सुरादीं
*सन्धयित्वा प्रच्छालित-सर्वाङ्गं स्नापयन्ति । इदं श्रुत्वा निज-तनयस्य
नयस्य परिवसितमनुभवति तस्य जननी जन-नीति-विशारदापि ।

तथाभूतः । वाष्पसलिलैः आनन्दाशुभिः सीमन्तितः सीमन्तवत् व्याच-
रितः वक्षस्यलकर्दमः यस्य तथाभूतः । विद्युद्दिति विद्युद्दाम्नां तडि-
ङ्गतानां दामपुञ्ज इव माखानिचय इव । चापलेति अपलस्य भावः
चापलं तदेव दोषः तेन दूषिताः अञ्जलप्रकृतयः इत्यर्थः । निजपरि-
जनाः स्नानार्थदाः । सन्धयित्वा नीत्वा । जननी शचीदेवी । निजतन-
यस्य चैतन्यस्य । नयस्य रीतेः नियमस्य भावस्य इत्यर्थः । परि-नितं
मूर्च्छितत्वं प्रभावमिति भावः जनानां नीतिविशारदा लोकाचाराभिज्ञा ।

(म) प्रेक्षेति प्रेमानन्दस्य तैवश्यां पराधीनत्वम् । अस्य देवस्य
अवश्यं विद्वितम् ।

(य) वासरेरेति वाग्देशसहस्रस्य सूर्यसहस्रस्य सहस्रं महः

पेक्विम किन्पि गदन्तो आसि । भो भो शचीपुत्र विश्व-
म्भर ! भवन्तं प्रभवन्तं परमं पुरिसं सर्वे क्षिप्रदन्ति । दन्ति-
वर-विक्रम-विक्रम-वैभवं तुह बहुतरंज्जेव शिरूपेन्ति । अइ
मज्ज पामरस्य एसो गधोगधो (य) करिज्जइ तदो सखंज्जे व
तुमं भू-मङ्गल-रूपो ईसरो सरोम-णमणो सखंज्जे व (२) ।

यिरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो भगवदा जादानुकम्पे ण कम्पे ण रोम-

(२) अपरस्मिन् वासरे वासरेण-सङ्घत्त-सदृश-महा-महानन्द-
परवण आचार्य-रत्न-पुर-रत्न पुरतो नर्त्तित्वा निज-मृदुमागच्छन्
मार्ग-मध्ये केनापि ब्राह्मण-बन्धुना बन्धु-नाथो निज-जनस्य देवो इष्टः ।
दृष्ट्वा तं स सर्वाङ्ग-गलन-सिक्तः सकाकु वाचम् उपायम् अन्यं न प्रेक्ष्य
किमपि गदन् आसीत् । भो भोः शचीपुत्र विश्वम्भर ! भवन्तं प्रभवन्तं
परमं पुरुषं सर्वे निगदन्ति । दन्तिवर-विक्रम-विक्रम-वैभवं तय
बहुतरमेव निरूपयन्ति । यदि मम पामरस्य एष गदोगतः क्रियते
तदा सख्यमेव त्वं भू-मङ्गलरूप ईश्वरः सरोज-नयनः स्वयमेव ।

तेजः यस्य तथोक्तः आचार्येति आचार्य-रत्नस्य अद्वैताचार्यस्य पुर-
रत्नस्य नगररत्नभूतस्य इत्यर्थः पुरतः अगतः । बन्धुनाथः बन्धुः मखा
नाथश्च । निजजनस्य भक्तजनस्य । सर्वाङ्गेति सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यः यत्
गलनं खेदवारिखण्यं तेन सिक्तः स्निग्धश्च इत्यर्थः । अन्यम् उपायं
न प्रेक्ष्य अदृष्ट्वा किमपि सकाकु विभिन्नकण्ठध्वनि यथा तथा गदन् कथ-
यन् । दन्तिवरेति दन्तिवरः गजराज ऐरावत इत्यर्थः तस्यैव विक्रमः
पराक्रमः यस्य च दन्तिवरविक्रमः गहङ्ग एव पिः पक्षी तेन क्रमः
पदविज्ञेयः गतिरित्यर्थः यस्य च तथोक्तः नारायण इत्यर्थः तस्यैव
वैभवं प्रभावम् । पामरस्य अवोधस्य गदः रोगः गतः विनष्टः ।

येन च विलसन्त-देहं तं बन्धुण्यपार्थं पार्थं मिश्रुणो उव-
गदं (२) लच्छीकदुग्धं शिभदिदम् (१) । अये यस्तावदी-
श्वरः स खलु दुष्प्राप्य एव सर्वेषां किमिति मासुपालभसे ।
किन्तु तवास्व रोगस्योपशमोपाय एको वक्तव्ये । तच्छेदा-
चरसि तदाऽयं गमिष्यति नात्र सन्देहो देहोऽयं तव
पूर्वतोऽपि समीचीन एव (३) भवितुमर्हति ।

विरा । ततस्ततः ।

भक्तिः । तदो ब्रह्मण्यबन्धुणा पफुल्ल-शोभणेण गदि-
दम् (२) । देव ! कोऽसौ उवाचो तदो पङ्कजा भणितं शिदं-
सख-रुद्रं किमपि (३) । अये द्विजबन्धो ! बन्धोरखिलजगतां
गतांहःसङ्गानां भगवतः प्रेम-परायणानां प्रधानतमोऽय-

• (१) ततो भगवता जातालुकम्बेन कम्बेन रोमाञ्चनेन च विलसन्-
देहं तं ब्राह्मण्यपार्थं पार्थं बन्धोरुपगतं लच्छीकद्व निगदितम् ।

(२) ततो ब्राह्मण्यबन्धुना पफुल्ललोचनेन गदितम् ।

(३) हे देव ! कोऽसौ उपायस्तदा प्रभुणा भणितं निर्दर्शनरूपं
किमपि ।

(२) जातालुकम्बेन सङ्गातयेन । कम्बेन रोमाञ्चनेन च विलसन्
देहः यस्य तत्राविष्टं कम्बितलोमाञ्चितकलेवरमित्यर्थः ब्राह्मण्यपार्थं
कम्बितं ब्राह्मण्यं पार्थः कृत्वावानिति पार्थप्रत्ययः । बन्धोः यस्यस्य
पार्थं बन्धनरज्जुम् उपगतं प्राप्तं बन्धुमुखप्रविष्टप्रायमित्यर्थः ।

(३) दुष्प्राप्यः दुर्लभः । उपायभवे तिरस्करोषि ? अत्रं रोमः
गमिष्यति नङ्गति । समीचीनः उत्कटः ।

(४) निर्दर्शनरूपं दृष्टान्तरूपम् । गतेति गताः विनष्टाः अङ्गुली
यापानां बद्धा वनूहा केवां तेषाम् । प्रेमपरायणानां सङ्गानां

महैताचार्यः । अस्य चेत्यादौदकं पिवसि तदा पापकृतो-
ऽयं गदो हेत्वभावे हेतुकाभाव इति दूरीभविष्यति । (घ)

तदो ब्रह्मणेण गदिदम् । तुह दंसखादोज्ज्व गमि-
स्सदि किं उण कधिदेण उवाअ-विशेषेणेत्ति । तस्स प्पहा-
वदो तधाकिदे सदि पूव्वदोवि समीचीण देहो सो
संवुत्तो (१) ।

विरा । किं चित्रमिदं तस्य भगवतः । तत्कथय क
गच्छन्तीच्छन्ती च किं तत्रभवती भवती यत इयं छाया-
मात्रसहचरी चरीकर्त्ति त्वराम् । (श)

भक्तिः । अज्ज अज्जउत्तो सिरिवाम-वास-मज्जन्नि
आअटेण अहै अटेण सङ्गं किम्पि णिव्विरह-रहस्स वुत्तन्तं
कुणन्तो (ष) वट्टदिं । तं अणुसरिदुं तुवरेमि (२) ।

(१) ततो ब्राह्मणेन गदितम् । तव दर्शनादेव गमिष्यति किं पुनः
कधितेन उपाय-विशेषेणेति । तस्य प्रभावतस्तथा कृते सति पूर्वतोऽपि
समीचीन-देहःच संवृत्तः ।

(२) आर्य आर्यपुत्र श्रीवास-वास-मध्ये आगतेन अहैतदेवेन

मित्तर्यः । पापकृतः पापेन जनितः मदः रोगः । हेत्वभावे हेतोः
कारणस्य अभावे हेतुकाभावः कार्याभावः निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यपात्र इत्यर्थः । दूरीभविष्यति नाशं गमिष्यति ।

(श) तत्र भवती पूज्या । जायेत जायामात्रं सप्रतिबिम्बमात्रं
तेन सहचरतीति तद्योज्ञा जायाद्वितीयेत्यर्थः त्वराम् शीघ्रकर्म चरी-
कर्त्ति अतिशयेन करोति इयं भवती ।

(ष) निर्विरहेति निर्विकारि विरहः विक्रन्दः क्विन् तादृशं

विरा । भगवति ! तृतीयप्रश्नस्योत्तरमवशिष्यते शिष्यतेऽं
भगवत्या मम । तदनुयाधि मां स किं मदाश्रयो भवित
ऽविता (स) वा किं माम् ।

भक्तिः । संस्कृतेः । अथ किम् ।

आनन्दोऽपि च भूर्त्तो व्यापी च तथा परिच्छिन्नः ।

तद्वन्नित्यविलासोऽपि च वैराग्याश्रयो भगवान् ॥ (ह)

तदेहि सहैव गच्छावः । इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशत्यासनस्यो भगवान् विश्वम्भरोऽद्वैताचार्यश्च परितः
श्रीवासादयश्च ।

भगवान् । सपरिहासं अद्वैतं प्रति । सीतापतिर्जयति
लोकमलम्लकीर्तिः । (च)

साङ्गं किमपि निर्दिष्ट-रहस्य-वृत्तान्तं कुर्वन् वर्त्तते । तमनुषर्त्तुं
त्वरयामि ।

यत् रहस्यं निगूढतत्त्वं तस्य वृत्तान्तं विवरणं येन स देवः कदापि
अगोचरो न स्यात् तं वृत्तान्तमिति भावः कुर्वन् कथयन्निति भावः ।

(स) तृतीयप्रश्नेति निराश्रयस्य मम वा किमसौ भवितान्श्रय
इत्यस्य । शिष्यता अन्वेषासित्वम् अनिता रक्षिता ।

(ह) आनन्द इति । भगवान् आनन्दः आनन्दस्वरूपोऽपि
व्यापी व्यापकः तथा परिच्छिन्नः परिच्छेदं नतः भूर्त्तः भूर्त्तमान्
भवतीति शेषः, तद्वत् तथा नित्यविलासोऽपि विश्वसनशीलोऽपि
विज्ञानरामकोऽसीत्त्वर्थः वैराग्याश्रयः विरागवानित्यर्थः ।

(च) लोकेति लोकानां मलानि पापानि हन्तीति तयोक्ता
कीर्तिः चरितं कीर्तनं वा यस्य तथाभूतः ।

अहै । कुतोऽत्र रघुनाथो नाथो हि यदूनामयमुञ्च-
श्नते । (क) तत्रभवान् भगवान् ।

भगवान् । अहैत ! तव विच्छेद-च्छेदकर उपायो निर-
पायो निरवधि मया चिन्त्यते । येन निरन्तराया निरन्तरा
सहवसतिः (ख) स्यात् ।

श्रीवा । देव ! यद्यपि शान्ति-पुरवास एवाहैतोपयोगी
तथापि नवानां भक्तानां द्वीप इवेति नवद्वीपे चरणावि-
र्भावावधि अत्रैवाहैत-पक्षपातः । तेन व्यापको नित्या-
नन्द्यात् । (ग)

अहै । अतोऽत्र श्रीवासः । (घ)

श्रीवा । सा तु तिरोभूतैव । (ङ)

(क) रघुनाथः रामः । यदूनां नाथः कृष्णः । उञ्चुश्नते विल-
सति तत्रभवान् पञ्चमीयः ।

(ख) विच्छेदेति विच्छेदस्य विरहस्य छेदकरः नाशकः । निरपायः
अज्ञयः । निरवधि सततम् । निरन्तराया निर्विघ्ना सहवसतिः
एकत्र वासः मया सहैकत्रस्थितिरित्यर्थः ।

(ग) शान्तीति शान्तः शान्तरमः न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिद्विच्छा रसः स शान्तः कश्चितो सुनीन्द्रैः सर्वेषु
भाषेषु शसप्रधान इत्युक्तञ्चक्ष्य एव पुरं नगरम् अन्वत्य शान्तिपुरं नाम
नगरमिति ध्वनिः तत्रैवाहैतगोस्त्राभिवासस्य प्रसिद्धत्वादिति बोध्यम् ।
तस्मिन् वासः स्थितिः । अहैतस्य उपयोगी योग्यः । चरणाविर्भावा-
वधि पदार्पणादारभ्य । अत्रैव नवद्वीपे एव । अहैतेति अहैतः अहि-
तीयः पक्षपातः अहुरागः दर्शितो देवेनेति शेषः तेन हेतुना अत्र
नवद्वीपे नित्यानन्दः व्यापकः प्रधानः ।

(घ) श्रीवासः श्रीकृष्णः तस्या वासः अधिष्ठानम् ।

(ङ) तिरोभूता अकर्हिवा ।

भगवान् । श्रीविष्णुभक्तिः सा भवत्सु सत्सु (च)
वर्त्तत एव ।

अहै । इदानीं सैव विष्णुप्रिया ।

भगवान् । अथ किं सत्सु ज्ञानादिमार्गेषु भक्तिरेव
विष्णोः प्रिया ॥

अहै । अत एव भगवानपि तामङ्गीचकार (छ)

नेपथ्ये भो भो विश्वजनन्या शचीदेव्या निगद्यते ।

अहै तस्यान्यत्र विश्रामस्थली न कार्या । ममैवालयो
विश्रमणीयो मणियोग इव स्वयं वृत्तः । आकर्ष्य । यथाऽ-
ऽज्ञापयति विश्वजननो । तदुच्यतां सहैवाद्य भोक्तव्यं
भगवता विश्वभरेण भरेण हर्षस्य मन्यरोऽयं (ज) मे देहः ।

श्रीया । तन्ममापि मापितव्यं (झ) तत्र भोजनम् ।

भगवान् । तर्हि परिश्रमोऽस्य महान् भविता वितानेन
(ञ) पाकस्य ।

अहै । अस्येति किमुच्यते अस्या इत्युच्यताम् ।

(च) श्रीः विष्णुभक्तिः विष्णो भक्तिरेव श्रीः, सत्सु साधुषु ।

(छ) तां भक्तिम् ।

(ज) विश्रामस्थली विश्रामस्थानम् । विश्रमणीयः विश्रामयोग्यः ।
मणियोग इव मणीनां रत्नानां योग इव परस्परमेलनमिव । रत्नरत्न-
भगवद्भक्तानां समवायादिति भावः भरेण अतिशयेन मन्यरः जडः ।

(झ) मापितव्यं निर्धार्यम् ।

(ञ) अस्येति अस्या इत्यत्र अस्येति प्रयोग ईश्वरस्य शचीये
लिङ्गभेदो नास्तीति सूचनार्थः । अस्या शचीदेव्या इत्यर्थः वितानेन
वितारेण ।

इति कञ्चिदात्मनोः (ट) तत्र प्रेषयति । स च इङ्कितं दुष्टा
निष्क्रान्तः ।

अहै । श्रीवासस्य कस्ये लगति ।

भगवान् । किमाहाचार्य्यं प्रार्थ्यः । (ठ)

श्रीया । नित्यानन्देन देवस्य षड्भुजं रूपमवलोकितं
तद्भवते दर्शनीयमिति स्वरूपदर्शनाय यदङ्गीकृतं मद्भ्यं
मद्भ्यं तत्कथं न दर्शयति भगवताऽवताऽदृष्टं (ड) मे
कीदृशमिति ।

नेपथ्ये । भो भोः षड्भुजं रूपमवलोकितम् ।

भगवान् । सावहित्यम् (ठ) । मम स्वरूपमिदमेव । यदि-
दमहै तमे मपात्रम् । (ण)

अहै । स्वगतम् । किमत्र ब्रूमहे महेश्चं प्रति यदि
तवैतदेव स्वरूपं तदा दर्शनीयम् । श्यामसुन्दर-विग्रहा
भिलाषो विश्रान्तः । यदि स एव स्वरूपमित्युच्यते तदा-
स्मिन् प्रेमहानिः (त) । इति क्षणं परामृशति ।

(ट) आत्मनीनम् आत्महितकरम् ।

(ठ) आर्य्यः मान्यः आचार्य्यः अहैतः ।

(ड) अयता रक्षता परित्वायकेणेत्यर्थः, मे मम अदृष्टं भाग्यं
कीदृशं येन तद्भूषं मद्भ्यं न दर्शयति इति फलितार्थः ।

(ठ) सावहित्यम् अवहित्या आकारगोपनम् उक्तञ्च दर्पणे ।
भयगौरवसज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनमवहित्या । व्यापारान्तरासक्तप्र-
न्यथावभाषणविबोधानादिकरीति । तथा सङ्घितम् ।

(ण) अहैतमे मपात्रम् अद्वितीयं यत् प्रेम तस्य पात्रं भाजनम् ।
अथ च अहैतस्य अहैताचार्य्यस्य प्रेमपात्रं प्रेमनिकेतनमित्यर्थः ।

(त) श्यामेति श्यामचाषी सुन्दरः मनोहरश्चेति तादृशे विग्रहे

श्रीवा । अस्माकमिदमेव भवद्वयुः प्रेमपात्रमत्र कः
सन्देहः । किन्तु स्वयमेवोक्तं “तद्भवते (घ) दर्शयिष्यामि”
इति कृत्वाऽसौ निवेदयति ।

भगवान् । उन्माद-दशायां (द) केन किं न भवत्येव ।

श्रीवा । भगवन् ! अन्योन्मादसु व्याधिरिव । अत्रानु
तपोन्मादो द्रष्टृ-श्रोतृणामपि व्याधिनिर्मुक्तकः । किञ्च
जीवसु वस्तुतः सुद्रानन्देनापि विलुप्तधीरधीर एव भवति ।
ईश्वरस्य त्वानन्दस्वरूपत्वात् ज्ञानस्वरूपत्वाच्च किं केन
बाध्यताम् । तेन स्वाधीनाऽऽनन्दः स्वाधीन-ज्ञानसा-
ऽयम् । (घ)

भगवान् । सखितम् । तत् खलु मदधीनं न भवति
यस्माद्या दर्शयिष्यन्ते । स्वयमेव भावचक्षुषा (न) दृश्यनाम् ।
इति तदन्तःकरणे स्वरूपमाविर्भाषयति ।

रूपे अभिजापः दर्शयनात्मना विश्रान्तः अपगतः । यदेतत् पद्भुजं
रूपं दृष्टम् अस्मिन् दृष्टे अन्यरूपदर्शनाकाङ्क्षा न स्यादिति भावः । स
एव ज्ञानानन्द एव । अस्मिन् पद्भुजे प्रेमज्ञानिः प्रेमव्यतिक्रमः
स्यादिति शेषः ।

(ग) इदमेव दृश्यमानं गौराङ्गरूपमित्यर्थः । तत् पद्भुजम् ।

(द) उन्माददशायां चिन्नावस्थाकाम् ।

(घ) अन्योन्मादः अन्येषाम् उन्मादः । व्याधिनिर्मुक्तकः रोम-
नायकः जीवः प्राकृतः प्राचीं चक्षुष्यस्येन आन्देन प्रलोदेनापि
विलुप्तधीः विज्ञतज्ञानः अधीरः उन्मत्तः । किं केन बाध्यताम् ईश्वरं
न कोऽपि विश्वारः बाधितं यज्ञोत्थेति भावः । अयम् ईश्वरः ।

(न) भावचक्षुषा भक्तिबलेण ।

अहो । चक्षुषी निषीत्स्य प्रविधानं नाटवति ।

श्रीवा । चिरं निर्वर्ण्य । अहो ! चित्रम् । अहैतोऽहैतो-
वरि परिवर्तते (प) । तथाहि,

वहाहोन्द्रिवृत्तयोऽस्य गणिताः स्वानन्दसाम्प्रो लयः

कोऽप्यन्तःकरणस्य हस्त नितरां सन्देन मन्दं वपुः ।

आत्माप्येष लयं यथावनुभवाऽऽस्वाद्ये परे वस्तुनि

प्राप्योऽयं श्रुतितीति बोधविषयं प्राप्नोति रोमाङ्गरेः ॥ (फ)

भगवान् । एवमेव तदास्वाद-संवादः । (व)

श्रीवा । भगवन् ! तवैव नाट्यमिदम् । वहिर्न दर्शित-
मस्माभिरपि न दृश्यते । इति भवतु अस्माकं तवैतदेव

(प) अहैतोपरि अहैतस्य अहितीवस्य प्रेमानन्दस्य इति भावः
उपरि । परिवर्तते तिष्ठति ।

(फ) वदिति । यत् वतः अथ अहैतस्य वाहोन्द्रिवृत्तयः
वाह्याः वहिस्विताः इन्द्रिवृत्तयः चक्षुरादीनां व्यापाराः गणिताः
स्वगिताः वाह्यज्ञानं तिरोहितमिति भावः । तस्मात् अन्तःकरणस्य
अन्तरात्मनः कोऽपि अतिर्वचनीयः शीघ्रते अस्मिन्निति लयः आत्म-
तिरोधायक इत्यर्थः । अथ आनन्दसाम्प्रोः चानन्द इत्यर्थः जात इति
शेषः । इत्थं तथाहि अथ वपुः शरीरं नितराम् अतिमात्रं यथा
तथा सन्देः मन्दम् अस्मान्दमित्यर्थः जातमिति शेषः । एषः आत्मापि
अथ इति शेषः अहोऽभवेन ज्ञानेन आस्वाद्ये आस्वादनीये परे वस्तुनि
परमात्मनि इत्यर्थः लयं वदो जीनतां प्राप । प्रायः मन्थे अवसु
अहैतः राभाङ्गरेः पुस्तकोद्दयेः अविनि जीवनीति बोध्यस्य विषयं
प्राप्नोति रोमाङ्गरेण जीवतीत्वचुषीवते इति भावः । शार्दूलविष्नी-
ङ्गितं वृत्तम् ।

(व) तदास्वादेति तस्य रूपस्य आस्वादसंवादः आस्वादप्रकारः ।

स्वरूपं महाधनम् । किन्त्वधुना धुनातु भवान् । माऽतःपरं
परन्तप चेतोऽस्य तिरोधापयान्तःकरवतोऽस्य तद्रूपम् ।
अन्वया समाधिषमा धिषयाऽस्य (भ) न परं वहिषारिणी
भविष्यति । पृच्छामश्चेतं किं दृष्टमिति ।

भगवान् । स्वयमेवासौ प्रबोधिताम् । इति तदन्वःहरणा-
त्तद्रूपं तिरोधापयति ।

अहै । हृदि स्फुरद्रूपं तत्किमप्यालोकेयन् सुप्तोक्ति इव
बन्धुषु उन्मील्य अणं तदेव पश्यन्निजं दर्शं कामय भिषयति ।

भगवान् । अहैत । किमीच्छते ।

अहै । खनायमान इव पश्यन्त इव किमपि पठति ।

अकस्मादुन्मील्यवक्रवलयस्तोमसुरभि-

र्वनश्चेत्नीलिग्धः स्तवकिन्तमालावलिघनः ।

प्ररोहनीलाश्मव्यतिकरविशेषोऽज्वलतरो

महःपूरः कोऽयं नयनघटवीं चोरयति नः ॥ (भ)

(भ) एतदेव पद्भुजकल्पमेव स्वरूपं स स्वरूपं महाधनं महा-
धनम् । धुनातु अपसारयतु रूपस्य अन्तःकरण- इति शेषः । तस्य
अहैतस्य चेतः क्विन् अतःपरं वा परम् अन्वयं तप, तापत्वबन्धुत्व
कुर्विति भावः । तिरोधापय अपसारय । समाधिषमा योगसदृशी
धिषया प्रज्ञा ।

(भ) अकस्मादिति । उन्मील्यन् विवक्षन् तपकुपलयस्तोमः तदीन-
नीलोत्पलराशिः तद्वत् सुरभिः सौरभवान्, वनश्चेत्नी मेघनिचयः
तद्वत् स्निग्धः, स्तवकिन्ता सज्जातस्तवका वा तमालायलिः तमाल-
तद्विदहः तद्वत् वनः शम्भूः तथा प्ररोहन् उद्गच्छन् यः नीलाश्मनां
नीलकान्तमनीनां व्यतिकरविशेषः समष्टिभेदः तद्वत् अज्वलतरोः
व्यतिकरेण अज्वलः कोऽयं महर्षां तेजसां पूरः प्रवाहः रागिरिज्वरः

अपि च, प्रश्यामचित्किरणमण्डलमध्ववर्ति-

प्रत्यङ्गकं मधुरिमासृतपूरपूर्णम् ।

बंगीकलकण्ठितकेलिकलाविदग्ध-

माद्यं महो घनसहोदरमाविरास्ते ॥ (य)

त्रीणा । अहो ! वक्त मानप्रयोगादतीतमपि (र) प्रत्य-
क्षान्यमानोऽयं निगदति ।

भगवात् । आनन्दस्य वर्त्तमानत्वात् । तदाकर्णय भूयो-
ऽपि विवक्षुरयं सर्वं तुष्णीं तिष्ठन्तु ।

अहो ! सुश्यामदीर्घघनकुञ्चितकेशपाशं

धुम्भूलतं श्ललकमुन्नतचारुनासम् ।

आलोलशोणविपुलायतनेत्रपद्मं

बन्धूकवान्धवसुरैखशुभाधरौष्ठम् ॥ (ल)

नः अलोकं नयनपटवीं नेत्रपद्मम् व्यरुणात् सङ्गमा चोरयति आष्ट-
सोतीत्यर्थः । शिसरिषीष्टम् ।

(य) प्रश्यामेति । अहो ! आश्चर्यं प्रश्यामं प्रकटं श्यामवर्णं चित्-
किरणमण्डलं ज्ञानरूप मयूषचक्रं तस्य मध्ये वर्त्तते इति तथोक्तं,
प्रत्यङ्गकं सर्वेषु अङ्गेषु स्वियर्थः मधुरिमा माधुर्यमेव अस्मृतपूरः पीडूष-
प्रवाहः तेन पदं व्याप्तं, तथा बंगीकलकण्ठिते वीणामधुरास्मृष्टध्वनौ
वा केलिकलां क्रीडावेशः तत्र विदग्धं चतुरं चतसोदरं नीरदनिभम्
आद्यम् आदिपदवीयं अहः तेजः आविरास्ते आविर्भवति । वसन्त-
तिलकं दृष्टम् ।

(र) वर्त्तमानेति वर्त्तमानस्य कालस्य प्रयोगात् चोरयति
आविरास्ते इत्येवं रूपत् अतीतं पूर्वदृष्टमपि भगवद्गुणं कल्पारूप-
नित्यर्थः ।

(घ) सुश्यामेति । सुश्यामः अतिनीलः दीर्घः आवतः घनः

श्रीवत्सकौस्तुभरमासुषमासमेत-

वक्षःस्थलखलदुदारसुतारहारम् ।

आपादलम्बिनमाख्यसुपाल्यमानं

सदृत्तदीर्घतरपीवरबाहुदण्डम् ॥ (व)

श्रीवा । कथमकस्मादस्यैवमभिनवेशो (श) जातः ।

भगवान् । श्रूयताम् ।

ध्यानाभ्यासकृता स्फूर्तिः स्फूर्तिः सा तु चिराद्भवेत् ।

याऽऽकस्मिकी हृदि हरेः साऽवतार इवाऽपरः ॥ (ष)

सान्द्रः कुञ्चितः भङ्गयुतः केशपाशो यत्र तथाभूतं मह इति पूर्वेषु
सर्वत्वान्वयः । सुष्ठु भ्रुवा लते इव यत्र तादृशम् । सुष्ठु शोभना
अलङ्कारः चूणकुलला यत्र तथाविधम् । उन्नतेति उन्नता चारुः
सनोक्षा नासा यत्र तथोक्तम् । आनोलेति आनोले तरुणे शोणे
बल्ले विपुलायते अतिदीर्घे नेत्रे पद्मे इव यत्र तथोक्तम् । बन्धूकेति
बन्धूकस्य पुष्पविशेषस्य बान्धवः महेश इत्यर्थः सुरेशः शोभनरेखायुतः
शुभः सुन्दरः अधरोष्ठः यत्र तथाविधम् ।

(व) श्रीवत्सेति । श्रीवत्सस्य कौस्तुभस्य रमायाश्च सुषमाभिः
परमशोभाभिः सुषमा परमा शोभेत्यमरः । समेतं यत् वक्षस्थलं
तस्मिन् उल्लसन् विराजन् उदारः महान् सुतारः सुष्ठुतारसहितः
हारः यत्र तादृशम् । आपादेति आपादं पादपर्यन्तं लम्बिना लम्ब-
मानेन वनमाख्येन सुपाल्यमानं सुदीप्यमानम् । सदृत्तेति सदृत्तौ
सुवर्तुलौ दीर्घतरौ पीयरौ स्थूलौ बाहुदण्डौ यत्र तथाविधम् ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(श) अभिनवेशः मनःसंबन्धः ।

(ष) ध्यानेति । या तु ज्ञानाभ्यासाभ्यां कृता जनिता स्फूर्तिः
भगवत्प्राप्ताकाररूपा इति भावः, सा स्फूर्तिः चिरात् बहुविलम्बात्
भवेत् बहुकालं ज्ञानाज्ञोचनया अभ्यासयोगेन च कालेन जायते इति

श्रीवा । एवमेव ।

“सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत् कामयतेऽनघ ।”

इति नारदस्य प्राग्जन्मनि (स) दर्शितमित्यवतारसूचकम् ।
ध्रुवस्य त्वभ्यासकृता स्फूर्तिः । किन्तु भगवन् ! विना
चिराभ्यासयोगेन कथं भगवत्-प्रकाशयोग्यताऽन्तःकरणस्य ।

भगवान् । अवधेहि । (ह)

पुरोऽनुग्रह एवास्य स्तोदयाधारधावनः ।

उदयात् पूर्वमर्कस्य विनिहन्ति तमोऽरुणः ॥ (स)

श्रीवा । किमयमद्यापि साक्षादेव वीक्षते किंवेक्षित-
मनुवदति ।

भगवान् । पृच्छ्यताम् ।

श्रीवा । अद्वैतं प्रति । भो भो महानुभाव ! किं पश्यसि
किंवा दृष्टमनुवदसि ।

भावः ।- या तु हृदि हृदये आकस्मिकी सहस्रोत्पन्ना स्फूर्तिरिति
शेषः सा हरेः भगवतः अपरः अवतार इव भवतीति शेषः ।

(स) सकृदिति यत् रूपं सकृत् दर्शितं भगवतेति शेषः अनघः
अपापः जनः एतत् कामयते अभिलषति पुनः पुनर्द्दुर्मिति शेषः ।
प्राग्जन्मनि पूर्वस्मिन् जनने ।

(ह) अवधेहि बुध्यस्व ।

(स) पुर इति । पुरः अपरतः पूर्वमित्यर्थः स्वस्य उदयाधारम्
आविर्भावाश्रयं धावतीति तथोक्तः अस्य भगवतः अनुग्रह एव भगवता
पूर्वम् एतादृगनुग्रहः अस्य कृतः येनास्य मनसि सहसा भगवत्प्रकाशो
भवतीति भावः तथाहि अर्कस्य सूर्यस्य उदयात् पूर्वम् अरुणः तत्-
सारथिः तमः तिमिरं विनिहन्ति नाशयति । सूर्यस्य पूर्वकृतेनाह-
यहेषैव अरुणस्य तिमिरनाशकत्वमिति भावः ।

अद्वै । आनन्दाब्जुत्थित इव किङ्किहाद्यमवगाह्य । (क)
 अस्माद्विभोर्वाहिरुपेत्य महोऽतिनील-
 मन्तमंमाविशदहो क्षणतस्तिरोऽभूत् ।
 तेनातिदुःखितमना वहिरात्तदृष्टिः
 पश्यामि तत् पुनरिहैव निमग्नमासीत् ॥ (ख)
 श्रीवा । सोल्लामम् । भगवन् ! फलितमस्मद्वचः । (ग)
 भगवान् । तन्द्रा-दोषोऽयमस्य । (घ)
 श्रीवा । आनन्द-तन्द्रा (ङ) खस्त्रियं कुतोऽस्य दोषः ।
 भग । अद्वैतं प्रति । अद्वैत ! जायतुस्त्रयोऽयं (च) भवतः ।
 अद्वै । साध्यमूयमिव ।

(क) आनन्देति आनन्दाब्धेः आनन्दमागरात् उत्थित इव । वाङ्मयं वहिर्भवं वस्तु इति शेषः अवगाह्य अवबुध्य अन्नदृष्टितिरो-
 धानात् वाङ्मयदृष्टिर्भूत्वेति भावः ।

(ख) अस्मादिति अस्मात् विभोः देवात् चैतन्यादित्यर्थः वहिः
 उपेत्य निःसृत्य अतिनीलं महः तेजः मम अन्नः अन्नःकरणम् अवि-
 शत्, अहो ! आश्चर्यं क्षणतः क्षणमात्रेणैव तिरोऽभूत् अन्नदर्शने ।
 तेन तस्य महसः तिरोधानेन अतिदुःखितं मनो यस्य तादृशः वहि-
 रात्तदृष्टिः वाङ्मयदृष्टिः सन् पश्यामि, तत् महः पुनः इहैव देवे निमग्नं
 लीनमासीत् । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(ग) फलितं सफलं जातम् ।

(घ) तन्द्रेति अस्य अद्वैतस्य अयं तन्द्रादोषः निद्रामेषजनितः
 स्वप्न इत्यर्थः ।

(ङ) आनन्दतन्द्रा आनन्देन चक्षुषोर्निमीलनम् ।

(च) जायतुस्त्रयः जायतुस्त्रयोऽयं स्वप्नः निद्रितस्यैव विषयाहु-
 भवः । उक्तञ्च दर्शने, स्वप्नो निद्रासुप्तेतस्य विषयाहुभवस्तु य इति ।

नवकुवलयदामश्यामलो वामजङ्घा-

हिततदितरजङ्घः कांऽपि दिव्यः किशोरः ।

त्वमिव स स इव त्वं गोचरी नैव भेदः

कथय कथमहो मे जाग्रतः स्वप्न एषः ॥ (छ)

भगवान् । अहैत ! तवैवायं वासनाऽवगाहो (ज, दीघः ;
यतस्त्वमेवैवं पश्यसि नापरः कोऽपि ।

श्रीवा । क एवंविधभाग्यवानास्ते यस्त्वां तथा पश्यतु ।

भगवान् । सोपहासम् । श्रीवास ! भवानपि अहैतपथ-
पतितोऽभूत् ।

श्रीवा । कृष्णेन सह तवाहैतं यत् तत् पथ-पातिनम् (भ)
एव वयम् । कोऽत्र सन्देहः ।

भगवान् । एवञ्चेत् भवतोऽपि तेन सहाहैतम् । (ज)

(छ) नवेति । नवं यत् कुवलयदाम नीलोत्पलमालां तद्वत्
श्यामलः श्यामकान्तिः, तथा वामजङ्घायाम् आहिता अर्पिता तदि-
तरा दक्षिणेत्यर्थः जङ्घा येन तथोक्तः कोऽपि दिव्यः किशोरः कुमारः
दृष्ट इति शेषः । सः किशोरः त्वमिव, त्वञ्च स इव गोचरः दृष्टिपथं
गतः, नैव भेदः तस्य तत्र च कोऽपि विशेषो नास्तीति भावः । अहो !
आश्चर्यम् एषः जाग्रतः मे मम कथं स्वप्नः, कथय एतदिति शेषः ।
मालिनीहसं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिण्योः कौरिति तद्व्युत्पत्त्यात् ।

(ज) वासनावगाहो संस्काराश्रयः ।

(भ) अहैतम् अभिज्ञत्वं, तत्पथपातिनः तन्मत्ताह्वारिण्य
इत्यर्थः ।

(ज) तेन सह कृष्णेन सह अहैतम् अभेदः कृष्णो भवांश्चाभिज्ञ
इति भावः ।

श्रीवा । भगवन् । मैवं वादीः । त्वच्छरणारविन्द-मकरन्द-कणाऽऽस्नाद्भाजा नैष पत्याः । (८)

भगवान् । तर्हि मयि कथं तदारोपयसि । (९)

श्रीवा । न हीदमारोपणं स्वभावाऽपि भावो नापञ्चो-
त्तुं (६) शक्यते । किन्तु नायमहैताचार्यस्य दोषः । अपि
तु तवैव यतस्त्वयोक्तं “तद्भवते दर्शयिष्ये” इति । नेपथ्ये ।
सत्यं सत्यम् ।

श्रीवा । जितमस्त्राभिः । यद्दिदं देववच इव नरेऽङ्गि-
तमभूत् । (७) पुनस्तत्रैव । अग्रे सत्यमेव शचीदेव्या कृतपाकक्रियया
तनयेन सममहैतागमनं प्रतीक्यते गगनमध्यमध्याङ्कदृष्ट्या भगवान्
मार्त्तण्डः । (१०)

श्रीवा । श्रुतिमभिनीय । माऽतःपरमत्र विलम्बनीयम् ।

(८) त्वदिति तत्र चरणारविन्दस्य पादपद्मस्य चः मकरन्दः मधु-
तस्य कणाऽऽस्नाद्भाजा विन्दुमालाऽऽस्नाद्भागिनाम् अस्त्राकर्मिति शेषः ।
एषः पत्याः गतिः कृष्णेन सङ्गाभिन्नत्वमित्यर्थः न सम्भवतीति भावः ।

(९) तत् कृष्णेन सङ्गाभिन्नत्वमित्यर्थः ।

(६) स्वभावाऽपि स्वतःसिद्ध एव अपिरत्नावधारणार्थः । भावः
धर्मः अपह्नोतुं चीरवित्तम् ।

(७) देववच इव देवतावाक्यमिव नरेऽङ्गितं क्लृप्तित् प्रस्तायस्य
कथासमकालं तदनुकूलं सङ्घोपस्थितम् अन्याये प्रयुक्तं चत् वाक्यं
तत् नरेऽङ्गितमामनन्ति । अत्र तत् ते दर्शयिष्ये इति भगवदुक्तेन अस्य
अद्वैतस्य वचनसङ्गतिप्रस्तावे नेपथ्योक्तस्य सत्यं सत्यमित्यस्य अन्याये
प्रयुक्तस्य अनुकूलनया सङ्घोपस्थितेर्नरेऽङ्गितत्वं बोध्यम् ।

(१०) मार्त्तण्डः सूर्यः ।

भोः कथय विश्वजनन्यै (त) । एते वयं श्रीविश्वम्भरेण सम-
महैतादयश्चलिता इति सर्वे वधावधं निष्कामन्ति । इति
निष्काम्नाः सर्वे ।

सर्वावतारदर्शनो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति मैत्री ।

मैत्री । हही हही पराणमेत्त-उव्वरिणो जो एको अम्ह-
वसस्स कडम्बो (क) विराणो जीवदिस्सि सुदं । तं ण प्राणे
अहिं वट्टदि । अहंपि जंणाममेत्ते ण जीवामि । मंपि सो
ण प्राणेदि । ताउहे सं करेमि । इति परितो विलोक्य (१) ।
असो का इयं परदो प्राणच्छदि (२) । संकृतमाश्रित्य ।

(१) हा धिक् हा धिक् प्राणमात्मसुदुत्तो व एकोऽस्मदंशस्य
कडम्बो विराणो जीयतीति श्रुतम् । तं न जाने कुत्र वसन्ते । अह-
मपि यस्मान्मात्मेण जीवामि । मामपि स न जानाति । तदुद्देशं
करोमि ।

(२) अहो ! का इयं पुरत आगच्छति ।

(त) त्वत्त्वन्नीयं विलम्बः काश्च इत्यर्थः । विश्वजनन्यै शचोदेव्यै ।

(क) प्राणमात्ममिति प्राणमात्मं जीवनमात्मम् उद्भूतः स्थितः
जीवनावधिद इत्यर्थः अस्मदंशस्य अस्माकं कुलस्य कडम्बः कोरकः ।

आनन्दमूर्त्तिं रसुतद्रववत् समन्ता-
दङ्गप्रभां तत इतः सरसां किरन्ती ।
आसादयन्धतितरां कण्ठ्याकटाक्षै-
रन्तर्दिं शुद्धिमखिलस्य पुरोऽभ्युपैति ॥ (ख)

इति सपिण्डमन्त्रोक्तवति । ततः प्रविशति ।

प्रेमभक्तिः । पुरोऽवकोच्य । अहो ! केयम् ?

नामैकमात्रं वपुरादधाना

विज्ञानकान्तिः परितोषहीना ।

सोत्कण्ठमस्सम्मुखमीक्षमाणा ।

शनैः शनैर्मत्पुरतोऽभ्युपैति ॥ (ग)

मैत्री । निपुणं निभास्य । अस्वहे ! इयञ्जेष पेश्यभक्तौ जननी
कहिण्य लच्छणैर्लच्छीभिर्दि । ता उपमप्यत्र पश्यामि (१)

(१) अस्व हे ! इयमेव प्रेमभक्ति-जननी कथितेन लक्षणेन
लक्ष्यते । तस्मादुपम्यं पश्यामि ।

(ख) आनन्देति । आनन्दमूर्त्तिः आनन्दमयशरीरा समन्तात्
सर्वतः अन्तद्रववत् पीयूषरसवत् तत इतः इतस्ततः सरसाम् अङ्गप्रभां
शरीरकान्तिं किरन्ती वर्धन्ती तथा कण्ठ्याकटाक्षैः कटाक्षैः
अखिलस्य सर्वस्य जनस्य अन्तर्विशुद्धिम् आनन्दमैरस्यम् अतितराम्
अतिशयेन आसादयन्ती अनयन्तीत्यर्थः पुरः अघनः अभ्युपैति
आयाति । वसन्तितकं वृत्तम् ।

(ग) नामेति । नाम एकमात्रम् एकशेषः अथ तादृशं वपुः
शरीरम् आदधाना धारयन्ती विज्ञाना विशेषेण ज्ञानिं गता कान्ति-
र्यस्याः तद्योक्ताः परितोषेण सन्तोषेण हीना सोत्कण्ठं सख्यं यथा
तथा अकण्ठुषं नम सुखम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सती शनैः शनैः अन्तं
अन्तं सम पुरतः अघनः अभ्युपैति आगच्छति । उपजातिवृत्तम् ।

इत्युपसृत्वा । देवि ! वन्दित्वासि मैत्री-नामधेयाए मए (१) ।

प्रेम । सचमत्कारम् । कथं मैत्री त्वमसि । एहि वत्से !
एहि इत्यादिङ्गम् । मैत्रि ! कथय कथमेकाकिनो दुरवास्यता
भ्रमसि ।

ने । कलि-परिषण्णैहिं णिज्जितेसु अम्ह-सपच्छेसु भय-
मेहलिदा जीविदं गेह्णिय पलाइदा । अतो मे दुरवस्यं
किं पुच्छसि (२) ।

प्रेम । वत्से ! निर्भयमतःपरं स्वीयतां मत्सङ्गे नैव । तव
मातामहभगिन्यस्मि ।

ने । कहं विध (३) ।

प्रेम । आम्बूलमाकलय ।

भगवद्गुण्यहनामा जनको भगवज्जनासक्तिः ।

जननी तयोसु समयेऽजनिषत भूरीस्थपत्यानि ॥ (घ)

अपि च ।

एको विवेकनामा तनयो वङ्गासु भक्तिसंज्ञिकाः कन्याः ।

(१) देवि ! वन्द्यसे मैत्री-नामधेयया मया ।

(२) कलिपरिजनैर्निर्जितेषु अस्वल्पक्षेषु भयविह्वलिता जीवितं
अहोत्वा पलायिता । अतो मे दुरवस्थां किं पृच्छसि ।

(३) कथयिव ।

(घ) भगवदिति । भगवतः ईश्वरस्य अनुपहनामा अनुपहास्यः
जनकः पिता, भगवतः जनानां भगवद्भक्तानाम् आसक्तिः भगवति
प्रीतिरित्यर्थः जननी माता, समये काले तयोः अनुपह्नासङ्गोः
भूरीशो वङ्गनि अपत्यानि सन्तानाः अजनिषत उदपद्यन्त ।

(ङ) एक इति । एकः एकयावः विवेकनामा तनयः पुत्रः ।

तस्य विवेकस्य सुमतेरनसूया नाम दुहिताऽऽसीत् ॥ (ङ)

अपि च ।

अनसूया सभभावं पतिमासाद्य स्वभावजं शुद्धम् ।

मैत्रीमसूत पुत्रीं भवतीं मत्तोषसन्धाचीम् ॥ (च)

अपिच,

कन्यकाः सरसनीरसभावादाययुद्धिं विधतां प्रथमं ताः ।

नीरसास्तु बहुधागुणयोगाङ्गे जिरेऽथ दशतां रसभाजः ॥ (छ)

उज्ज्वलाद्भुतशमाश्च हसश्च प्रेम वत्सल इतीह रसाः षट् ।

उत्तमा इति तदाश्रयभाजो भक्तयश्च षडमूरतियोग्याः ॥ (ज)

भक्तिसंज्ञिकाः भक्तिनाम्नः बह्व्यः कन्यकाः उत्पन्ना इति शेषः तस्य विवेकस्य सुमतेः सुमतिनाम्नः पत्याः अनसूया नाम दुहिता कन्या आसीत् ।

(च) अनसूयेति । अनसूया स्वभावजं स्वभावात् उत्पन्नं शुद्धं पवित्रं सभभावं तदास्वमित्यर्थः पतिमासाद्य प्राप्य मम तोषसन्धाचीं संतोषजानीं भवतीं पुत्रीं कन्या मैत्रीम् असूत प्रसूतवती ।

(ङ) कन्यका इति । ताः कन्यकाः असुप्तहासक्त्योः पूर्वोक्ताः दुहितरः सरसनीरसभावात् प्रथमं द्विविधताम् आययुः प्रापुः काचित् सरसाः काचित् नीरसा इत्यर्थः । तास्तु नीरसाः रसवर्जिताः बहुधा जाताः, अथ रसभाजः सरसाः गुणयोगात् सहगुणसक्तात् दशतां भोजिते प्रापुः ।

(ज) उज्ज्वलेति । इह संसारे उज्ज्वलः अद्भुतः शमः हसः प्रेम वत्सलश्च इति षट् रसाः सन्तीति शेषः । तदाश्रयभाजः उज्ज्वलादिरसशास्त्रिणः अतियोग्याः अमूः षट् कन्याः उत्तमाः उज्ज्वला इति भक्तयः भक्तिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते इति भावः ।

ने । चरमा हि प्रेम-रसभक्ती (१) ।

प्रेम । अथ किम् । तथा हि

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ ।

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति यत्र स प्रेमसञ्चकः ॥ (भा)

सुखानन्दो रसाः सर्वे सोऽसुखानन्द उच्यते ।

असुखे सुखधर्मा हि पृथक् पृथगिवाऽऽसते ॥ (ज)

एष ते व्याख्यातो निजान्वयः । (ट)

ने । देवि ! दासिं तुमं एषादृणी कहिं वञ्चसि (२) ।

प्रेम । मैत्रि ! अस्माकमाश्रयभूतस्य भगवतः कस्यापि श्रीविश्वम्भरस्य विहितसर्वावतारलीलस्य सम्प्रति वृन्दावने-
श्वरी-भावमनुचिकीर्षोरनुश्रया सकल-लोकस्य हृदय-शोध-
नाय साधयामि । (ठ)

(१) चरमा हि प्रेम-रसभक्तिः ।

(२) देवि ! इदानीं त्वं एकाकिनो कथं वञ्चसि ।

(भा) सर्वे इति । वारिधौ वसुधे तरङ्गा इव सर्वे रसाश्च उन्मज्जादय इत्यर्थः भावाश्च धर्मविशेषाश्च यत्र उन्मज्जन्ति उन्मज्जा भवन्ति निमज्जन्ति निमज्जा भवन्ति च सः प्रेमसञ्चकः प्रेमनामा ।

(ज) सुखेति । अन्ये सर्वे रसाः उन्मज्जादयः सुखानन्दाः अस्मूषानन्दशास्त्रिनः । सः प्रेमरसः असुखानन्दः सम्पूर्णानन्द उच्यते । असुखे सुखधर्माः सुखरसधर्माः पृथक् पृथक् इव आसते तिष्ठन्ति ।

(ट) निजान्वयः स्वयंभः ।

(ठ) विहितेति विहिता कृता दर्शिता इत्यर्थः सर्वेषाम् अव-
ताराणां लीला येन तादृशस्य । वृन्दावनेश्वरीभावं राधाभावस्य कश्च-

नै । कष्टिं (१) ।

प्रेम । यत्र खलु तद्भाव-भावुक-सुभगभावुकतया सर्व-
भुवन-प्रियभावुकस्य तस्य तद्भृत्यानुकरणं (ङ) भविष्यति ।

नै । सोऽप्येव को पदेसो (२) ।

प्रेम । आचार्यरत्नस्य (ठ) पुराङ्गणम् ।

नै । कथं दाव ईसरो हृदिप्र इत्यीभावेण एच्चि-
स्सदि (३) ।

प्रेम । बाले ! न जानासि । ईश्वरः खलु सर्वरसः ।
सर्वेषां भक्तानामाशयानुरोधादिचित्तामेव लीलां करोति ।
स्व-स्व-वासनानुसारेण भक्तास्तान्तामनुकुर्वन्ति । अतः
केषाञ्चिन्निभृतानां भागवतानां चेतसि तद्भावमावेशयितुं
• सर्वोत्तमां तदनुकारलीलां करिष्यति । यतः परमन्यत्
सरसत्तास्ति । (ण)

(१) कथम् ।

(२) स एव कः प्रदेशः ।

(३) कथं तावत् ईश्वरो भूत्वा स्त्रीभावेन नर्त्तयति ।

चिकीर्षोः अतुकर्त्तुमिच्छोः हृदयशोभनाय मनः संयुज्जये साधयामि
गच्छामि ।

(ङ) तद्भाविति तद्भावस्य दृग्दायनेश्वरीभावस्य भावुकः भवर्तशीलः
वः सुभगभावुकः तत्तया सर्वेषां भुवनानां प्रियभावुकस्य प्रीतिभाज-
नस्य तस्य देवस्य तद्भृत्यानुकरणं दृग्दायनेश्वरीभावेन नर्त्तः स् ।

(ठ) आचार्यरत्नस्य अहैतस्य पुराङ्गणं भवनाञ्जिरम् ।

(ण) आशयानुरोधात् अभिप्रायवशात् भक्तजनोरचपूरकत्वा-
दिति भावः । विचित्रां विविधां । खल्वेति सा सा वाचनं कानना

मै । कधेहि तं णचं किं अङ्करुवं किम्वा पइणमम् (१)।

मेन । अङ्करुपमेव । (त)

मै । कधेहि को कस्य भूमिअं (घ) गहिस्सदि (२) ।

मेन । वस्से ! अवधारय । अहै तस्य रुद्रत्वेनात्मत्वं स्रस्य

च श्रीराधास्वरूपग्रहणमन्वजनाशक्यं परम-रहस्यत्वेना-
योग्यञ्च (द) मत्वा ।

(१) कथय तत्सत्यं किमङ्करूपं किंवा परिणयम् ।

(२) कथय कः कस्य भूमिकां गृह्णति ।

तस्या अतुमारोण तां तां लीलामित्यर्थः । निश्चयानां भाग्यतानां
निगूढवैष्णवानामित्यर्थः आवेशयितुं प्रवेशयितुं निधातमित्यर्थः सभै-
तानां सर्वश्रेष्ठं तदनुकारलीलां घन्दावनेश्वरीभावलीलाम् । यतः परं
यस्याः उत्कृष्टम् अन्यत् व्यपरं सरसं रसवत् वस्तु इति शेषः ।

(त) अङ्करूपमिति अङ्कजन्मसुक्तं दर्पणे । प्रत्यजनेहचरितो
रमभावसमुत्पन्नः : भवेद्गूढगद्गार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । विच्छिन्ना-
वानरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुः । युक्तो न बल्लभिः कार्यैर्वीज-
संहृतिमात्र च । नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्ययान् । आवश्य-
कानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः । नानेकदिननिर्वर्त्य कथया
सक्ययोजितः । आसन्ननाटकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा दुराङ्गानं वधो
युक्तं राज्यदेशाद्विभ्रवः । विवाहो भोजनं शपोत्सर्गो मृत्यु रत-
नथा । दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरश्च यत् । शयनाभर-
पानादि नगराद्युपरोधनम् । स्नानः सुषेपने चैभिर्वर्जितो नाति-
विस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवर्षिजानपि प्रत्यक्षचित्तचरितै-
र्युक्तो भावरसोद्भवैः । अन्तनिष्क्रान्तनिष्ठिलपात्रोऽङ्क इति क्रीर्णित
इति परिणयं विवाहरूपमित्यर्थः ।

(घ) भूमिकां वेद्यम् ।

(द) अहैतस्तेति रुद्रत्वेन रुद्रावतारत्वेन आत्मत्वं स्वाभिमतत्वं को

अद्वैतमापाद्यदीशवेशं

स्वयञ्च राधाकृतिमग्रहीत् ।

इति प्रतीतिः किल वस्तुतस्तु

स एव देवो द्विविधो बभूव ॥ (ध)

अद्वैतो वेशमात्रेण केवलं चरितार्थताम् ।

अगमत् किन्तु तत्रासीदाविर्भूतः स्वयं हरिः ॥ (न)

अपि च ।

हरिदासः सूत्रधारो सुकुन्दः पारिपार्श्विकः ।

वासुदेवाचार्यनामा नेपथ्यरचनाकरः ॥ (प)

इह रुद्रः स एव कृष्णः यच्च कृष्णः स एव रुद्रः अभेदः शिवरामयो-
रिति शास्त्रादिति भावः । अग्न्यजनेन स्वभिन्नेन अशक्यम् असा-
ध्यम् । परमरहस्यत्वेन परमप्रेमत्वेन योग्यम् उचितम् ।

(ध) अद्वैतमिति । सः देवः गौराङ्गः अद्वैतम् ईशवेशम् ईश्वर-
भूमिकाम् आपाद्यत् अप्याह्वयत्, स्वयञ्च राधाकृतिं राधाभूमिकाम्
अग्रहीत् । इति प्रतीतिः प्रविद्धिः किलेत्सलीके मिथ्यैवैषाख्याति-
रिति भावः । वस्तुतस्तु तत्त्वतस्तु स एव देवः द्विविधः युगलरूपो
बभूव ।

(न) अद्वैत इति । अद्वैतः केवलं वेशमात्रेण भगवद्भूमिका-
पहृषणमात्रेण चरितार्थतां कृतार्थताम् अगमत् प्राप, किन्तु तत्र
स्वयं हरिः आविर्भूतः आसीत् ।

(प) हरिदास इति । हरिदासः तदाख्यः कश्चित् भगवद्भक्तः
सूत्रधारः प्रधाननटविशेषः, सुकुन्दः तदाख्यः कश्चित् वैष्णवः पारि-
पार्श्विकः सूत्रधारात् न्यूनः अपरेभ्यः विशिष्टः नटविशेषः तथा वासु-
देवाचार्यनामा कश्चित् नेपथ्यरचनाकरः भूमिकारचयिता आसीदिति
सर्वत्र योज्यम् ।

श्रीराधाकृष्णसंबोगकारिणी जरतीव सा ।

योगमाया भगवती नित्यानन्दतनु' श्रिता ॥ (फ)

नै । समाज्ञाश्री (ब) केऽमी (१) ।

प्रेम । अधिकारिणी ये अस्मिन्नर्थे स्वयमेव भगवानवा-
दीत् प्रागेव (भ) । यथा,

हे श्रीवास ! स्वयमवहितेनाद्य भाव्यं त्वयास्मिन्

योग्यो यः स्यात् स विशति यथा नापरस्तद्विधेयम् । (म)

इत्यङ्गीते श्रीवासेनाभाणि । देव ! कस्मिन् कर्मणि
योग्यायोग्यव्यवस्था करणीया । कुत्र वा प्रवेयः कारवि-
तव्यः । इति पुनर्देवेनाप्यवादि ।

(१) समाजिकाः के अमी ।

(फ) श्रीराधेति । श्रीराधाकृष्णयोः संबोगकारिणी सम्मेलन-
विधाविनी जरतीव इहा नारीव सा प्रसिद्धा भगवती योगमाया
आद्या शक्तिः नित्यानन्दतनुं नित्यानन्दस्य तनुं शरीरं श्रिता आश्रिता
नित्यानन्दः सकृटनकारिणी इहानारी अभवदिति भावः ।

(ब) समाजिकाः सभ्याः अभिनवदृष्टार इत्यर्थः ।

(भ) अधिकारिणः अधिकारवन्तः वेधामेनर्ह्यने अधिकारोऽस्तीति
भावः । प्रागेव पूर्वमेव ।

(म) हे श्रीवासेति । हे श्रीवास ! त्वया अस्मिन् अर्थे अभि-
नयविषये इत्यर्थः स्वयम् अवहितेन सावधानेन भाव्यम् । यः जनः
योग्यः एतदर्थनाधिकारीत्यर्थः स्यात् स एव यथा अत्र स्वाने विशति
प्रविशति, न अपरः अयोग्यः, तत् विधेयं करणीयम् । अभाणि
उक्तम् ।

श्रीराधाऽत्र स्वयमियमहो नूनमाचार्यरत्न-
स्यावासस्याङ्गभुवि रसाद्व्यक्तमाविर्भवित्त्री ॥ (य)
मै । तदो तदो (१) ।

प्रेम । ततः श्रीवासेन मनसि सन्दिहानेन भगवद्वच
इति विहितनिश्चयेनापि गङ्गादासनामा भववतः पर-
माप्तो भूसुरवरो द्वारपालत्वेन न्ययोजि । (२)

मै । तदो तदो (२) ।

प्रेम । भगवता पुनरपि श्रीवासो निजगदे । श्रीवास !
भवता नारदेन भवितव्यम् । शुक्लाम्बरेण तव, स्नातकेन
भाव्यम् । गायकाः श्रीशानादयस्तव सहोदरास्त्रयः ।
आचार्यरत्नविद्यानिधी चेति देवेनेव नियोजिताः । अतः
परं न केषामपि तत्र प्रवेशः । किन्तु श्रीवासादि-सहोदर-
बधूभिः सहाचार्यरत्न-सुरारि-बधू-प्रभृतयः प्रागेव तत्र
प्रविश्य स्थिता अधिकारभाजस्य (ल) ताः । नेपथ्ये । नृदङ्ग-
तालादिध्वनिः ।

(१) ततस्ततः ।

(२) ततस्ततः ।

(य) श्रीराधेति । इयं श्रीराधा स्वयं नूनं निश्चितम् अत्र
आचार्यरत्नस्य जडैतस्य आवासस्य नृदङ्गस्य अङ्गभुवि चत्वरप्रदेशे
रसात् अनुरागात् भगवतीति भावः अत्र प्रकाशं यथा तथा आवि-
र्भवित्त्री आविर्भवित्ति ।

(२) सन्दिहानेन सन्देहवता राधाया आविर्भावविषये इति
शेषः । विहितनिश्चयेन कृतनिश्चयेन । परमाप्तः परमविश्वासी ।
भूसुरवरः द्विकन्धेयः । न्ययोजि नियुक्तः ।

(ब) स्नातकेन नृदङ्गविशेषेण । गायकाः गानकर्तारः ।
देवेन चैतन्येन । अधिकारभाजः दर्शनाधिकारिण्यः ।

मेन । वत्से ! श्रुतम् । अयमारब्धः पूर्वैरङ्गाङ्गभूतः

प्रत्याहारः । (व)

पुनर्नेपथ्ये ।

जयति जननिवासो देवकी जन्मवाटो

यदुवरपरिषत्सु दीर्भिरसङ्गधर्मम् ।

स्विरचरन्नजिनन्नः सुखितश्रीमुखेन

ब्रजपुरवनितातां वर्द्धयन् कामदेवम् ॥ (ग)

अपिच

सम्यूर्ध्वेन्दुमुखी सरोजनयना कोकस्तनी कैरव-

न्नाया कम्बुशिरोधिरम्बुधिभुवो गर्वस्य सर्वङ्गषा ।

मङ्गल्यैरिह वस्तुभिर्विरचिता नान्दीव घृन्दावन-

क्रीडाकौतुकनाटकस्य दिशत श्रीराधिका वः शुभम् ॥ (घ)

(व) पूर्वैरङ्गैति पूर्वैरङ्गस्य अभिनयात् पूर्वं रङ्गविज्ञोपशान्मर्थं क्रियमाणं माङ्गलिकमनुष्ठानं तदुक्तं दर्पणे । यद्वाङ्मवस्तुनः पूर्वं रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते । प्रत्या-हारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपीति । तस्य अङ्गभूतः प्रकार-विशेष इत्यर्थः प्रत्याहारः स्तुतिविशेषः ।

(ग) जयतीति । जननिवासः लोकान्त्रय इत्यर्थः जगद्धिवास इति यावत्, देवक्यां जन्मवादः उत्पत्तिप्रवादो यस्य तादृशः, यदुवराः आदयन्नेषाः परिषदः पार्श्वचराः यस्य तथोक्तः, स्तैः निजैः दीर्भिः भुजैः अर्धमं पापं भूभाररूपमित्यर्थः, अस्मिन् निराकुर्वन् दुर्हान्ता-सुरांशस्तत्रियायां निधनेनेति भावः, स्विराचां स्वावराचां चराचां अङ्गमानां चराचराणां जगतामित्यर्थः घञिनं पापं हन्तीति तथाविधः तथा शोभनं क्लितं यस्मिन् तादृशेन श्रीमुखेन ब्रजपुरवनितानां गोपीनां कामदेवं मदनं वर्द्धयन् इति गमयन् कोऽपि देव इति शेषः जयति सर्वैर्गुणैश्च वर्द्धति । मालिनीहस्तम् ।

(घ) सम्यूर्ध्वेति । सम्यूर्ध्वेन्दुमुखी पूर्वैरङ्गवदना सरोजनयना

प्रेम । सत्यमेवैतत् । यन्निरटङ्कि मया । यदसौ सूत्रधार-
भूमिको हरिदासः श्रीभागवतपद्यं मङ्गलं कुर्वन्नाम्हो
वपाठ । तन्नान्ये एकाङ्के (स) भाषा व्यायोगो वा रूप-
कमत्र निरूपयितव्यमनेन । यतो नपथ्ये गीयते नान्दी-
त्वादि तथोलेक्षणम् (इ) । तद्वत्से तवास्य दिदृक्षा वर्तते ।

पद्मनेत्रा कोकस्तनी चक्रवाकस्तनी कैरवस्त्राया कैरवं श्रेतोत्पलं तद्वत्
आयः स्मितं यस्याः शुचिस्मितेत्यर्थः कम्बुशिरोधिः शङ्खपीया, कम्बु-
धिभुवः क्षीरोटजाया लच्छम्रा इत्यर्थः गर्वस्य अङ्गहारस्य सर्वङ्कषा
अपनेत्रीत्यर्थः लच्छम्रा अपि अधिष्ठाकृपिणीति भावः इह जगति
मङ्गल्यैः माङ्गलिकैः वस्तुभिः विरचिता प्रणीता एतन्दावनक्रीडा एव
कौतुकम् उत्सवः तदेव नाटकम् अभिनेयकाव्यं तस्य नान्दीव श्रीराधिका
वः युष्माकं शुभं दिशतु ददातु । अलोपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) निरटङ्कि निर्णीतम् । एकाङ्कः एकेन अङ्केन परिच्छेद-
विशेषेण समाधेय इत्यर्थः भाणः रूपकभेदः तदुक्तं दर्पणे । भाषः
स्याङ्गूर्त्तचरितो नानावस्थानरात्मकः । एकाङ्कः एक एवात्र निपुणः
पश्चिङ्गतो विटः । रङ्गे प्रकाशयेत् खेनातुभूतमितरेण च । सम्बो-
धनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशभाषितैः । सूत्रचयेहीरष्टङ्कारौ शौर्य-
सौभाग्यवर्धनैः । तत्वेतिवृत्तसुत्याद्यं वृत्तिप्रयासेन भारती । सुखनिर्व-
ङ्गथे सम्बो वास्याङ्गानि दशमि चेति ।

(इ) व्यायोगं रूपकविशेषः तदुक्तं दर्पणे । स्वातेतिवृत्तो
व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्वङ्कभिरा-
श्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कौशिकीवृत्तिरङ्कितः
प्रख्यातस्त्रिय नायकः । राजर्षिरथदिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च वः ।
हास्यङ्कारमान्ध्र्य इतरेऽप्याङ्गिनो रथाः प्रति । रूपकम् अभि-
नेयकाव्यम् । तदुक्तं दर्पणे । दृश्यन्नव्यत्यभेदेन पुनः काव्यं द्विधा

नै । कर्हिं मे तारिसं भाषधेयम् (१) ।

प्रेम । का ते चिन्ता मया सह वर्त्तितव्यम् । मत्प्रभा-
वात् केनापि भवती न लक्षणीया । त्वद्गुरोर्धात्मयाऽपि
त्वन्निकट एव तथा भूत्वा (अ) स्यात्तव्यम् ।

मैत्री । अणुगृहीदम्हि (२) ।

प्रेम । तदेहि । इति निष्कान्ते । प्रवेशकः । (क)

ततः प्रविशति मृहीतस्त्रतधारभूमिको हरिदासः । कियद्गुरो
उपविष्टे अलक्षिताऽऽकारे प्रेमभक्तिमैत्र्यौ च ।

सूत्र । पुष्पाञ्जलिमञ्जली कथा ।

भासा भास्वरयन् दिशो विशदया कान्तिं द्विजश्रेणिजां
विभ्राणः परितोलसत्परिमलः प्रोद्दामसन्तोषभूः ।

शुद्धः पादसरोरुहे भगवतः पुष्टिं नखेन्दुश्रियां

तन्वन् हास इवैष नाट्यरहसः पुष्पाञ्जलिः कौथ्येन ॥ (ख)

इति तथा करोति ।

(१) कदा मे तादृशं भाषधेयम् ।

(२) अणुगृहीतास्मि ।

अतस् । दृश्यं तत्त्वाभिनेयं तत् रूपारोपात्तु रूपकमिति । तयोः
भाषव्यायोगयोरित्यर्थः ।

(अ) तथाभूत्वेति येन त्वां न कोऽपि लक्षयति तादृश्या भूत्वा
इत्यर्थः ।

(क) प्रवेशकः नीचोक्तत्वात् प्राकृतवल्लुचः विष्कम्भक इत्यर्थः
तदुक्तं दर्पणे । प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्ग-
द्वयान्तर्विधेयः शेषं विष्कम्भके यथेति ।

(ख) भाषति । विशदया निर्मलया भासा हीत्या दिशः भासा-

मेव । निर्वर्ण्य । सुविहितमेव विहितं भवता ।
यद्यपि नेपथ्य एव नाट्यी पठिता तथापि रङ्गपूजाप्रसङ्गेन
भगवत्पद एव पुष्पाञ्जलिः कीर्णः । पश्य वल्ले ! पश्य ।

हारी कण्ठे श्रवणयुगले कुण्डली चावतंसी

स्रग्वी भूयस्युरसि भुजयोरङ्गदी कङ्कषी च ।

अप्युष्णीषी शिरसि पदयोर्नूपुरी नाट्यलक्ष्म्या

मूर्त्तंस्तेजोभर इव पुरो हारिदासप्रतीकः । (ग)

मै । देवि ! ण क्वु अन्नं सत्यौघो (घ) मग्गो (१) ।

(१) देवि न खलु अयं शास्त्रीयो मार्गः ।

रयन् दीपयन्निर्त्यर्थः द्विजश्रेणिकां पञ्चिन्नेणिकजनितां वा दन्तायनि-
जनितां दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । कान्तिं विभ्राणः धारयन्
परितः समन्तात् लसन्तः प्रसरन्तः परिमला यस्य तादृशः प्रोहामस्य
उत्कटस्य सन्तोषस्य भूः स्थानं सन्तोषप्रद इत्यर्थः नवेन्दुत्रियां नवो-
दितचन्द्रप्रभायां पुष्टिं तन्वन् विस्तारयन् एषः पुष्पाञ्जलिः नाट्यरङ्गसः
नाट्यरङ्गस्य युद्धः सुनिर्मलः हास इव भगवतः गौराङ्गस्य पाद-
सरोरुहे चरन्कमले कीर्यते वितीर्यते मयेति शेषः । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । यादूर्त्तविश्रीद्धितं वृत्तम् ।

(ग) हारीति । कण्ठे हारी हारवान्, श्रवणयुगले कर्णयुगे
कुण्डली कुण्डलवान् अवतंसी अवतंसः कर्णभूषणं शिरोभूषणं वा
तद्वान् । भूयसि विशाले उरसि वक्षसि स्रग्वी मात्स्यवान् भुजयोः अङ्गदी
केयूरवान् कङ्कषी च वलयवांस, शिरसि उष्णीषी उष्णीषवान्
पदयोः नूपुरी नूपुरवान् हारिदासप्रतीकः हरिदासदेहः नाट्यलक्ष्म्या
नाट्याभिनयत्रिया मूर्त्तः देहवान् तेजोभर इव तेजोराशिरिव पुरः
अपतः वर्त्तते इति शेषः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । मग्गोऽन्त्यान्त्यावृत्तम् ।

(घ) शास्त्रीयः शास्त्रविहितः वेदव्यतिनिवृत्त इत्यर्थः ।

प्रेम । अयताम् ।

शास्त्रीयः खलु मार्गः पृथगनुरागस्य मार्गोऽन्यः ।

प्रथमोऽर्हति सनियमतामनियमतामन्तिमो भजते ॥ (ङ)

नै । अणिप्रद-मणेण चलन्तस्स विलम्बेणैव गम्य-
लाहो (च) होइ (१) ।

प्रेम । इदमनैकान्तिकम् (छ) । तद्यादि,

वन्धास्तु तरणिसरणिर्जवेन गम्यं नयत्यनियताऽपि ।

न सहजकुटिलेषु पुनर्नदीप्रवाहेष्वतिनियताऽपि ॥ (ज)

तदलमनया वार्त्तया शृणुमस्तावत् किमयं प्रसीति । (झ)

(१) अनियतमार्गेण चलतो विलम्बेनैव गम्य-लाभो भवति ।

(ङ) शास्त्रीय इति । अनुरागस्य प्रेम्णः मार्गः पञ्चाः रीति-
रित्यर्थः । प्रथमः शास्त्रीयमार्ग इत्यर्थः सनियमतां नियमवर्ति-
मित्यर्थः । अन्तिमः अनुरागमार्ग इत्यर्थः अनियमतां निवन्धावाध्य-
तामित्यर्थः भजते आश्रयति ।

(च) गम्यलाभः अभीष्टसिद्धिरित्यर्थः ।

(छ) अनैकान्तिकम् अनिश्चितं शास्त्रीयमार्गेण चलतः कश्चिरात्
सिद्धिलाभः, अनुरागमार्गेण चलतो न तमेति का विनिगमनेति
भावः ।

(ज) वन्धास्ति । अनियता अनियमवर्तितापि तरणिः नौरिव
सरणिः मार्गः स्त्रियां नौरसरणिसरारित्यन्तरः । उपाव इत्यर्थः वन्धास्तु
वर्द्धितकालप्रवाहेषु जवेन वेगेन गम्यं नन्तव्यदेशं नयति प्रापयति । पुनः
किन्तु अतिनियता सनियमेन चास्तितापि सहजकुटिलेषु स्वभाववक्त्रेषु
नदीप्रवाहेषु न अतिधीमं गम्यं न नयतीत्यर्थः ।

(झ) प्रसीति प्रारभते प्रसङ्गं करोतीत्यर्थः ।

सूत्र । अलमतिविस्तरेण भो भो ! अद्याहं भगवतः कमलयोनेश्वरणीपकण्ठाद् दैनन्दिन-वन्दनादिकं निर्वाहं निवर्त्तमानो मानोन्नतेन दैवात्तत्रैवोपसीदता नारदेनाऽऽदरेण समादिष्टोऽस्मि । यथा हंहो गन्धर्वराज ! राजमानोऽतिविराय मम मनोरथो वरीवर्त्ति । भवन्निरन्तरी-नृत्यमाना भगवतः श्रीवृन्दावनविहारिणः काऽपि केलि-कौमुदी नयनविषयीकर्त्तव्येति (ज) । तद्यथा सम्पद्यते-ऽद्य ते तथा कौशलेन भवितव्यम् । तदहं तत्र यतिये । इति पुरतोऽवबोध्य । भो भो ! इत इतः ।

प्रविश्य । पारिपाश्र्विकः । किमाज्ञापयसि भाव !

सूत्र । मारिष ! अद्याहमुपरोधितोऽस्मि (ट) तत्रभवता भगवता नारदेन ।

पारि । कथमिव ।

सूत्र । भगवतः कमलयोनिः— । इत्यादि पठति ।

पारि । भाव ! कथमयमात्मयोनेर्भगवत आत्मजः सनक-सनन्दनादीनामवरज आत्मारामो ब्रह्मभूतः सतत-ब्रह्मानन्दानुभव-भक्तिसुभगभावुकः श्रीकृष्णस्य लौकिकीं केलि-मनुबद्धव्याख्यामिदमभ्यर्थितवान् । (ठ)

(ज) कमलयोने ब्रह्मणः, श्वरणीपकण्ठाद् प्रदक्षान्निध्यात् । मानोन्नतेन महाभावेन उपसीदता उपतिष्ठता । राजमानः दीप्तमानः । वरीवर्त्ति पुनः पुनरतिशयेन वर्त्तते इत्यर्थः । निरन्तयमाना इतः पुनरतिशयेन नृत्यन्ती । केलिकौमुदी विहारचन्द्रिका नयन-विषयीकर्त्तव्या प्रवृत्त्येति ।

(ट) उपरोधितः अतरोधितः ।

(ठ) अवरजः अनिशः । आत्मारामः आत्मना रमते इति

सूत्र । अस्ति रहस्यम् । (ङ)

आत्मारामाश्च सुनयो निर्ग्रन्था अप्युत्क्रमे ।

कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यधूतगुणो हरिः ॥ (ठ)

इति भागवतौया गाथा ।

पारि । भवतु नाम भक्तिं कुर्वन्तु । कथं लौकिका-
चरितेऽनुरज्यन्ति । (ण)

सूत्र । मैवं वादीः ।

अलौकिकीतः किल लौकिकीयं

लीला हररेति रसायनत्वम् ।

लीलावतारानुकथाऽतिमृद्वी

विश्वस्य सृष्ट्यादिकलापलिको ॥ (त)

तद्योक्तः परमात्मतत्त्वविहारोत्थः । ब्रह्मभूतः जीवन्मुक्तः । सततेति
सततेन अनवरतेन ब्रह्मानन्दानुभवे भविकसुभगन्माधुकः सुभगाभि-
मानीत्यर्थः नारद इति भावः । केचिन्मन्त्रं क्रीडां प्रति वदन्तः
दर्शनाभिषापीत्यर्थः ।

(ङ) रहस्यम् अतिगूढं वस्तु इति भावः ।

(ठ) आत्मारामा इति । आत्मारामाः परमात्मनिष्ठा इत्यर्थः
निर्ग्रन्था वासनारङ्गिणा अपि सुनयः उत्क्रमे नारायणे अहैतुकीम्
अकारणां भक्तिं कुर्वन्ति यतः हरिः इत्यन्धूतानि अहैतुकभक्तिभाज-
नानीत्यर्थः । गुणा यस्य तादृशः ।

(ण) लौकिकाचरिते लौकिकं सामान्यलोकानुष्ठेयमित्यर्थः
चरितं विहारादिकमित्यर्थः तत्र अनुरज्यन्ति अनुरक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

(त) अलौकिकीत इति हरेः इयं लौकिकी लीला अलौकि-
कीतः लीलाया इति शेषः अपेक्षार्थं पञ्चमी । रसायनत्वं प्रेमा-
सायनत्वम् इति प्राप्नोति किञ्च निश्चितम् । विश्वस्य जगतः सृष्ट्यादि-

अत उक्तम् । “भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा
तत्परो भवेत्” इति साधारण-जन-परमेव । विशेषतस्त्वयं
श्रीबार्दो वृन्दावन-विनोद-प्रियः । श्रीगोपालमहामनो-
र्हृषिरपि तेन युक्तमेवैतत् । तद्विलम्बितमेव सम्पद्यतां
पात्रवर्गस्य भूमिकापरिग्रहः । (थ)

पारि । भाव ! क्षणमपेक्ष्यतां यावदसौ मुनिवरः (द)
समायाति ।

सूत्र । आगतप्राय एव । न खलु तादृशामन्तरीच-
चारिणां पर्यटनविलम्बः ।

पारि । एवञ्चेत् कः प्रथोगोऽनुष्ठातव्यस्तदप्यनु-
ज्ञायताम् ।

सूत्र । गृहीत्वा जरतीभावं या देव्या योगमायया ।

“ सम्पद्यते दानलीला सैव राधामकुन्दयोः ॥ (ध)

कथा पत्निकी युक्तकेशा नारी अतिदृढत्वर्थः लीलावतारस्य कथा
अतिदृढी अतिमनोहरत्वर्थः ।

(थ) भजते इति तादृशीः पूर्वोक्तविधाः क्रीडाः भजते करोति
हरिरिति शेषः, याः क्रीडाः श्रुत्वा तत्परः भगवत्परः भवेत् । साधा-
रणजनपरं सामान्यजनोपदेशपरमित्यर्थः । श्रीगोपालस्य कृष्णस्य
महामनोः महामन्त्रस्य ओं नमो भगवते यासु देवायेत्यस्य ऋषिः
सततजापक इत्यर्थः । पात्रवर्गस्य नटगणस्य । भूमिकापरिग्रहः
नेपथ्यपरिग्रहम् ।

(द) मुनिवरः नारदः ।

(ध) गृहीत्वैति । जरतीभावं दृष्ट्वाभवं गृहीत्वा देव्या योग-
मायया राधामकुन्दयोः राधाकृष्णयोः या दानलीला सम्पद्यते सम्पत्ता
भवति सैव अस्तुषेवेति ।

पारि । कथमेषा त्वरितं सम्पादयितुं शक्यते ।

सूत्र । कथमिष ।

पारि । श्रूयताम् ।

तस्मिन् प्रयोगे भवतस्तनूजाः

सर्वा विशेषाङ्गणनाप्रवीणाः । (न)

सूत्र । सायङ्कम् । कथय तासां स्वस्थिति ।

पारि । स्वस्थे व । किन्तु,

दृन्दावनं ताः प्रययुः प्रमोदात्

सम्भूय गोपीश्वरपूजनार्थम् ॥ (प)

सूत्र । किं करोमि कथमेतन्नारदः प्रत्येतु (फ) । अहो !

तदभिशापाङ्गयेन भाव्यम् ।

पारि । अलमलं चिन्तया ता अपि समागतप्राया एव ।*

सूत्र । इन्त मारिष ! न जानासि ।

वर्मानभिन्नाः किल ताः कुमार्योः

न चोपयुक्तः कतमोऽस्ति बन्धुः ।

* दानद्रवोत्थितकरः कराल-

स्ताम्बे रमो यत्र समेघधामा ॥ (ब)

(न) तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रयोगे सर्वाः भवतः तव तनूजाः कन्याः विशेषात् विशेषेण गणनया प्रवीणाः अत्र इत्यर्थः प्राधान्येन तत् प्रयोगं कर्तुं शक्ता इति भावः ।

(प) दृन्दावनमिति । ताः सर्वाः प्रमोदात् आदरात् गोपीश्वरस्य कन्यास्य पूजनार्थं सम्भूय निवृत्त्या दृन्दावनं प्रययुः गताः ।

(फ) प्रत्येतु पितृषि ।

(ब) वर्त्तेति । ताः कुमार्योः किल निश्चितं वर्त्मानः प्रयः कान्-

पारि । भाव ! अस्ति तासां सङ्गे योगमाया-प्रभावा (भ)
जरती भवच्छत्रूः ।

सूत्र । विद्वत् । तदा निश्चिन्त एवास्ति ।

या न पश्यति पन्थानं न शृणोति च या वचः ।

सा किं करोतु साहाय्यं या जरेव शरीरिणी ॥ म)

पारि । मैवं वादीः ।

महाप्रभावा खलु योगिनी सा

वयो न तस्या मतिविभ्रवाय ।

क्रमेण वृद्धा विधुमण्डलीयं

न ग्लायति द्योतते एव कामम् ॥ (य)

भिन्नाः अजानन्तः । कतमः कोऽपि उपयुक्तः योग्यः रक्षणसमर्थ
इत्यर्थः बन्धुरपि नच अस्ति ताभिः सङ्गेति शेषः । यत्र वर्त्म नि
मेघधाम्ना सह वर्त्तमानः समेषधामा मेघवर्ण इत्यर्थः दानद्रव्येण मद-
वारिणा उल्लिखतः अभिषिक्तः करः शुण्डादण्डः यस्य तादृशः करालः
भीषणः क्षम्बेरसः इक्षी अस्तीति शेषः ।

(भ) योगमायेति योगमाया इव प्रभावो यस्यास्तादृशी जरती
वृद्धा ।

(म) वेति । या पन्थानं मार्गं न पश्यति, या च वचः न
शृणोति या च शरीरिणी मूर्तिमती जरेव वाङ्मयमिव स्थितेति
शेषः दर्शनश्रवणसामर्थ्यरहिता तिष्ठतीत्यर्थः । सा सम शत्रूः किं
साहाय्यं करोतु ? ।

(य) महेति । सा योगिनी तव शत्रूः महाप्रभावा खलु, तस्याः
वयः वाङ्मयं मतिविभ्रवाय बुद्धिभ्रंशाय न, तथाहि क्रमेण वृद्धा
वृद्धिं प्राप्ता इयं विधुमण्डली चन्द्रमण्डलं न ग्लायति न मासिभ्यं
गच्छति, कामं सम्बन्ध् द्योतते राजते एव ।

नेपथ्ये हंङो गन्धर्वपते ! को विलम्बस्तदभिनयस्य ।

सूत्र । श्रुतिमभिनीय । मारिष ! पश्चाऽयमुत्कण्ठमानो
मुनिवरः सप्रमोदमभिनेष्यमाण-विलोकनार्थं त्वरमाण
प्रागच्छति । अस्माकन्तु न काऽपि सामग्री (र) सम्पद्यते ।
तद्व्यमितो गत्वा तासामेव कुमारीणामनुसन्धानाय यामः ।

मारि । यथावचितं भवते । इति क्षणं नर्त्तित्वा निष्क्रान्तौ ।

(प्रस्तावना ।)

ततः प्रविशति स्नातकेनानुगम्यमानो नारदः ।

नारदः । अये गन्धर्वराज ! किमपरं विलम्बसे । इति
तमनुसन्धधाति ।

प्रेम । वल्लो मैत्रि ! पश्य पश्य ।

अंसे निधाय महतीं रणयन् प्रकोष्ठे

वामेतरे वलयवत्कलिताक्षमालः ।

विद्युद्दिकस्वरविकीर्णजटाकलापः

कैलासकान्तिरयमेति सुरर्षिरये ॥ (क)

(र) अभिनेष्यमाणेति अभिनेष्यमाणस्य करिष्यमाणाभिनयस्य
प्रयोगस्य विलोकनार्थं दर्शनार्थम् । सामग्री अभिनयसाधनसुख्योग
इत्यर्थः ।

(क) अंसे इति । कैलासकान्तिः कैलासपर्वतवत् चेतकान्ति-
रित्यर्थः विद्युदिव विकस्वरः विराजन् विकीर्णः विचिप्रः जटानां
कलापः समूहः यस्य तथोक्तः वामेतरे दक्षिणे प्रकोष्ठे मण्डप-
रिभागे वलयवत् कलिताक्षमाला जपमाला येन तादृशः अयं
सुरर्षिः नारदः अंसे स्नात्वे महतीं स्त्रीणां विश्वासोस्तु दृष्टी-
तन्मुखोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरसत्वास्तु कञ्चपीति

वक्षे ! प्रणमैनम् । महाभागवतोत्तमोऽयं सुनिवरः ।
यस्य खल्वियं गाथा ।

अहो देवभिर्धन्योऽयं यत्कीर्त्तिं शार्ङ्गधन्वनः ।

गायन् माद्यन्निदं तन्त्रया रमयत्यातुरं जगत् ॥ (व)

ने । प्रणम्य । देवि ! तुए भणितं । सिरिवासो चारदो
दुविस्मदि । कहं दाणिं सञ्जो व चारदो आग्रओ (१) ।

प्रेम । अस्य सहज-नारदाऽऽवेशत्वान्नारदरूपता
व्यक्तैव (श) । अहैतादेषु तत्तदारोपः । तत्त्वया यथादृष्ट-
मेव प्रतीयताम् ।

नार । भो भोः स्नातक ! कथमत्र कोऽपि न दृश्यते ।

स्नात । सुरर्षे ! गन्धर्वराजसु वृन्दावन एव नर्त्ति तत्र-
मिति तत्रैव ससामयीको (घ) गतवानस्ति । एहि तत्रैव
गच्छावः ।

(१) देवि त्वया भणितम् । श्रीवासो नारदो भविष्यति ।
कथमिदानीं स्वयमेव नारद.आगतः ।

वैजयन्ती । निधाय रणयन् वादयन् अये पुरतः एति आगच्छति ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(व) अहो इति । अहो ! अयं देवर्षिः धन्यः पुण्यवान् ।
यत् यस्मात् तन्त्रया वीर्यया शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्य कीर्त्तिं गावन् साद्यन्
मत्तो भवन् इदम् आतुरं पापाकुलितमित्यर्थः जगत् रमयति
आप्सावयति ।

(श) अथ श्रीवासस्य । सहजेति सहजः स्वाभाविकः नारद-
स्येव आवेशः भगवद्गुरुराग इति भावः यस्य तच्चाभूतः तत्त्वात् ।
व्यक्तैव स्फुटैव ।

(घ) ससामयीकः शीघकरणः ।

नार । इदं वृन्दावनं न भवति ।

ज्ञान । भो महात्मन् । पतिशयहर्षोत्कर्षेण स्वात्माऽपि विस्मृतो भवता । यत्र तथा वृन्दावन-परिचय चातुर्य-धुर्योऽपि (स) वृन्दावनं न परिचिनोषि ।

नार । भोः स्नातक ! सत्यमेवोक्तं भवता ।

आनन्दोन्मादलुप्तान्तर्वह्निष्कारणहस्तयः ।

परिचिन्वन्तु के सम्यगात्मानं किमुतापरम् ॥ (इ)

तदादिश तस्य (स) पन्यानम् ।

स्नात । भो इत इतः । इत्तुभो नाखेन परिक्रमनः ।

प्रेम । निरूप्य । अहो ! महाभागवतस्य नैसर्गिकी वृन्दावनरतिः । (क)

नार । नाखेन कियद् दूरं गत्वा । हन्त भोः !

यत्पारे विरजं विराजि परमश्रीमेति यद्गीयते

नित्यं चिन्मयभूमिचिन्मयलता कुञ्जादिभिर्मञ्जुसम् ।

(न) वृन्दावनेति वृन्दावनस्य परिचये 'ज्ञाने यत् चातुर्यं वैदुष्यं तत्र धुर्योऽपि अपशीरपि ।

(इ) आनन्देति । आनन्देन च उन्मादः चित्तविकारविशेषः तेन लुप्ता नष्टा वह्निष्कारणानां वाह्येन्द्रियाणां वृत्तयः व्यापाराः येषां तद्यामूनाः के जनाः आत्मानं सम्यक् परिचिन्वन्तु परिचेष्टं यद्गु वन्तु । अपरम् आत्मभिन्नं किमुत ? नैव परिचिन्वन्ति तर्थाः ।

(स) तस्य वृन्दावनस्य ।

(क) महाभागवतस्य परमवैश्यापस्य नैसर्गिकी वृन्दावने रतिः अनुरागः ।

(ख) वर्धित । यत् पारे विरजं विराजतः 'विदुषस्य रजोभूषणस्य पारे इति पारेविरजं रजोभूषणतीतं चण्डकविकल्पः । यत्

सान्द्रानन्दमहोमयैः खगद्वगत्रातेर्वृतं सर्वत-

स्तद्वृन्दावनमीक्ष्यते किमपरं सम्भाव्यमक्षोः फलम् ॥ (ख)

यत्र स्वयं स्वयम्भूरप्यस्यत्पिता यत्किञ्चिदेव (ग) जन्मा-
ऽभिलषितवान् । तथा च पौराणिकी गाथा ।

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां

यज्ञोक्तुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम् । (घ)

इत्यादि । इत्यतदेव पद्यस्य प्रथमोऽङ्कः । (ङ)

ज्ञात । एवञ्चेत् प्रतिपदमेव (च) भवता प्रेमानन्द-
विह्वलेन भूयते तदा कथं गम्यताम् ।

नार । धैर्यं भवच्छ्रमः । आदिश मार्गम् ।

विराजि विराजमानं परमव्योम महाकाशमिति गीयते कथ्यते विह-
ङ्गिरिति शेषः तत् नित्यं चिरन्तनं भगवन्निलयत्वादिति भावः । चिन्मयस्य
ज्ञानमयस्य भगवतः भूमयः आश्रयभूताः याः चिन्मयस्यताकुञ्जादयः
ज्ञानमयवक्त्रोपेतस्यानादयः ताभिः सङ्कुलं मनोऽं सान्द्रानन्दमहो-
मयैः पूर्णानन्दतेजःस्वरूपैः खगद्वगत्रातैः पञ्चिङ्गदृष्टैः सर्वतः
समन्तात् दृष्टं वृन्दावनम् ईक्ष्यते दृश्यते, अतः परम् अक्षोः फलं किं
सम्भाव्यं न किमपि सम्भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं पक्षम् ।

(ग) यत्र वृन्दावने स्वयम्भूः जन्मा यत्किञ्चित् इतरदेव ।

(घ) तदिति । इह अटव्यां वने वृन्दावने इत्यर्थः अटव्यरस्यं
गहनमित्यमरः । यत् किमपि सामान्यमपीत्यर्थः जन्म, तत् भूरि-
भाग्यं बहुभाष्याधीनमित्यर्थः यत् यतः मोक्तुले एतद्वनःपातिनि
तदास्यप्रदेये कतमम् अङ्घ्रिरजसः कृष्णपदरजसः अभिषेकं सर्वाङ्गीन-
पदं लभते इति शेषः ।

(ङ) व्यटति भवति ।

(च) प्रतिपदमेव पदे पदे एव ।

ज्ञात । इत इतः । इत्युभौ पुनर्नाम्नेन परिक्रामतः । नेषथ्ये
सुरलोधनिः ।

ज्ञात । देवर्षे ! इदमेव हृन्दावनम् । यदेष भगवतो
सुरलीकल (ख) आकर्ष्यते ।

नार । श्रुतिमभिनीय । अये ! सत्यमेवाय । तथाहि,
मधुरिमसरवापीमत्तहंसीप्रजल्पः
प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः ।
सुरतसमरमेरीभाङ्गृतिः पूतनारे-
र्जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः ॥ (ज)

प्रेम । वल्ले ! भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्य प्रवेशो भविता ।
तद्दिदानीं विस्मय्यतामाजन्मदुःखम् । सफलौक्रियेताञ्च
नयने ।

मै । सर्व्वं तुह चरण-प्रसादादोज्ज्व (१) ।

नार । निपुणं निभाल्य । ज्ञातक ! सत्यमेव ब्रजराज-
कुमारस्यैव वंशीनिनादोऽयम् ।

(१) सर्व्वं तव चरण-प्रसादादेव ।

(ख) सुरलीकलः सुरलयाः वंश्याः कलः मधुराव्यक्तनिस्सन इत्यर्थः ।

(ज) मधुरिमेति । मधुरिमृणां सरः प्रसरः अतिरेक इत्यर्थः
एव वापी सरसी तस्यां या मत्ता हंसी तस्याः प्रजल्पः रविविशेषः,
प्रणयः एव कुसुमवाटी पुष्पवाटी तत्र भृङ्गस्य सङ्गीतघोषः गीतनिस्सनः,
सुरतमेव समरः संघामः तत्र या मेरी वाद्यविशेषः तस्याः भाङ्गृतिः
आङ्कारः हृदयदंशी हृदयाकर्षीत्यर्थः पूतनारेः कृष्णस्य कोऽपि अग्नि-
वेषनीवस्वरूपः वंशीनिनादः जयति । आश्विनीवृत्तम् ।

यतः, विततिरपि गिरीणां मुञ्चतीवाशुधारां
 पुलकयति तरूणां वीरुधाश्चैष वर्गः ।
 विदधति सरितोऽपि स्रोतसः स्तम्भमुच्चै-
 र्हरि हरि हरिवंशीनाद् एवोज्जिहीते ॥ (भ)

इत्येतदेव पद्यं पूर्ववदुपवीचयन् नृत्यति ।

ज्ञात । यथार्थमेवैतन्नटनम् । यतः,
 श्रुतिभिरपि विदग्धं ब्रह्मसम्पत्तिभाजा-
 मपि पुरु रसनीयं मूर्त्तं आनन्दसारः ।
 यद्दृष्टं भविताऽद्य श्रीलशम्भुस्त्रयम्भू-
 प्रभृतिभिरभिवन्द्यं पादपद्मं दृशोर्नः ॥ (ज)
 तद्देवर्षे ! क्षणमपवार्यं स्थातुं युज्यते । किमसौ सह-

(भ) विततिरिति । गिरीणां विततिः श्रेष्ठिरपि अशुधारां प्रेमानन्दवाप्यादि मुञ्चतीव त्वजतीव । एषः तरूणां वृक्षाणां विरुधां लतानाञ्च वर्गः पुलकयति रोमाञ्चित इव आचरति । सरितः नद्यः अपि उच्चैः स्रोतसः प्रवाहस्य स्तम्भं विदधति स्तम्भिता इव भवन्तीत्यर्थः । हरि हरीति हर्षस्त्रयकमव्ययं हरेः कण्ठस्य वंशी-निनाद् इव उज्जिहीते उद्गच्छति । मालिनीयत्तम् ।

(ज) श्रुतिभिरिति । यत् पादपद्मं श्रुतिभिः वेदैरपि विदग्धं विशेषेण अन्वेषणीयं, ब्रह्मसम्पत्तिभाजां ब्रह्मपरायणानामपि पुरु महत् रसनीयम् आस्ताद्यं मूर्त्तः मूर्त्तिमान् आनन्दसारश्च, अद्दृष्टं हर्षातिशयद्योतकमव्ययम् । अद्य तत् श्रीलैः श्रीमद्भिः शम्भुस्त्रयम्भू-प्रभृतिभिः अभिवन्द्यं वन्दनीयं पादपद्मं नः अस्माकं दृशोः चक्षुषोः भविता पतिष्यति ।

धरैरेवोपसर्पति किंवा सौभाग्य-रस-गभीराभिरामीर-
भीरुभिरिति सहस्रोपसर्पणमसाम्प्रतम् । (ट)

नार । सत्यमात्य तदेवमेव कुर्वं । इति तथा स्थितौ ।

ततः प्रविशति कदम्बतरु काण्डे-प्रताऽऽलम्बस्त्रिभङ्गी-वर्णितो
सुरवीं वादयन् कतिपयैः वस्त्रिभिः (ठ) सह श्रीकृष्णः ।

श्रीकृष्णः । सखे ! रम्यमिदं वृन्दावनस्य सौभाग्यम् ।

तथाहि,

हसन्ती वासन्ती वलितमुकुलो वासवकुलो

विशोकद्याशोकः सुलभविचयसम्पकचयः ।

अनागः पुन्नागः स्तवककमनः पश्य सुमनः-

कुटीरः पाटीरखसनसुरभिर्भाति सुरभिः ॥ (ड)

(ट) सहचरैः वज्रभद्रादिभिः । आभीरभीरुभिः व्रजाङ्गनाभिः ।
उपसर्पणं ससीपगमनम् असाम्प्रतम् अयुक्तम् ।

(ठ) कदम्बेति । कदम्बस्य तरोः काण्डे स्नाम्ने कतः आलम्बः आश्रयः
येन तथोक्तः । त्रिभङ्गीभिः अङ्गत्रयभङ्ग्या इत्यर्थः वर्णितः मनो-
हरः । वस्त्रिभिः सहचरैः ।

(ड) हसन्तीति । पश्य अवलोकय । वासन्ती वसन्तलक्ष्मीः
हसन्ती वासवकुलः नववकुलः वलितं विकासोन्मुखं मुकुलं यस्य तथा-
विधः । अशोकः विशोकः शोकशून्यः विकासीत्यर्थः, सम्पकानां चयः
सम्पूङ्गः सुलभः विचयः, अन्वेषणं यस्य तादृशः वाञ्छत्येवं दृश्यमान इत्यर्थः
अनागः न सन्नि नागाः यत्र तथोक्तः पुन्नागः तदास्त्वष्टकभेदः स्तवक-
कमनः स्तवकैः शुष्कैः कमनः कमनीयः मनोहर इत्यर्थः तथा सुम-
नसं पुष्पाणां कुटीरः आलम्बः पुष्पवर्षीत्यर्थः पाटीरखसनेन चन्दन-
समीरखेन सुरभिः लौरभवान् सुरभिः वसन्तः भाति राजते ।

वयस्याः । भो वयस्य ! तुष्ण एदं क्रीडा-काव्यं कथं
रमणीजं य इविस्मदि (१) ।

प्रेम । निर्वर्ण्य । अहो ! किमेतत् ।

अयं नैवाहैतो वत न तदिदं वेशरचना-
कलाशिल्पं किन्तु स्वयमिह हरिः प्रादुरभवत् ।
यथार्थं वस्त्रे व प्रथयति चमत्कारमधिकं
यथार्थस्याकारः सुखयति च सम्मोहयति च ॥ (ठ)

पुनर्निजाल्य सपरामर्थम् ।

अकृष्णः कृष्णत्वं व्रजितुमसमर्थो हि भवति
स्वयं कृष्णो नानाकृतिकृतिसमर्थोऽपि भवति ।
ग्रहीतुं योग्यः स्यादवयवकलापं ह्यवयवी
कथङ्कारं धत्तामवयवविशिषोऽवयवविताम् ॥ (ण)

(१) भो वयस्य ! तत्र इदं क्रीडा-काननं कथं रमणीयं न
भविष्यति ।

(ठ) अयमिति । वत हर्षे, अयम् अहैतः नैव, तदिदं वेश-
रचनायाः कलायाः शिल्पं न, किन्तु इह इन्द्रायने हरिः स्वयं
प्रादुरभूत् । यथार्थं सत्यं वास्तवमित्यर्थः वस्तु एव अधिकं चमत्कारं
प्रथयति विस्तारयति । यथार्थस्य तात्त्विकस्य आकारः सुखयति
सम्मोहयति च अन्नरात्मानमिति शेषः । शिखरिणीष्टम् ।

(ण) अकृष्ण इति अकृष्णः कृष्णभिन्नः जनः कृष्णत्वं व्रजितं
प्राप्तुम् असमर्थः अयम् इति निश्चितं भवति । कृष्णस्तु स्वयं नाना-
कृतिकृतौ बहुविधरूपपरिपन्ने इत्यर्थः समर्थः अपि भवति । हि
तथाहि अवयवी अङ्गी अवयवकलापम् अङ्गसमूहं पठीतं योग्यः
स्यात् । अवयवविशेषः अङ्गविशेषः अवयवविताम् अङ्गितां कथङ्कारं

तदयमहैत एव न भवति । नाऽपि वैश्वरचना-कौश-
लम् । किन्तु स्वयं कृष्ण एवावतीर्थः ।

नार । दूराक्षिभाल्य सानन्दम् । अहो ! किमेतत् ।
सान्द्रानन्दरसाब्धिमन्यविदितं सङ्गतगोष्ठ्यां कृपा-
मोहिन्या परिवेषितं रतिमतां वृन्देन तत्राभितः ।
नानारुच्यनुपानतः प्रतिमुहुः पीतञ्च पूर्णं सदा
नो जीर्यत्यपि नोपयाति विकृतिं श्यामान्मृतं किञ्चन ॥ (त)
अपिच,

नवजलधरधामा कोटिकामाऽभिरामः
परिष्यतशरदिन्दुस्त्रिगुणमुग्धाऽऽमनन्त्रीः ।
नवकमलपलाशद्रोणिदीर्घारुणाक्षी
दग्धनकुसुमकान्तिश्रान्तविम्बाधरौष्ठः ॥ (थ)

केन प्रकारेण धत्तां गृह्णात नैव धत्तुं शक्नोत इत्यर्थः । कृष्णः स्वयं
जगतामङ्गी, जगत् तस्याङ्गम् अङ्गी अङ्गस्य रूपं यच्छीतं शक्नोति नत
अङ्गम् अङ्गिन इति फलितोऽर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(त) सान्द्रेति । सान्द्रः घनः आनन्दरस एव अब्धिः ससुद्रः
तस्य मन्येन विदितं ज्ञातम् उद्धृतमित्यर्थः सन्तः ये भक्ताः तेषां गोष्ठां
समाजे कृपा एव मोहिनी तथा तथा रतिमताम् अनुरागभाजां
वृन्देन समूहेन तत्र ससुद्रे अभितः सर्वतः परिवेषितं वेष्टितं नाना-
रुच्यनुपानेन स्वां स्वां रुचिमलसुखा इत्यर्थः प्रतिमुहुः पुनः पुनः
पीतम् अथच सदा पूर्णं किञ्चन श्यामान्मृतं कृष्णरूपममृतं नो जीर्यति
न परिपाकं ब्रजति, नापि विकृतिम् उपयाति गच्छति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) नवेति । नवस्य जलधरस्यैव धाम तेजः कान्तिर्वा यस्य
तेजोक्तः नवीननीरदः श्याम इत्यर्थः, कोटिकामः कोटिसङ्घककामः तद्वत्

इत एवाभिसर्पति । तदेहि कुञ्जाऽन्तरितौ भूत्वा
पश्यावः ।

ज्ञात । एवमेव । इति तथा कुरुतः ।

कण्वः । सखे सुबल ! सखे श्रीदामन् ! सखे सुदामन् !
कुसुमासवी नाम वटुः (६) प्रियसखो मे कथं न दृश्यते ।
तदेतं मृगयत ।

सखायः । यथाज्ञं मृगयाम इति तदन्वेषणं नाटयन्ति ।

प्रविश्याऽपटीर्क्षेत्रेण सम्भ्रान्तो विदूषकः । भो वयस्य ! परि-
त्ताहि परित्ताहि (१) ।

श्रीकण्वः । कथं भीत इव लक्ष्यसे ।

विदू । वयस्य ! एषा जोइणी जरदीव्व दीसमाणा दैवी-
पससललिद-वाल-ललणाओ पञ्चसाओ वण-मज्झहि
आणिअ गोवीसर-पूषणत्थं किदाऽऽरम्भा दिट्ठा । तुह

(१) भो वयस्य ! परित्ताहि परित्ताहि ।

(१) वयस्य एका योगिनी जरतीय दृश्यमाना दैवोपसङ्ग-ललित-

अभिरामः सुन्दरः, परिणतः पुरुषः यः शरदिन्दुः शरचन्द्रः तस्यैव
स्निग्धा सुग्धा मनोघ्ना आननस्य सुखस्य श्रीः शोभा वल्ल तथाभूतः,
नवं यत् कमलपलायं पद्मपत्रं तदिव तथा झोण्डिः काठाम्बुवाहिनी
नौकाविशेष इत्यर्थः सैव दीर्घं विशालम् अरुणं रक्तम् अग्नि नेत्रं
बल्य तथाभूतः, तथा द्यनाः इना एव कुसुमानि तेषां कान्त्वा सैम्बेन
इत्यर्थः आन्तो ज्ञान्तौ भावस्ययोगात् रक्ततायाः चनत्वव्यपगमादिति
भावः विम्बवत् अथरोडौ बल्य तथाविधः । नाहिनीष्टत्तम् ।

(६) वटुः ब्राह्मणदारकः ।

पुष्पेण प्रहं उव्वरिषो (ध) । मं गहिषु बलुं बलिं दास्य-
दित्ति मे भयं जादं (१) ।

कणः । विहस्य । वयस्य सुबल ! किमेतत् ।

सुव । ज्ञातमिहस्थेनैव मया । प्रथ खलु गोपीश्वर-
पूजनकृते गुरु-वन-कृते गुरु-निवारणेऽपि मातामह्या
मह्याऽऽचरणया बलतो बलतो हर्षोत्कर्षतः स्वच्छन्दतो
वनगमनाय प्रवर्त्तयिष्यते राधा । तत्र तामेव जरती-
मालोक्य योगिनी भ्रान्त्याऽयं वटुर्विभाय । विभाऽऽयता
हि सा स्वभावादेव देवमायेव । (न)

बाल-लज्जना पञ्चपा वनमध्ये आनीय गोपीश्वरपूजनार्थं कृताऽऽरम्भा
दृष्टा । तव पुण्येन अहलुद्वृत्तः । मां गृहीत्वा नूनं बलिं दास्यति ।
इति मे भयं जातम् ।

(ध) दैवेति दैवेन सहसा उपसन्नाः उपस्थिताः ललिताः
सुन्दरीः बाललज्जनाः सुग्धाङ्गनाः पञ्चपाः पञ्च षट् वा इत्यर्थः । कृता-
रम्भा कृतोद्योगा । लुद्वृत्तः नाभ्यः सुक्त इति भावः ।

(न) गोपीश्वरेति गोपीश्वरस्य कणस्य पूजनकृते पूजनार्थम् ।
गुरुजनेति गुरुभिः जनैः शत्रुादिभिः कृते । गुरुनिवारणे महति
निषेधे । मातामह्या मातृमाता कयाचित् गोप्या इति भावः ।
मह्येति मह्यं महनीयं प्रशंसनीयमित्यर्थः आचरणं यस्यास्तथाभूतया ।
बलतः प्रबलात् बलतः बलात् बलातिशयवशादिति यावत् हर्षोत्-
कर्षतः अतिहर्षात्, स्वच्छन्दतः स्वच्छाचारित्वादित्यर्थः । प्रवर्त्तयिष्यते
प्रवृत्ता करिष्यते । तत्र इन्द्रावने तामेव मातामहीमेव जरतीं वर्षी-
बलीम् । सा जरती विभावता विभवा प्रभवा कान्त्या इत्यर्थः
आयता दीर्घा कान्त्युत्पत्त्येत्यर्थः । स्वभायात् निसर्गात् । देवमायेव
दैवी मायेयं मोहनभूर्त्तिरित्येत्यर्थः ।

विदू । ह्रीं ह्रीं जइवि एव्वं तइवि पिअ-वअस्स-इत्ये
विपडिस्सन्ति सव्वाओ । जं गोउल-वासिणीणं इत्थी-
कुरङ्गीणं रङ्गीणं क्वु पिअ-वअस्सस्स गुण-गणो वाउरा-
जालो (१) । (प)

नार । भोः स्नातक ! अतःपरमवावस्यातुं न युज्यते ।
तदेहि योगप्रभावेण नभश्चरौ भूत्वा पश्यावः । इति निष्कान्तौ ।

नेपथ्ये । हन अज्जे ! केण पइएण गोपीसरं अणुसरेण्ण जदो ।

विरइअ ठाणे ठाणे दाणं सो वणगजो धूर्तो ।

कडुइ सदासियणं हेवा-कण्डू-करदण्डो ॥ (२) । (फ)

सुव । वयस्य ! फलितमस्मद्वचः ।

कुसु । मए जं उत्तं वअणं तं किं ण फलिससदि ।
ता अली-अं जेव गव्वमुव्वइसि (३) । कण्णं प्रति । वअस्स !

* (१) ह्रीं ह्रीं यद्यपि एवं तथाऽपि प्रिय वयस्य-हस्ते निपतियन्ति
सर्वाः । यत् गोकुल-वासिनीनां स्त्री-कुरङ्गीणां रङ्गीणां खलु
प्रियवयस्यस्य गुण-गणो वायुरा-जालः ।

(२) हन अज्जे केन पथा गोपीसरमनुसरामो यतः ।

विरचय्य स्थाने स्थाने दानं स वनगजो धूर्तः ।

कर्पति सदासियणं हेवाकण्डू-करदण्डः ॥

(३) मया यदुक्तं वचनं तत् किञ्च फलिष्यति । तदलीकमेव
गर्वसुहृदसि ।

(प) स्त्रीकुरङ्गीणां योषिण्युगीणां रङ्गीणां विलासिनीनाम् ।
वायुराजालः बन्धनकूटयन्त्रमित्यर्थः ।

(फ) पथा मार्गेषु रीत्या इत्यर्थः । दानं मदजलं विरचय्य स्नाव-
यित्वा वनगजः वन्यकरी । अजिर्गं अमराखीं मदसौरमादिति भावः ।

हेवेति हेवया अवसीकयया कण्डूः कण्डूकरणपरः करदण्डः सुखा-
दण्डः वय तद्योक्तः ।

सुम्हे वि तेण उज्जमेण चिठ्ठध (१) ।

कण्णः । कोऽसावुद्यमः ।

कुसु । एण सुदं विरइअ ठाणे ठाणे इत्यादि जं पठिदं ।
किंतु वण-गघोत्ति जं भण्णिदं तं उइदंज्जेव । धुत्तोत्ति
जं भण्णिदं तं क्वु मे दुक्खा-अरं (२) । (ब)

कण्णः । विहस्य सावहस्यम् । वन-गजो धूर्त्त इति कथं
ते दुःखाक्षरम् ।

कुसु । एत्थ वणे को अबरो वण-गघो (३) (भ) । पुनर्नेपथ्ये
अवगाहिस्य उण मगं सो विविणे सहस्यरेहिं कलहेहिं ।
विहरइ दाण-विणोई (म) हल्ल कथं तत्थ गन्धम् (४) ॥

(१) वयस्य ! त्वमपि तेनोद्यमेन तिष्ठ ।

(२) न श्रुतं विरचय्य स्थाने स्थाने इत्यादि यत् पठितम् ।
किन्तु वनगजेति यद्गणितं तदुचितमेव । धूर्त्त इति यद्गणितं तत्
खलु मे दुःखाक्षरम् ।

(३) अत्र वने कोऽपरो वनगजः ।

(४) अवगाह्य पुनर्मागं स विपिने सहस्यरैः कलभैः ।

विहरति दान-विभोदी हल्ल कथं तत्थ गन्धम् ॥

(ब) दुःखाक्षरं दुःखजनकमक्षरं धूर्त्तानां भवजनकत्वाद् इति भावः ।

(भ) कः अपरः त्वत्तोऽभिन्न इति भावः इन्द्रावने धूर्त्तो वनगजः
कण्ण एवेति ध्वनिः ।

(म) अवगाह्य आश्रय्य अवरुध्य इत्यर्थः । सहस्यरैः कलभैः
करिणावकैः सुवखादिभिरिति ध्वनिः । दानेन सद्वारिणा अन्धत्वं
भक्ताभोष्टप्रदानेन । विभोदी विभोदनशीलः ।

कुसु । वषस्य ! अहं क्वथं कुञ्जे भोवारिष (य) चिट्-
ठम् । जाव इमाभो विस्सत्या हुविअ इध आअच्छन्ति (१) ।

सर्वे । एवमेव । इति श्रीकण्ठेन सह कुञ्जप्रवेशं नाटयन्ति ।

ततः प्रविशति पूजोपकरण-पात्र-पाणिभिः सह सहचरीभिर्जर-
त्वोपगम्यमाना पाण्डु-पत्न्याऽऽद्यता नय-किशलय-श्रीरिव (२) श्रीराधा ।

श्रीराधा । सहीश्री गोपीसर-पूजणत्वं सव्वोज्जे व
सम्भारो आणोदो (३) ।

सख्यः । अध इं । किंतु मिलाणं हुविस्सदित्ति कुसुमं-
ज्जेव ण आहरिदं । इदोज्जेव अवचिणिसं (३) ।

राधा । पिअं मे पिअं । ता एहि अवचिणम्ह (४) ।

इति नाट्येन पुष्पावचयनं नाटयन्ति ।

प्रेम । निर्वर्ण्य । अहो ! चिचम् । स एवायं देवः ।
नास्य किमप्यशक्यम् । यतः,

(१) वषस्य ! यत् क्षणं कुञ्जे अपवार्यं तिष्ठाम । यावत् इमा
अपि विश्वस्ता भूत्वा इत आगच्छन्ति ।

(२) ह्रीं सख्यो गोपीसर-पूजनाथं सर्वं एव सम्भार आनीतः ।

(३) अथ किम् । किन्तु ज्ञानं भविष्यति इति कुसुममेव न
आहूतम् । इत एव अवचिष्यामः ।

(४) प्रियं मे प्रियम् । तदेहि व्यचक्षाम ।

(य) अपवार्यं आत्मानं गोपायित्वा इत्यर्थः । विश्वस्ताः निःशङ्काः ।

(२) जरत्ना दृष्ट्या उपगम्यमाना अनुगम्यमाना अतएव पाण्डु-
पत्नेश्च प्रकृपणेन आद्यता आन्धादिता नयकिशलयश्रीरिव नवपद्मव-
शोभेव ।

मोहिन्ये च बभूव यः स्वकलया देवहिषो मोहय-
 आत्माराममपीश्वरेश्वरमपि श्रीशङ्करं लोभयन् ।
 तस्याश्चर्यमिदं न किञ्चिदपि यत् कृष्णावतारोऽपि स
 श्रीराधाऽऽकृतिमग्रहीत् स्ववपुषा देवः स विश्वम्भरः ॥ (ल)

अथवा,

हरिरयमथ लीलया स्वशक्त्या
 विदलयुगात्मकलायवन्न भिन्नः ।
 अर्भवदिव पृथक् पुमान् बभूव
 स्वयमुभयांशसमानरूपयोगात् ॥ (व) ॥

पुनरन्यतोऽवलोक्य ।

इयमपि ललितैव राधिकाऽऽली
 खलु न गदाधर एष भूसुरेन्द्रः ।

(ल) मोहनीति । यः एषः देवः देवहिषः अक्षुरान् मोहयन्
 मुग्धान् कुर्वन् तथा आत्मारामं ब्रह्मपरायणमपि ईश्वरेश्वरं परात्पर-
 मपि श्रीशङ्करं शम्भुं लोभयन् मदयन्नित्यर्थः स्वकलया स्वांशेन
 मोहिनी बभूव, तस्य इदं किञ्चिदपि न आश्चर्यं यत् कृष्णस्य अवतारो-
 ऽपि स देवो विश्वम्भरः चैतन्य इत्यर्थः स्ववपुषा निलशरीरेण राधा-
 कृतिं राधाशरीरमग्रहीदिति । शार्ङ्गकविक्लीङ्कितं वृत्तम् ।

(व) हरिरिति । अथ प्रज्ञानरे अयं हरिः विदलं दलविभाग-
 रहितं शम्भुय स्थितमित्यर्थः युगात्मकं युग्मरूपेण स्थितं यत् कलःयं
 शस्त्रविशेषः तद्वत् लीलया क्रीडाकृपिण्या स्वशक्त्या न भिन्नः न
 पृथक् स्वशक्तिरहित एक एवेत्यर्थः । स्वयम् उभयांशसमानयोगात्
 तस्यरूपेण उभयोर्दृश्योः स्वस्वरूपशक्तस्वरूपयोरिति भावः विभाग-
 योगादिति भावः । पुमान् पुरुषः बभूव प्रकृतिस्य पृथक् अर्भवदिव न
 खलु वस्तुतः पृथगिति भावः । पुष्पिताप्यावृत्तम्, अयुजि न युगरेफतो
 यकारो युजि स नञौ ऊरगाच्च पुष्पिताप्येति तद्वचन्यात् ।

हरिरयमथ वा स्वयैव शक्त्या

त्रितयमभूत् स सखी च राधिका च ॥ (ग)

पुनरन्वतोऽवलोक्य । अहो ! इयमपि योगमायाऽगमाया-
दशमिनी शमिनी नीरजा नीरजाची धवल-बलता केश-
पाशेन तम इव शुद्धसखीकृत्य दधाना जरतीवेशं विधाय
प्रविष्टा । नेयं नित्यानन्दतनुः । नित्यानन्दतनुर्भगवान्
हि स्वामैव योगमायामायापयामास । तस्य तु न चित्र-
मेतत् (घ) । यतः

निवासशय्यासनपादुकांशुकी-

पधानवर्षाऽऽतपवारणादिभिः ।

(ग) इयमिति । इयमपि राधिकावा आसी सखी उचितैव
श्लेषु निश्चितम् एषः गूहरेन्द्रः द्विजवरः गदाधरः न, गदाधरस्य
अशितानेपथ्यधारितस्य पूर्वसक्तत्वादिति बोध्यम् । अथवा अयं हरिः
स्वयैव निजयैव शक्त्या प्रभावेण सः कृष्णः सखी उचिता च राधिका
च एतत् त्रितयम् अभूत् । पुष्पिताद्याद्यत्तम् ।

(घ) अगमायादशमिनी न गच्छतीति अगमा निश्चया इत्यर्थः
या माया अपिद्या तया द्यति छिनत्ति पीडयति लोकाभिति अगमा-
याद्ः संहारः तस्य शमिनी शान्तिविधायिनी संहारल्लेशनाशमिनी-
त्यर्थः शमिनी शमयुष्यती नीरजा रजोगुणातीता इत्यर्थः नीरजाची
पशुनेत्या धमस्ववर्तता प्रवयः शुद्धः यस्मिन् विराजन् तेव । तम इव
अस्वकारमिव मोहमिव वा शुद्धसखीकृत्य विमलीकृत्य दधाना धार-
यन्ती । नित्यानन्दस्य तनुं स्वयं भगवानेव स्वयं निजां योगमायाम्
आवापयामास प्रपयामास । तस्य भगवतः । चित्रम् आश्चर्यम् ।

(च) निवासिति । हे भगवन्निजव्याह्वयम् । निवासः लक्ष्म-
णस्य निवासः पादुका, अशुभं वस्तुम् । उपधानं शब्दे विरोधान-

शरीरभेदेऽपि शेषतां गते-

यद्योचितं शेष इतीरितो जनैः ॥ (ख)

इति प्राचीनेर्भक्तैस्तम् ।

मन्थाः । राधां निर्वर्ण्य । सखे !

उत्कीर्णां किमु चारु कारुपतिना कामेन किं चित्रिता
प्रेम्णा चित्रकरेण किं लवणिमा त्वद्वैव कुन्दे धृता ।
सौन्दर्याभ्युच्चिमन्यनात् किमुदिता माधुर्यलक्ष्मीरियं
वैचित्र्यं जनयत्यहो प्रहरहर्षं दृष्टाप्यदृष्टे व मे ॥ (घ)

अथवा,

श्रीटीर्थं क्षरभूपतेर्मधुमदो लावण्यलक्ष्म्याः क्षयः

सौभाग्यस्य विनोदभूर्मधुरिमोक्षासख्य हासत्रियः ।

प्रहृतं गुणसम्बन्धामुपनिषत्केशी विलासाऽऽवलीः

केयं लोचनचन्द्रिकाचयचमत्कारयकोरेक्षणा ॥ (घ)

विशेषः, यथातथयोः वारुणं बलम् आदि येषां तैः शेषतां गतेः तत्र
शरीरभेदेः यद्योचितं जनैः शेष इति ईरितः कथितः ।

(घ) उत्कीर्णंति । इयं राधा कारुपतिना चित्रितेन
केवचित् चारु यथा तथा उत्कीर्णां चित्र ? कामेन चित्रकरेण
प्रेम्णा अहरानेष चित्रिता किम् ? त्वदा विशकर्षणा एव कुन्दे
हृदयकल्पविशेषे धृता स्थापिता लवणिमा लावण्यं किम् ? सौन्दर्य-
मेव, व्यङ्ग्यः ससुन्दरः तस्य सम्बन्धात् उदिता उद्यिता माधुर्यलक्ष्मीः
किम् ? केशी आचरन् प्रहरहः प्रहृतं दृष्टापि अदृष्टे व मे नच
वैचित्र्यं प्रकृत्यति जनयति । गार्ह कथिप्रोद्धितं प्रसम् ।

(ख) श्रीटीर्थं चित्रिता क्षरभूपतेः क्षामनरपतेः श्रीटीर्थं श्रीक्षेत्री-
वैचित्र्यं तस्य यदो विलासः सौभाग्यस्योपनादावपेयज इति लक्ष्मीः
सौभाग्यस्योपनादावपेयज इति लक्ष्मीः, लवण्यलक्ष्म्याः क्षयः चित्तं, सौभाः

इति सञ्चरन्नासोचयति ।

राधा । एहि ललिते ! लवङ्गकुसुमं प्रवचिस्सुह (१) ।

इति परिक्रामति ।

जरती । एषा लवङ्ग-वाटिका वि कर्मस्य अदिप्रेयसी ।
इमाए निषहं मा गच्छ । पश्चात् तुमं मोक्षवेदुं (क)
ए सकिस्सुह (२) ।

ललिते । प्रजे ! तुमं परिभूत्तयेण (ख) संठाविष अन्हे
अप्याणञं मोक्षविस्सुह (३) । का चिन्ता । इति सकौतुकं
सख्याः कुसुमावचयनं नाटयन्ति ।

राधा । ललिते ! परित्ताहि परित्ताहि । एषो दुष्टो
भमरो बाधेइ (४) ।

(१) एहि ललिते लवङ्गकुसुमवचयाम ।

(२) एषा लवङ्ग-वाटिकापि कर्णस्य अतिप्रेयसी । अस्या निकटं
मा गच्छ । पश्चात् त्वाम् मोक्षयितुं न शक्यामः ।

(३) आर्ये ! त्वाम् परिभूत्वेन संख्याय वयम् आत्मानं मोक्ष-
यिष्यामः ।

(४) ललिते ! परित्ताहि परित्ताहि । एष दुष्टो भमरो बाधते ।

न्यस्य विनोदम् : विनोदनस्यानम् उच्चारस्य बहुविधा बाधुर्कं चिवः
योभावाः ज्ञातः, सुखसम्पदाम् अद्वैतम् उपनिषत् रक्ष्यजनभेदः,
द्विजासावसेः विद्यासरासेः केसी प्रीङ्गुनं, सोचनपन्दित्राचयानां चमत्-
कारः इमं चकोरेचचा चकोराची का ? प्राहुं चवित्रीकृतं एतम् ।

(क) मोक्षयितुं शक्यामः इति भावः ।

(ख) परिभूत्वेन प्रिभूत्वेन ।

वक्षः । सुखिष लवङ्ग-लदिभ्रं चवलो मधुसूत्रयो एषो ।
पिप-सहि । अष्टिपदपिषो तुह सुहयन्धेष अन्धिषो भमई ॥

(१) (ग)

कण्यः । अवलोक्य वष्टु इम् । सखे । पश्य पश्य ।

सुखमनु निपतन्त वारयन्ती द्विरेफम्

भयचकितचलाची न्यष्पु, खीयं करेष ।

तमपि तदभिभूतं घूर्णितभ्रूर्धुनीते

स च वज्रमभिनित्ये भाङ्कृतैः कङ्कणानाम् ॥ (घ)

कुच । वक्षस्य । अत्रं प्रोसरो अन्हाणं । अन्-लवङ्ग-कुसुमं
एसां आहरेदि । इमाए आहरणं बलं कदुभ्र तुमं
आहर (२) ।

(१) सङ्गा लवङ्ग-लतिकं चपलो मधुसूदन एषः ।

प्रियसखि ! अनियतमेवा तव सुखगन्धेन अन्धो अस्ति ॥

(२) वक्षस्य ! अयमयसरोऽस्माकम् । अन्धलवङ्ग-कुसुमम् एषा
आहरति । अनया आहृतं बलं क्त्वा त्वमाहर

(ग) मधुसूदनः मधुपः कण्य इति ध्वनिः । अनियतमेवा
चञ्चलाशुरागः यदा सुप्तेषु मधु स्यात् तदेव अमरस्तत्रति आशङ्कति
अन्धया नेति भावः । अन्धत्वं अनियतम् अहंवनम् उद्देलमित्यर्थः
मेक-वक्षस्य तर्थाविध इति ध्वनिः ।

(घ) सुखमिति । सुखम् कङ्क मति निपतन्तं द्विरेफं अमरं
भवेन अकिते लक्ष्णे चले चञ्चले अष्टिषी यस्याः कर्णाविधा तथा न्यष्पु, खी
मरावर्ति तददना सती करेष सुखेन वारयन्ती इयं राधा घूर्णिता
अधूर्णया ताडयती कती तदभिभूतं तेन अमरेष अभिभूतं तं करवपि
धुनीते कन्धवति । स च करः कङ्कणानां भाङ्कृतैः वज्रं पीडयान्
अभिभवन्नितानिति भावः अभिनित्ये अभिनवति ॥ आदिनीदृशम् ।

कथ्यः । एवंविधमालोकनमिवाऽतिदुरसं तथाऽपि प्रिय-
वटीर्बन्धोऽनुरोधेन तथा कुम्भं । इति सप्तपद्यत्वं दर्शनम् । अथि
कलिते ! दुर्लभिते ! ऽदुः के तव साहसिक्यमिच्छामि ।
कस्ते मदी मदीकसि हृन्दावने कथं स्नातन्मामारभ्यते ।
वारंवारमेव मे वनमागत्य गत्वनवस्त्रया तत इत इतर-
जनीवद् गात्र-गर्भेण फल-कुसुम-सुमञ्जल-लता-विटप-
भङ्गमाचरन्त्यश्च परितोऽपरितोषं मम जनयन्ति नयन्ति-
रस्त्रत्य मामवजानन्ति च भवत्यः । भद्रमथ विलोकिताः
स्यः । अतः परमस्य (ङ) फलं भुज्यताम् ।

जरनो । अरे कन्हड कुसुमेहिंजोव एटाणं पश्रीजणं
ण क्व फल-भोग्यं एटाहिं वण-मञ्जे भाअदं (१)

कुसु । अज्जिए ! वअसेण समं तुज्ज बुद्धी च गदा (च) ।

(१) अरे कथ्य ! कुसुमेरेव एतासां प्रयोजनम् । न खलु फल-
भोगार्थमेताभिर्वनमध्ये आगतम् ।

(ङ) दुर्लभिते ! दुर्विनीते ! के जनाः तव साहसिक्यमिच्छां
साहसिकर्माप्रदेशम् अदुः दत्तयन्तः ? ते तव कः मदः गर्वः ? मदी-
कसि समासत्रे । स्नातन्त्यं स्नेहाचारित्यम् । वनं हृन्दावनम् ।
गतवनवस्त्रया अनियतया नत्या अयथारोत्या इत्यर्थः इतरजनीवत्
नीचजातिवित् गात्रगर्भेण शरीरसौन्दर्यं मदेनेति यावत् । फलानां
कुसुमानां सुमञ्जुलानां मनोहराणां लतानां विटपानां पञ्चवानाञ्च
भङ्गम् आचरन्त्यः कुर्वत्यः । परितः समन्तात् । नभं नीतिं तिरस्त्रत्य
अनीत्या व्यवहृत्वेति भावः । अस्त्र अपराधस्त्रेत्यर्थः ।

(च) वयसा दीवनेन समं सह यथा दीवनेन मतं तथा बुद्धिश्च
मतेत्यर्थः ।

जदी फलं भवराहे दण्डीति यथायासि (१) ।

जरती । ब्रह्मण्डिम्ह ! छीर कण्ठोऽसि । तुमं किं
जाणसि । विचारहि को भवराहो । भवराहो जे ब दण्डी
य ननु सराधासु (छ) अहोसु (२) ।

बलि । अये बटुक ! तुम्ह वचसो अस्स वणस को (३) ।

बुध । ललिदे ! अधिकारी (ज) अश्रं (४) ।

बलि । होइ एवमिदं । अधिकारी अरी जइ य होइ
तदा कथं अहं पिअ-सहीए (झ) एदस्स वणस एदारिसी
अवत्या (५) ।

(१) आर्य ! यवसा समं तव बुद्धिश्च गता । यतः फलम् अप-
राधे दण्ड इति न जानासि ।

(२) हे ब्राह्मण डिम्ह ! छीर-कण्ठोऽसि । त्वं किं जानासि ?
विचारय कोऽपराधः । अपराधे एव दण्डो न खलु सराधासु अस्मासु ।

(३) अये । बटुक । तत्र वचसोऽस्स वणस कोः ।

(४) बलिते ! अधिकारी अयम् ।

(५) भवति एवमेव । अधिकः अरिरिति न भवेत् तदा कथम्
अकर्त्तव्य-सत्या एतस्य वनस्य एतादृशी अवस्था ।

(ख) ब्राह्मणडिम्ह ! ब्राह्मणवाक्य ! छीरकण्ठः दुग्धपीयूष
इत्यर्थः । अपराधे दोषे, राधानुन्धे अने इति ध्वनिः सराधासु
राधासहितासु ।

(ज) अधिकारी आमी अधिकः अरिरिति ध्वनिः प्राकृतत्वान्
दीर्घः, अ दोषरवञ्चो बोद्धव्यः ।

(झ) अकर्त्तव्यसत्याः राधाया इत्यर्थः ।

कुम्भ । कलिदे ! पण्डितश्च यथावेह । होदु होदु अन्ध-
वशस्यो एदस्य वणस्य अहिभो मरीज्जो व । एदं वणं तुम्ह
पिय- सहोए कथं जादं (१) ।

कलि । उवभोभोस्सेव पमाणं (ज) । अस्सधा कथं
णीसङ्गं कुसुमाईं आहरिस्स (२) ।

जरती । सच्चंस्सेव भणितं कलिदाए । मह णत्तिणी-
एस्सेव एदं वणं । जाए एत्थ देवदा रूपण षिभोइदा
अप्पाणी परिअण रूआ वुन्दा (३) । (ट)

कण्ठ । विहस्य । आर्य्ये । इन्दा खलु तव नपुत्राः परि-
जनरूपा ।

जर । अरे कन्हड एत्थ को संदेहो । साज्जेव पुच्छी-
अद (४) ।

(१) कलिते । पाण्डित्यं प्रकाशयति । भवतु भवतु अन्धद्वयस्य एतस्य
वणस्य अधिकः अरिरेव । एतद्वनं तय प्रियवस्त्राः कथं जातम् ।

(२) उपभोग एव प्रमाणम् । अन्यथा कथं निःशङ्कं कुसुमानि
आहरामः ।

(३) सत्यमेव भणितं कलितया । मम नपुत्रा एव एतद्वनम् ।
यथा अत्र देवता-रूपेण नियोजिता आत्मनः परिजनरूपा इन्दा ।

(४) अरे कण्ठ ! अत्र कः संदेहः । सैव पृच्छताम् ।

(ज) उपभोगः भोगः भोगस्य स्वत्वप्रामाणिकत्वं लिखितं
शास्त्रिभ्यो धृष्टिरित्यादि बहुयास्तद्विद्वन्मिति भावः ।

(ट) नपुत्राः होहिल्या इत्यर्थः । यथा महोहित्या राधयेत्यर्थः
अत्र वने देवतारूपेण अभिजातदेवीत्वेन रक्षकत्वेनेति भावः । परि-
जनरूपा परिवारस्वरूपा इन्दा तन्मानी कापि गोपी नियोजिता
स्वामिनी अत्रएवास्व इत्यादिमिति अपदेव इति बोध्यम् ।

कुसु । कथं वगित्वा । भो वधस्य ! सा खलु एदाणञ्जिव वच्छ-
वदिषी । सा प्रमादवशेण य पुच्छिदव्या (१) ।

सुव । कुंसुमासव मा भीतभ्यम् । ललिते ! महयस्व-
नाम-सुद्रैवात्र प्रमाथम् । या खलु प्रतिद्रुममेव (ठ)
विराजते ।

ललि । अइ एवं तद्वदि अन्हे य अपरअन्हे । सप्र-
लाप्रोज्जिव लदाप्रो मह पिअ-सखी-याम-क्खरद्धिदा ।
तेण खलु लदासु कोऽअहिप्रारो तुह वधस्यस्य । अन्हे हिं
लवङ्ग-लदि- आणञ्जिव कुसुमाईं आहरीअन्ति (२) ।

अर । ललिते ! यिअच्छणं दे जाभि (ड) महञ्जिव
भणितं । कण्हड ! कोस कलहाएसि प्राप्तयो अहिप्रारे
चिइन्तीहिं एदाहिं सङ्ग । मग्गसि जइ तदो मग्ग मएज्जिव
दादव्वाणि लवङ्ग-कुसुमाईं । तुमं कस्स य पिअो
होइ (३) ।

(१) भो वधस्य ! सा खलु एतासामेव वच्छपातिनी । सा प्रमा-
दवशे न प्रष्टव्या ।

(२) यदि एवं तथाऽपि यथं न अपराध्यामः । सकला एव लता
मम प्रिय-सखी-नामाक्षराङ्किताः । तेन खलु लतासु कोऽधिकारस्तव
ववक्षस्य । अस्माभिलेख-कृतिकानामेव कुसुमानि आल्लुबन्ते ।

(३) ललिते ! निर्मच्छन्ते यामि । मद्रमेव नपितम् । केषु !

(ठ) महयस्वेति मम ववक्षस्य केषास्य नामसुद्रैव नामचिह्नमेव ।
या सुद्रा प्रतिद्रुमं सर्वेषु द्रुमेषु ।

(ड) निर्मच्छन्तं नीराज-सु कारातिप्रभित्थयः । यामि मच्छानि
पक्षीभीति वावत् ।

राधा । सख्यं वृथात्मनम् । जल्पमृदुहस्यं संकतेन ।

श्यामी करोति भुवनं वपुषा दिग्गन्तान्

पूर्वेन्दुमण्डलमयीकुर्वते मुखेन ।

वाचा सुधारससृती विदधाति कर्णान्

दृष्ट्या नभोऽम्बुजमयीकुर्वते किमेतत् ॥ (ठ)

जर ! कण्डह ! नेहि कुसुमाइ' (१) । इति तासामञ्जसतः
कुसुमान्वादाय कृष्णोपकण्ठं विकिरति ।

राधा । अद्यत्वेन मुखमाष्टस्य किञ्चित् क्तिवा । अज्जिए ! किं
किदे । देव-पूजण-किदे अयचिदस्य कुसुमस्य इरिसी
अवत्या किदा (२) ।

कृष्णः राधां निर्धर्त्य स्वगतम् । अहो अतिरम्यत्वं वर्तते
वसनावृतमुखायाः । यतः

किमर्थं कलहायसे आत्मनः अधिकारे तिष्ठन्तीभिरेताभिः सार्द्धम् ।
यःवसे यदि तदा यावत्स मयेव दातव्यानि लवङ्गकुसुमानि । त्वं कस्य
न प्रियो भवसि ।

(१) कृष्ण ! गृह्याण कुसुमानि ।

(२) आर्य्ये ! किं कृतम् ? देव-पूजन-कृते अयचितस्य कुसुमस्य
देहस्य अवस्था कृता ।

(ठ) श्यामीति । वपुषा शरीरेण तत्कान्त्या इति भावः भुवनं
जगत् श्यामीकरोति अश्यामं श्यामं करोति, मुखेन दिग्गन्तान्
नक्षत्रमण्डलमयीकुर्वते पूर्ववन्मण्डलमण्डलान् करोतीत्यर्थः, वाचा कर्णान्
सुधारससृतीः अम्बुजमयीकुर्वती विदधाति करोति तथा दृष्ट्या नेत्रयुगलेन
नभः अन्तरीक्षम् अम्बुजमयीकुर्वते पद्मराजितं करोति, यतः मुखे
इति शेषः किम् ? वसनावृतमुखायाः ।

पञ्जनी जगदृशो दृगक्षयः

पञ्जरस इव भाति सञ्जनः ।

लेश एष हसितस्य दृश्यते

वस्त्रपूत इव चान्द्रमो द्रवः । (ष)

वलि । अक्षिण ! अदिभयाडलाऽसि तुमं । किंति । चिर परिस्समेष अवचिदं कुसुमं षट्ठीकिदं । को एसी इमस्य बुन्दावणस्य (१) ।

जर । ललिते ! समत्याऽसि तुमं कलहं कादुं । अलोष-
गव्यभर-कण्डूलं दे हिषयं । ता कुण्ड ह एतेहिं ठिळोहिं (त)
सह कलहं । एहि यत्तिषि ! एहि (२) । इति राधाभादाय
गन्तुं प्रयत्ना ।

(१) आख्ये । अतिभयाऽऽकुलाऽसि त्वम् । किंति । चिरपरि-
अमेण अवचितं कुसुमं नष्टीकृतम् । क एषोऽस्य बुन्दावणस्य ।

(२) वलिते ! समर्थाऽसि त्वं कलहं कर्तुम् । अलोक-गर्वभर-कण्डूलं
ते हृदयं तस्मात् कुह एतैः धृष्टैः सह कलहम् । एहि नमि एहि ।

(ष) अङ्गनीति । जगदृशः जगत्प्रा राधायाः अङ्गनी कञ्जल-
वाक्छिनः दृगक्षयः दृगोरक्षयः प्रान्तभागः अपाङ्गदेश इत्यर्थः पञ्जरस्यः
सञ्जनः पञ्चिभेद इव भाति राजते । एष एव हसितस्य हसितस्य शेषः
वित्तुः वस्त्रपूतः वस्त्रनाश्यादितः चान्द्रमः चान्द्र इत्यर्थः इव इव
दृश्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(त) अलोकेति अलोकेन निदर्शयित्वा सर्वेषु सर्वभरेण महातिमयेन ।
कण्डूलं कण्डूवृक्षं धृष्टैः यैः । तदाश्वनायकविशेषैर्वा । तद्वत् इत्ये-
कताया अपि विपक्षसर्जितोऽपि न वञ्चितः । इहोपीऽपि
निष्कारात् कथितोऽप्युक्तभावस्य इति ।

दाया । अर्थे ! क्वहिं गन्तव्यं गीवीसरो च अत्रिद्वयो (१) ।

कुसु । अत्रिये ! एतन् वयस्यस्य दानं वदति । कुसु-मचो-
रिश्च तुह सुहं ददु, च समर्पितं दानं दातव्यं (य) सत्त्वाप्रो
गच्छन्तु (२) ।

जर । अरे ब्रह्मण्यवदुषा ! किं रे दानं (३) ।

कुसु । वयस्य सुवस ! भषीषदु (४) ।

सुव । आर्य्ये ! श्रूयताम् ।

योग्यं मत्वा स्मरनरपतिः पश्य दत्त्वा प्रसूनं

हृन्दारख्ये नवकुलबधूहृन्दघटाधिपत्ये ।

यत्नादस्यापयदयमिमं महयस्यं यशस्यं

दत्त्वा शुल्कं व्रजत सुदृशो ! माऽसु शुष्को विवादः ॥ (६)

(१) आर्य्ये ! कुत गन्तव्यं गोपीश्वरो न अर्चितव्यः ।

• (२) आर्य्ये ! अत्र वयस्यस्य दानं वर्त्तते । कुसु-मचोऽर्थं तव सुहं
ददा समर्चितं दानं दत्त्वा सर्वा गच्छन्तु ।

(३) अरे ब्रह्मण्यवदुष ! किं रे दानम् ?

(४) वयस्यं सुवस ! भषयताम् ।

(य) दानमिति दानं शुल्कमित्यर्थः । कुसुमचोऽर्थं पुष्यापहारं
तय सुहं सुखं प्रधानं कर्मत्यर्थः ददा समर्चितं ददीकृतम् अवश्यदेयत्वेन
निर्णीतमिति यावत् ।

(६) कीदृशमिति । पश्य अवबोधकथं, स्मरनरपतिः महाराजः
हृन्दारख्ये योग्यं स्वाभिमतमिति भावः प्रसूनं कुसुमं मत्वा रक्षे नन
वयस्यं यशस्यं महाकीर्तिं हृन्दाधिति भावः यत्नात् अतुनयादित्यर्थः
नवाने कुसुमबधूनां कुशाङ्गानां घटाधिपत्ये शुल्काध्यक्षतायाम् अस्या-
पयत् निवृत्तवाम् । हे सुदृशः ! सुनयनाः ! शुल्कं दत्त्वा व्रजत गच्छत ।
शुष्कः नीरसः विवादः वाक्कथं इत्यर्थः माऽसु । मन्दाक्रान्ता-
इति ।

जर । होदु दे वपस्वी दासी (ध) । ग्रन्हाणं किं तेष ।
सुमर-णर-वद्वणी वसाप्रो ष ग्रन्हे (१) !

कृष्ण । होइ बुद्धिषाए तुह कहिं तस्य ग्रहीषदा (२) ।
जर सक्रोधम् । अरे दास-योग्य-पदार्थो (न) जइ होइ
तदो सहा करीषदि (३) ।

सुव । प्रियवयस्य ! स्वयमस्वीसरं दीयताम् ।
कृष्णः । सगाश्वीर्यम् । हस्त भोः ! श्रूयताम् ।
रत्नायं वः कुवलयदृशामस्तु वा नान्तु वस्तु
प्रेङ्खालेऽस्मिन् भुजलतिकयोर्भागधेयो विधेयः ।
अर्थादेयं मम निगदिता किन्तु रत्नान्यपीमा-
न्यानीयन्ते पुरटपुटिकामन्तरा दर्शयध्वम् ॥ (प)

(१) भवतु ते वयस्यो दानी । अस्माकं किन्तेन । अर-नरपतेर्वश्या
न वयम् ।

(२) भवति दृष्ट्वावास्तव कथं तस्य अधीनता ?

(३) अरे ! दान-योग्य-पदार्थो यदि भवति तदा सह्या क्रियते ।

(ध) दानी सुहाय्यतः ।

(न) दानयोग्यपदार्थः दानयोग्यपदार्थमित्यर्थः कृष्ण इति भावः ।

(प) रत्नायमिति । कुवलयदृशं नीलोत्पलनयनानां वः सुप्ताकं
रत्नायं रत्नप्रभृति वस्तु करदानयोग्यमिति भावः अस्तु वा नान्तु,
अस्मिन् इन्द्रावने भुजौ कृते इय तत्रोः प्रेङ्खाले प्रगच्छने एतत् कुवलय-
चक्रनाश्रमिति भावः भागधेयः करः भागधेया करो वदित्स्वपरः
विधेयः, इयं मम मन्त्रादा स्थितिः निगदिता निरूपिता कामनेति
येवः । किन्तु पुरटपुटिकां पूर्णभाजनविधेयः (पुटिका इह कौतिल
प्राणा) अन्तरा पूर्णपुटिकामध्यं इत्यर्थः इतानि इत्यन्वयानामिति

सख्यः । पूजोपकरण-पुष्टिमा इमं गोवीसरस्स (१) ।

कुसु । अरे मुक्ता ! अमंज्जेव गोवीसरो इमंज्जेव पू-
एध (२) ।

सख्यः । महाभालो गोवीसरो (३) । (फ)

कुसु । अमं महाभालो किं ण होदि ? । जस्स रुद्ध-
पडलेहिं (ब) सव्वंज्जेव वणं तमाल-वस्सं किदं (४) ।

सख्यः । चन्द्रप्रसेहरोज्जेव (भ) अस्सिद्वो (५) ।

कुसु । पेक्ख पेक्ख एसां चन्द्रप्रसेहरो ण होइ ? (६) ।

इति वर्णावतंसं दर्शयति ।

सख्यः । वाञ्छाल ! गोरीपतिं पूजयिस्सम्ह (७) ।

(१) पूजोपकरण-पुष्टिका इयं गोपीश्वरस्स ।

(२) अरे मुक्ता ! अयमेव गोपीश्वर इममेव पूजयत ।

(३) महाभालो गोपीश्वरः ।

(४) अयं महाभालो न भवति ? यस्य रुचिपटलैः सर्वमेव वनं
तमालवर्णं कृतम् ।

(५) चन्द्रकशेखर एव अर्चयितव्यः ।

(६) पश्य पश्य एष चन्द्रकशेखरो न भवति ? ।

(७) हे वाञ्छाल ! गौरीपतिं पूजयिष्यामः ।

भावः रत्नानि अपि च्छानीयन्ते युष्माभिरिति शेषः दर्शयध्वं तानीति
शेषः ।

(फ) महाभालः अत्यन्तकृष्णवर्णः शम्भुरिति ध्वनिः ।

(ब) रुचिपटलैः प्रभापङ्क्तैः ।

(भ) चन्द्रकशेखरः चन्द्रकः मयूरपिच्छं शेखरं शिरोभूषणं यस्य
तादृशः शशिषेखर इति ध्वनिः ।

उह । तुम्हे गौरीप्रो (म) क भवेध ? (१) ।

अर । अरे बडुभा ! एदासं परे तुह बध्दोच्छि तुमं
आणिसि । चिट्ट चिट्ट गाम मज्जे (य) तुह दंससं क लब्धि-
सं (२) ।

सख्यः । अरे वाघान्न ! पशुवई पूइदब्धी (३) ।

उह । हन्न भो ! एत्तिआप्रो धेणुप्रो जो पालेदि सो
किं पशुवई क होइ (४) ।

सख्यः । एवं भणध जल्ल एदे म्मे पशुप्रो सो किं
पशुवई क होइ (५) ।

सुव । भवतु वयं सर्व एव पशवः । तेन भवन्मते अय-
मेव पशुपतिस्तदाऽयमर्थताम् । किञ्च पुटिकाभिः कृत्वा
किं नीयते तद्दर्शयित्वा सुखं गम्यतां किमनेन शृङ्ग-
कलहेन ।

(१) यूयं गौरीप्रो न भवेध ? ।

(२) अरे बटुक ! एतासां पतिसत्त्व वयस्य इति त्वं जानासि ।
तिष्ठ तिष्ठ ग्राम-मध्ये तव दर्शनं न लभ्यते ।

(३) अरे वाघान्न ! पशुपतिः पूजितव्यः ।

(४) हन्न ! भो एतावतीर्थेनूः यः पालयति स किं पशुपतिर्न
भवति ।

(५) एवं भणत । अल्ल एता वयं पशवः । स किं पशुपतिर्न
भवति ? ।

(म) नीर्यः गौरवर्णाः ।

(व) ग्राममध्ये इत्यादि यदि त्वां कदाचित् ग्राममध्ये प्राप्तुं वा
तदा अल्ल वचनस्य प्रत्युत्तरं दास्यामि तत्र शाहनेनेति भावः ।

राधि । भी सहीभी ! दंसेध (१) । सख्यसथा कुर्वन्नि ।
 कुष्ठ । विद्योक्त्य । अन्नं मिश्रमन्त्री एदं कुष्ठुमं एदं
 कालागुरुभ्यं एदं चन्दनं अन्नं कपूरो अन्नं मोत्ताहारो
 सिप्य-कोसलेण फण्डिहारोव्य (२) किदो (२) ।

जर । अरे फण्डिहारो ! इमं बहुभ्रं दंसेध (३) ।

कुष्ठ । अज्जिए ! कालिभ्र-महण-सहप्ररख्य (ल) मे कुदो
 फण्डिहारदो भ्रं । ता एदाणं करं दाउण गच्छध (४) ।

सख्यः । होदु । अन्हे देभपूभ्रं कदुभ्रं घरं गच्छन्ह ।
 तदो तुह वधस्सी तत्य जर गच्छदि तदा जं सक्कीअदि
 तंज्जेव दादव्वं (५) ।

कुष्ठ । अरे दासीए धुद्धाभी ! अप्पणी अहिभार-पदेसं

(१) भीः सख्यो ! दर्शयत ।

(२) अयं सुगमद एतत्कुष्ठसमेतत्कालागुरुकमेतच्चन्दनमयं कपूरः
 अयं सुक्ताहारः शिल्पकौशलेन फण्डिहार इव कृतः ।

(३) अरे फण्डिहार ! इमं बहुभ्रं दंसेत ।

(४) अर्जे ! कालीय-मर्दन-सहवरस्य मे कुतः फण्डिहारो
 भयम् । तस्मादेतेषां करं दत्त्वा गच्छत ।

(५) भवतु । वयं देव-पूजां कृत्वा स्तब्धं वामः । ततस्तव पदस्य-
 स्तम्भं यदि गच्छति तदा यच्छक्यते तदेव दातव्यम् ।

(२) सुगमदः कस्तूरी, शिल्पकौशलेन गुम्फननैपुण्येन फण्डिहारः
 नामहारः ।

(३) कालिवेति कालियः बलनाशको भुजङ्गविशेषः तस्य मर्दनः
 इत्यर्थः । अथः तस्य सहवरः संज्ञा तस्य ।

मुञ्चिष्य तुम्ह घरं गदुप्र मग्निस्सदि मे वयस्यो । ता
चिद्वध चिद्वध (१) । इति पूजोपकरणान्वादात्मिच्छति ।

उलि । अत्र गोवरात्र-चन्द्रेण देव-इव्याणि एदाणि
एव' अपविताणि कादुं ण जुञ्जीभन्ति (२) ।

राधा । ललिते ! इमिणा प्फसिदाणि एदाणि कथं
देवस्य दाद्व्याणि । ता मुञ्च मुञ्च । घरं गदुप्र अस्सोवप्र-
रणं प्राणिअ देवो अस्सिद्व्वो । ता अज्जिए एहि घरं
गच्छन्हे (३) । इति गन्तुमिच्छति ।

कृष्णः । पन्थानमाक्रम्य । अयि चतुरन्धये ! क्व यासि ।

राधा । सावहित्यामर्षम् (व) । मूलं ज्जेव (श) दिस्सं
किं तस्स दाणं मग्गसि (४) ।

कृष्णः । महासामर्षम् । किं मूलं दत्तमस्ति । मूलन्त्वेत-
देव श्रूयताम् ।

(१) अरे दास्यो ! छटा ! आत्मनःअधिकार-प्रदेशं त्यक्त्वा तव गृहं
गत्वा याचिष्यति मे वयस्यः । तस्मात्तिष्ठत तिष्ठत ।

(२) अत्र गोपराज-चन्द्रेण देव-इव्याणि एतानि एवम् अप-
विताणि कर्तुं न युज्यते ।

(३) उलिते ! अनेन स्पृष्टानि एतानि कथं देवस्य दातव्यानि ।
तस्मात् मुञ्च मुञ्च । गृहं गत्वा अन्योपकरणानीय देवोऽर्चितव्यः ।
तस्मात् आर्यो ! एहि गृहं गच्छाम ।

(४) मूलमेव दत्तं किन्तस्य दानं याचसे ।

(व) सावहित्यामर्षमिति अवहित्या आकारयुग्मिः अमर्षः क्रोधः
तोर्षीं वहितम् ।

(श) मूलम् आनीतद्रव्यम् आत्मैति ध्वनिः ।

एतत् स्वर्णसरोरुहं तदुपरि श्रीनीलरत्नीत्यलौ
 तत्पश्चात् कुहविन्दकन्दसपुटे तत्राऽपि सुक्तावली ।
 सर्वं दृश्यते एव किन्तु निश्चयता या हेमकुम्भद्वयी
 किं बान्धवयसेऽनयेति तदिदं बाले ! विचार्यं मम ॥ (घ)
 राधा । को तुमं विचारस्य । ए हि अविचारेण
 विचारो कादुं सकीमदि (१) ।

जर । इयोर्मध्यमध्यास्य संख्यतेन । परे ययोदा मात ! मां
 तरलो भव लोभ-वता हृदयेन कथमाचरसि दुर्विनीतत्वम् ।
 तत्त्वं ते कथयामि । यदि निराकुल-कुलबधूपद्रव-द्रवकथा
 क्रियते तदा न तेन ते (स) भद्रं भविष्यति ।

(१) कस्त्वं विचारस्य । नहि अविचारेण विचारः कर्तुं शक्यते ।

(घ) एतदिति । हे बाले ! सुग्धे ! एतत् स्वर्णसरोरुहं काञ्चन-
 कमलं, तस्य उपरि श्रीनीलरत्ने नीलकान्तमणी इय उत्पले कुवलये.
 तत्पश्चात् तयोः उत्पलयोः पश्चात् अध इत्यर्थः कुहविन्दस्य पुष्पतरु-
 विशेषस्य यत् कन्दसम् अङ्गुरः तस्य पुटे रत्नाभ्यां विभक्तत्वात् व्याव-
 रकांशविशेषादित्यर्थः तत्रापि तत्पश्चादपीति भावः सुक्तावली एतत्
 सर्वं सुखनेत्राणामादन्तात्मकं मूलं रत्नमिति भावः दृश्यते, किन्तु निश्चयता
 युक्ता वसनाच्छादितत्वादिति भावः या हेमकुम्भद्वयो स्वर्णकलसयुगलं
 सगन्धवमिति भावः अनया हेमकुम्भद्वया किमन्यत् नदसे नीत्या
 गच्छति तदिदं मम विचार्यं दृष्टव्यमित्यर्थः । अत्र भेदेऽप्यभेदरूपा-
 तिथयोक्तिरवधारः । तदुक्तं दर्पणे, सिद्धयेऽध्यवसायव्यतिथयोक्ति-
 र्निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धसाद्विपर्ययो । पौर्वापर्यात्पयः
 कार्त्तव्येभ्योः सा पश्चधा तत इति । शार्दूलपिञ्जीकृतं वृत्तम् ।

(स) ययोदेति ययोदा माता यस्य तयोक्तः तत्पश्यन्तौ ।
 तरलः चपलः । दुर्विनीतत्वम् अस्वाचारं परस्त्रीवचार्कारण्यमिति

लज्जि । सक्रोधसपञ्चत्व संकतेन ।

कस्त्वं भो ! ननु माधवः कथमहो ! वैशाख आकारवान्
सुग्धे ! विद्धि जनार्दनोऽस्मि तदिदं ब्रूते वनावस्थितिः ।

मां गोवर्द्धनधारिणं न धरणी की वेत्ति हुं वर्द्धनं

हिंसा हे वृषहन् ! विभर्षि तद्वद्वारैव गोवर्द्धनम् ॥ (ह)

प्रेम । अहो ! कौतूहलम् ।

भावः । निराकुलेति निराकुलाः अव्याकुलाः विश्वस्ता इत्यर्थः याः
कुलबध्नः कुलाङ्गनाः तानाम् उपद्रवाथ पीडनाय धर्षणायेत्यर्थः
द्रवकथा सरसा कथा क्रियते कथ्यते । तेन कथनेन ते तव ।

(ह) कस्त्वमिति । भोः कः त्वन् ? ननु भोः ! माधवः सा लक्ष्मीः
तस्याः भवः पतिः कृष्ण इत्यर्थः अहमिति शेषः । अहो ! आश्चर्यं
कथम् आकारवान् मूर्त्तिमान् वैशाखः तदाख्यमास इत्यर्थः वैशाखे
माधवो राध इत्यमरः । हे सुग्धे ! मूढे ! विद्धि जानीहि जना-
र्दनः नारायणः जनान् अर्दयति पीडयति तथोक्त इति ध्वनिः ।
वनावस्थितिः वनेऽवस्थानं वनचरत्वमित्यर्थः तत् इदं जनार्दन इति
अभिधानमित्यर्थः ब्रूते कथयति वनचरा हि लोकान् पीडयतीति
भावः । धरणी पृथिव्यां मां गोवर्द्धनधारिणं की जनः न वेत्ति न
जानाति ? सर्व एव जानातीत्यर्थः । कुमिति स्त्रीकारार्थकमव्ययं
गोवर्द्धनधारित्वमिति स्त्रीकरोमीत्यर्थः तथाहि हे वृषहन् ! वृषासुर-
घातिन् ! गोत्र इति ध्वनिः वर्द्धनं हिंसा बहु हिंसायामित्यस्य
अनटनस्य रूपम् । तद्वद्वारैव तस्य वृषस्य अघद्वारैव अनिटाचरणे-
नैव हननेनैवेत्यर्थः गोवर्द्धनं गोवर्द्धनाभिधानमित्यर्थं विभर्षि धारयसि ।
अत्र श्लेषसक्रोशरचङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अन्यस्यान्वार्धकं वाक्यमन्वया
योऽनेदु बहि । अन्यः श्लेषेण आका वा वा सक्रोशिततो द्विधेति ।
शार्दूलविस्फोटितं वृत्तम् ।

येयं नटैरप्यभिनीयमाना

लीला हरिरेति रसायनत्वम् ।

सा यत् स्वकीयैः स्वयमीश्वरेणा-

भिनीयते तत् किमुदाहरामः ॥ (घ)

अपिच, सामाजिकानां हि रसो नटानां

नैवेति पन्थाः कृतिषु प्रसिद्धः ।

हन्तोभयत्वे रसवित्त्वनेषा-

मलौकिके वस्तुनि को विरोधः ॥ (क)

अपिच, अलौकिकाल्लौकिकमेव शीरे-

र्वत्तं चमत्कारि तदेव लीला ।

(घ) येयमिति । या इयं हरेः कृष्णस्य लीला नटैः कुशीलवैः अभिनीयमानापि रसायनत्वं निरतिशयाऽन्वयत्वम् एति प्राप्नोति । निरतिशयानन्ददायिनी भवतीत्यर्थः सा ईश्वरेण हरिणा स्वकीयैरनुचरैरित्यर्थः सह स्वयं यत् अभिनीयते, तत् किम् उदाहरामः कथयामः तत्कथा किं वक्तव्येति भावः । उपजातिष्ठतम् । अर्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, दण्डाप्यिकयान्यायादर्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते इति ।

(क) सामाजिकानामिति । रसः काव्यनाट्यप्रवणदशेनजः आनन्दविशेषः सामाजिकानां सभ्यानां हि निश्चितं भवति, नटानाम् अभिनेतृणां नैव रसास्वादो नैव भवतीत्यर्थः इति पन्थाः रीतिः कृतिषु विद्वत्सु प्रसिद्धः प्रचलितः । हन्त किन्तु अलौकिके वस्तुनि विशेषे ईश्वरचरिते इति भावः एषां नटानाम् उभयत्वे नटसामाजिको-भयधर्मवत्त्वे इत्यर्थः यत् रसवित्त्वं तत्र को विरोधः ? नैव विरोध इत्यर्थः । उपजातिष्ठतम् ।

(घ) अलौकिकादिति । अलौकिकात् शोकातीतात् हरेः कृष्णात् उद्भूतमिति शेषः यत् लौकिकं चमत्कारि वृत्तं चरितं तदेव

आकर्षकत्वं हि जगज्जनाना-

मसौकिकत्वस्य स कोऽपि हेतुः ॥ (ख)

इति सविश्वमाशोकवति ।

कुट । पद् कुटिले दुर्विषीदे ललिदे ! मह वषस्यो
दुष्टाधारो किदो । ता चिद्व चिद्व (१) ।

सुव । सपरिहासानर्षम् । हन्त भोः ! सत्यमेतत् ।

वक्त्रं वो द्विजराजहिंसि मदिरालोले दृशौ रोचिषा
मूर्त्तिः काञ्चनहारिणी न विरमो गुर्वङ्गनासङ्गतः ।

सङ्गी पञ्चम एष पञ्चविशिखः शुद्धिस्तथाऽपीह वो
यन्नामाप्यखिलाघनाग्नि स परं दुष्टोऽन्मटौयः सखा ॥ (ग)

(१) अयि । कुटिले ! दुर्विनीते ! ललिते ! मम वषस्यो दुष्टा-
कारः कृतः । तस्मात् तिष्ठ तिष्ठ !

कोला । असाकिकत्वस्य जगज्जनानां यत् आकर्षकत्वं रञ्जकत्वं हि
निश्चितम् अस्तीति शेषः सः कोऽपि हेतुः अचिन्त्यकारणमित्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ।

(ग) वक्त्रमिति । वः युष्माकं वक्त्रं वदनं द्विजराजः चन्द्रः द्विज-
राजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकर इत्यमरः । तं हि अस्तीति तथोक्तं
चन्द्रादपि मनोहरमित्यर्थः दृशौ नेत्रे मदिरया आसवपानेन कोले
पपले, मूर्त्तिः रोचिषा प्रमत्ता काञ्चनहारिणी सुवर्णचोरिका काञ्च-
नादप्युज्ज्वलतरेत्यर्थः, शुद्धिस्तथाऽपीह उत्तमानामित्यर्थः अङ्गनामां
कामिनीनां सङ्गतः युष्मात् न मित्रसः न अभावः प्रयत्नाङ्गनायुष्मत्वो
यूष्मिति भावः, एषः पञ्चमः स्वरविशेषः निषादर्षभगात्रः रसज्ञ-
मध्यमधैवताः । पञ्चमसोत्तमी सप्त तन्मीकण्ठोत्थिनः स्तरा इत्यमरः
मधुरभाषित्यस्यो यूवं धेन वक्ष्यन्त्या चित्तविशेषः स्थादिति भावः । पञ्च-
विशिखः पञ्चधरः कामः इत्यर्थः अस्तीति शेषः सकानाच्च यूष्मिति

तद्वयस्य ! घट्टपाला हि विना घृष्टता-प्रकटनेन स्वार्थ-
कुशला न भवन्ति । तदात्मनः प्रकटय शौटीर्यम् । (घ)

कृष्णः । अन्तर्वर्तिनी भूत्वा राधां घृष्टतः कृत्वा स्थितवती जरती
करेण निक्षिप्य बलात् राधापटान्प्रहृष्यमभिनयति ।

जरती । बलान्मोचयित्वा राधामन्तर्धापयन्ती (ङ) स्वयमप्यन्त-
र्दधाति ।

नित्या । स्वरूपेण स्थितो नृत्वति ।

मैत्री । देवि ! किन्विदं कुतो अत्रं प्रपन्नादो विद्या-
यन्दो । कहिं गदा सा जरदी (१) ।

प्रेम । अयं खलु योगमायाप्रभावः । स्वयमस्मिन्नाविश्य
जरती भूत्वा सम्प्रति रसः सावशेष (च) एव सुरसो
भवतीति यथासमयमन्तर्हिताऽसौ । ततः स्वरूपेणावति-
ष्ठतेऽयं नित्यानन्दः ।

(१) देवि ! किन्विदं कुतोऽयमकस्मान्नित्यानन्दः । कुत्र गता सा
जरती ।

भावः, युधिः पवित्रता युष्माकमिति शेषः न तु वयस्येन यूयं धर्मस्येन
अपवित्ताः कृता इति भावः । तथापि इह जगति यस्य नामापि
अस्मिन्नात् सर्वेषाम् अधानां पापानां नाशि नाशकं सः अस्मदीयः
सखा कृष्णः वः युष्माकं परम् अत्यर्थं दुष्टः दुराचारः संघत इति शेषः
किमाश्चर्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) घट्टपालाः करादायिन इत्यर्थः । घृष्टताप्रकटनेन भूर्स ता-
परणेन शौटीर्यं पराक्रमम् ।

(ङ) अन्तर्धापयन्ती अन्तर्हितां कुर्वती ।

(च) अस्मिन् नित्यानन्दे । सावशेषः अपूर्णः पूर्णत्वे तद्विज्ञाभेन
आकाङ्क्षाविरहात् रसाभावः, अपूर्णत्वे तद्विज्ञाभाभावेन आकाङ्क्षा-
सत्त्वात् रसस्य सुरसत्वमिति भावः ।

यतः, स्वतो वक्षीयः सहजो हि भावः

स कृत्रिमं भावमधः करोति ।

अन्यातपाभ्यां जनितो जलानां

नैवोष्णभावश्चिरकालवर्ती ॥ (छ)

तद्दिदानीमेतावतैव स्थितं नाव्यम् । भवति हि ईश्वर-
रक्षीलैवेयं न खलु नटरोतिः पश्चाद्द्वैतोऽद्वैत एव ।

मैत्री । ए प्राणै द्वाणिं भगवं कादिसो होइ (१) ।

नेपथ्ये । भो भोः सख्यासी सख्यासी ।

प्रेम । भगो ! किमियमाकस्मिन्नी प्रतिकूलवाक् निरु-
पयामि (ज) इति निरुप्य । भये ! भगवद्दार्ढ्यं कश्चिद्व्याप्तौ
प्रविशति तमालोश्च कश्चिदाक्रोशति (झ) तदेहि सहैव
निष्कृमाव । इति निष्कान्तौ । निष्कान्ताः सर्वे ॥ * ॥

दानविनोदो नाम तृतीयोऽङ्कः ॥

(१) न जाने इदानीं भगवान् कीदृशो भवति ।

(छ) स्वत इति । यः सहजो हि स्वाभाविक एव भावः, स
स्वतः आत्मनैव वक्षी पवसः सन् कृत्रिमम् अन्नाभाविकं भावं धर्मम्
अधः करोति निराकरोति शीघ्रमेव त्यजतीत्यर्थः । तथा हि अन्या-
तपाभ्याम् अनससौरक्षिरपाभ्यां जनितः उत्पादितः उष्णभावः नैव
चिरकालवर्ती न खलु चिरं तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र निष्कान्तस्य योम-
नायाविभावेन यः कृत्रिमो भावः संजातः, तस्य तस्या अन्तर्भावेन
तिरोहितत्वात् सहजो भावः समभवदिति भावार्थः । उपजातिद्वयम् ।

(ज) प्रतिकूलवाक् मार्कण्डेयविपरीता वाणीत्यर्थः ।

(झ) भगवद्दार्ढ्यं मोरारुभवनं देवमन्दिरं वा । व्याप्तोयति
सख्या हीति चन्द्रैरदतीत्यर्थः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति । आचार्यं रत्नपत्न्यानुगम्यमाका भगवती यची ।
यची । वह्निषिण्ण ! सख्यासिणं पदि कथं सिरिविस्मभ-
रस्स एदारिसो आप्ररो । विजादीय-वासणो (क) क्वु
सख्यासी (१) ।

भगिनी । आप्ररो कथं जाणिदो (२) ।

यची । जदो तय दिवसे केसवभारदीणामस्स कस्सवि
सख्यासिणो भिच्छयं (ख) सहालुणो हुविम मं उत्तवं ।
सस्य तस्मिं गुरुई-भत्तो अणुराओवि पण्डिदो (३) ।

भगिनी । सोवि भत्तो हुविस्सदिव्य (४) ।

(१) हे भगिनि ! सख्यासिणं प्रति कथं त्रीविन्द्वरदेवस्य एता-
दस्य आदरः । विजातीयवासनः खलु सख्याधी ।

(२) आदरः कथं ज्ञातः ।

(३) यदा तत्र दिवसे केसवभारतीयान्त्रः कस्यापि सख्यासिनो
भिन्नार्थं ब्रह्मालुभूत्वा मातृश्रीवान् । स्वयञ्च तस्मिन् गुरुवर-भक्तिरतु-
रागोऽपि प्रकटितः ।

(४) सोऽपि भक्तो भविष्यत्येव ।

(क) त्रीविन्द्वरस्य चैतन्यस्य । विजातीयेति विजातीया विपरोक्षा
ऋष्यस्वमिन्त्रा इत्यर्थः । वासना अभिवापः यस्य तादृशः ।

(ख) भिन्नार्थं भिन्नादानार्थम् ।

शची । कम्पे दि मे हिमत्रं सखासी-याम मेत्ते ष ।
अस्य अमजीषाहं पढारदा । इमं सन्दर्भं (ग) तस्य ठाषि
पुच्छिस्सं (१) ।

भगिनी । सुत्तं खेदं (२) ।

शची । ता जाणेहि । कुदी सो मह हिमत्राणन्दण
चन्दणहुमो (३) ।

भगिनी । पुरोऽवबोक्थ । देवि ! पेक्ख पेक्ख । अत्रं दे
पुष्मिचन्दो विअ पूर्वदिशाए उगच्छदि णन्दणी (४)

शची । मसू ह्मालोकयति । ततः प्रविशति भगवान् विश्वम्भर
विश्वम्भरः । अञ्जलिं ब्रह्मा । अस्व ! प्रणमामि ।

शची । चिरं जीव । मूर्ध्निनमात्राय । ताद ! इअं प्रा
रिअ-रअण-कलत्तं इमं प्रणम (५) ।

देवः । तथा करोति । सा ससाध्वसं सहुचति ।

शची । ताद ! एकं पुच्छिस्सं (६) ।

(१) कम्पते मे हृदयं सख्यासि-नाम-मात्रेण । अस्य अप्यजेनाहं
पाठिता । इमं सन्दर्भं तस्य स्थाने प्रच्छे ।

(२) युक्तं भिदम् ।

(३) तञ्जानीहि । कुतः स मम हृदयानन्दसन्दर्भः ।

(४) देवि ! पश्य पश्य । अयं ते पृथिमा-चन्द्र इव पूर्वदिशाया
उद्वच्छति चन्दनः ।

(५) तात ! इयम् आचार्या-रत्न-कलत्रम् । एनाम् प्रणम ।

(६) तात ! एकं प्रच्छे ।

(ग) अस्मेति अस्य विश्वम्भरस्य अप्यजेन उक्तेने विश्वम्भरे-
त्वर्यः । पाठितां प्रच्छिता । तस्य विश्वम्भरस्य सन्दर्भं विषयम् ।

देवः । आशापथं ।

गभी । पुस्तक ! सत्यासिधं पदि कथं दे एहासिखो
आशरी । जं तस्य दिप्रहे केसवभारदीं पदि तादिसी भती
किदा तुमए (१) ।

देवः । अथ ! ते खलु परमभागवता भवन्ति ।

गभी । तत्तं कथेहि । सत्यासी वा कादथ्यो तुमए (२)

देवः । विहस्य । अथ ! कुतोऽयं ते भ्रमः । इदमपि भवति
किम् ? ।

गभी । वच्छ ! एदेखज्जे व दे अगजीष (घ) दिधं पुत्तअं
मए पाअ-समए खुलीमज्जे दाअष जासिदं (३) !

देवः । किं पुस्तकं कथं वा प्रदीपितम् ।

गभी । विश्वरूपेण मे कथिदं "अथ ! विश्वकारो यदा
विश्वो भवति तदा तस्मै एतत् पुस्तकं देयमिति" । मए
दाव दावज्जे व तं रक्षिदं जाव सो पव्वइदो ण भूदो ।
पव्वइदे तस्य अअपि (ङ) एदं पुत्तअं लन्धिअ पव्वइदो
इविअदिप्ति तुह सहाए जासिदं (४) ।

(१) पुन ! सत्यासिधं प्रति कथं ते एनाह्य आदरः । सत्सि-
न्धिवसे केसवभारतीं प्रति ताह्यी भक्तिः कता त्वया ।

(२) तत्त्वं कथय । सत्यासी वा कर्तव्यस्तथा ।

(३) यत् ! एतेनैव ते अपजेन इत्तं पुस्तकं नवा पाअ-समवे
खुलीमध्ये दत्त्वा ज्ञासितम् ।

(४) विश्वरूपेण मे कथितम् । नवा तावत्तावदेव तत् रक्षितं वापय

(१) इति आरण्येति शेषः । अर्धेन विश्वरूपेण ।

(२) तावदेव तावत्कारणवर्त्तमानेव । अर्धे विश्वरूपेः ।

देवः । अथनतुतन्न विहसन्न च । अम्ब ! यद्यपि संविद्रूपेव
भवती तथापि पुत्रवाञ्छन्नेदमज्ञानविलसितमगुणीसि-
तम् । (ब)

शची । ताद ! एसो अवररहो मम ख गहिदव्वो (१) ।

देवः । कोऽपराधो जनन्याः पुत्रेषु । किन्तु ममापराधो
यदि भवति तदा क्षन्तव्य एवासौ मातृचरचैरिति प्रसादः
क्रियताम् ।

शची । वत्स ! ख कहिंपि दे अवररहो गहिदव्वो सो
तुह खत्तिञ्जेव (२) ।

देव । अम्ब ! दिनानि कतिपयानि कुत्रापि मम गन्त-
व्यमस्ति त्वया मनसि खेदो न कार्यः ।

शची । कहं गन्तव्वं (३) ।

देवः । अम्ब ! येन भवत्याः सर्वेषाञ्च बन्धूनां सदा
सुखाद्यैव भूयते तदनुसन्धानं कर्तुम् ।

शची । तं कसु तुमंञ्जेव (४)

प्रमत्तितो न भूतः । प्रमत्तिते तत्र अयमपि एतत्सुखं बन्धुना प्रम-
त्तितो भविष्यति इति तव शङ्कया ज्वालितम् ।

(१) तात ! एसोऽपराधो मम न अहीतव्यः ।

(२) वत्स ! न कदापि ते अपराधः अहीतव्यः स तव नास्त्वैव ।

(३) कथं गन्तव्यम् ।

(४) तद् सुखं तमेव ।

(ब) संविद्रूपा विद्वन्मूढा ज्ञानरूपिणीत्वर्थः । अगुणीशिवं
अशक्तिगम् । तद् सुखं ज्ञानपीठवर्धः ।

देवः । यद्यप्येवमेव तथाऽपि वेन ममापि शोभाऽति-
शयो भवति तदर्थं यतिष्यते ।

शची । वत्स ! जघा मह दुःखं य ज्ञोइ तथा कर-
बिज्जं (१) ।

देवः । शब्द !

श्रीकण्ठः परिपालकस्तव पिता माता च पुत्रोऽपि च
ज्ञातिश्च द्रविणश्च नित्यसुखदी बन्धुश्च देवोऽपि च ।

सङ्गः शाश्वत एव यस्य तमनुस्मृत्यानिशं चेतसा
सम्पन्नाऽसि तवाधुना सुखमयं जानीहि दिक्कण्डलम् । (क)

शची । वत्स ! तुमंज्जेव सज्जं । तुह पसादादी मह
दुःखं यत्थि । किन्तु जघा सन्ततं तुमं पेक्खामि तहज्जेव
कादब्बं (२) ।

(१) वत्स ! यथा जग दुःखं न भवति तथा कर्त्तव्यम् ।

(२) वत्स ! त्वमेव सर्वम् । तव प्रसादतो जग दुःखं नास्ति । किन्तु
यथा सन्ततं त्वां प्रेक्षामि तथैव कर्त्तव्यम् ।

(क) श्रीकण्ठ इति । श्रीकण्ठः तव परिपालकः रक्षकः पिता,
माता, इतः ज्ञातिः द्रविणं धनं नित्यसुखदः सततसुखदायी बन्धुः देवः
उपास्यश्च । आत्तत् चकारणत्तटवम् अपि इवञ्च सम्पूरणार्थं
वेद्याम् । वत्स कण्ठस्य सङ्गः आश्रयः शाश्वतः अश्वयः यो हि
सक्तिर् रक्षार्थः, अनिशं निरन्तरं चेतसा तं श्रीकृष्णम् अनुस्मृत्यसम्पन्ना
सकृन्निवाशिनी अस्ति । अधुना साक्षरं दिक्कण्डलं तव सुखमयं सुख-
साधनं जानीहि सर्वत एव तव सुखं भविष्यतीति भावः । यार्हु च-
विस्तीक्षितं इत्तम् ।

देवः । अथ एव सर्वतं त्वया द्रष्टव्यः । स एव तव सर्वदुःखध्वंसी भविष्यति ।

यशो । तद्वत्सु । तां तुमंज्जे व मम कञ्जो । ता उत्थे हि मभञ्जो आदो । तुमंपि सिन्धाय पूषणादिकं कुषह । अहम्यि पापत्यं जामि । वहिणिए ! तुमम्यि घरं गच्छ । तवावि भगवदो पापसेना-समभो आदो (३) । इति सर्वे निष्कासन्ति ।

गतः प्रविशति अर्हतः ।

अर्हतः । भूतावेश-विवश-निखिलेन्द्रियवृत्तिर्भगवदा-वेशविसंभुञ्जश्च समानमेव भावमादधाति । यतः खलु यावत्तस्मिन् दिवसे भगवदावेशेन यथाया नर्त्तितं तज्जन-मुखादेव साम्प्रतं श्रुत्वा प्रतीयते सन्दिह्यते च । तेनाख्या-हृतप्रभावीऽयं भगवान् विश्वभरः । वसुतसु कोटि-कोटि-जगद्वल्ल-घट-घटन-विघटन-नाटक-परिपाटौ-पाटवस्य निमग्नचित्त-ललित-कोत्ति-सुधा-धावित-जगज्जन-हृदया-वट-घटमान-तमःकाटवस्य भगवतस्तथैव लीलायितं खलु

(३) तत्राह । तत्रमेव मम कण्ठः । तस्माद्भक्तिर मध्याञ्जो जातः । त्वमपि स्नानभूजनादिकं कुह । अहमपि पापार्थं जामि । भगिनि ! त्वमपि अहं गच्छ । तवापि भगवतः पाप-सेना-समभो जातः ।

(अ) भूतावेशेति । भूतस्य देवकोनियेनस्य आवेशेन शरीरान्तः-प्रवेशेन दिवसा पराधीना तिष्ठित्वा समया तन्निवृत्तिर्वत्सु तत्रागिभो ज्ञानः । भगवतः ईश्वरस्य आवेशेन विषंभुजः विदधेन्द्रियवृत्तिरिति जायः । भावन् कुषणात् आदधाति प्रचटयति । जगज्जनादेव लीलायितं

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यैतिह्यादिप्रमाणनिवहैरपि
न प्रमातुं शक्यते विना तस्मैवानुग्रहजन्यज्ञानविशेषम् ।
तेन तदानीन्तनमलौकिक-चमत्कार-कारणमस्मन्नभिष्टमपि
नटन-लीलायितं नाम्नाकमनुभवगोचरस्तद्व्यवसितम् ॥ (ज)
ते न यास्यन्ति केऽपि मोहं विवदियन्ते च तैः समं केचित् ।
केचन सन्दर्भविदो रहस्यमिदमित्यवैष्यन्ति ॥ (झ)

मखादेव नतु स्वयं किमपि अर्थ्यते इति भावः । भूतादेशे यथा तदा-
वेशटत्तान्तः कोऽपि न अर्थ्यते तथा भगवदादेशेऽपि मया यद्यदा-
चरितं तत् सर्वं साक्ष्यं न किमपि स्मृत्वापद्यमायातीति भावः ।
अव्याहृतप्रभायः अवाधितसामर्थ्यः । कोटीति । कोटिकोटिजगद्गुणानां
अनन्तत्रयं गच्छन्तं घटानाभिश्च घटानि च विघटयन्ति चकाराः
तः एव नाटकपरिपाद्यः नाटकव्यापाराः तासु पाठवं नैपुण्यं यस्य
तथाभूत्स्यति । निजं स्वीयं चरितमेव वा ललिता मनोहा-
रिणी कीर्तिः सैव सुधासूच्यं तथा धानिनं लालिनं श्वेतीकृतमिति
भावः जगज्जानं हृदयारटेषु चित्ताभ्यन्तरेषु घटमानस्य तिष्ठतः
तमवः तिमिरस्य मोहस्थोत्वर्थः कटवं कटुत्वं मालिन्यं येन तया-
विधस्य । लीलायितम् । प्रत्यवेति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शनादीन्द्रियम्
अनुमानं व्याप्तिवद्भावेन लिङ्गात् लिङ्गितो ज्ञापकरूपम् उपमानं
गौरिव माय इत्याद्युपमया ज्ञानं शब्दः श्रुतिवाक्यम् अर्थापत्तिः
कैपुतिशब्दायः ऐतिह्यं प्रसिद्धिः एवमादिभिः प्रमाणममूहैरित्यर्थः ।
प्रमातुम् अश्वान्तत्वेन निश्चेतम् । तदानीन्तनं तात्कालिकम् । अस्म-
न्नभिष्टम् अस्मासु स्थितम् । नटनलीलायितं नाम्नालीलाचरितं अदिति
शेषः । तत् व्यवसितं व्यपारः अज्ञाकम् अनुभवगोचरः अस्मन्नभिष्टवः
न भवतीति शेषः ।

(झ) ते इति । ते केऽपि जनाः मोहं न यास्यन्ति न
ह्यास्यन्ति, तैश्च समं सह केचित् विवदियन्ते पिशादं करिष्यन्ति,

रत्नं स्वलोका । पद्मो ! चरमाचल-शिवर-सुम्बी सम्मानो-
दयं भगवान् मरीचिमाकी (अ । तथाहि,

नाम्नैव मे त्वमसि किञ्चिद्विद्वत्पदायां
विद्यामपात्रमिति तत्पतिनाऽभिधस्ता ।
तत्प्रत्ययाय परितप्तमयो दधाति
सन्ध्यार्कविम्बकपटादिव वारुणी दिक् ॥ (ट)

केचन चन्द्रभविदः प्रस्तुतिप्रयत्नाः इदं रहस्यम् अतिगूढम् ऐशिक-
विद्वंसितमिति भावः इति अथैष्यन्ति ज्ञास्यन्ति ।

(अ) चरमाचलेति चरमाचलस्य अस्तगिरेः शिवरं शृङ्गं सुम्ब-
तीति आश्रयतीति तद्योक्तः । सम्मानः आकाशात् अथःपतन् ।
मरीचिमाकी सूर्यः ।

(ट) नाम्नैव । वारुणी वरुणपाणिता पश्चिमेत्यर्थः दिक् त्वं
नाम्नैव वारुणीति रंशयैव न तु तत्त्वं इति भावः । मे मम असि
भवसि, किन्तु त्वम् अस्मिन्नां सर्वेषां प्रज्ञायां अन्तरीक्षवरायां
विद्यामपात्रं विद्यामस्मानं सर्वे एव प्रज्ञाः पश्चिमायां दिशि अस्तं
जानीति भावः । इति ज्ञेयोः तत्पतिना तेन पतिना वरुणेनेत्यर्थः
अभिधस्ता दूषिता इत्यर्थः सती तस्य वरुणस्य प्रत्ययाय नाहमन्यासक्ता
इति विद्यायाय सन्ध्यायां यत् अर्कविम्बं सूर्यं किम्बं रत्नवर्णमिति
भावः तस्य कपटात् आकाशत् परितप्तं प्रज्वलितम् अथः सौम्यात्
दधातीव यदि अमती तदा मे इक्षः भस्मीभवतु, यदि नाहं तथा
तदाहं प्रकृतिस्मा भवासीति सतीत्यपरीक्षार्थं धारयतीव अत्र अत्रे चा-
नुप्रासितापद्भुतिरत्नहारः सकाशोक्तिश्चैतन्नयोरेकाग्रयातुप्रवेद्यः तदुक्तं
प्रकृतं प्रतिविध्यान्वस्थापनं स्वादपद्भुतिरिति । समाशोक्तिः सन्धैर्बल
साध्यं विद्वत्प्रियेभ्यः । अत्रहारवमारोपः प्रस्तुतेऽन्वयस्य वस्तुत इति
शः । वरुणदिग्दर्कं इत्यम् ।

अथवा, सायाङ्गसङ्गसुखलुतधियः प्रतीच्याः

श्रीत्याभ्रवाससि समुच्छसिते नितम्बात् ।

काशीकलापकुर्विन्दमणीन्द्ररूपी

कालक्रमाद्दिनपतिः पतयालुरासीत् ॥ (ठ)

तद्दिदानीं विगतवर्त्मपरित्रमः (ड) संख्यामुपास्य दृश्यं-
नीयतमो द्रष्टव्यः । स खलु भगवान् विश्वेश्वरः । इति तत्रा
कर्तुमिच्छति । नेपथ्ये । हन भो ! निजपुरं गत्वा समागतपायोऽङ्ग-
मिति क्त्वा गतोऽहैतः कथमद्यापि नाऽऽयातः ।

अः । श्रुतिमभिनीय । अहो ! महिलास्यमासीत् स्वयमेव
देवो मामाक्षिपति (ड) तदहं सत्वरमेव गच्छामि । इति
परिक्रामति श्रीवासः ।

प्रविश्यापटीक्षेत्रेण ।

श्रीवासः । भो अहैतदेव । आज्ञापयति भगवान् ।

अङ्गमितः श्रीवासगृहं गच्छन्नास्मि भवताऽपि तत्रैव
नन्तव्यमिति ।

(ठ) सानेति । सायाङ्गस्य संख्याकाण्डस्य नायकस्येति भावः सङ्गेन
वत् सुखं तेन लुप्ता विनष्टा धीर्यस्याः तथाभूनायाः प्रतीच्याः पक्षि-
माया दिग्धः शोभाभं रक्तवर्धमेवपटलमेव वासः वसनं तस्मिन् नितम्बात्
समुच्छसिते सुखसिते इति कालक्रमात् समयक्रमेण काशीकलापे मेख-
लायां वः कुर्विन्दास्यः मणीन्द्रः रत्नत्रेष्ठः तद्रूपी तत् स्वरूपः तद्-
व्याजेनेति भावः दिनपतिः सूर्यः पतयालुः पतितः आसीत् । अत्र
रूपसङ्गनायोक्तप्रपञ्चुनीनां सङ्करः । वसनतिलकं वसम् ।

(ड) विगतवर्त्मपरित्रमः अध्वहान्तिरहित इत्यर्थः ।

(ड) आक्षिपति अहङ्काराति ।

अइ । यथाऽऽज्ञापयति देवः । इति तेन सह परिक्रामन्
पुरोऽवस्योक्त्य । इदमिदं श्रीवासपुरं यावत् प्रविशामि । इति
प्रवेशं नाटयित्वा प्राचीं दिशमवस्योक्त्य । अहो ! रम्यम् ।

आज्ञादयश्चि जगज्जनानां

प्रेमासृतस्यन्दसुषीमपादः ।

सज्ञासयन् कौमुदमुज्जिहीते

चन्द्रश्च विश्वम्भरचन्द्रमास्य ॥ (ख)

ततः प्रविशति श्रीवासादिभिः सहपगम्यमानो भगवान् विश्वम्भरः ।

विश्वम्भरः । प्रत्युत्थाय । स्वागतं भोः ! स्वागतम् ?

अइ । श्रीमुखचन्द्रदर्शनैः ।

देवः । सादरमभिवन्द्याऽऽलिङ्गा च । भगवन्नत्रोपविश्य वाम् ।

अइ । यथाऽऽज्ञापयसि । इति सर्वे सुज्ञोपदेशं नाटयन्ति ।

भगवान् । अहैतं प्रति । सर्वे वयं भुक्तवन्तः पीतवन्तश्च
केवलमध्वपरिश्रान्ताः क्षुत्परिश्रान्ताश्च भवन्तस्तदलं विल
म्बेन ।

(ख) आज्ञादयश्चि । जगज्जनानां जगत्सिवादिनां लोकानाम्
असि मयनम् आज्ञादयन् तथा कौमुदं कुमुददण्डं कौ प्रथिव्यां सुदं
वर्षश्च सज्ञासयन् विश्वासयन् पर्व्वयं च अयं प्रेस एव अस्मत् तस्य सन्देन
वर्षेणेन सुषीमः शीतलः पादः किरणः चरणश्च यस्य तथाभूतः चन्द्रश्च
विश्वम्भरचन्द्रमास्य कौराङ्गदेवश्च उज्जिहीते उदेति । इन्द्रवज्राहतम् ।
अज्ञार्थज्ञेनासङ्करः तदुक्तं दर्पणे । शब्दैः स्वभावादेकार्थैः ज्ञेयोऽने-
कार्थवाचनमिति । द्वितीयपादेऽस्य अस्मत्तः तदुक्तं दर्पणे । लिट्ः
अद्वैतेश्वरीभिधाने ज्ञेय इत्यति इति तदनवोः संज्ञादिरिति बोध्यम् ।

बीजा । आतिथियोऽसि । आतिथ्येन समुपचर्यन्ता-
मेते (त) भवता ।

अहं । अलमनया चिन्त्या वयमपि भवन्त इव समाप्त-
सर्वाङ्गिका एव ।

भगवान् । सप्रभोदम् । तदिदानीं हिमकर-कर-कल-
धौत-कल-धौते श्रीवास-वासान्कण-परिसरे भगवत्सङ्गी-
त्तं नमङ्गलमङ्गीकुर्वन्तु (य) भवन्तः ।

सर्वे । सप्रभोदम् । भगवन्नुत्थीयतां स्वयमपि ।

भगवान् । एषोऽहं गच्छामि । इति सङ्गीर्त्तनस्वर्णी प्रति । सर्वे
निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति गङ्गादासः ।

गङ्गा । अहो अहैतदेवः शान्तिपुरतः समागतोऽस्तीति
श्रुतमस्ति न जाने किं भगवद्विखम्भरालये समुत्तीर्णः
श्रीवासालये वा तदस्य तस्वमवधारयामि । इति कतिचित्
पदान्वादधाति ।

नेपथ्ये । सङ्गीर्त्तनकोशाह्वलः ।

गङ्गा । आकर्ण्य । अहो ! श्रीवासाऽऽलयं समया सम-
याऽऽसादित-सकल-भक्तजन-प्रमोदी प्रेमोदीर्ण-सङ्गीर्त्तन-

(त) आतिथेयः अतिथिसेवाकृत्यः । आतिथ्येन अतिथिसेवया ।
समुपचर्यन्तं लार्त्तं सेव्यन्ताम् ।

(य) हिमकरेति हिमकरकरः चन्द्रकिरणः स एव कलधौतजलं
रजतजलं कलधौतं लौचक्रेन्दोरिति शेषः । तेन धौते आसिते चन्द्र-
किरणभाषिते रत्नार्कः श्रीवासस्य अङ्गणपरिसरे अकिरणदेये । सङ्गी-
र्त्तन्तु अह्वतिवन्तु ।

कीलाइलोऽयं (द) मया श्रूयते । तदित एवाहैतेनापि
भवितव्यं तदिह खिलैव निभासयामि । इति निभास्य ।
अहो सर्व एव कीर्त्तयन्तो भगवन्तं विश्वम्भरं नर्त्तयन्ति
मृत्यन्ति च । तदेवं मध्ये ।

दुर्वारदैत्यघटया घटिते पटीयो-

भारे स्वयम्भगवताऽपहृतेऽपि भूमिः ।

तस्मावसादमधुना विधुनोति देवी

भक्तैर्नटघटननिहुरपादघातैः ॥ (ध)

धुननिभास्य । अहो !

आनन्दः किमु मूर्त्तं एष ? परमः प्रेमैव किं देहवान् ?

अहो मूर्त्तिमती ? दयैव किमु वा भूमौ स्वरूपिण्यसौ ? ।

माधुर्यं नु शरीरि किं ? नवविधा भक्तिर्गतैकां तनुं ?

तुस्याऽऽवेशसुखीकृतो भगवता बक्रेश्वरो मृत्यति ॥ (न)

(द) श्रीवासकवं समवा श्रीवासवाटीमध्ये इत्यर्थः । समवे
आवाहितानाम् उपस्थापितानां सकलानां भक्तजनानां प्रभोदी आनन्द-
प्रदः । प्रेम्णा उदीर्यस्य उच्चरितस्य सङ्गीर्त्तनस्य कीलाइतः ।

(ध) दुर्वारेति । दुर्वाराणां दुर्जवानां दैत्यानां घटया घटनेन
घटिते जनिते भुवः पृथिव्याः पटीयोभारे अतिभारे भगवता ईश्वरेण
कल्पेन कवम् कवहृतोऽपि कवुना देवः विश्वम्भरः नटने नर्त्तने
निहुरः पादघातः परचताङ्गनं वेपं ताह्यैः भक्तैः जनैः क्व नटन्
मृत्यन्तु तस्य भारस्य अन्वहार्त्तं भारजनितं दैत्यमित्यर्थः भूमेरिति भावः
विधुनोतीत्यर्थः उद्धतं मृत्यतीति भावः । वचनतिकर्षणं इत्यन् ।

(न) आनन्द इति । परमः मूर्त्तः मूर्त्तिवान् आनन्दः किम् ?
परमः देहवान् मूर्त्तः प्रेम्णा इव किम् ? मूर्त्तिमती अहो किम् ? वा

पुनर्नेपथ्ये । उन्मूयान्मन्त्रुत्तुवो अवधनिवचकः ।

गङ्गा । निभास्व । अहो । महत् कौतुकम् ।

वक्रेश्वरे नृत्यति गौरचन्द्रो

गायत्यमन्दं करतालिकाभिः ।

कक्रेश्वरो गायति गौरचन्द्रे

नृत्यत्वसौ तुल्यसुखानुभूतिः ॥ (घ)

पुनर्नेपथ्ये । तत्रैव अवधनिः कोटाङ्गुल उन्मूयानिदम् ।

गङ्गा । चिरं निदम् । अहो भगवान् विश्वम्भर एव
नृत्ये प्रवृत्तः । तथा हि

गभीरैर्दुःकारैर्निजजनमयान् वर्द्धिष्यति

द्वुतैर्वाप्याभोभिर्भुवनमनिग्रं दुर्द्दिनयति ।

महः पूरैर्विद्युद्दलयति दिशु प्रमदय-

वसौ विश्वं विश्वम्भरजसधरो नृत्यति पुरः ॥ (फ)

भूषो खरुपिषो मूर्त्तिमती अहो इवैव किम् ? शरीरि मूर्त्तिमत्
नाधुर्म्भं तु ? नवविधा नवप्रकारा एकां तस्यं शरीरं गता प्राप्ता
एकशरीरवहोत्वर्थः भक्तिः किम् ? अयं वक्रेश्वरः तस्मान्ना भक्तः भग-
वता विश्वम्भरेण तस्यः वक्रः आवेषेण अभिनिवेशेन सुखोत्सवः यस्य
तथाभूतः सन् नृत्यति । उत्प्रेषावह्वारः । शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) वक्रेश्वरे इति । वक्रेश्वरे नृत्यति इति गौरचन्द्रः विश्वम्भरः
करतालिकाभिः अमन्दं यथा तथा गायति । गौरचन्द्रे नृत्यति इति
अहो वक्रेश्वरः तस्मान्ना सुखानुभूतिः आनन्दानुभवः यस्य तथाविधः
सन् गायति । इन्दुवन्मावृत्तम् ।

(फ) गभीरैरिति । अहो विश्वम्भरजसधरोः गौराङ्गुलैः इतः
अप्यतः विश्वं जनत् प्रमदयत्यु चर्द्धयन् नृत्यति गभीरैः नन्धोरैः दुःकारैः
निजजनमयान् भक्तजनानिदम् वर्द्धिष्यति अयूरानिव आचरयति

अपिच, दिशि विदिशि ह्यया सरोजमासां

नयनजलेन मधुनि तत्र तन्वन् ।

मधुकरनिकरं भ्रुवा च चक्र-

भ्रमिनटने जयतीह गौरचन्द्रः ॥ (ब)

अपिच, पादाघातेऽरमनगरानन्दनिखन्दहेतो-

र्वाङ्गत्वेपेरिव सुरपुरीताण्डवे पण्डितस्य ।

आशाचक्रं भ्रमयत इव आभ्यदुद्योतदण्डै-

र्जीवाञ्चक्रभ्रमचनटनं देवविश्वम्बरस्य ॥ (भ)

नदूरा मेघोदये हृष्यन्तः तथा नन्दानि तथा स्वगणान् नर्तयतीति भावः । द्रुनैर्विमलितैः वाय्वाभ्योभिः आनन्दान्शुभिः अनियं वततं सुवनं दुर्दिनवति दुर्दिनविव दर्शयतीत्यर्थः । तथा महतां प्रभासां पूरैः समूहैः दिक्षु समन्तात् विद्युत्तड्डिनं वलवयति चालवति देहप्रभाभिर्दिग्भिः विकारवतीति भावः । अत्र चाक्ररूपकमण्डारः तदुक्तम् अङ्गितो यदि चाक्रस्य रूपं चाक्रमेव तदिति । विश्वरिषीष्टम् ।

(ब) दिधीति । इह अङ्गितु प्रदेये गौरचन्द्रः दिशि विदिशि ह्यया चक्षुषा सरोजमासां पङ्कजपङ्क्तिं नयनजलेन आनन्दवाञ्छेन मधुनि तत्र चक्रभ्रमिनटने चक्राकारेण भ्रमिर्भ्रमणं यत्र तादृशे नटने नन्दे च भ्रुवा मधुकरनिकरं भ्रमरमासां तन्वन् विलारवन् जयति वर्णोत्कर्षेण वर्तते । उच्चितायावत्तम् । अपिचरूपकमण्डारः ।

(भ) पादाघातेरिति । पादाघातेः अरण्यवासिनैः अरमाणां नामानां नगरस्य धातानस्य आनन्दनिखन्दं हेतोः आरण्यस्य नानखोक्तमानस्यवत इत्यर्थः, वाङ्गत्वेपैः वाङ्गोदरुत्तमेषुपदैः सुरपुरीः स्वर्गस्य ताण्डवे नर्तने इव पण्डितस्य कुशस्य सुरलीलां नर्तयत इत्येत्यर्थः तथा आशाचक्रं भ्रमयत इव अविनिश्वम्बरस्य चेतन्यदेवस्य चक्रभ्रमचक्रवत् नटनं नर्तनं अस्तीत्यात् । अन्वयान्तरादुक्तम् ।

पुनर्निभास्य । अहो ! अनन्तरं भगवान्हेतोऽपि नर्त्तितुं
प्रविष्टः ।

श्रीवासस्त्रिभिरेव सुखरतमैः रामादिभिः सोदरैः
गायत्रेष कलं स्वयञ्च भगवान् वक्रेश्वरघोत्सुकः ।
मञ्जीराङ्गद्वारकङ्कणधरः काञ्चीकलापादिमा-
नहै तस्मिन्मानिवैष भजनानन्दो नरीन्दत्यते ॥ (म)
स्यूतोष्णीषविलाससुन्दरशिराः कर्णद्वये ताण्डवा-
न्दोलसौत्तिककुण्डलो हृदि चलञ्चामीकरस्त्रग्वरः ।
पादाद्ये चलनूपुरः पुलकितो वाष्पाभ्युधोताऽऽननी
नित्यानन्दमहाशयोऽपि महताऽऽवेशेन नृत्यत्वयम् ॥ (य)
अखरमवलोक्य । अहो ! याम-मात्रावशिष्टेयं त्रियामा ।

- (म) श्रीवास इति । एष श्रीवासः सुखरतमैः अतिसुखरैः
रामादिभिः त्रिभिरेव सोदरैः भ्रातृभिः सह कलम् अव्यक्तमधुरं
गायति । भगवान् वक्रेश्वरश्च स्वयम् उत्सुकः कौतुकवान् । एषः
मञ्जीराङ्गद्वारकङ्कणधरः नूपुराद्यलङ्कृत इत्यर्थः तथा काञ्चीकलापा-
दिमान् रथमादानधरः अर्द्धतः तनुमान् मूर्तिमान् भजनानन्द इव
नरीन्दत्यते पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति ।

(य) स्यूतोष्णीषेति । अयं नित्यानन्दमहाशयः मञ्जातुभावो-
नित्यानन्दोऽपि स्यूतस्य यिशासस्य उष्णीषस्य शिरोवेष्टनस्य विधासेन
यहश्चेन सुन्दरं शिरो यस्य ताडयः, कर्णद्वये ताण्डवेन नटनेन
आन्दोलती मोक्तिककुण्डले यस्य तद्योक्तः, हृदि वल्लवि वल्ल्या
दोलन्त्या चामीकरकजा काञ्चनपाशया वरः सुसुल्लवश्च इत्यर्थः, पादाद्ये
वले वल्लवे नूपुरे वल्ल तच्चाविधः पुलकितः सोमाश्रितः तथा वाष्पा-
भ्युभिः आनन्दान्धुभिः धीतम् आननं यस्य तच्चाविधः समु महता-
व्यायेन अभिनिवेशेन नृत्यति । घाट्टुं विप्रोद्धितं वृत्तम् ।

उचितमेव घूर्णते नयनयुगलम् । भगवत्या निद्रयाऽभि-
 भूतोऽस्मि । तदत्रैव क्षणं निद्रामि । इति निद्रां नाटयन्
 स्वप्नायते । भी विश्वेश्वर देव ! कुवासि । इति स्वप्नादित्वा पुनः
 प्रबुध्य । अहो ! किमयमालोकितो दुःस्वप्नः । इति सुहृत्तं हृदि
 भगवत्परशौ विचिन्त्य पुनर्नेपथ्याभिसुखमवलोक्य । अहो ! न
 कोऽपि दृश्यते, सर्व एव भगवत्प्रसुखाः सङ्कीर्त्तनोपरमे
 यथायथं शयनाय गतवन्त इव लक्ष्यन्ते, भवतु तदहमपि
 स्वनिलयं गच्छामि । इति कतिचित्तदानि परिक्रम्य । अहो !
 विभातैव विभावरी (र) । इति प्राचीनवलोक्य ।

उल्लङ्घ्य किञ्चिदुदयाचलवप्रधारां

प्राच्या दिशोऽम्बरतटीमवलम्बमानः ।

पादप्रसारणविधावपटुस्तथाऽपि

वालो रविः कलय कालवशादुदेति ॥ (ल)

इति कतिचित्तदानि गत्वा पुरोऽवलोक्य । अहो ! कोऽयं

(र) शोभेति । याममात्रं प्रह्वरमात्रम् अगणितं यस्याः तादृशी ।

लियात्मा रजनी । स्वप्नायते स्वप्नमनुभवति । भगवत्प्रसुखाः भगवान्
 चैतन्यचन्द्रः प्रसुखो येषां ते । स्वनिलयं स्वदहम् । विभावरी रात्रिः ।

(ल) उल्लङ्घ्येति । वाक्यः अभिनवः रविः सूर्यः उदयाचलस्य
 वप्रधारां तटप्रान्तं किञ्चित् ईवत् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य प्राच्या दिशः
 अम्बरतटीम् अन्तरीक्षदेशमवलम्बमानः आश्रयन् अतएव पादप्रसारण-
 विधौ किरणविकसनरश्म्यापारे चरन्त्यपेक्षविभागे च अपटुः अलमर्थः
 वाक्यादिति भावः तथापि कालवशात् उदेति उदयं गच्छति अथ
 वक्ष्ये । वसन्तिवर्षकं इत्यम् ।

सत्वरः किञ्चित्पिपृच्छुरिव (व) समुपैति । प्रविशतः । सम्भ्रान्तः
कचिन् ।

पुरुषः । अहो गङ्गादास ! भवद्वाद्यां देवी विश्वभारः ।

गङ्गा । सोऽहामस्मि । अहो ! मे भागधेयम् । यमवसोक्-
यितुं गच्छन्नस्मि । स एव स्वयमागतोऽस्मदाद्याम् ।

पुरुषः । अये ! एवं पृच्छामि । भवद्वाद्यामागतः
किमिति ? ।

गङ्गा । सर्वमनस्यम् । कथमेवं पृच्छसि ? ।

पुरुषः । अन्यस्मिन्नहनि प्रातः खनिलये गत्वा कृत्यं
करोति अथ न गत इति शचीदेव्या प्रेषितोऽस्मि तदन्वे-
षणाय ।

इत्युद्धौव पुनरन्यतोऽन्वेष्टुं निष्क्रान्तः ।

पुनरन्यः सम्भ्रान्तः सत्वरं प्रविश्य पुनस्तथैव पृष्ट्वा निष्क्रान्तः ।

पुनरन्यः पुनरन्यः पुनरन्यश्चेति तथा तथैव पृष्ट्वा पृष्ट्वा निष्क्रा-
न्ति ।

गङ्गा । सर्वमनस्यम् । अहो ! फलितमिव दुःखमेव ।
तत् किं करोमि । अहं तादयो यत्र तिष्ठन्ति तत्रैव यामि ।
इति कतिचित्पदान्यादधाति ।

ततः प्रविशन्ति दौर्जनस्येन विनक्तं नाटयन्तोऽहंतादयः ।

अहो ! श्रीवास ! किमेतत् ? ।

मतेऽस्माकं प्रातः स्वभवनमुपेतोऽस्ति भगवान्

गृहे श्रीवासादेः स्थित इति जनन्या मतमिदम् ।

इति भ्रान्ताः सर्वेऽप्रकृतमनसः सम्प्रति वयं

कथं विद्मोऽकस्मादयमग्रनिपातोऽद्य भविता ॥ (ग)

श्रीवा । ये ये प्रहितास्तदन्वेषणाय तेषां न कोऽपि प्रत्यावर्त्तते । (घ)

अहै । अन्विष्य यदि पश्यति तदैव प्रत्यावर्त्तिष्यते (स) ।

कोऽपि किमप्यनुसन्धानं न लब्धवान् । एतत् किं सम्भाव्यते ।

इह ग्रामे को वा स्वगयतु तमात्मप्रकटनं ?

स किं वा स्वात्मानं स्वगयितुमपीशः प्रभवतु ? ।

अपङ्कोतुं शक्यो न भवति जनैश्चण्डकिरणः

कथङ्कारं व्योम्नि स्वमपि स दिने व्यन्तरयतु ॥ (ङ)

(ग) मते इति । भगवान् गोरवन्धुः अस्माकं मते मतमनुसन्धे-
त्वर्यः प्रातः स्वभवनं गतः अस्ति, श्रीवावादेः गृहे स्थित इति ज्ञान्याः ।
श्रीवादेव्या इदं मतं मनसि स्थितमित्थर्यः । सम्प्रति इति इत्थं भ्रान्ताः
भ्रमपतिताः सर्वे अप्रकृतमनसः अप्रकृतचित्ता वयम् अकस्मात् अद्य
अयम् अग्रनिपातः वक्ष्यपातः भविता इति कथं विद्मः केन प्रकारेण
जानीमः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(घ) प्रहिताः प्रेषिताः । प्रत्यावर्त्तते प्रत्यागच्छति ।

(ङ) प्रत्यावर्त्तिष्यते प्रत्यागमिष्यते ।

(ङ) इहेति । इह अस्मिन् ग्रामे को वा जगः, आत्मप्रकटनं
अपकार्यं तं देवं स्वगयतु आश्चाद्विदुः न कोऽपि तं गोपितुं शक्नो-
तीति भावः । स वा ईशः स्वात्मानं निजस्वरूपं स्वगयितुं तिरो-
धातुं किं प्रभवतु ? नैव स गोपयितुं शक्नोतीति भावः । चण्ड-
किरणः चण्डः जनैः अपङ्कोतुम् आश्चाद्विदुः न शक्यो भवति । सः
चण्डकिरणः व्योम्नि आकाशे दिने दिवसे सन् आत्मानं कथङ्कारं केन
वा प्रकारेण व्यन्तरयतु आश्चाद्विदुः नैव आश्चाद्विदुः शक्नोतीति

कीर्त्तना । इतोऽवशोक्य । अयं महादासः समायाति
तदयं प्रष्टव्यः ।

उपहृत्य । गङ्गा । भो भो महाभागाः ! कथमाकस्मि-
कोऽयं विप्लवः । (घ)

सखे । सही ! अयमपि तदनुसन्धानधुरन्धरः (क) ।
यद्यमस्मानेव पृच्छति ।

अहं । साक्षम् ।

हे विश्वम्भरदेव ! हे गुणनिधे ! हे प्रेमवारां निधे !
हे दीनोद्धरणवतार ! भगवन् ! हे भक्तचिन्तामणे ! !
अन्वीकृत्य दृशो दिशोऽन्वतमस्वीकृत्याखिलप्राणिनां
शून्यीकृत्य मनांसि मुञ्चति भवान् केनापराधेन नः ? ॥ (ख)
सुरारिः । भो भो देव अहैत ! त्वमतिदुरवगाह-

भावः । शिखरिणीवृत्तं प्रतिवस्तूपनावह्वारः तदुक्तं दर्पणे । प्रति-
वस्तूपना सा स्थाहाक्यवोर्गन्धसाययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ।

(ख) विप्लवः अग्निटापातः ।

(क) तदिति तस्य चैतन्यस्य अनुसन्धाने धुरन्धरः अपधीः ।

(घ) हे इति । हे विश्वम्भरदेव ! हे गुणनिधे ! सर्वशुभाकर !
हे प्रेमवारांनिधे ! प्रेमसागर ! हे दीनोद्धरणवतार ! दीनजनाना-
मुद्धरणार्थम् अवतीर्थ ! हे भगवन् ! हे भक्तानां चिन्तामणे ! भवान्
अखिलप्राणिनां दृशः अक्षुंषि अन्वीकृत्य दिशः अन्वतमस्वीकृत्य नादा-
न्वकारार्थीकं विधाय मनांसि शून्यीकृत्य केन अपराधेन नः अस्मान्
मुञ्चति त्वमिति ? । अहं ह्येव विप्रीकृतं इत्यम् ।

गभीरोऽसि । कथमनिर्षयेनैवं विस्रपसि । त्वाद्दयामी-
दृशानुत्पापेनैव नितरां प्रतप्ता भविष्यति तपस्विनी (ग)
अक्षी देवी ।

श्रीवा । सत्यमाह सुरारिः । यतः ।

तन्मात्रपुत्रा वत ! सा तदेक-

चक्षुस्तदेकत्वसुखानुभूतिः ।

माताऽपि तस्मिन् गुरुदेवबुद्धि-

र्नं तं विना जीवति सा अक्ष ॥ (घ)

तदधुना तज्जीवनरक्षेव नः कर्त्तुं मुचिता । तस्माद्गी
गङ्गादास ! भवद्दक्षि तस्याः प्रत्ययोऽस्ति त्वया तथा
कथनीयं यथाऽसौ जीवनेन न वियुष्यते ।

गङ्गा । यथाऽऽज्ञापयन्ति भवन्तः । इति निष्क्रान्तः ।

गदाधरः । अक्षरक्षन् । भो नाथ ! ।

गतो यामी यामावहह ! गतवन्तो वत ! गता

अमी यामा हा धिक् ! दिनमपि गतप्रायमभवत् ।

(ग) तपस्विनी वराक्षी ।

(घ) तस्मात्तेति । तस्मात्तः पुत्रः यस्याः सा तदेकतनवेत्यर्थः
तदेकचक्षुः तस्मात्तनवना तस्मिन् एके पुत्रे सा सुखानुभूतिर्विस्वास्तादृशी
माता जननी अपि तस्मिन् गुरुः कर्त्तुं देवबुद्धिः देवताज्ञानं यस्याः
तथाविधा सा अक्षीदेवी वत ! खेदे तं विना अक्षश्च अक्षश्चमपि न
जीवति । उपजातिवत्सम् । परिकरावह्वारः तद्वत् दर्पणे । उक्ति-
विशेषश्चैः साक्षिप्रायैः परिकरौ मत इति ।

(ङ) गत इति । अक्षरक्षन् वत हा धिक् ! वत हा यामो-
ज्ञानि खेदातिव्यथोत्पन्नानि अक्षवाणि । वागः प्रहरः गतः ही वाग-

क्रमादाशापाशञ्जुटति वत हा ! सार्द्धमसुभि-
स्तथाऽपि त्वहार्त्ता न हि गतवती श्रोत्रपदवीम् ॥ (क)

इति सञ्जाति ।

यज्ञेश्वरः ।

त्वङ्गा नः किमु यास्यतीति कर्तव्यासिन्धो ! गतायां निशि
प्रेमाधिक्यपरिप्रकाशसरसां नामानुकम्पां व्यधाः ? ।
कारुण्यं तव तच्च कीदृशमहो ! भूयस्युपेक्षा च वा
कीदृक् ते वत हृत्पते ! इयमिदं हे नाथ ! लोकोत्तरम् ॥ (च)
इति सञ्जाति ।

सुरारिः । सञ्जीवम् ।

आहार्यधैर्यं क्रियते बहिर्यत्
क्षिणीति तद्वाप्यभरोऽन्तरस्यः ।

प्रहरो समावित्स्वरः । वानौ प्रहरो मनवन्तो, अनी वासाः प्रहराः
मताः, दिनमपि मतप्रावम् अभवत् । क्रतात् आशापाशः दर्शनाशा-
हपा रज्जुः तवेति शेषः असुभिः प्राणैः अस्माकमिति शेषः साहं सह
जुटति खेदं प्राप्नोति, तथापि तव वार्त्ता श्रोत्रपदवीं कर्णपथं न हि
गतवती । शिखरिणीहस्तम् ।

(क) त्वङ्गेति । हे कर्तव्यासिन्धो ! नः अस्मान् त्वङ्गा यास्यति भवा-
निति शेषः इति हेतोः गतायां निशि रज्जुणां प्रेमाधिक्यस्य प्रेमातिशयस्य
परिप्रकाशेन सर्वतः प्रकटनेन सरसां सङ्गावार्त्तां नामानुकम्पां विविधां
वास्तव्यभावं किञ्च व्यधाः कृतवान् ? हे नाथ ! हे हृत्पते ! हृदव-
प्रभो ! तव तत् कारुण्यं कीदृशं भूयसी नहती उपेक्षा अस्त
परिहारः वा कीदृक् अहो आचार्यं वत खेदे, इदं इयं तव लोको-
त्तरम् अलौकिकम् । नहि लोका ईदृशं कारुण्यं दर्शयित्वा परित्यज-
न्तीति भावः । यदहो अविनीहितं वस्तम् ।

पुनः पुनर्बद्धमपि प्रवृद्धः

सेतुं यथा सैकतमम्बुपूरः ॥ (छ)

इति फूत्तमत्त्व फूत्तमत्त्व इदम् भूमी निपतति ।

श्रीवा । तथाचोक्तम् । अतिगभीरीऽयं दुर्निवारानुराम-
तारण्यः संप्रवृत्तः (ज) । भवत्येव ।

पयःप्रपूरः स्थिर एव तावत्

करोति यावत् न हि सेतुभङ्गम् ।

भङ्गे तु सेतावतिदुर्निवारः

समस्तमाज्ञावयितुं समर्थः ॥ (झ)

भो नाथ विश्वेश्वर ! कासि कासि ।

पूर्वं स्रुतः कथमहो ! वत श्रीवितोऽहं

(छ) आह्वार्येति । यद्भिः वत् आह्वार्यधैर्यं क्रियते व्यसम्प्रते
नयेति शेषः अन्नरस्यः द्रुत्स्यः वाङ्मभरः वाङ्मातिशयः प्रवृद्धः अम्बु-
पूरः अक्षप्रवाहः पुनः पुनः पुनर्बद्धमपि सैकतं सिकतामयं सेतुं यथा
वत् धैर्यं सिद्धोति अयं नवति नवति धैर्यम् अत्रचम्बितं वते,
परम् अन्नरस्यवाङ्मातिरेको वसाम् तद् निरस्यतीति भावः । उच्य-
न्तातिष्ठत्तम् ।

(ज) अतिगभीरः अतिगभीरप्रकृतिः अयं सुरारिरिति शेषः
दुर्निवारम् अक्षुरागस्य तारण्यं पापस्यं वस्य तथाविधः संप्रवृत्तः
संजातः ।

(झ) पय इति । पयसां अज्ञानं प्रपूरः प्रवाहः यावत् सेतुभङ्गं
न हि करोति तावत् स्थिर एव, न किन्तु सेतौ भङ्गे इति अति-
दुर्निवारः अतिशयेन निवारयितुमशक्यः इत्थं समसम् आज्ञावयितुं
असैः पूरयितुं समर्थः भवतीति शेषः ।

(ञ) पूर्वविति । हे विभो ! कथो ! आह्वार्यं यत्तमं सेताविशद-

भूयोऽपि मारयसि किं वत । जीवयित्वा ? ।
दुर्लोलता तव विभो ! न मनोऽधिगम्या
नन्वीश्वरो भवति केवलबाललीलः ॥ (अ)

इति रोहितः ।

सुशान्दः ।

नालोच्यते तव मुखं नयनेन किं नो ?
नाऽऽकर्ष्यते तव वचः श्रवणेन वा किम् ? ।
हे प्राणनाथ ! भगवंस्त्वदुपेक्षितानां
कष्टेन वा किममुना हतजीवितेन ? ॥ (ट)

जगदानन्दः । सवाप्यम् ।

नास्मादृशैस्तव पदाब्जमङ्गलीनै-
र्जीवियते क्षणमपीति मनो न आसीत् ।

व्यङ्गकम् । पूर्वं सुतः अहं कथं जीवितः जीवनं प्रापितः त्वयेति शेषः,
'जीवयित्वा भूयः पुनः किं कथं मारयसि ? तव दुर्लोलता दुष्टा लीला
विसंवादी विलास इत्यर्थः न मनोऽधिगम्याः न मनोगोचराः मनसा
ज्ञातं न शक्यते इत्यर्थः । ईश्वरः केवला बालशैव लीला विलासो यस्य
तादृशः ननु खलु । वसन्ततिथकं वृत्तम् ।

(ट) नेति । हे भगवन् ! नः अस्माकं नयनेन तव मुखं किं
कथं न आलोच्यते न दृश्यते ? श्रवणेन कर्णेन वा तव वचः किं कथं
न आकर्ष्यते न श्रूयते ? त्वया उपेक्षितानां परित्वक्तानाम् अस्माकम्
अमुना कष्टेन श्लेषवस्तुतेन हतजीवितेन वा किम् ? । वसन्ततिथकं
वृत्तम् ।

(ठ) नेति हे देव ! अस्मादृशैः तव पदाब्जमङ्गलीनैः भवद्भरण-
कमलवक्त्रविरहितैः सङ्घैः क्षणमपि न जीवियते इति नः अस्माकं
मनः अशीत् हे इवित ! त्रिय ! तव मनोवशे अर्धनेऽपि द्विवान्

लज्जामहे दयित ! हे तत एव देव !

जीवाम एव दिवसांस्त्वदनोक्षणेऽपि ॥

इति मूर्च्छति ।

दानोदरः । हा प्राणनाथ ! कासि कासि ।

प्राणा ! न किं व्रजत ? मुञ्चत जायमुच्चैः

प्राणेश्वरश्चरति साम्प्रतमेक एव ।

तत्पादपङ्कजमुपेत्य भजध्वमघ्नाः !

प्रेमात्मनामहह ! माऽस्तु कुले कलङ्कः ॥ (७)

इति मूर्च्छति ।

हरिदासः । अहो ! कष्टम् ।

प्राणेश्वरेण सह चैतसहस्रा न जग्मुः

प्राणाः पुनर्भटिति नैव भवन्ति गन्तुम् ।

जीवाम एव तत एव तस्मादेव कारणात् लज्जामहे लज्जां प्राप्नुमः ।
वसन्तिलोकं वृत्तम् ।

(७) प्राणा इति । हे प्राणाः ! किं कथं न व्रजत न गच्छत,
गमनं युष्माकमुचितमेवेत्यर्थः उच्चैः महत् जायं जडतां निश्चलता-
मित्यर्थः मुञ्चत त्यजत । सम्प्रति प्राणेश्वरः युष्माकम् ईश्वर इत्यर्थः
एक एव एकाकी एव चरति तिष्ठति, हे अघ्नाः ! मूढाः ! तस्य ईश्व-
रस्य पादपङ्कजं चरणकमलमुपेत्य प्राण्य भजध्वम् उचितमेव सेवकानाम्
ईश्वरचरणसेवनमिति भावः अहह खेदस्तु वक्तव्यं प्रेमात्मनां प्रेक्षि-
काणां भक्ताभामित्यर्थः कुले कलङ्कः मा अस्तु न भवतु भक्तानां हि
प्रथमजनं कर्तव्यं तद्वद्वरथे तेषां कुलस्य कलङ्कः स्यादिति भावः ।
वसन्तिलोकं वृत्तम् ।

(७) प्राणेश्वरेणेति । प्राणाः चेत् यदि सहस्रा प्राणेश्वरेण प्राण-

धिकारकोटिकटुतामनिशं सहन्ते

सीदन्ति नैव वहतस्त्ववसाहयन्ति ॥ (ठ)

भवन्तु क्षणमवगच्छामि ।

यदि नयनयोः पन्थानं मे न याति स ईश्वरो

यदि करुणया नो दृक्पातं स महिषे ।

कुलिशकठिनानां वोऽसूनां सहस्रमपि क्षणा-

त्तृणमिव परित्यक्ष्याम्यन्नस्तदङ्घ्रिपरीषया ॥ (ण)

इति धैर्यमवष्टभ्य चिन्तां नाटयति ।

विद्यानिधिः ।

प्रेमन् ! नमोऽस्तु भवते यदकैतवेन

नीत्यद्यसे क्वचन हा ! वत किं ब्रवीमि ।

अतिना सह न जम्बुः न गनयन्तः, तदा पुनः किन्तु भ्रष्टिति गन्तुं नैव भवन्ति समर्था इति शेषः अनिशं निरन्तरं धिकारकोटिकटुतां बह्व्यो धिकारान् सहन्ते, नैव सीदन्ति नावसाहं गच्छन्ति किन्तु वहतः जीवतः अस्मानिति शेषः अवसाहयन्ति अवसाहं नयन्ति । वसन्तिलकं दत्तम् ।

(ण) यदीति । स ईश्वरः यदि मे मम नयनयोः पन्थानं न याति न तं पश्यामि यदीत्यर्थः, यदि स करुणया कृपया महिषे माहवे जने दृक्पातं नेत्रपातं नो करोतीति शेषः तदा तस्य अङ्घ्रि-परीषया तत्पादपद्मप्राप्तीच्छया कुलिशकठिनानां वज्रवत् कठोराणापि असूनां प्राणानां वः युष्माकं सहस्रमपि क्षणमिव क्षणात् अङ्गुः भ्रष्टिति परित्यक्ष्यामि । शिखरिणीदत्तम् ।

(त) प्रेमकृति । हे प्रेमन् ! भवते नमः अस्तु, त्वं प्रथमापीत्यर्थः वत् यस्मात् त्वम् अकैतवेन कैतवं विना क्वचन क्वचिदपि न सत्त्वद्यसे, अकपटं प्रेमं क्वचिदपि न दृश्यते इति भावः हा वत इति

तस्मिन्नकौतव्यत्वेऽपि सकौतवस्त्वं

नो चेत् कथं नु मम जीवनयोग एषः ? ॥ (त)

इति भूमौ पतित्वा विह्वलः सन् रोदिति ।

मुरारिः धैर्यमवष्टभ्य । हंहो महानुभावा ! विचारयत
किमेकाकिनैव प्रभुषा क्वापि गतं किं वा कश्चिदन्योऽपि
गत इति ।

अहं । अयं विचारः कथमुत्पद्यताम् ।

न गच्छन् पथि केनापि स दृष्टो गौरचन्द्रमाः ।

विद्युत्पुञ्ज इवाकस्माद् गौरविषयं गतः ॥ (घ)

मुरा । अस्म्युपायो विचारस्य ।

सर्वे । कथमिव ।

मुरा । आत्मवर्गमध्ये विचार्यताम् । कोऽत्र न वर्त्तते ।

सर्वे । सम्यगुक्तमेतेन । इति निष्ठो विचारवन्ति ।

मुरा । अहो ! मयाकलितम् । (द)

सर्वे । तत् किम् ? ।

इयं शोकातिशयव्यञ्जकम् । किं ब्रवीमि कथयामि, अकैतवकृपे सत्य-
कृपानिधौ अपि तस्मिन् देवे तं सकैतवः स्रक्पटः, कपटप्रेमवान्
व्यङ्गमिति भावः । नो चेत् यदि नेत्यर्थः तदा कथं नु मम एषः ज्यो-
नेन योगः, यदि कपटप्रेमिको नास्ति तदा तं देवं विना कथं जीवनं
धारयामीति भावः । वसन्तिलकं इत्यम् ।

(घ) नेति । स गौरचन्द्रमाः चैतन्यचन्द्रः पथि गच्छन् केनापि
जनेन न दृष्टः । विद्युत्पुञ्ज इव अकस्मात् सङ्घसा दृष्टोः नयनयोः
अकिञ्चन्यङ्गोचरं गतः ।

(द) आकलितं विचारितम् ।

मुरा । नित्यानन्दमहानुभाव आचार्यैरक्षय ।

वर्षे । कुत इदमुपबुध्यते ।

मुरा । एतावति कष्टे यद्यत्र तावदभविष्यती (ध) तदा-
ऽचैवागमिष्यताम् ।

वर्षे । किञ्चिदाशङ्क । अहो ! अस्माकं यथा तथा भवतु स
चेदेकाकी न भवति तेनेव किञ्चिदाशङ्कस्तमस्माभिः ।

अहो । अये मुकुन्द ! त्वमनया वार्त्तया मातरमाश्रा-
स्य “मातस्तं प्रति चिन्ता न कार्या नित्यानन्दाचार्य-
रत्नाभ्यां कार्यविशेषार्थे कापि देवेन गतमस्ति समागत-
प्रायोऽयम्” इति वक्तव्यम् ।

मुकु । यथाऽऽश्रापयति । इति निष्कान्तः ।

अहो । हं हो विश्वम्भरदेवप्रियाः ! किञ्चिद्वैर्यमिव जातं
चेतसः । यतस्तावर्भवेषाभियुक्ती तयोः सतोः स्वतन्त्रोऽपि
भगवान्स्वातन्त्र्या न करिष्यति । हन्त ! किमुद्देश्यं तस्य
यदर्थमिदमध्यवसितम् । (न)

तीर्थाटनञ्चेत् किमपङ्कवेन

गन्तुं समर्थाः सद्य तेन वर्षे ।

(ध) अभविष्यताम् अस्यास्तताम् ।

(न) तो आचार्यैरक्षयनित्यानन्दो । अभियुक्ती बलवन्ती । तयोः
सतोः विश्वमानवोः । स्वतन्त्रोऽपि साधीनोऽपि स्वस्वातन्त्र्यम् अस्मा-
धीनताम् । तस्य भगवतः । अध्यवसितं चेष्टितम् ।

(प) तीर्थाटनमिति । तीर्थाटनं तोर्यभक्षणं वेत्तु अभिप्रेतयति
वेत्तुः, तदा अपङ्कवेन गीपनेन किम् ? वर्षे वर्षं तेन सद्य गन्तुं

तयोर्विशेषप्रणये हितश्चे-

दृशापि तन्मन्त्रवितुश्च योग्यम् ॥ (प)

इति सर्वे कथं किमयन्तकूपणीं तिष्ठन्ति ।

नेपथ्ये । हल भोः ! कष्टम् ।

हा धिक् ! कष्टमहो ! दिनत्रयमभूतास्ताऽपि तेन मृता ?

ते जीवन्ति मृता न किं ! किमथवा दत्तात्रया मूर्च्छया ? ।

सन्त्यज्य प्रियमीश्वरं वत विधे ! दृष्ट्वा च तं तादृशं

प्रत्यावृत्तिपरः कथं तु पुरतस्तेषां भविष्याम्यहम् ? ॥ (फ)

तदिहैव स्थित्वा शरीरत्याग एव यतनीयम् ।

सर्वे । मृतिमभिनीय । अहो ! आचार्यरत्नस्यैव स्वरः

श्रूयते । वाय्वगद्गदतया सम्यङ्प्रोक्ष्य तन्निपुणमव-

धारयाम् । इति सर्वे अवधानं नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये । हल हल ! किमिति पामरेण (व) मया तत्सङ्गे
न गतम् अथवा ।

समर्थाः । तयोः आचार्यरत्नित्थानन्दयोः विशेषप्रणयस्य रक्षितं
चेदितं चेत् अत्रापि विशेषप्रणयेऽपि तत् तीर्थाटनं सन्धवितुं योग्यम् ।
अस्माकं सर्वेषां सङ्गेऽपि ताभ्यां विशेषप्रणयिभ्यां सह तीर्थभ्रमणस्य
सन्धवे कथमस्माकं परित्याग इति भावः ।

(फ) हा धिगिति । हा ! धिक् कष्टम् अहो वत ! इत्येतानि
खेदातिशयसूचकानि । दिनत्रयम् अभूत् गतमिति शेषः । तेः श्रीवा-
सादिभिः यास्ता अपि न मृता, ते किं जीवन्ति ? न मृताः किम् ?
अथवा मूर्च्छया दत्तात्रयाः किम् ? कोहं गतास्तिष्ठन्ति किम् ?
हे विधे ! तं तादृशं प्रियम् ईश्वरं सन्त्यज्य अहं प्रत्यावृत्तिपरः प्रत्या-
गतः तेषां श्रीवासादीनां पुरतः अयनः कथं तु केन वा प्रकारेण
भविष्यामि स्वास्थानि ? एतद् भविष्यतीदृशं वृत्तम् ।

(व) पामरेणम् शेष ।

शिव ! शिव ! इठः कर्तुं शक्यो न हि प्रभुणा समं
निजमभिमतं स्वेषां चित्ते प्रवर्त्तयति प्रभुः ।

प्रकटयति हि स्त्रीयं सूर्यः सप्तान्तमथौ मङ्गो
न विघटयितुं शक्नोत्येव सदाहकरं तत् ॥ (म)

सर्वे । आकर्ण्य । सत्यमेवायमाचार्यरत्नस्तथान्यामहे
भगवन्तं विमुच्य समागतोऽयम् । यतः “शिव शिव इठः
कर्तुं शक्यो न हि प्रभुणा समम्” इति निगदति । इन्त
भो ! भर्त्सितमिव दुर्दैव दव-दहन ज्वालया (म) कथम-
प्यासादितमाशासवीजम् ।

मुरा । एवं मन्त्रे नित्यानन्ददेवः सङ्गे वर्त्तते । अयं
कार्यान्तरायान्न (य) प्रेषित इव ।

अहे । किं तावदस्याच कार्यम् । न तावद्वित्ते
प्रयोजनं यदर्थमयमागमिष्यति । न मातरि च तथा
ममत्वम् । यत्तामेव शान्त्वयितुं प्रहेष्यति । न तादृग-

(म) शिवेति । शिव ! शिव ! इति स्नेहसूचकमव्ययं इठः सह-
साकारी अविभेद इत्यर्थः जनः प्रभुणा समं तन्त्रं यथा तथा कर्तुं
नहि शक्यः, प्रभुः स्वेषां स्वभक्तानां चित्ते निजम् अभिमतं प्रवर्त्त-
यति प्रकाशयति किन्तु भक्तास्तदनुकूलमाचरितुं न शक्नुवन्तीति भावः ।
हि तथाहि सूर्यः सप्तान्तमथौ सूर्यकान्तमथौ स्त्रीयं मङ्गः तेजः
प्रकटयति धारयति, एषः सूर्यकान्तस्तु सदाहकरं तत् मङ्गः विघट-
यितुम् अपमेतं न शक्नोति । इरिषीष्टत्तं न समरक्षयागः षड्भेदै-
र्इरिषी मतेति लक्षणात् ।

(न) दुर्दैवेति दुर्दैवमेव इवदहनः वनान्तः तस्य ज्वालया शिवया ।

(य) कार्यान्तराय अन्वयं कार्याय ।

आहृष्यां सीमाङ्गम् । यदस्मांज्जालवितुं प्रस्थापयिष्यति ।
तदस्ममनया विचिकित्स्वया । तत्र वेद्यि किमपरं फलं
धृतमस्ति माहृष्यां दुर्दैवविषभूदृष्टेण (र) । इति वचिन-
स्तिष्ठति ।

पुनर्नेपथ्ये । हा कष्टं ! पापम एवास्ति । यतः

पश्चात् पश्चात् कथमतुद्धतं नैव हा हन्त । दृष्टा

तादृक् रूपं कथमिव दृष्टौ हन्त ! तापैर्न दग्धे ? ।

यादृशीत्पुण्ये इति भगवता जीवितं किं न वातं ?

हा हा विन्मथर ! तव तया भावया वञ्चिनोऽस्ति ॥ (ब)

सर्वे । आकर्ण्य । नेपथ्याभिमुखं निरीक्षामहे माऽतः-

परं विलम्बप्रताम् । इति तद्दीक्षमाथास्तिष्ठति ।

ततः प्रविश्यन्वाचार्यैरज्ञः ।

आथा ।

क व क्षिण्णस्यामः कुटिलकचपायः ? क स विधिः ?

क व श्रीश्रीभारः ? क शिव ! शिव ! कौपीनमपि तत् ? व)

अथं स्थित्वा परावृत्तः ।

(र) वित्तो धने । तां मातरं, प्रहेष्यति प्रेषयिष्यते । जालवि-
तम् आशासयितम् । विचिकित्स्वया वितर्केण । दुर्दैवेति दुर्दैवमेव
विषभूदृष्टः विषदृष्टः तेन ।

(ब) पश्चादिति । हा कष्टं पश्चात् पश्चात् नैव अनुद्धतं नैव
गतं, हन्त खेदे, तादृक् रूपं दृष्टा दृष्टौ नवने कथं तापैः सन्नापैः न
दग्धे पुनरुद्वेगनेनेति भावः भगवता वाहि नष्ट इति उक्ते इति
जीवितं नयेति शेषः किं कथं न वातं न गतं ? हा हा विन्मथर !
चैतन्यदेव ! तव भावया वञ्चिः प्रतारितः अस्ति । अन्दाक्रान्तादृक् ।

(व) क्वेति । क्षिण्णश्री श्यामवेति क्षिण्णस्यामः कुटिलकच-

प्रतीतिर्द्रष्टृणां परमियमहो ! वस्तु न हि तत्
समस्तस्याधारात्मनि चिति समस्तं स्फुरति हि ॥ (घ)
सर्वे । उपसृत्य बोक्कणम् । आचार्य्य ! कथय कथय
कासौ भगवान् ।

आचा । इन्त भोः ! किमेष पामरः कथयतु ।

अहै । कथय किं वृत्तम् ।

आचा । कथं । एवमेव ।

अहै । इन्त ! कथमयं करेण पिधापनोयोऽर्थः (घ) ।
तत् स्फुटं कथय सर्वे शृण्वन्तु । इति सवाक्यमुच्चैः ।
तास्ताः कीर्त्तननृत्यक्रीतुककला हा धिक् ! समाप्तिं गता-
स्तास्ताः प्रेमविलासहासमधुरा वाचः स्तिता नो हृदि ।
सा प्रीतिः कवणा च सा शिव ! शिव ! स्मृत्येकशेषाऽभवत्
सश्यासेन तव प्रभो ! विरचितः सर्वस्वनाशो हि नः ॥ (घ)

पाशः भङ्गिमन्त्रकेशचयः क च, स विधिः विधानम् उत्सवव्यापारश्च
क, स शोषोभारः नितम्बभारः क च, राधारुधधारथे इति भावः,
शिव ! शिव ! इति खेदे, तत् कोपोनकृमि क ।

(घ) प्रतीतिरिति । द्रष्टृणां दृशकानाम् इयं प्रतीतिः, तत् हि
परं वस्तु पदार्थो न, अहो आश्चर्य्यं समस्तं यत् अखिलस्य जनतः आधा-
रात्मनि आश्रयस्वरूपे चिति ज्ञानरूपे तस्मिन् समस्तं सर्वं स्फुरति
हि सम्भवति एव । शिखरिणोऽवृत्तम् ।

(घ) पिधापनीवः आन्धादनीवः वातोऽनाभ्योरित्यपेरेकारलोपः ।

(घ) ता इति । हा धिक् ! ताः ताः अनिर्वचनीयरूपेण इति
कीर्त्तननृत्ययोः कीर्त्तककलाः उत्सवव्यापाराः समाप्तिं गताः नाशुना
वर्तन्ते इति भावः । ताः ताः प्रेम्णः विलासेन यः हासः तेन
मधुरा मनोहारिणः वाचः वचनानि नः अस्माकं हृदि स्थिताः, वा

सर्वे । आकाशं बोधं नाटयन्ति । प्रविष्टं स्वरम्
 गङ्गादावः । आचार्य ! कथय कल्याणिनो देवस्य
 कल्याणमित्येषा पृच्छति भगवन्नाता । आचार्यो वाप्यह-
 कच्छसिष्ठति ।

अहं । मन्वाद्या तां ब्रूहि ।

रामस्य विपिनवासः कृष्णस्य च माधुरं गमनम् ।

अस्य च सञ्जासविधिस्त्रितयं माटत्रयस्य सोढयम् ॥ (६)

गङ्गा । हंही ! तथाऽप्येतदनुमितमस्ति पुरैव उक्तम् ।
 किं गोप्यते भवद्भिः स खलु ज्येष्ठस्य वक्तुं शिष्याय ।
 लोकोत्तरचरितानां तुल्ये काठिन्यकारण्ये । (७)

अहं । भवत्येवमेवासौ धैर्यवतौ कथमन्यथा तादृशः
 पुत्रः । अयं स्थित्वा विन्द्यात् । भवत्येवम् ।

श्रीतिः प्रेम, सा च कल्याणं चित्तं चित्तेति ज्येष्ठे, कल्याणमेवमा करणा-
 यवना अभवत् । हे प्रभो ! तत्र कल्याणोऽप्यनुयाय नः अकार्क-
 सर्वज्ञनाथः समस्तधनकमः स्त्रियुतः कृतः हीति अवधारणार्थम-
 व्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(६) रामस्येति । रामस्य दाशरथेः विपिनवासः वनवासः,
 कृष्णस्य च माधुरं गमनं मधुरादायं प्रस्थानम् अथ चैतन्यस्य च सञ्जास-
 विधिः दृश्यदृश्यम् एतत् त्रितयं माटृणां कौशल्यावयोदायपीनां
 त्रयस्य बोधस्यं सद्भिः कर्तव्यम् ।

(७) तथा शचीदेव्या । एतत् चैतन्यस्य प्रव्रजनम् । पुरैव पूर्वमेव ।
 सः चैतन्यः ज्येष्ठस्य भातः वक्तुं प्रस्थानं कल्याणान्नमप्यहृद्यम् ।
 लोकोत्तरचरितानाम् अलौकिकवैदिकवादिनां काठिन्यकारण्ये निर्द-
 वायव्येति ।

संघासन्नच्छमः शान्ती निष्ठाशान्तिपरायणः ।

इति नामानि देवीऽयं यद्यार्थान्यधुनाऽकरोत् । (क)
अपिच, अस्मिन्नेव हि भगवति ! यद्यार्थमभवत्प्रहावाक्यम् ।
मुख्यार्थतया हि तथा जहदजहत्प्रार्थनस्यैवा नात्र ॥ (ख)
आचार्य्य ! आमुन्नतः कथय ।

आवा । हन्त ! एतदर्थमेव जीवितं मया । तद्विती
निशाऽवसाने नृत्योपरमसमय एव मत्करमात्मस्वा कति-
चित्पदानि गच्छन्ने नित्यानन्ददेवमालीञ्च “त्वमप्ये हि”
इति सङ्गे कृत्वा सुरधुनीमुत्ती र्थं चलितवान् । मयोक्तम् ।
देव ! कथय कथमेकाकिना कुत्र गम्यत इति तदनाक-
लयन् तूष्णीमेव चलन्ननुपदमावाभ्यामनुगम्यमान एव
काटो यानामानं ग्राममासाद्य केचनभारतीयतौन्द्रमुपसे-
दिवान् । तदावाभ्यामात्मगतमेव विचिन्तितम् “भगवान्

(क) सख्यासिति । अयं देवः अचुता सख्यासकत् सख्यासकरः
शमः शमगुणः यस्य तथोक्तः, शान्तः शमगुणावच्छन्तो तथा निष्ठायाम्
शान्ते या शान्तिः तत्परायणः तदेकाग्रयः इति यद्यार्थानि अर्थमनु-
गतानि नामानि नामत्रयम् अकरोत् धारैत्यर्थः ।

(ख) अस्मिन्नेव । भगवति चैतन्यदेवे । तथा मुख्यार्थतया अभि-
धेयार्थतया । अहदिति अहत्प्रार्थनस्यैवा अजहत्प्रार्थनस्यैवा
वेत्यर्थः अहत्प्रार्थनस्यैवा हि अजहत्प्रार्थनस्यैवा तदुक्तं दर्शये । अर्थसं सख्य
वाञ्छार्थे परस्मान्प्रसिद्धये । उपलब्धयेत्युक्तान् तथा अजहत्प्रार्थनेति
इत्यनेन अहत्प्रार्थनेति च । अजहत्प्रार्थनस्यैवा तु उपादानस्यैवा
तदुक्तं तत्रैव । मुख्यार्थस्यैव तत्राद्येपी वाक्यार्थेऽन्वयविवक्षये । सादात्म-
नोऽनुपादानादेवोपादानस्यैवेति इत्यनेन अजहत्प्रार्थनेत्युक्त्वा इति ।

तुर्थाऽऽश्रमं परिजिष्टुः” इति चिन्तयित्वाऽपि प्रभुतेजसा पराभूताभ्यां न किञ्चिदपि वक्तुमशक्यत । परेद्यपि “आचार्यैरत्र ! त्वयैतस्य कर्मणः पूर्वक्रिया क्रियताम्” इत्युक्तेन मया भगवानवादि तत् किं कर्मोति । तदनु गदितं भगवता मयैतत् कर्त्तव्यमिति । समनन्तरं प्रतिपत्तिमूढेन मया मूकवदनुत्तरेण रोदितुमेव प्रवृत्तम् । समनन्तरमनायत्तैव विधिवद्विहितं सकलमेव कर्म । ततो यद्दृत्तं (ग) तद्वाचा वक्तुं न शक्यते ।

सर्वे । आकर्ण्य सविषादम् । हा देव ! कथमिदमध्यवसितम् । अथवा महिवानामेव दुःखद्रुमफल-कालविलसितमिदं किमनुयोज्यन्ते प्रभुचरणाः । हन्त हन्त ! स्मरणदशारूढमपि तन्नो मनः कुन्तति कथमाचार्य ! भवता दृष्टम् । इति वैक्लव्यं (घ) नाटयन्ति ।

अहै । किं तावत्तदाश्रमसमुचितं नामाङ्गीकृतं भगवता ।

आचा । कृष्णचैतन्य इति ।

(ग) एतदर्धमेव एतच्चिन्तितमेव । सुरधुनीं गङ्गाम् । अनाकलयन् अष्टपत्न्यम् । तुर्थाश्रमं चतुर्थाश्रमं सञ्चारासमित्यर्थः । परेद्यपि परस्मिन् द्विवचने । एतस्य कर्मणः सञ्चारासस्य इत्यर्थः प्रतिपत्तिमूढेन इतिकर्त्तव्यज्ञानरहितेनेत्यर्थः मूकवत् वचनानुच्चारको मूकः तद्दृत् । अनाकलया अवगतया । दृत्तं वदितम् ।

(घ) आध्यवसितं प्रकान्तम् । अतुयुज्यन्ते तिरस्जिज्यन्ते । तत् क्षमोऽटनमित्यर्थः । कुन्तति चिन्तति क्षोभयतीत्यर्थः । वैक्लव्यं कातव्यम् ।

अद्दे । अचनन्कारम् । अद्दी ! समुचितमेवेतत् ।

लक्षणस्वरूपं चैतन्यं लक्षणचैतन्यसञ्चितः ।

अत एव महावाक्यस्यार्थो हि फलवानिह । (ङ)

केशवभारती हि श्रुतिरेव तस्याः केशवस्य भारती-
त्वात् । यथा

मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता (च) धर्मो यस्यां मदात्मक इति ।

अतः केशवभारतीप्रतिपादितं श्रुतिप्रतिपाद्यमेवेति
तत्कथयाऽऽचार्य्य ! कथय ।

किं तत्रास्ति ? किमन्यतः स भगवान् ?

आचा । ——तत्कालमेव प्रभु-

धृत्वा मस्करिभूमिकां चलितवान्

अद्दी । ——त्वान्नी किमप्युक्तवान् ? ।

आचा ।

प्रेमान्धः खलितान्ध्रिरसुसलिलैर्निर्धौतवक्षःस्थलः

स्वात्मानश्च न वेद् हन्त ! किमसौ हा हन्त ! मां वक्षति ।

(छ)

(ङ) लक्षणस्वरूपमिति । अतः असौ विश्वम्भरः लक्षणस्वरूपं चैतन्यं
ततः लक्षणचैतन्यसञ्चितः लक्षणचैतन्यसञ्चयां प्राप्त इत्यर्थः । अतएव इह
लक्षणचैतन्ये महावाक्यस्य श्रुतेः अर्थः परमात्मरूपः फलवान् हि ।

(च) केशवभारती केशवस्य लक्षणस्य भारती वाची । ईश्वरवान्य-
स्यैव श्रुतित्वादिति भावः । अवेति अथा आदौ दृष्टेः प्रागित्यर्थः
यस्यां मदात्मकः महैकपरः धर्मः उक्त इति शेषः सा श्रुतिः ब्रह्मणे
प्रोक्ता कथिता ।

(छ) किमिति । स भगवान् तत्र केशवभारतीवतीन्द्रवक्ष्ये

अइ । भवान् कथं नानुगतः ? ।

आचा । नित्यानन्दस्वकथयदिदं यामि देवस्य पश्चात्
पश्चादेनं पथि पथि परिभ्राम्य तैस्त्रैरुपायैः ।
अहैतस्त्रालयमपि नयाभ्येष याहि त्वमेतां
वार्त्तामात्तानुपहर सुखं प्रापयाहै तमुत्थान् । (ज)

अहै । धन्योऽसि नित्यानन्ददेव ! धन्योऽसि । जितं
भवता निष्कैतवसौहृदेन (अ) तदागच्छतानया वार्त्तया
भगवतीं शची माशास्य वयमपि समुचितमाचराम । इति
निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

सन्धासपरिप्लवो नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

इत्यर्थः किमस्ति ? किम् अन्यतः अन्यत्र अस्ति ? । तत्कालमेव
तदानीमेव मस्करिभूमिकां यतिवेशं धृत्वा चर्चितवान् प्रस्थितः । त्वं,
किमपि न उक्तवान् ? अतो विश्वम्भरः प्रेम्णा भगवतीत्वतिशयेन
अन्वः श्रेयान्तरप्रतीतिरहित इत्यर्थः अतएव स्वलिताङ्गुः पदे पदे
पतन्नित्यर्थः अशुसलिलैः वाप्याम्बुभिः निर्धैतं कालितं वचस्यलं यस्य
तथाविधः सन् स्वात्मानं निजस्वरूपञ्च न वेद, मां किं वक्ष्यति ?
इह नद्वयं हा इति च छेदयोतकमव्ययम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) नित्यानन्द इति । नित्यानन्दस्य इदम् अकथयत् अतोचत्
यथा देवस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य पश्चात् यामि गच्छामि, पश्चात् एषः अहं
तैः तैः उपायैः कौशलैः एनं देवं पथि पथि परिभ्राम्य भ्रामयित्वा
अहैतस्य आलयमपि नयामि प्रापयामि, त्वं याहि गच्छ, आत्तान्
दुःखितान् अहैतमुत्थान् अहैतप्रभृतीन् वार्त्तां संवादम् उपहर नव,
सुखं प्रापय सुखिनः कुरु इत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताहसम् ।

(अ) निष्कैतव सौहृदेन अकपटप्रेम्णा ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति श्रीकण्ठैतन्यः पञ्चाङ्गित्यानन्दश्च ।
श्रीकण्ठश्चै । एतां समाख्याय परात्मनिष्ठा-
मध्यासितां पूर्वतमैर्महद्भिः ।
अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं
तमी मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ (क)

इति स्वलितं नाटयति ।

नित्या । स्वगतम् । अहो ! अद्भुतम् ।

प्रेमानृतं किल तथाविधमेव किन्तु
निर्वेदखेददहनेन श्रुतत्वमेत्य ।
आवर्ष्यमानमिव गच्छति पिण्डभावं
कालेऽस्य हृदय इव व्यथनाय भावि ॥ (ख)

(क) एतामिति । अहं पूर्वतमैः अतिप्राचीनैः महद्भिः नारदा-
दिभिरित्यर्थः अध्यासिताम् अवलम्बिताम् एतां परात्मनिष्ठां परमात्म-
विषयिप्रीतिकामतामित्यर्थः समाख्याय अवलम्बय्य मुकुन्दस्य कण्ठस्य
अङ्घ्रिनिषेवया अरुणशुभ्रूषयैव दुरन्तपारं दुस्तरमित्यर्थः तमः अज्ञान-
रूपं तरिष्यामि पारविष्यामि । उपजातिष्टम् ।

(ख) प्रेमानृतमिति । अस्य प्रेमानृतं तथाविधमेव किल,
निर्वेदखेददहनेन वैराग्यरूपखेदाग्निना श्रुतत्वं कथितत्वम् एतत् प्राय-
श्च आवर्ष्यमानमिव आलोच्यमानमिव पिण्डभावं घनीभावं गच्छति, पिण्ड-
काले कालपयादित्यर्थः हृदय इव हृदयस्वभावतमिव व्यथनाय क्षीय-

तदेकाकिना मया किं क्रियते भवतु चिन्तयामि ।

इति पुनर्निश्चयः । अहो ! अद्भुतम् ।

नृत्योर्मीकः प्रकटितमहोज्ञासङ्गहारघोषः

स्नेहस्तम्भप्रभृतिविलसद्भावराजावलीकः ।

अन्तर्वेगः समजनि विभीः सोऽयमानन्दसिन्धु-

नी जानीमः परिचतिरहो ! भाविनी कौटुम्ब ॥ (ग)

अहो ! बलवता वातेन चाहितः केशरपरागपुञ्ज इव
चलत्वेघो मयाऽपि सत्त्वरेषानुगन्तुं न शक्यते । विरत-
सकलेन्द्रियवृत्तिस्तत इत एव गच्छन्वस्ति न तूद्देश्यपुरः-
सरं (घ) कापि । तथाहि

नाम भावि भवति तादृक् प्रेक्षातिशयस्य रीदयभावो बहुमूल्य इव
दुःखाकरोतीति भावः । वसन्तिवकं वृत्तम् ।

(ग) नृत्योर्मीक इति । नृत्यानि नर्तनानि अर्णयः तरङ्गा
बल तथोक्तः प्रकटितः मङ्गला अङ्गाद्येन सङ्गार एव घोषः कसरवः
बल तथाविधः, स्नेहस्तम्भप्रभृतयः सत्त्वगुणोद्देश्यजनिता इति भावः ।
विलसन्तः स्फुरन्तः भावाः धर्मा एव राजावलीः राजराजवः बल तथा-
दृशः अन्तर्वेगः समजि जनितरव इत्यर्थः घः अत्र विभीः गौराङ्गदेवस्य
आनन्दसिन्धुः समजनि वसन्तवः, अहो आश्चर्यम् अल कौटुक् परि-
चतिः भाविनी, नो जानीमः । अन्दाजान्ताइत्तम् ।

(घ) केशरेति केशरेषु किञ्चिन्नेषु किञ्चिन्तः केशरोऽस्तिवाभित्त-
प्ररः । वः परागपुञ्जः कौटुम्बरजसं अत्रः व इव एवः गौराङ्गदेवः ।
विरतेति विरता निवृत्ता सकलाभान् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्ति-
व्यापारः बल तथाभूतः । गच्छन्वस्ति गच्छतीत्यर्थः । उद्देश्यपुरः-
सरम् अभिप्रायपूर्वकम् ।

अपत्याः पत्या वा न भवति दृशोरस्य विषयः

किमुच्चं नीचं वा किमथ सखिलं वा किमु वनम् ।

प्रभिन्नोऽयं वन्धो गज इव चक्षुषेव न पुनः

पुरो वा पश्चाद्वा कक्षयति न चात्मानमपि च ॥ (ङ)

भवति हि,

आत्मारामाः किमपि दधते वृत्तिहीनेन्द्रियत्वं

प्रेमारामा अपि भगवतो रूपमात्रैकमग्नाः ।

स्वानन्दस्यो भवति यदि चेदीश्वरोऽपि क्व भेदो

आं ज्ञातम्,

निजानन्दो भवति भगवान् जीव आनन्दनिष्ठः ॥ (च)

(ङ) अपत्या इति । अपत्याः पत्याः न, पत्या वा, उच्चं नीचं वा किम् ? सखिलं वा किम् ? अथ वनं वा किम् ? एतत् सर्वमिति शेषः अस्य गौराङ्गदेवस्य दृशोः चक्षुषोः विषयः न भवति । अयं देवः प्रभिन्नः सत्तः वन्धुः गज इव चक्षति एव, दिग्विदिग्ज्ञानमूढ इति शेषः । पुरः अपतः वा, पश्चात् पूर्वं वा आत्मानमपि च न कक्षयति न पश्यति । विश्वरिषीष्टम् ।

(च) आत्मारामा इति । आत्मानि परमात्मनि रमन्ते इति तद्योक्ताः प्रेमारामाः भगवत्प्रेमनिरता जनाः किमपि वृत्तिहीनेन्द्रियत्वम् इन्द्रियव्यापारमूढत्वम् दधते धारयन्ति, अपि किन्तु भगवतः कृष्णस्य रूपमात्रे एकमग्नाः केवलनिरताः केवलं कृष्णरूपं पश्यन्तीत्यर्थः ईश्वरोऽपि कृष्णचैतन्योऽपि यदि स्वानन्दस्यः निजस्वरूप-मानन्दमेव पश्यतीत्यर्थः तदा क्व भेदः ? को विशेषः जीवमग्नौचोरिति शेषः । भगवान् ईश्वरः निजानन्दः आत्मज्ञानन्दः आनन्दोपरिस्व-रूपार्थः जीवः देही आनन्दनिष्ठः आनन्दस्य वशे तिष्ठतीत्यर्थः । एता-वानेवानयोर्भेद इति भावः । मन्दाकान्ताष्टम् ।

तदिदानीं किं करोमि । इति क्षणं स्थित्वा ।

नाहारोऽद्य दिनत्रयं न च पयः पानं किमन्याः क्रियाः

कौपीनैकपरिच्छदो निजसुखावेशैकमात्रानुगः ।

गच्छन्नेव दिनं निशामापि विभुर्नो वेत्ति किं कुर्महे

हे गौराङ्ग ! कृपानिधे ! कुरु कृपामार्त्तं मयि प्रीयताम् ॥ (छ)

क्षणं स्थित्वा । एतेन किञ्चिदाश्वस्तमपि जः भवति चेतः ।

तद् यथा

आनन्दवैवश्यमिदं महाप्रभो-

र्बभूव नः सम्प्रति जीवनौषधम् ।

विभ्रामयन् वत्सं विवेचनाक्षमं

नेष्टेऽहमहंतविभांष्ट्रहानमुम् ॥ (भ)

(छ) नाहार इति । अद्य दिनत्रयम् आहारः न, पयःपानञ्च ज्ञापनञ्च न, अन्याः क्रियाः शयनासनादयः तासां किं वक्तव्यमिति शेषः । कौपीनमेव एकः परिच्छदः वेशः यस्य तादृशः निजसुखावेशः स्वानन्दाद्युभव एव एकमात्रः अनुगः अनुचरः यस्य तथाभूतः, एष विभुः गच्छन् एव दिनं निशामापि नो वेत्ति नातुभयति, किं कर्म हे ? हे गौराङ्ग ! कृपानिधे ! कुरु कृपामय ! कृपां कुरु, प्रीयता प्रसन्नेन भूवताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एतेन वक्ष्यमाणाभिसन्धिनेत्यर्थः । आश्वस्तं मान्द्यतम् ।

(भा) आनन्देति । इदं महाप्रभोः आनन्दवैवश्यम् आनन्दाधीनत्वं सम्प्रति इदानीं नः अस्माकं जीवनौषधं प्राणधारणभेषजं बभूव इतः अहं विवेचनाक्षमं दिग्विदिग्ज्ञानयर्जितंससुं वत्सं पन्थानं विभ्रामयन् पृथ्वन् अहंतविभोः ष्ट्रहान् नेष्टे प्रापविक्षात्ति ।

चापल्यजाहोभयकष कश्चित्

कश्चिद्ग्रहयस्ततया समानः ॥ (ड)

तदिदानीं चरमावस्थ इव (ठ) भगवत आनन्दोन्मादो
जातः । तथाहि

उन्मील्य दृशो पश्यति न किमपि विषयीकरोत्येवः ।

अर्धवधिर इव किञ्चिच्छृणोति न तदर्थमुपयाति ॥ (ण)

भगवान् । पाण्डिकमलेन तेषां शिरः परामृश्य । अये ! साधु
कीर्त्तितं भवद्भिर्भगवन्नाम कृतार्थीकृतयाहम् । तज्जानीत
वृन्दावनं केन पथा गम्यते ।

मित्रा । सङ्घर्षम् । अयमवसरो मम । इति तेषां मध्या-
देकमानीय । तात । एष मार्गो वृन्दावनस्थेति कथय ।

वाचकः । अह आणवेदि भगवं (१) । इत्तुपुत्रत्य । भो

(१) यथा आज्ञापयति भगवान् ।

इत्यर्थः अकम्दं निरतिशयं यथा तथा चापल्यवत् कश्चित् जाह्वरत्
काम्यकत्, कश्चित् चापल्यजाहोभयवत् चापल्यं जाह्वरत् उभयं करो-
तीत्यर्थः, कश्चित् ग्रहयस्ततया भूताद्यादिस्ततया समानः इत्यः भूता-
द्यावेशवत् विकारं जनयतीति भावः । आनन्दजितोन्मादेन कोऽपि
इतस्ततः स्नेहं संहरति, कोऽपि निश्चयवत् तिष्ठति, कश्चन कदापि
चापल्यं कदापि वा निश्चयत्वं करोति, कश्चन महाविषयवत् व्यवहर-
तीति वक्तुं शक्यः । इन्द्रवज्राहृतम् ।

(ठ) चरमावस्थ इव परां शोठिकमिच्छ इव ।

(ण) उन्मील्येति । एषः प्रभुः दृशो चक्षुषी उन्मील्य पश्यति,
परं किमपि वस्तु न विषयीकरोति वाभिनिवेशं न पश्यतीत्यर्थः । अह-
रवध इव प्रायशः कोलेभ्यश्चक्षुषीन् इत्यर्थः किञ्चित् शृणोति पर
तदर्थं तत्र श्रुतवाचिप्राज्ञं न उपयोषिं जावधारयति ।

इति साक्षात्समस्तमन्वति । नेपथ्ये । हरिं वद हरिं वद ।
इति सम्भूय (अ) कोशाह्वयः ।

नित्या । प्रोऽवबोध्य । अये ! अद्भुतमिदम् । यद्भी
गोरक्षवाखा (ट) भगवन्तमासोक्य सकीतुकाऽऽदरभक्ति-
अहानन्दसमत्कारं हरिं वद हरिं वद । इति उच्चैर्जल्पन्ति ।

भगवान् । पूर्वाभ्यासेन हरिध्वनिं श्रुत्वा किञ्चिदानन्दसुप्तोत्थित
इव हरिध्वन्यनुसारीणीं दिशं नयनकमले ससुम्भीक्ष्यावबोध्यति ।

नित्या । निरूप्य । अहो ! उपकृतं गोरक्षलिम्बैः यद्-
भीषां हरिध्वनिमाकर्ष्यं किञ्चित्तरामानन्दनिद्रोत्थित
इवायं महामन्त्राकृष्ट इव फणिसदृशमेव यन्त्यागमशु-
सर्पति । (ठ)

भगवान् । उपरुद्ध । ब्रूत भो ! ब्रूत हरिम् । इति पुनः
पुनः प्रजल्पति ।

प्रविश्य गोरक्षकाः शिशवः परितो दख्खवत्त्वा करतानिकाभि-
र्हरिसङ्घीर्षनं कुर्वन्ति । भगवान् बभ्रुहृन्नाकर्षवन् मुहूर्तं प्रत्या-
गतो विरलति ।

नित्या । वानन्दम् ।

उन्माद आनन्दकृतो हि नाना-
चापस्यकृष्णाद्यकृद्ध्यमन्दम् ।

(अ) सम्भूय निजित्या ।

(ट) गोरक्षवाखाः गोपत्रिशवः ।

(ठ) गोरक्षलिम्बैः गोपनासकैः प्रोतः पाकोऽर्जकोपिक्व इत्य-
करः । फणिसदृशः सर्पसदृशः । अद्भुतसर्पति अद्भुतपरति ।

(उ) उन्माद इति । आनन्दकृतः आत्मानन्दकर्मिणो उन्मादः
विषमविचारविभ्रतः नाना हि विविध इव उन्मादि किञ्चिद् उन्मात्

भगवन् ! एतो मग्गो तुन्दावणस्स (१) । इति नित्थानन्दोप-
ट्टिसागं दर्शयति ।

भगवान् । सामन्दाजेषं तमेव सागमनुक्रामति ।

शिशवः । प्रणय्य निष्क्रामन्ति ।

नित्था । हन्त ! निस्तोर्णोऽस्मि । सम्पति सम्पत्स्यते मे
मनोरथः । यदनेन पथैवाहैतवाटोमासादयितुं शक्यते ।
इति तेन पथा तमनुगच्छन् कियहूरं गत्वा सपरामर्शम् । अहो !
कथमहं न परिचोये परपरिचयदशा किञ्चित्तरामिवास्व
जाताऽस्ति तत् परीत्रे (त) च निजसौभाग्यम् । इति निकट-
रूपमपात् ।

भगवान् । “एतां समास्थाय परात्मनिष्ठाम” ।

इत्यदि पुनः पाठत्वा । अहो ! सम्यग्गतं भिक्षुणा ।

“मुकुन्दसेवयेव तमस्तरिप्यामि न त्वनया परात्मनिष्ठया”
अस्या आस्थामात्रं कार्यं न त्वेषेवोद्देश्या तद्वृन्दावनं
गत्वा मुकुन्दसेवैव मानसी कर्तव्या (य) । इति आकाशे
नक्ष्यं बह्ना । अहो ! कियहूरे वृन्दावनम् ? ।

(१) भो भगवन् । एष मार्गो वृन्दावनस्य ।

(त) निस्तोर्णः निस्तारं प्राप्तः । सम्पत्स्यते सेत्स्यति । सपराम-
र्शं सवितर्कम् । परिचोये परिचितोऽस्मि प्रभृष्येति शेषः । परपरि-
चयदशा परज्ञानावस्था किञ्चित्तराम् रूपादित्यर्थः । गोपबालकानां
दृष्टौन्नेति भावः । परीत्रे पश्यामि ।

(य) भिक्षुणा सङ्ग्रासिना केशवभारतोद्यतीन्द्रेणेति भावः आद्या
परात्मनिष्ठया परात्मनिष्ठेकेनेत्यर्थः । अस्या परात्मनिष्ठ्याम् आस्थामा-

नित्या ! उपहृत्य । देव ! दिवसैकप्राण्यमस्ति वृन्दावनम् ।

भगवान् । स्वप्नजाप्यतोरनराचदयामापन्न इव सचनत्कारम् ।

कथमहो ! श्रीपादनित्यानन्दोऽसि ? । (द)

नित्या । देव ! स एवाहम् । इत्यर्होक्ते वास्यद्वकच्छक्तिरिति ।

भगवान् । श्रीपाद ! कथय कुतो भवन्तः ? ।

नित्या । देवस्य वृन्दावनजिगमिषामाश्रुत्य मयाऽपि
तद्दृष्टव्या (घ) चलता भगवत्सङ्गो गृहीतः ।

भगवान् । भद्रं भो ! भद्रम् । एहि सहैव गच्छाव इति
सानन्दं गच्छति ।

नित्या । भगवन्नितः । इति कियद्दूरं नीत्वा । भगवन् !
इतः कियद्दूरे यमुना भगवती वर्त्तते तदवगाहनं कर्त्तुं-
मुचितम् ।

भगवान् । हन्त ! यमुनाऽयं विलोकितव्या ।

नित्या । अथ किम् ?

भगवान् । इषं नाटयित्वा श्रीपाद ! कां सा ।

नित्या । इत इतः । इति कियद्दूरं नीत्वा गङ्गाराव्य ।
भगवन्नियं यमुना ।

भगवान् । सानन्दं प्रणम्य स्तोति ।

लम् आप्यहनात् । एषा एव परात्मनिष्ठा एव उद्देश्या अभिषेक-
योग्या । मानवीकर्त्तव्या उद्देश्यविषयीकर्त्तव्यत्वार्थः ।

(द) श्रीपादेति श्रीयुक्तौ पादौ चरन्तौ वक्ष्ये तत्राविधः तदुपाधि-
को वा नित्यानन्द इति विषयः ।

(घ) आश्रुत्य आकर्म्यं तद्दृष्टव्या वृन्दावनदर्शनेत्यादि ।

चिदानन्दभागोः सदा नन्दसूतोः

परमेशपात्री द्रवज्जगती ।

अघानां लवित्नी जगत्क्षेमधात्री

पवित्रीक्रियात्री वपुर्मित्रपुत्री ॥ (न)

नित्या । भगवन्भवगाह्यतामियम् ।

भगवान् । यथाहञ्चितम् । इति ज्ञानमभिनयति ।

नित्या । स्वगतम् । अहो ! निर्द्वैतोऽस्मि महामत्तवन्ध-
कुञ्जरो मन्त्रेणैव वशीकृतः । तत्परिशेषमस्य कर्मणः (प)
किमप्यस्ति तदपि सम्पादयामि । इति परितोऽवलोक्य कश्चि-
दाह्वयति ।

प्रविश्य कश्चित्पुरुषः प्रथमति ।

नित्या । जनान्त्रिकम् । अर्थे ! इदमनतिदूरे पारेगङ्ग'
भगवतोऽहैतस्य पुरम् । त्वमितस्वरितं गत्वा विज्ञापय
“नित्यानन्दः केनचिदन्येन सञ्चासिना सह निकटवर्ती
भवन्तमपेक्षते तत्स्वरताम्” । (फ)

(न) चिदानन्दभागोरिति । चिदानन्दभागोः 'ज्ञानानन्दसूर्यस्य
नन्दसूतोः श्रीकृष्णस्य सदा परमेशपात्री परमप्रेमनित्या द्रवज्ज-
गती अह्नागात्रद्रवमयीत्यर्थः अघानां पापानां लवित्नी छेदिनी जगतां
क्षेमधात्री मङ्गलजननी मित्पुत्री सूर्यतनया यमुना नः अस्माकं
वपुः शरीरं पवित्रीक्रियात् पवित्त्वं करोति । भुजङ्गप्रयातं घृत्तं भुजङ्ग-
प्रयातं चतुर्भिर्यकारैरिति तद्व्यञ्जनात् ।

(प) निर्द्वैतः निर्द्वैतिं प्रीतिं प्राप्तः । अतः सहानु भक्तः बन्धकुञ्जरः
आरक्षणजः गौराङ्गदेव इति भावः मन्त्रेण कर्मणोः । अस्मि कर्मणः
बन्धगजवशीकरस्य इत्यर्थः ।

(फ) पारेगङ्गं गङ्गायाः पारे । अपेक्षते प्रीक्षते । स्वरतां
स्वरया आनन्द इत्यर्थः ।

बुद्धः । एषोऽहं तथा करोमि । इति सत्वरं निष्क्रान्तः ।
 नित्या । खगतम् । अहो ! अथ दिनचयं जातं जल-
 स्यर्षोऽपि न आतस्तदहमपि स्नामि । इति तथा करोति ।

नेपथ्ये । आशापाशद्विगुणबलितैस्तद्गुणैरेव बद्धाः

प्राणा नो यद्विरहविधुरा हन्त ! गन्तुं न शक्नुः ।

सम्पत्तेतैरुपकृतमहो ! तन्मुखं दर्शयद्भि-

र्दिष्टे हीष्टे भवति सहसा हन्त ! वामोऽभ्यवामः ॥ (ब)

नित्या । दूरादाकर्ण्य । अहो ! आचार्य्य एवायं प्रस्तौति
 तत्सुविहितमेव विधिना अतःपरं ममातिभारो लघू-
 भूतः (भ) । भगवन्तमालोक्य । अहो ! कष्टम् ।

(ब) आयेति । यस्य गोराङ्गस्य विरहेण विच्छेदेन विधुराः
 कातराः नः अस्माकं प्राणाः आशाः तत्प्रायभिलाषा एव प्राणा रज्जवः
 ताभिः द्विगुणं दृढमित्यर्थः बलिनैः बद्धैः तस्य भगवतो गुणैः अस्मासु
 प्रकटितैर्देयादाक्षिण्यादिभिरेव बद्धाः सन्तः, हन्त ! खेदे गन्तुं न शक्नुः
 नागच्छन्नित्यर्थः । तद्विरहे गमनस्य औचित्येऽपि केवलं तद्गुणस्वरूपेन
 तत्प्राण्याशया स्थित्या इति भावः । सम्पत्ति एतैः प्राणैः यस्य भग-
 वतः सुखं दर्शयद्भिः सद्भिः उपकृतम् उपकारतः कृतः, अहो ! आचार्य्यं
 दिष्टे दैवे देवं दिष्टं भागधेयमित्यर्थः इष्टे अनुकूले सति सहसा
 वामोऽपि प्रतिकूलोऽपि व्यवामः अनुकूलः भवति हि भवत्येव हन्तीति
 हर्षस्तुवकस्यव्ययम् । पूर्वं तद्विरहे प्राणधारणं प्रतिकूलभासीत् सम्पत्ति
 तदेव तन्मुखदर्शनात् अनुकूलं जातमिति देवानुकूल्येन यामस्यावामत्व-
 मिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्धनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।
 तदुक्तं दर्शये । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च
 कारणेनेह कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेतरेषामर्थान्तरन्यासो-
 ऽप्यथा तत इति । मन्दाक्रान्ताष्टमम् ।

(भ) प्रस्तौति प्रस्तावः करोति निगदीत्यर्थः । लघूभूतः

अश्वःस्वन्दैस्त्रिमितवपुषं लज्जयाऽभ्यासहानेः

कौपीनाच्छादनमपि न निर्गाह्य निःसारिताम्बुम् ।

देवं रक्ताम्बुजदलचयैश्छाद्यमानोत्तमाङ्ग'

ज्ञानोत्तीर्णं करिवरमिव स्वर्णगौरं निरीक्षे ॥ (म)

तदाकलयामि कियान् विलम्बोऽहैतागमनस्य । इति
पुरोऽवलोकयति ।

ततः प्रविशति उत्कण्ठां नः टयन् परितोऽपरिमितपरिवारो-
ऽहैतः ।

अहैतः । पुरोऽवलोक्य । अहो ! अश्वमयं देवः ।

चूडावियोगादक्षणेन वाससा

दूरादसौ चेदनसाविवेक्ष्यते ।

तथाऽपि हिमप्रतिमेन तेजसा

लावस्यभूम्नाऽपि स एव भाति नः ॥ (य)

ह्लासनापन्नः व्याचार्यसाहाय्यमाप्रिरिति भावः ।

(म) अश्व इति । अश्वसं ज्ञानां स्वन्दैः स्त्रावैः त्रिमितवपुषम्
काशींलतदेहम् अभ्यासहानेः अभ्यासक्षयात् लज्जया अभ्यासक्षयो-
माभूदित्याशयेनेत्यर्थः सच्चरासिनो गात्रेभ्यः कौपीनादिभ्यश्च ज्ञानादि-
जलं न निष्काशयन्तीति भावः । कौपीनाच्छादनं कौपीनम् आच्छादन-
श्चापि निर्गाह्य निष्पीद्य न निःसारितानि अम्बूनि येन तथोक्तम्
अतएव रक्ताम्बुजदलानां रक्तपद्मपत्राणां चयैः छाद्यमानम् व्यात्रिब-
माचम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तादृशम् आच्छादनवसनस्य रक्तत्वादिति
भावः ज्ञानोत्तीर्णं करिवरमिव गजेन्द्रमिव स्वर्णगौरं देवं निरीक्षे
पश्यामि । मन्दाक्रान्ताहसम् उपमाउत्कारश्च ।

(य) चूडावियोगादिति । चूडावियोगात् शिखाकर्तृनात् सुखो
वा जटिलो वा स्वादयवा स्थाण्डिलाजट इति वचनात् यतीनां सुखत्वं

अहो ! पतिरभ्यम् ।

रक्ताम्बरं कनकपीतमिदं तदेव

देवस्य पश्यत वपुः सदृशीकरोति ।

गौरारुणस्य परिपक्वमहारसस्य

वैराग्यसारसङ्कारफलस्य लक्ष्मीम् ॥ (२)

इति त्वरमाण उपरुन्ध ध्यानासीलिनमयनस्य भगवतः पुरतो-
ऽवस्थाय सुक्ताकण्ठं रोदिति ।

भगवान् । सत्वरमन्त्रिणी समुन्मील्य । कथममीं अहं ता-
चार्यमहानुभावाः ? ।

नित्या । भगवन् ! एवमेतत् ।

भगवान् । गार्दं परिष्वज्य कथय कथमिहस्थोऽहं भवद्भि-
रवमतः कथं वा ममानुपदमेव भवानपि वृन्दावनमनु-
प्राप्तः । अथवा ममैवायं स्वप्नः ।

अहं । सवाक्यमात्मगतम् । अहो ! देवस्यात्र वृन्दावनप्रती-

जटिलत्वं वा शिखाजटत्वं विहितम् अथ तु कण्ठत्वावलम्बनात् शिखा-
वियोग इति भावः । अरुणेन रक्तेन वाससा आच्छादनेन विशेषणे
तृतीया असौ देवः दूरात् चेत् यदि च अनसौ इव अदेव इव ईच्छते,
तथापि तथापि हेमप्रतिमेन काञ्चनमदृशेन तेजसा लापग्यभूम्ना
प्रभाविवेषातिशयेन अपि सुक्ताफलेषु आयायास्तद्वत्त्वमिवानरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावलम्बितोच्यते इति । स एव गौरारुणस्य एव
नः अस्माकं भाति प्रतिभासते ।

(२) रक्ताम्बरमिति । देवस्य तदेव कनकपीतं काञ्चनगौरमिदं
रक्ताम्बरं वपुः गौरारुणस्य परिपक्वमहारसस्य वैराग्यमेव सारो यस्य
तादृशं यत् सङ्कारफलम् आत्मफलं तस्य लक्ष्मीं श्रियं सदृशीकरोति
अहं करोति पश्यति अत्रलोकवयूयमिति शेषः । यसन्ततिशक्तः प्रसन्नः ।

तिरेव जाताऽस्ति प्रकाशं देव ! नायं ते स्वप्नः । अपि तु स
एवाहं पामरः (ख) । इति स्खलितं नाटयति ।

देवः । वाङ्मनालिङ्गोत्पापयन् सवाक्यम् । भवतु भो
अद्वैत ! त्वमेव हृन्दावनं त्वय्यनवरतं भगवत्पादकमल-
संयोगात् । तत् कथय कुत्साऽऽगतोऽस्मि ।

अद्वै । इयं भगवती भागीरथी इदमिदं पारे (व)
मदीयं पुरम् ।

भगवान् । वहिर्दृष्टिं नाटयित्वा । श्रीपाद ! भवता यमु-
नेयमित्यभाषि । (श)

नित्या । अस्यां यमुना वर्त्तते न देव एव जानातु ।

भगवान् । श्रीपादस्य नाट्ये नैव नाटितोऽस्मि । (घ)

अद्वै । आशापाशेत्वादि यच्छब्दे तच्छब्दे च तच्छब्दं दत्त्वा
पुनः पठति । (स)

नित्या । भो अद्वैत ! अस्य दण्डयद्दयावधि ममैव
दण्डो जातः । दिनद्वयमाहारविरहात् । देवस्य तु

(ख) अत्र प्रदेशे । पामरः मूर्खः ।

(व) इदं पारे वस्याः पारे ।

(श) वहिर्दृष्टिं वाङ्मोन्द्रियव्यापारम् । कभाषि उक्त्वा ।

(घ) नाट्येन कभिनयेन नाटितः कभिनीतः । यथा कश्चित्
तिथ्यं नर्त्तयति तद्वत् मां नित्यानन्दो नाटितवानिति भावः ।

(स) यच्छब्दे तच्छब्दे इति आशापाशेति तद्गुणैरिति तद्गुणै-
रिति बहिरङ्गविधुरा इति तद्वहिरङ्गविधुरा इति तन्मुखमिति तन्मुख-
कभिति ।

स्नानन्दभोगिनेव त्वसिस्तदलमत्र कथाप्रसङ्गतुङ्गिन्ना । (ह)

अहै । परिजनकरान् प्रत्यपकौपीनाच्छादने (घ) आनीय पुन-
भगवन् स्नापयित्वा पाहयति सकदणम् ।

देवोचितञ्च परिधापितमस्ति पूर्वं ।

भिन्नूचितञ्च वसनं परिधापयामि ।

लक्ष्मीः समा तव समञ्च मुखप्रसादो

हा हन्त ! नो नयनयोर्विषमं तदेतत् ॥ (क)

तदिदमनतिदूरमेव मे भवनं तदलङ्कृतुमर्हन्ति भग-
वत्पराः ।

भगवान् । एतदर्थमेव श्रीपादेनाहं (ख) प्रतारितो-
ऽस्मि ।

अहै । भगवान् कस्यापि प्रतार्यो न भवति किन्तु ।

तद्यद्यह्यावधि सप्तपञ्चाशत्पर्यन्तम् । कथाप्रसङ्गतुङ्गिन्ना
कथाप्रसङ्गानां विस्तारेण ।

(घ) प्रत्यपकौपीनाच्छादने अभिनये कौपीनोत्तरीये ।

(क) देवोचितमिति । पूर्वं देवस्य उचितं वसनमिति शेषः परि-
धापितम् अस्ति, साम्प्रतं भिन्नूचितञ्च वसनं कौपीनाच्छादनमित्यर्थः
परिधापयामि । हे भगवन्निज्जाध्याहार्यं तव लक्ष्मीः श्रीः समा,
मुखप्रसादः समञ्च उत्तमवसने यादृशी श्रीमुखप्रसादश्च कौपीनाच्छाद-
नेऽपि तादृशोवेति भावः । हा हन्त ! इति खेदसूचकमव्ययं तदेतत्
पूर्वतनभिदानोक्तञ्च परिच्छेदवैषम्यमित्यर्थः नः आश्वासकं नयनयोः
विषमं विशङ्कं कष्टकरमित्यर्थः । वसन्ततिवचनं वृत्तम् ।

(ख) एतदर्थमेव तव भवनमभनार्थमेव । श्रीपादेन निज्जावन्नेन ।

दृशोऽपि स्यात् प्रकृतिविधुरः स्त्रीयया माययैव
 स्वच्छन्दोऽपि स्फटिकमणिवत् सन्निकृष्टेन योगात् ।
 इत्थं केचिद्वयमिह किल ब्रूमहे बालखेला-
 प्रायं लीलाविलासितमहो ! सर्वमीशस्य सत्त्वम् ॥ (ग)
 उभयद्यैवैन प्रतार्योऽसि । अस्मि च नैष दोषः श्री-
 पादत्वात् । त्रियं पातीति श्रीपः कृष्णः तमाददातीति
 तथैवानेन कृतं तदग्रे भवन्तु (घ) भगवन्तः । अथ प्राध-
 मिकी भिक्षा ममैवालये भवतु भगवतः ।

भगवान् । यथा रुचितं भवते । तदादिश पन्थानम् ।

अहै । इत इतः । इति नावमारोपयति ।

नित्या । अपवार्यं । भो अहैत ! नवहोपे कश्चित्
 प्रहितोऽस्ति ।

अहै । अथ किम् । सर्वे समागतप्राया एव ।

(ग) ईश इति । स्वच्छन्दोऽपि स्वायत्तोऽपि ईशः देवरः सन्निकृष्टेन सन्निकृष्टेन केनचित् वस्तुनेति शेषः योगात् स्फटिकमणिवत् स्फटिकोपल इव स्त्रीययैव मायया प्रकृतिविधुरः विभिन्नप्रकृतिरित्यर्थः स्यात् यथा स्फटिकं वस्तुन्तररागसंक्रमणात् अन्यदिव वस्तु प्रतिभाति तथा मायायोगात् देवरोऽपि अन्य इव प्रतिभासते इति भावः । इह अस्मिन् जगति केचित् वयम् इत्यम् एवमाहारम् ईशस्य सत्त्वं वधार्थं बालखेलाप्रायं बाल्यलीलात्वरूपं लीलाविलासितं विलास-चेष्टितं ब्रूमहे कथयामः किल अहो ! आश्चर्यम् । मन्दाक्रान्ताष्टसम् ।

(घ) उभयथा द्विप्रकारेण देवरत्नेन श्रीपादकर्तृकेन अत्मानवनेन चेत्यर्थः । श्रीपादत्वात् श्रीपं उच्यतेपतिम् आददातीति स्वान्तोऽनु-रूपपाचरणादिति भावः । भवन्तु गच्छन्तु ।

भगवान् । भी शङ्कते ! अपूर्वं (ङ) नी भवद्भव-
गमनम् ।

शङ्क । श्रीवासस्यैव क्व मे तादृशं सौभाग्यं यस्य भवने
प्रतिदिनमेव देवितं (च) देवेन ।

निष्ठा । भी शङ्कते ! अतःपरं महीयसी लोकवात्रा
भाविनी स्वयं प्रकाशिनी हि भगवद्वाक्ता तत्रापि भगवतो
मधुरागमनं प्रथितमस्ति । सम्प्रति त्वद्भवनसुभगभावुक-
भावुके भगवति सर्व एवाऽऽवालङ्घ्यतकृणाः कक्षापारा-
वारमधुनेवामुभवलोकयितुं (ङ) समागमिष्यन्ति लोकाः ।
तद्यावत् तेषां तथा प्रचारेण न भूयते तावदलक्षिता एव
भवद्भवनं प्रविशाम् ।

शङ्क । एवमेव । इति कतिचित्पदानि परिक्रम्य । भी देव !
इदमिदंमस्मद्भवनं तावत् प्रविश । इति सर्वे प्रवेशं नाटयन्ति ।
नेपथ्ये । विश्वम्भरः स भगवान् जननीं प्रतार्य ;
धृत्वा यतैरनुकृतिं मधुरां विद्यासुः ।
व्याजेन शान्तिपुरमागमितः स निष्ठा-
वन्दे न भोक्तव्यं भोक्तव्येच्छयाय ॥ (ङ)

(ङ) अपूर्वं प्रथममित्यर्थः ।

(च) देवितं क्रीडितम् ।

(ङ) महीयसी शक्तिमङ्गली, लोकवात्रा जनता वङ्गलोकसमा-
नक इत्यर्थः । प्रथितं स्थावकम् । त्वद्भवनेति तत्र भवने सुभगभावुकः
शक्तिप्रेयान् भावुकः सकृन्मन्त्रय तस्मिन् भगवति श्रीचैतन्ये । कक्षा-
पारावारं कक्षाविन्धुम् ।

(ञ) विश्वम्भर इति । स भगवान् विश्वम्भरः जननीं प्रतार्य
शकोदेवीं प्रतार्य वचनित्वा जनसुखाय इत्यर्थः यतैः सकृन्मन्त्रयः

नित्या । आकाशं निरूप्य च । अद्वैत ! श्रुतं दृश्यताञ्च
तदिहत्या एवैते सपद्येव परःसहस्रा (भ्र) बभूवुः । कियता
विलम्बेन लक्षसङ्ख्या भविष्यन्ति । तदिह द्वारि दौवारिके-
र्भूयताम् ।

अद्वै । प्रतिद्वारि दौवारिकाद्विद्योऽप्य देवमयतः कत्वा नित्या-
नन्देन सह प्रवेशं नाटयन् निष्कान्तः ।

ततः प्रविशन्ति भगवद्दर्शनोत्कण्ठिताः पुरुषाः ।

केचित् । नवद्वीपे यादृक् समजनि दृशोर्नः पदमसौ

तदन्याकारत्वं यदपि मनसः क्षीभजनकम् ।

तथाप्युत्कण्ठा नः शिव ! शिव ! महत्येव वल्लते

ज्ञानाहार्यं वस्तु प्रकृतिविकृतिभ्यां समरसम् ॥ (अ)

अनुकृतं सादृश्यं दृत्वा यतिर्भूत्वेत्यर्थः मधुरां यियासुः गन्तुमिच्छुः ।
•यः नित्यानन्देन व्याजेन लब्धेन शान्तिपुरम् आगमितः प्रापितः, भो
जनाः भो जनाः । ईश्वर्याय दर्शनाय चकृत चकृत गच्छत गच्छत ।
यस्यनित्यकं दृष्टम् ।

(भ्र) दृष्ट्या एतत्शान्तिपुरवाधिन इत्यर्थः सपद्येव भ्रष्टित्वेव
परः सहस्राः सहस्राधिकाः ।

(अ) नवद्वीपे इति । असौ विश्वम्भरः नवद्वीपे नः आकाशं यादृक्
दृशोः नवनयोः यदं समजनि जातः यादृशो दृष्टोऽस्माभिरिति भावः,
यदपि यद्यपि तदन्याकारत्वं अस्तु तद्विज्ञाकारत्वं यतिरूपत्वमित्यर्थः
मनसः अज्ञाकमिति शेषः क्षीभजनकं दुःखदायकम् अज्ञानानादिति
भावः । तथापि नः आकाशं महती एव उत्कण्ठा तद्विज्ञानागमिति
शेषः । वल्लते प्रवलीभवति, शिव शिवेति खेदजनकमव्ययम् । इति तथाहि
आकाशं वस्तु जादृक्नुमव्ययं दुर्लभमित्यर्थः वस्तु प्रकृतिविकृतिभ्यां
समरसं दृष्टव्यमाकाशदीपं दुर्लभं वस्तु स्वभावस्थितं यद्वत् समोरं
अवति, विकृतौ स्थितमपि तथेत्यर्थः । शिवरिपीदृष्टम् ।

तद्धुना जामीम क्व भगवान् । इति परितः परिक्रामन्ति । अन्यस्यां दिशि ।

अन्ये ।

पूर्वाश्रमे मधुरिमप्रथिमा य आसी-
दस्येश्वरस्य स दृशोरतिथिर्न नोऽभूत् ।

अद्यापि चेन्न स विलोक्यते एव तन्नो

धिग् ! जन्म धिग्वपुरहो ! धिगसून् ! धिगच्चि ! ॥ (ट)

अपरे । हस्त ! भो ! आगच्छतागच्छत । भगवानहैत-
पुरं प्रविष्ट इति श्रुतं तत्तत्रैव प्रविशाम । इति शोत्कण्ठ-
मुपसृत्य । अहो ! अमी दौवारिकाः सर्वानेव निवारयन्ति ।
भद्रममौ एवानुनेया दातव्यञ्च किञ्चिदेतेभ्यः । इति निरुद-
मुपसर्पन्ति ।

ततः प्रविशन्ति वेत्तपाण्डयो द्वारोपान्निविष्टा दौवारिकाः ।

दौवा । अरे पुरुषाः ! अथं विलम्बन्तां यावत्तुरीयान्त्रम-
परिग्रहः (ठ) कृतो भगवता तावदनाहारेणैव स्थीयते ।

(ट) पूर्वाश्रमे इति । पूर्वाश्रमे गार्हस्थ्ये अस्य ईश्वरस्य यः मधु-
रिमप्रथिमा माधुर्यं विज्ञातः आसीत् सः अस्माकं दृशोरतिथिः नो
अभूत् न, अपितु अभूदेव अस्माभिः सः प्रत्यक्षोक्त इति भावः चेत्
यदि अद्यापि स मधुरिमप्रथिमा नैव विलोक्यते दृश्यते अस्माभिरिति
शेषः तत् तदा नः अस्माकं जन्म धिक् षुः शरीरं धिक् असून्
प्राप्तान् धिक् अच्चि नेत्तञ्च धिक् अहो ! इति खेदकृतकमव्ययम् ।
वसन्ततिथिकं दृश्यम् ।

(ठ) तुरीयान्त्रमपरिग्रह इति । तुरीयस्य चतुर्थस्य आश्रमस्य
सप्तम्याश्रमस्योत्तरार्धः ब्रह्मचारी ऋषी वानप्रस्थो भिक्षुचतुष्टये आश्रमो-
ऽस्तीत्यमरः । परिग्रहः ग्रहणं दृश्यग्रहणमित्यर्थः ।

अथैव भिक्षा भविष्यति । तदधुना कीर्त्ताहलो न काश्यः ।

उपविश्य स्वीयतां भिक्षोत्तरं भगवानवलोकनीयः ।

नेपथ्ये । भगवद्विषय इतः ।

दौषा । निरूपयामि । इति समुच्छ्रितं (ङ) स्वल्कारश्च
उद्ग्रीयकमान्कोष्य च । अथे ! कृतभिन्न एव भगवान् । यद्यम्

श्रीखण्डपदपरिक्लिप्ततनुर्नवीन-

शीषास्वरो धवलमाख्यविराजिवन्त्राः ।

हिमद्युतिविजयते हिमसाख्यराग-

गङ्गाप्रशाहरुचिभागिव रत्नमानः ॥ (ङ)

तदेते समुत्कण्ठिताः कथम् इच्छन्ति । इति पुनर्नि-
भान्य । अहो ! माधु समाहितमद्वैतदेवेन यदनेनायमुच्च-
तरामुपकारिकानध्यारोपितो भगवान् । तदधुना सर्वे
सुखं दृश्यन्ति स्वनाम च यथायंजनगोपकारिकया-
ऽकारि (ण) । पुरुषाः सर्वे भोजकण्ठं हरिं वदेति सम्भूय
निगदन्ति ।

(ङ) समुच्छ्रितं सम्यक् उद्धतम् ।

(ढ) श्रीखण्डेति । श्रीखण्डपद्वेन चन्द्र रसेन परिविन्ना क्वतु-
विन्ना वर्द्धिता इत्यर्थः तनु शरीरं यस्य तथोक्तं, नवीनं नूतनं शोषं
रक्तम् अन्नं वसनं यस्य तथाविधः । भवनेन माख्येन विराजि शोभ-
मानं वक्त्रः वसुस्थलं यस्य तद्वयः तथा हिमद्युतिः काञ्चनप्रभः अतएव
हिमेन साख्यरागेण सम्भ्याकाशजनितश्चै हित्येन गङ्गाप्रशाहेष च या
रुचिः दीप्तिः तां भजते इति तथाविधः रत्नसानुरिव रत्नमयः पर्व-
तैकदेव इव विजयते विराजते इत्यर्थः । उपम-उद्धारः । वसन्तिरुचकं
उद्धतम् ।

(ण) समाहितं सम्प्राप्तं कृतभिन्नं । उपकारिकां प्रदमयन्

ततः प्रविशति वचानिर्द्दोषकारिकातलोपनि.टो भगवानहैतादृशश्च ।

अहै । केयं लीला व्यरचि भवता योऽयमहैतभाजा-

मत्यन्तेष्टस्तमष्टत भवानाश्रमं यत्तुरीयम् ।

भगवान् विहस्य,

भो अहैत ! स्मर किमु वयं हन्त ! नाहैतभाजो

भेदस्तस्मिंस्त्वयि च यदियान् रूपतो लिङ्गतश्च ॥ (त)

अहै । वागीश्वरेण किमुचितं वचनानुवचनम् । (थ)

भगवान् । तत्ततोऽवधारयन्तु ।

विना सर्वत्यागं भवति भजनं न ह्यसुपते-

रितित्यागोऽस्माभिः कृत इह किमहैत ! कथया ।

अयं दण्डो भूयान् प्रबलतरसो मानसपयो-

रितीवाहं दण्डग्रहणमविशेषादकरवम् ॥ (द)

पम् । यथार्थमिति प्रभुर्दर्शनदानेनोपकारकरणादिति भावः ।

(त) केयमिति । भवता का इयं लीला व्यरचि विरचिता अत्र-
लम्बितेत्यर्थः यत् यः अयम् अहैतभाजाम् अहैतवादिनाम् एतेष्वर-
वादिनामित्यर्थः अत्यन्तेष्टः अत्यभिमतः, भवान् तं तुरीयं चतुर्थम्
सम्भासाश्रमम् अष्टत अत्रलम्बितयान् ? । भो अहैत ! स्मर वयं किमु
न अहैतभाजः, यत् यतः तस्मिन् अहैते परब्रह्मणीत्यर्थः त्वयि च
रूपतः लिङ्गतश्च इवान् एतावान् भेदः विशेषः, तदहैतम् अरूपम्
अलिङ्गत्वं त्वं रूपवान् सलिङ्गश्चेति भेद इति भावः । तस्मात् वयम्
आश्रमेषवात् तव सख्येन अहैतभाज एवेति फलितम् । मन्दाक्रान्ता-
इत्यम् । स्नेहावधारः ।

(थ) वागीश्वरेण वाक्पतिना श्वरेणेत्यर्थः वचनानुवचनं भक्ति-
क्रमेण प्रतिवचनमित्यर्थः ।

(द) विनेति । सर्वत्यागं विना असुपते; प्राश्रपते; श्वरस्येत्यर्थः ।

अहं । सर्वमिदं प्रतारणमेव क्विन्तु “सत्र्यासक्तच्छमः
शान्तो निष्ठाशान्तिपरायण” इत्यादि नाम्नां निरुक्त्य-
र्थमेवैतत् । (ध)

दौत्रा । पुरतः सर्वाण्यलोक्य । अहो ! आश्चर्यम् ।

एतावत्त्वपि दुर्गमे जनघटासङ्घट्टनोच्चावचे

सर्वैरेव यथासुखं प्रभुरसौ पारेपराङ्घ्रिभिः ।

अव्यग्रैरवकाशलम्बनसुखावस्थानमुख्यैर्यथा-

कामं लब्धतदीयपूर्णकरुणादृक्पातमुद्दीक्ष्यते ॥ (न)

न हीदमसंवादि (प) । यतः

भजनम् आरधनं नहि भवति, इति हेतोः अस्माभिः त्यागः सर्वेश-
मिति शेषः कतः, हे अहं ! इह अस्मिन् विषये कथया अन्यथा
इति शेषः किम् ? अयं दण्डः सन्ध्यासदण्डः भानसपथोः चित्तरूपस्य
कङ्कस्य भूयान् अतिमहान् प्रयत्नतरसः दमयितेत्यर्थः इतीव हेतोः
अहम् अविशेषात् सम्यगित्यर्थः दण्डप्रकृतम् अकरवम् । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(१) प्रतारणं प्रवृत्तम् अस्मत्त्यागलक्षणमिति यावत् । निरु-
क्तार्थं साफल्यार्थमित्यर्थः । एतत् सन्ध्यासप्रकृतमित्यर्थः ।

(न) एतावतीति । एतावति एतादृशे दुर्गमे निविष्टे इत्यर्थः
जनघटानां जनसमूहानां सङ्घट्टनं सम्बलनं तस्य उच्चावचे नानाविधत्वे
इत्यर्थः भावप्रधानोऽत्र निर्देशः उच्चावचं नैकविधमित्यमरः । पारे
पराङ्घ्रिं परार्द्धं स्थातोतैरित्यर्थः सर्वैरेव ऋभिः अवकाशलम्बनेन अव-
सरमास्था यत् सुखावस्थानं तेन सुखाः तैः अतएव अव्यग्रैः सङ्घिः
वधाकामं यथासुखं लब्धः प्राप्तः तदीयः ऐश्वरीय इत्यर्थः पूर्णः करुणा-
दृक्पातः यस्मिन् तद् यथा तथा असौ प्रभुः उद्दीक्ष्यते अहं दृश्यते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) नहीति इदं दर्शनं नहि असंवादि नैव विफलमित्यर्थः ।

उत्तीर्णोऽद्य भवाब्धिरद्य पिहितं द्वारं यमस्यापि च
 प्राप्तं मानुषजन्मलम्बनफलं तप्तञ्च सर्वं तपः ।
 यद्देवः करुणाकटाक्षसरभोऽदर्शीति सर्वैरहो !
 प्रत्येकं प्रथयद्भिरात्मसुभगीभावः समुद्भूयते ॥ (फ)

नेपथ्ये परितः बोलाह्वयः ।

पुरुषा । अहो ! अमी भगवज्जन्मस्थलीनिवासिनः (ब)
 सर्वे समागच्छन्ति तद्दधुना महता सम्मर्देन भवितव्यं
 वयमित इदानीमपसराम । इति सर्वं निष्क्रामन्ति ।

ततः प्रविशन्ति सर्वे नवद्वीपवासिनः ।

ते ।

अद्याऽऽन्व्यं गतमेव नो नवनदीरथ्य प्रचत्रा दिग्मः
 शुष्काश्वाद्य जिजीविषात्रततयः प्रोन्मोलयन्त्यङ्गरान् ।
 नष्टेऽन्तःकरणी च केनचिद्दहो ! चैतन्यनप्याहितं
 येनास्माकमहो ! वताद्य भविता चैतन्यचन्द्रोदयः ॥ भ)

(फ) उत्तीर्णो इति । अद्य भवाब्धिः संसारसागरः उत्तीर्णः,
 अद्य यमस्य द्वारमपि पिहितम् आच्छादितम् अद्य मानुषजन्मलम्बन-
 फलं प्राप्तम् अद्य सर्वं तपः तप्तं चरितञ्च यत् यतः करुणाकटाक्षे
 सरभः कृपादृष्टिप्रद इत्यर्थः देवः अदर्शी दृष्टः अस्माभिरिति प्रथयद्भिः
 प्रकाशयद्भिः वदद्भिः इत्यर्थः सर्वैः एतैः जनैः प्रत्येकम् आत्मनः सुभगी-
 भावः सौभाग्यं समुद्भूयते सम्यक्कीर्त्यते अहो आश्चर्यम् । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृत्तम् ।

(ब) भगवज्जन्मस्थलीनिवासिनः नवद्वीपवासिनः ।

(भ) अद्योति । अद्य नः अस्माकं नवनदीः आन्व्यम् अन्वयं
 नतमेव निवृत्तमेव, चैतन्यं दिवा वदन्त्या जगताः, अद्य तु तत्प्रकाशः

इति लोकाग्रहणमुपसर्पन्ति ।

अद्दे । आलोकर ।

अग्रे निधाय भगवज्जननीं समीयुः

श्रीवासपण्डितमुखाः सुहृदस्त एते ।

अन्ये च बालतरुणस्थविराः किमन्य-

द्देशः स एष उदपादि स एष कालः ॥ (म)

भगवान् । सत्वरमवनारं नाटवति ।

दौवारिकाः । सादरं प्रवेशयन्ति ।

भगवान् । मातरं प्रणमति ।

माता । सभयभक्तिवात्सल्यपरितोष शश्वलितान्मुपलक्ष्यगद्गदं संस्कृतेन ।

तदन्वत्वं विन्दमिति भावः । अद्य दिशः प्रसङ्गाः, चैतन्यं विना
न्यस्माकं दिशः मलिना जाताः, अद्य तु तत्प्रसङ्गत्वमिति भावः ।
अद्य शुष्काः चैतन्यं विनेति शेषः जिजीविषाम्रततयः जीवनेच्छा-
लताः, अस्माकमिति शेषः अङ्कुरान् प्ररोहान् पोन्नीलवन्ति उत्पाद-
यन्ति, अद्य नष्टे अन्नःकरणे केचित् जनेन चैतन्यम् अपि आहितम्
अर्पितं चैतन्यं विना अवेतना वयं पुनः सवेतनाः कृता इति भावः ।
येन अद्य अस्माकं चैतन्यवन्द्यस्य उदयः प्रकाशः भविता अस्माभिश्चैतन्य-
देवो द्रष्टव्य इत्यर्थः अज्ञोदयं वत वेति अव्ययं हृषंसूचकं बोध्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(म) अद्ये इति । श्रीवासपण्डितमुखाः श्रीवासपण्डितमुखाः श्रीवासपण्डितमुखाः
ते एते सुहृदः, अन्ये च बालतरुणस्थविराः शिशुसुवकष्टदाः भगवतो
जननीं शचीदेवीम् अद्ये निधाय कृत्वा समीयुः समाजन्तुः अन्यत्
किं वक्तव्यं स एष देशः नयद्वीपप्रदेश इत्यर्थः स एष कालश्च उदपादि
उत्पन्नः यत्र देशे यत्र समये च भगवदधिष्ठानमासीदिति भावः ।
वसन्ततिष्ठकं वृक्षम् ।

वैराग्यमेव भव किं ? किमु वागुभूतिः ?
भक्तिर्नु वा ? किमु रसः परमस्तनूधत् ?
तात ! स्तनन्ययतयैव भवन्तमीदृ
स्त्व्याऽधुनाऽपि न कदाऽपि पुनस्त्यजामि ॥ (य)

इति बोलाष्टमाचिक्रति ।

श्रीचै ।

भगवति जगन्मात ! माऽतः परं फलमुत्तमं
किमपि फलितुं वास्तव्याख्या लता भवति च मा ।
भवति भवती विश्वस्यैवानुपाधिसुवत्सले-
त्वद्य भगवता नूनं चक्रे चमापि शरीरिणी ॥ (र)

इति पुनः पठति ।

माता । पुनराचिक्रम प्रथमति ।

अहं । तामुखाय स्वदमनःपुरे प्रवेशयन्निष्कान्तः ।

(य) वैराग्यमिति । हे तात ! त्वम् तनूधत् मूर्त्तिमत् वैराग्यं
वीतरागत्वं भव किम् भव वा, किमु अथवा तनूधत् मूर्त्तिमती कतु-
भूतः सजाधिः भव, भक्तिः तु वा किंवा भव, किमु किंवा परमः
मङ्गलं तनूधत् मूर्त्तिमान् रसः प्रेमापरनामा कश्चन ऐशभावः भव,
यः कोऽपि भव वेति वस्तुकार्यः, अहं भवन्तं स्तनन्ययतयैव स्तान्य-
पादितयैव ईदृशे पश्यामि त्वं नम स्तान्यपात्री शिशुरिति मन्वे इति
भावः अधुना इदानीं स्वयः त्वमिति शेषः, अतःपरं कदापि पुनः न
त्वामपि त्वामिति शेषः । वदन्तिसकं वदन् ।

(र) भगवतीति । हे भगवति ! जगन्मातः ! वास्तव्याख्या
लता चतःपरम् अस्मात् उलाचिक्रनादिव्यापारार्थिति भावः
उत्तमं फलं किमपि फलितुं जनयितुं चमा यज्ञा वा भवति न भव-
तीत्यर्थः । उल्लसत्स्वकं भवत्या चामिति भावः, भवती त्वमिति शेषः

भगवान् । यथायथं शरीरेवास्मिन्नस्मिन् नदमं नमन्नादिभिरनु-
रञ्जयति ।

पुनः सत्वरं प्रविश्य

अद्वैतः । कः कोऽत्र भोः ? सर्वानिवाद्याल्लहृतस्था-
नाद्याल्लानानांश्च यथोपजीवमावासमक्षपेयादिभिरुप-
चरन्तु (ल) भवन्तः ।

प्रविश्यापटीलोकेन ।

एकः । अयमयमहं तथा करोमि । इति निष्कान्तः ।

अद्वैतः । भगवन्नुपसृज्य ।

सोऽहं त एते स भवान् स च वां
प्रेमा तवेयं करुणाऽपि सैव ।
सर्वे तदेवास्ति सुखैकहेतु-
रन्यादृशं रूपमतीषहेतुः ॥ (ब)

विश्वस्य जगतः अनुपाधिद्युपल्ला अकैतवस्ते इवती भवति इति अथ
अस्माद्धेतोः भगवता ईश्वरेण शरीरिणी मूर्त्तिमती अस्मापि नूनं
निश्चितं चक्रे, अतो भवत्याद्यागजनितो मद्पराधो भवत्या अन्वय
इति भावः । इतिषोष्टतं न मसरसलागः मद्देहेहेयैहेरिणी मतेति
बलसात् ।

(ब) यथोपजीवं कः भवन्तः ।

(ब) सोऽहंमिति । सः अहं तयात्तुपहपालमिति भावः ते एते
श्रीयासादयः भवन्तुसुहृद इति भावः, स भवान् अस्माकं परमभित्तं
प्रभुहेति भावः, स च एषां भवन्तुपहपराणां प्रेमा त्वयि भक्तिरव
इत्यर्थः सैव तव इदं करुणा रूपं अस्मास्त्विति शेषः । सर्वे तदेव
सुखस्य एकहेतुः एकमात्रं कारणम् अस्ति, किन्तु अन्यादृशं रूपं भवतः

भगवान् । अहेत ! अहेत ! मैवम् ।

श्यामान्मृतस्रोतसि पातितं वपु-

स्तस्यैव तुङ्गेन तरङ्गरंङ्गसा ।

यां यां दशामेति शुभाऽशुभाद्यवा

सा सैव मे प्रेम चरीकरोति ॥ (श)

तदेहि चिरदृष्टैरेभिः सहस्रा उपविशाम । इति

निष्कान्ताः सर्वे ।

अहैतपुरविद्यासो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

सन्ध्यासिरूपमित्यर्थः अतोपस्य अहन्तोपस्य हेतुः कारणम् । इन्द्र-
वज्रावृत्तम् ।

(श) श्यामान्मृतेति । श्यामः कृष्ण एव अहन्तं तस्य स्रोतसि
प्रवाहे पातितं निक्षिप्तं भवेति शेषः वपुः शरीरं तस्यैव स्रोतसः
तुङ्गेन मङ्गता तरङ्गरंङ्गसा अग्निवेगेन यां यां दशाम् एति प्राप्नोति,
सा सा एव दशा शुभा अशुभा वा मे मम प्रेम चरीकरोति पुनः पुन-
रतिशयेन करोति कृष्णप्रभावाप्रवे सन्ध्यासिरूपकं कृतं न ततो नि-
क्षिप्तमिच्छामीति भावः । इन्द्रवंशावृत्तं वदन्ति वंशस्वविद्धं जतौ
जरौ इति तत्रेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुराविति उच्यते ।

(घ) चिरदृष्टेः चिरात् वङ्गोः कालात् दृष्टेः एभिः श्रीवासा-
दिभिः । सहस्राः समानप्रीतिसन्तुभवन्त इत्यर्थः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति रत्नाकरः । (क)

रत्नाकरः । अहो ! अद्य कथमकस्मात् प्रियसी सुर-
सरि(ख)द्विमनस्के व दृष्टा तदस्या मनोदुःखकारणं प्रष्टव्य-
मस्ति । इति पुरोऽवबोध्य । कथमियं तदवस्थैव दृश्यते देवौ
तदुपसृत्य पृच्छामि । इति उपसर्पति ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा गङ्गा ।

गङ्गा । हद्दी हद्दी ! जस्य पाद्-सेक-सलिलत्तेण मह
एदारिसं सोद्दग्यं तस्य पङ्कणो चिरमालं अङ्गसङ्को (ग)
लम्भिप्रो । अदोवरो को मे भागधेयो । तद्द तं लम्भिप्र
सुणोवि ण लम्भिपिज्जो विप्र दीसइ अदोवरं वा किं मे
असुहं । ता किं करमि मन्दभाइणी (१) । इति चिन्तयती
कथं तिष्ठति ।

(१) हा धिक् हा धिक् ! यस्य पाद्-सेक-सलिलत्तेन मम एतादृशं
सौभाग्यं तस्य प्रभोचिरकालमङ्गसङ्को लब्धः । अतोऽपरः को मे
भागधेयः । तथा तं लब्ध्वा पुनरपि न लम्बनीय इव दृश्यते । अतः-
परं वा किं मे असुभम् । तस्मात् किं करोमि मन्दभागिनी ।

(क) रत्नाकरः ससङ्गः ।

(ख) सुरसरित् गङ्गा ।

(ग) पादसेकसलिलत्तेन विष्णुपादोद्भवा गङ्गा अथ चैतन्यस्य
विष्णुवतारत्वाद्दिति भावः । प्रभोः चैतन्यदेवस्य चिरकालमङ्गसङ्कः
बल्लकालं शरीरसंघर्षः ।

रत्ना । उपसृज्य । भागीरथि ! कथं विमनायसे ?

गङ्गा । प्रज्जउत्तो ! प्रज्जउत्तो ! किं पच्छसि मन्दभाइणी
खु अहं (१) ।

रत्ना । भागीरथि ! कथमिव ?

गङ्गा । संकृतेन ।

यत्पादशौचजलमित्यलमस्मि विश्व-

विख्यातकीर्त्ति^१ रसकौ रसकौतुकीशः ।

नित्यावगाहकलयया रसयाञ्चकार

मामद्य स त्यजति हा वत ! तेन दूये ः (घ)

रत्ना । आं जानामि । स खलु मथरागमनतः प्रत्या-
हृत्य सम्प्रत्यहैतालये समागतोऽस्तीति श्रुतं तत्कथं दूयसे ?

गङ्गा । होइ एवखेदं । किन्तु ण प्रहोअदो आअदेसु
सिरिवासपहुदिएसु बभुवग्गे सु अखस्सिं दिअहे सिरिसई-
देईए पाइअं अखं सव्वेहिं अण्णवग्गेहिं सह सरसहांस-

(१) आर्यपुत्र ! आर्यपुत्र ! किं पृच्छसि मन्दभागिनी खलु
अहम् ।

(घ) यदिति । यस्य पादशौचजलं चरणप्रक्षालनोदकमिति
हेतोः अहम् अर्थं विश्वविख्याता कीर्त्तियस्याः तथाविधा अस्मि,
असकौ रसकौतुको प्रेमकौतुकवान् ईशः नित्यावगाहकलयया प्रति-
दिनावगाहनव्यापारेण रसयाञ्चकार रसवतीमन्त्रार्थोत् मामिति शेषः
रः अद्य नां त्यजति सन्ध्यासात्रमेण घन्दावनगमनादिति भावः हा
वतेति खेदे, तेन तत्त्यागेन दूये दुःखिता भवामि ।

विलासं भुञ्जिष्य तेहिंज्जेव सहं उपविसिष्य भञ्जवं किम्पि
गदिदुं पञ्चो (१) ।

रत्ना । किं तत् ?

भङ्गा । भो अहैतप्रभृतय इदं श्रूयतां यज्जनन्या

युष्माकञ्च प्रणयिसुहृदामाञ्जया न प्रयातम् ।

विप्लस्तेन व्यजनि मथुरां गन्तुमीशे न तस्मा-

दाञ्चां सर्वे ददत् कपया हन्त ! यायामिदानीम् ॥ (ङ)

रत्ना । ततस्ततः ?

भङ्गा । ततो अहहैताचारिण्य गदिदं (२) ।

तव प्रीत्या याहीत्यभिलपति सर्वो यदि जन-

स्तदा सर्वस्यैव त्वदुपगमनात् पूर्वमसवः ।

(१) भवति एवमिदम् । नवद्वीपत आगतेषु श्रीवासप्रभृतिभ्यो
मन्वुवर्गेषु अन्वखिन् दिवसे श्रीशचीदेव्या पाचितमङ्गं सर्वैरात्मयैः सह
सरसञ्चासविलासं भुञ्जा तैरेव सार्द्धम् उपविष्य भगवान् किमपि
कदितं प्रवृत्तः ।

(२) ततोऽहैताचार्येण गदितम् ।

(ङ) भो इति । भो अहैतप्रभृतयः ! इदं श्रूयताम् । जनन्या
जातः युष्माकं प्रणयिनां सुहृदां बन्धूनाञ्च आज्ञया यत् न प्रयातं
न मतं तेन विप्लः व्यजनि जनितः, तस्मात् मथुरां गन्तुं न ईशे न
प्रभवामि, हन्त इदानीं सर्वे भवन्तः आञ्चां इदत्, अहं यायां मञ्जये
मथुरामिति शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(च) तवेति । यदि सर्वो जनः तव प्रीत्या याहीति अभिलपति
वदति, तदा सर्वस्यैव त्वस्य जनस्य आमी असवः प्राणाः तव उपगम-

न धिक्कारान् सोढुं वत भवति नः पाटवमिति
प्रयास्यन्त्येवामी प्रथममनुभूय व्यसनिताम् ॥ (घ)

रत्ना । भद्रं भो अहैत ! भद्रम् । ततस्ततः ?

नङ्गा । तदो भभवदा सप्यणत्रं पुणोवि भणिदं (१) ।

भो अहैतप्रसृतयः !

गृहीतोऽयं वेशो यदिह निजदेशस्य सविधे

तदा स्यात्तुं सार्द्धं प्रणयिभिरिदानीमनुचितम् ।

बुधा यूयं विज्ञा भवति जननी चास्य वपुषः

समाधां कुर्वन्तु स्वयमहह ! किं वच्मि बहुलम् ॥ (ङ)

रत्ना । भगवताऽपि समीचीन(ज)मुक्तम् । ततस्ततः ?

(१) ततो भगवता सप्यणत्रं पुनरपि भणितम् ।

नात् प्रस्थानाम् पूर्वं धिक्कारान् धिक् युष्मान् यदेतादृशप्रियतमविर-
होऽपि युष्माभिरव्यक्तीकारयितमिति सर्वेषां कृतनिकारान् सोढुं नः
अस्माकं पाटवं सामर्थ्यं न भवतीति प्रथमं व्यसनितां विषदमनुभूय
सम्भाव्य प्रयास्यान्त्येव । शिखरिणीष्टम् ।

(घ) गृहीत इति । यत् यतः इह निजदेशस्य सविधे समीपे
अयं वेशः भिक्षुवेशः गृहीतः, तदा इदानीं प्रणयिभिः बन्धुभिः सार्द्धं
स्यात्तुम् अनुचितमनुक्तम् । ब्रूयं बुधाः विद्वांसः, जननी माता च
विज्ञा विचक्षणा, कतः अस्य वपुषः सव्यासिगरोरस्य समाधाम्
इतिकर्तव्यतां स्वयं कुर्वन्तु विवेचयन्तु इत्यर्थः भवन्त इति शेषः
अहह इति जेदस्यचकनव्ययं बहुलं किं वच्मि कथयामि बहुला
कथनेनावमित्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ।

(ङ) समीचीनं सप्तमितम् ।

गङ्गा । तदो सख्येहिं भगवदो बभ्रुजनेहिं प्राचारिः-
भोजणीए सईदेईए णिअहं गदुअ मन्तिदं (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । अस्मिं अत्ये जदो कास्सवि सम्भई ण होइ तदो
जणीए उत्तं । भो भो ! जइ धम्मदोसो होइ तदो अण्णो
सुहकए तस्स खल-अण-किद किम्बदन्ती कथं करणीया ।
अण्णो जइ तइ होउ । तदो अण्णोइच्छेत्तंजेव जं
गच्छदि तंजेव भइं । कदाचि पउत्तीवि (अ) खहीअ-
दित्ति प्रासा होइ (२) ।

रत्ना । साधु मातः ! साधु । अतिक्रान्ताऽस्ति भवत्या
देवहृतिः (अ) । ततस्ततः ?

(१) ततः सर्वभोगयतो बभ्रुजनैराचार्यजनन्याः शचीदेव्या निकटं
गत्वा मन्त्रितम् ।

(२) अस्मिन्नर्थे यदा कस्यापि सम्प्रतिर्भ भवति तदा जनन्या
उक्तम् । भो भो ! यदि धर्मदोषो भवति तदा आत्मनः सुखकते तस्य
खल-जनकता किंवदन्ती कथं करणीया । आत्मनो यथा तथा भवतु ।
ततो जगन्नाथचोत्सवेव यद् गच्छति तदेव भद्रम् ! कदाचित् प्रष्टित्तरपि
लक्ष्यते इति आशा भवति ।

(अ) धर्मदोषः सम्प्राप्त्यहणे कते पुनस्तत्परित्यागात् अधर्म
इत्यर्थः खलजनकता दुर्जनकता किंवदन्ती लोकापवादरूपा कथं केन
प्रकारेण करणीया सहनीया नैव सोढुं शक्यते इति भावः । यत्
वदीत्यर्थः । प्रष्टित्तिः वार्त्ता ।

(अ) अतिक्रान्ता निर्जिता । पुरा देवहृतिरपि महापुरुषं भग-
वद्गणसम्भूतं पुत्रं कपिखं जेहक् अनुयासितवतीति भावः ।

गङ्गा । तदो सर्वे जीव विवशा ह्रविश्र पुशोवि गदि-
दवन्तो (१) । “मातः ! कथमिदमुक्तम् । अतः परम-
स्माभिरिदं श्रुतिप्रतिपादितमिव खण्डितुं न शक्यते
भवद्वचः” । (ट)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो तए गदिदं । अम्हाणं जह तह हीठ ।
अस्स दोसं जं खलजणो पेक्खिस्सदि तं क्वु दुस्सहं ।
जअस्साहं जइ गच्छदि तदो मज्जे तुम्हे गन्तुं शकध । मए
पउत्ती लहीअदि (२) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सर्वे भगवदो शिअडं आअदुअ देइए
कधिदं शिअदिदवन्तो (३)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो भगवं सहसिसअं गदिदवं (४) यथा-
ऽऽज्ञापयति विद्भुजननी तदाज्ञापयत गच्छामि ।

(१) तदा सर्वे एव विवशा भूत्वा पुनरपि गदितवन्तः ।

(२) तदा तथा गदितम् । अस्माकं यथा तथा भवतु । अस्स
दोसं यत् खलजनः प्रेषिष्यति तत् खलु दुःसहम् । जगद्धायं यदि
गच्छति तदा यूयं गन्तुं शक्नुत । मया ऽदितिर्लक्षिता ।

(३) तदा सर्वे भगवतो निकटमागत्य देव्या कथितं निगदितवन्तः ।

(४) ततो भगवान् सङ्घं गदितवान् ।

(ट) श्रुतिपादितमिति दद्या श्रुतिप्रतिपादितं न कोऽपि अति-
क्रामितं शक्नोति तथा भवत्या वचोऽपीति भावः ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सखेहिं गदिदं (१) देव ! कियन्ति
दिनानि स्थीयतां पश्यामस्ते चरणकमलमिति ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो जणणीए ताणं च पमोअत्थं तिस्र
दिणाणि तत्थ ठाऊण पूर्वं विअ भअवदीए जणणीए
अच्चुदाणन्दजणणीए उ पाइदं अस्सं सखेहिं सह भुञ्जिअ
ताणं अणुरञ्जिअ चउत्थे दिअहे गन्तुं पउत्ते सखेहिं
मन्तिअ णित्याणन्द-जअदाणन्द-दामोदर-सुउन्दाओ सङ्के
दिस्साओ । तदो गदेसु णअहीअवासिसु तेहिं सहं
देवे पात्थिदे अहईआचारिएण बहुदरं रोइदं । देवो तं
अणामन्तिअ चलिदो (२) ।

रत्ना । हन्त ! इदानीं गौडाधिपतेयंवनभूपालस्य
गजपतिना (ठ) सह विरोधे गमनागमनमेव न वर्त्तते
कथमयं चतुर्भिरेव परिजनैः सह गच्छति ।

(१) ततः सर्वैर्गदितम् ।

(२) ततो जनन्या तेषाञ्च प्रभोदायं त्रीणि दिनानि तत्र
स्थित्वा पूर्वमिव भगवत्या जनन्या अच्युतानन्दजनन्या च पाचितमज्ञं
सर्वैः सह भुङ्क्ता तानसुरच्छ चतुर्थे दिवसे गन्तुं प्रवृत्ते सर्वैर्मन्त्रित्वा
नित्यानन्द-जगदानन्द-दामोदर-सुकुन्दाः सङ्के दत्ताः । ततो गतेषु
नयद्दीपवासिषु तैः साङ्गं देवे प्रस्थिते अद्वैताचार्येण बहुतरं रोदि-
तम् । देवस्तननामन्त्र्य चलितः ।

(ठ) गजपतिना उत्कलाधिपतिना ।

नङ्गा । संकतमाश्रित्य । आर्य्यपुत्र ! नैतद्दास्यर्थं पश्य पश्य ।

योऽन्तर्यामी भवति जगतां योऽयमव्याजबन्धु-

र्यस्य द्वेषो न जगति जनः कोऽपि के तं द्विषन्तु ।

हैराज्येऽस्मिन् पटुविकटयोः सेनयोरेव मध्या-

न्निष्प्रत्यूहं कलय चलितो बन्धुभिः पञ्चषैः सः ॥ (ङ)

अपिच । ग्रामे ग्रामे पटुकपटिनो घट्टपाला य एते

येऽरण्यानीचरगिरिचरा वाटपाटञ्चराश्च ।

शङ्काकाराः पथि विचलतां तं विलोक्यैव साक्षा-

दुद्यद्वाप्याः खलितवपुषः क्षीणिपृष्ठे लुठन्ति ॥ (ढ)

रता । भवति हि, भगवान् सहजाऽऽसुरभाव-भाविता-

(ङ) य इति । यः जगताम् अन्तर्यामी भवति, यः अयम् अव्याजबन्धुः अकपटमित्तं जगतामिति शेषः, जगति यस्य द्वेषो जनः कोऽपि न अस्तीति शेषः के तं द्विषन्तु ? न केऽपीत्यर्थः अस्मिन् हैराज्ये गौड़ोत्तराज्यद्वयमध्ये इत्यर्थः पटुविकटयोः अतिदास्ययोः सेनयोरेवमयोः मध्यात् सः देवः पञ्चषैः पञ्चषट्परिमितैः बन्धुभिः सह निष्प्रत्यूहं निर्विघ्नं चलितः कलय पश्य । मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् ।

(ढ) ग्रामे इति । ग्रामे ग्रामे प्रतिग्रामं ये एते पटुकपटिनः निपुण्याः कपटचारिणः घट्टपालाः जलावतारमुत्कण्ठीतारः, ये अरण्यानीचराः सहारण्यवासिनः गिरिचराः पर्वतीयाश्च, ये च वाटपाटञ्चराः मार्गतञ्चराः पथि विचलतां पान्थानां शङ्काकाराः भगवद्प्रदाः तिष्ठन्ति, ते तं गौराङ्गं साक्षात् विलोक्यैव दृष्ट्वैव उद्यद्वाप्याः आनन्दवाप्यवर्षिणः तथा खलितवपुषः पतितदेहाः सन्तः क्षीणीपृष्ठे पृष्ठीतये लुठन्ति दृष्ट्वात् प्रसन्ननीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् ।

स्तःकरणानेव नानन्दयति तदितरान् परम-पामरानपि
दृक्पातेन पवित्रयति चित्रयति (ष) च भक्तिरथेन ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । ततो निरन्तर-सञ्चरन्त गभवद्-महासामन्त-
सन्तति-महादन्ताबल-तुङ्गतरङ्ग-पत्तिसम्पत्ति-दुग्मं (त)
राश्रपहं उज्जिभ्र वणमगाञ्जिव अश्रगाहिय अलिद-
वन्तो (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । संकृतेन । ततः,

आश्चर्यं प्रागहह ! गहनं गाहमाने रघूणां
पत्यौ द्वीपिहिरदमहिषा गण्डकाशण्डकायाः ।

(१) ततो निरन्तर-सञ्चरद्गजपति-महासामन्त-सन्तति-महा-
दन्ताबल-तुङ्गतरङ्ग-पत्तिसम्पत्तिदुग्मं राजपथसुज्झित्वा वनमार्गमेव
अश्रगाञ्जु अलितयान् ।

(ष) भवति हि भयत्सेव इदमिति शेषः । सहजेति सहजेन
स्वाभाविकेन आसुरभावेन भावितं चिन्तितम् अन्तःकरणं येषां तान्
असुरानिव्यर्थः । तदितरान् तेभ्यः इतरान् व्यतिरिक्तान् परम-
पामरान् अतिनीचान् अतिभूषान् वा । पवित्रयति शोधयति ।
चित्रयति चमत्करोति ।

(त) निरन्तरेति निरन्तरं सञ्चरन्ती गच्छन्ती गजपतेः उत्कला-
धिरालस्य महासामन्तानां सन्ततिः समूहः महादन्ताबलानां महा-
गजानां तुङ्गतरङ्गाणाम् उच्चताश्चानां पत्तीनाञ्च वा सम्पत्तिः सन्ततिः
तथा दुग्मं दुःसञ्चरन्म् ।

(अ) आश्चर्यं मिति । आश्चर्यं अहह इति प्रेमातिशयव्यञ्जक-

तत्कोदण्डप्रतिभयहता दद्रुवुर्ये त एते

तन्माधुर्यद्रवलबलभः स्तब्धतामेव दधुः ॥ (थ)

एवं क्रियन्ति दिशाणि वणे वणे चलन्तो विविह-
तश्च-लदा-सोहृगमणुगीहन्तो (द) पुणोवि राघ-पहं
अङ्गीकित्वं (१) ।

रत्ना । कुतः ?

गङ्गा । संकृतेन ।

रेमुषानगरमण्डलमूर्त्तिर्वेषुपाणिभगवत्प्रतिमूर्त्तिः ।

प्राक्तनीति बहुमानत आसीद्वन्दनार्थमथ राजपथस्थः ॥ (ध)

रत्ना । प्राक्तनीति कोऽर्थः ?

(१) एवं क्रियन्ति दिनानि यने यने चलन् विविध-तद्वृत्ता-सौ-
भाग्यमनुदहन् पुनरपि राजपथम् अङ्गीकृतवान् ।

मव्ययम् । प्राक् पूर्वं रघूणां पत्न्यौ रामे वनं गाहमाने प्रविशति सति
ये चण्डकायाः शङ्खगरीराः द्वीपिद्विरदमङ्गिषाः व्याघ्रगजकुम्भापाः
गण्डकाः खड्गिनश्च तस्य रामस्य कोदण्डेन धनुषा प्रतिभयं भयङ्करं
यथा तथा भयङ्करं प्रतिभयमित्यमरः । हताः ताडिताः सन्तः
दद्रुवुः पलायितवन्तः, ते एते तस्य माधुर्यद्रवस्य मधुरिमरसस्य लव-
जभः कण्ठमात्रभाज इत्यर्थः सन्तः स्तब्धतां निश्चलतामेव दधुः धार-
यन्ति अथ, तद्दर्शनेन प्रेमपूर्णां विवशास्तिष्ठन्ति अत्यर्थः । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ।

(२) विविधेति विविधानां तद्वृत्तानां सौभाग्यम् अस्तुदहन्
नसत्प्रलयपुष्पपङ्कणेन ताः सौभाग्यं नयन्तित्यर्थः ।

(३) रेमुषेति । अथ अनन्तरं रेमुषानगरे मण्डला वस्तुका
मूर्त्तिर्वेद्याः तादृशी प्राक्तनी अतिप्राचीना वेषुः पाण्यौ वृक्षास्तथा-

गङ्गा । अत्रं क्व, देधो चउब्भुअ-रूअदोवि दुअ-भुअ-
रूअ गोवोणाहंजेव्व भत्ते हिं भअणोअंत्ति भयन्ति केवि ।
केवि भयन्ति पुराअणो चउब्भुअ-मुत्तोज्जेव दौसइ
सव्वत्यलेज्जेव ण क्व, दुअ-भुअ-रूअ गोवो-णाह-मुत्ती
पुराअणोत्ति (१) ।

रत्ना । ते भ्रान्ताः (न) कटकादो साच्चिगोपाला-
दयोऽतप्राचीना एव । ततः ?

गङ्गा । संकृतेन ।

दृण्डवङ्गु वि निपत्य ववन्दे तां स माऽपि तमपूजयदुच्चैः ।
अस्य मूर्द्धि पतताऽलमकस्माच्छेखरेण शिरसः खलितेन ॥ (प)

(१) अयं खलु देवसत्तर्भुज-रूपतोऽपि द्विभुजरूपो गोपीनाथमेव
भक्तैर्भजनीयमिति भयन्ति केऽपि । केऽपि भयन्ति पुरातनी चत-
र्भुजमूर्तिरेव दृश्यते सर्वस्वले एव न खलु द्विभुजरूपा गोपीनाथमूर्तिः
धरातनीति ।

विधा भगवतः कृष्णस्य प्रतिमूर्तिः अस्तीति शेषः इति हेतोः बद्ध-
भानतः बद्धसम्मानात् वन्दनार्थं तत्पूजनार्थं राजप्रथस्यः आसीत् ।

(न) भ्रान्ताः अज्ञाः ।

(प) दृण्डवदिति । सः चैतन्यदेवः दृण्डवत् भुवि निपत्य तां
मूर्तिं ववन्दे प्रथनात् । सापि मूर्तिः अकस्मात् सहसा अस्य चैत-
न्यस्य मूर्द्धि शिरसि अलं सम्यक् पतता शिरसः खलितेन
तेन शेषरेण शिरोभूषणेन मुकुटेनेत्यर्थः तं चैतन्यदेवम् उच्चैः अति-
शयेन अपूजयत् पूजितवती । स्वागताद्यत्, स्वागता रथभगैर्गुरुणा
चेति तद्वचसात् ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । संकल्पेन । ततो भगवता सप्रेम किञ्चिदुपसृष्टो-
क्तम् । (फ)

तथाहि । न्यञ्जत्कफोष्णिनमदंसमुदञ्चदप्रं

तिर्यक्प्रकोष्ठकियदावृतपीनवशाः ।

पारव्यमानवलयो मुरलीमुखस्य

शोभां विभावयति कामपि वामबाहुः ॥ (ब)

किञ्च । आकुञ्चनाकुलकफोणितलादिवाधो-

लञ्चस्रुता मधुरिमाऽऽमृतधारयैव ।

प्राप्तावयन् क्षितितलं मुरलीमुखस्य

लक्ष्मीं विलक्षयति दक्षिणबाहुरेषः ॥ (भ)

(फ) उपलोकितं श्लोकेन कीर्तितम् ।

(ब) न्यञ्जदिति । न्यञ्जता निम्नं तिष्ठता कफोष्णिना कूर्परैश्च
प्लात् कफोष्णित् कूर्पर इत्यमरः । नमन् अवनतीभवन् अंसः स्तम्भः
यत्न तत् तथा उदुञ्चत् उदुगच्छत् अयं यत्न तत् यथा तथा तिर्यक्
वक्रोक्तेन प्रकोष्ठेन मन्त्रिवन्धोपरिभागेन कियत् किञ्चित् आहतम्
आच्छादितं पीनं विशालं वलयः वलयस्य च येन तादृशः, पारव्यमानं
शोभमानं वलयं यत्न तथादिभिः, मुरलीमुखस्य गोपीनाथस्य वाम-
बाहुः कामपि अनिर्वचनीयां शोभां विभावयति प्रकटयति । वसन्त-
तिलकं दृश्यम् ।

(भ) आकुञ्चनेति । मुरलीमुखस्य गोपीनाथस्य एषः दक्षिणबाहुः
आकुञ्चनेन आकुञ्चं यत् कफोष्णितलं तस्मात् अधः लक्ष्म्युतैव आवि-
ष्टयै इत्यर्थः मधुरिमा मधुर्यमेव अमृतधारा तयैव क्षितितलम्
प्राप्तावयन् लक्ष्मीं शोभां विलक्षयति विशेषेण, विभक्तिं । वसन्त-
तिलकं दृश्यम् ।

रत्ना । ततस्ततः ?

नन्वा । पुष्योवि वक्ष्यमाणं लक्ष्मिष पुष्योवि साञ्जिगो-
पासदंसप्तत्वं कञ्च प्र-पामधेयं रात्रधार्णी गपो (१) ।

रत्ना । दर्शनीय एवायम् । यः खलु प्रतिमाकार
एव बसुतखु स्वयं भगवान् । यतः,

साञ्जित्वेन हतो द्विजेन स चक्षस्तस्यैव पञ्चाङ्गनैः

श्रीमत्कोमलपादपद्मयुगलेनारासद्वनूपुरम् ।

दृष्टसेन विवृत्तकन्धरमहो माहेन्द्रदेशावधि

प्राप्त्यैव प्रतिमात्वमत्वरमनास्तात्रैव तस्यौ प्रभुः ॥ (म)

(१) पुनरपि वनमार्गं बद्ध्वा पुनरपि साञ्जिगोपासदर्शनार्थं कटक-
नामधेवां राजधानीं गतः ।

(क) साञ्जित्वेनेति । यः प्रभुः द्विजेन स्वसेवकेन साञ्जित्वेन हतः
तत्र प्रभुः साञ्जित्वेन विवृते वाणी भवेति सम्प्रार्थितः तस्यैव द्विजस्य पञ्चात्
स्यैः मन्दं मन्दं श्रीमता कोमलेन पादपद्मयुगलेन नारात् नदन्तौ
धनन्तौ नूपुरौ बल तद् वधा तथा साहेन्द्रदेशावधि चक्षन् तेन
द्विजेन विवृत्ता पराहता कन्धरा श्रीया वक्षिन् तद् वधा तथा इष्टः
कञ्चोक्तिः सन् अहो आश्चर्यं तत्र एव अत्तरमनाः त्वरां परि-
कञ्चोक्तिः प्रतिमात्वं प्रतिमूर्त्तित्वं प्राप्त्यैव तस्यौ । पुरा किञ्च कश्चित्
द्विजः नाराध्वं देवं गोपासमूर्त्तिं शिववा परिवृष्टं त्वं मे वाणी
भवेति प्रार्थितवान् । सोऽपि तत्रेति तत्रङ्गीकृत्य तत्पञ्चात् माहेन्द्र-
धर्मताधिराजदेशवर्षत्वं बन्धुन् विप्रेशानेन पराहताह्वेनावशोक्तिः
तस्यैव प्रतिमामूर्त्तिः साञ्जिगोपासध्वंशवा तस्यौ इति प्रविष्टिः ।
वाङ्मूर्त्तिमूर्त्तित्वं इत्यम् ।

ततश्चिरेण गजपतिमहाराजेन पुरुषोत्तमदेविनाय-
मानीय स्वराजधान्यां (य) स्थापितः ।

गङ्गा । एवमेदं (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो तं आलोद्भव अण्णो हिअभादो णिक्क-
मिअ पुरदो अविट्ठिदं विअ मअमाणो पुणोवि तय सअं
पविसन्तो विअ सुहुत्तं आसि (२) । संखतेन । अथ किञ्चि-
दुपसोक्तञ्च ।

शोणस्निग्धाङ्गुलिदलकुलं माद्यदाभीररामा-
वञ्चोजानां वृष्टणरचनाभङ्गरिङ्गत्परागम् ।

चिन्माध्वीकं नखमणिमहःपुञ्जकिञ्चल्कमालं

जङ्गानालं चरणकमलं पातु नः पूतनारः ॥ (२)

(१) एवमिदम् ।

(२) ततस्तमालोक्य आत्मनो हृदयतो निष्कस्य पुरतोऽवस्थितं-
मिव मन्यमानः पुनरपि तत्र स्वयं प्रविशन्निव सुहृत्तं मासीत् ।

(य) स्वराजधान्यां कटके इत्यर्थः ।

(२) शोणेति । शोणाः रक्ताः स्निग्धाः अङ्गुलय एव दलकुलानि
पलाशीत्यर्थः यस्य तथोक्तं माद्यन्तीनां प्रेयःप्राया प्रहृष्ट्यन्तीनाम्
स्वामीररामाणां गोपनारीणां मे वञ्चोजाः स्तनाः तेषां वृष्टण-
रचनायाः कुङ्कुमरचनायाः भङ्गेन तेषु चरणकमलन्यासादिति भावः
रिङ्गन् स्खलन् परागः यस्मात् तथाविधं चित् प्रानमेव माध्वीकं मधु
यत् तादृशं मत्वा एष मण्डपः तेषां महःपुञ्जाः तेजोराशय एव
किञ्चल्कमालाः केशरसभूहाः यस्य तथोक्तं जङ्गा एव मालं मृष्णाणं

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो सव्वे हिं एव्वंज्जेव दिट्ठं (१) ।

रत्ना । कौटुम्भिव ?

गङ्गा । संस्कृतेन ।

वेणुवादनपरोऽपि स वेणुं स्वाधरात् क्षणमधो विनिधाय ।
तेन सार्द्धमिव वर्द्धितशुद्धमौहितकथोऽयमलोकि ॥ (ल)

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो तं दिणं तत्थज्जेव ठाज्जेण अवरस्सिं दिण्णे
सिरिपुण्डरीअ-णअणो दट्ठव्वोत्ति गुरुईए उक्कण्हाए घोणन्त-
हिअण्णो विअ तुरिअं पत्थिदो (२) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

गङ्गा । तदो कमलपुरणामं गामं लम्भिअ किअ-णई-
सिणाणे भअवदि देवउलं पेक्खिदुं अग्गहो गच्छन्तस्मि देवे

(१) ततः सर्वैरेवमेव दृष्टः ।

(२) ततस्तद्दिनं तत्रैव स्थित्वा अपरस्मिन् दिवसे श्रीपुण्डरीक-
नयनो द्रष्टव्य इति गुर्व्या कक्कण्ठया घूर्णितहृदय इव त्वरितं
प्रस्थितः ।

यस्य तथादृशं पूतनारेः गोपालस्य चरखकमलं नः अस्मान् पात
रज्जु । मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् ।

(ल) वेणुवति । वेणुवादनपरः वंशीवादननिरतः अपि सोऽयं
शालिगोपालः क्षणं स्वात् अधरात् वेणुम् अधः विनिधाय स्थाप-
यित्वा तेन चैतन्यदेवेन सार्द्धं सङ्घ वर्द्धिता शुद्धा पवित्रा अद्वा यस्मिन्
तत् यथा तथा वैद्विता चेष्टिता कथा येन तथोक्त इव आलपन्निवे-
क्ष्यर्थः अलोकि दृष्टः सर्वैरिति शेषः । स्वागताष्टत्तम् ।

विश्व-कारद्विभ्रं देवस्य दण्डं विद्याणन्देएण किं एदेण
अकाण्डवपुवखण्डे ष (व) दण्डे षत्ति भस्त्रिभ्र यद्दे-मज्जन्मि
विक्खित्ती (१) ।

रत्ना । ततस्ततः ?

मङ्गा । तदो सुवन्दो भगवदो वहसाहस्य देवउलं
पेक्खिष भगवन्तं गदिदवं (२) । देव ! पश्य पश्य ।

उत्क्षिप्तः किमयं भुवा दिनमणैराकर्षणार्थं भुजः

पातालात् किमु सत्यलोकमयितुं शेषः समभ्युत्थितः ।

किंवा नागफणामणीन्द्रमहसां राशिर्जिहासो दिवं

दिव्यं देवकुलं प्रभोरिदमिदं भो देव ! विद्योतते ॥ (३)

(१) ततः कमलपुरनामानं पामं बद्ध्वा कतनदीच्छाने भगवति
देवकुलं प्रेक्षितम् अपतो गच्छति देवे निजकरस्थितं देवस्य दण्डं
नित्यानन्ददेवेन क्रमेतेन अकाण्डोपपुवखण्डेन दण्डेनेति भङ्क्त्वा
नदीमध्ये निक्षिप्तः ।

(२) ततो सुवन्दो भगवतो जनज्ञाघस्य देवकुलं प्रेक्ष्य भगवन्तं
नदितवान् ।

(व) अकाण्डेति अकाण्डे सङ्घसा यः उपपुवः अस्माकं चैतन्य-
देवकर्तृकत्यागः तेन खण्डयति विध्वंसयति अस्मद्बन्धुवर्गमनान्स्यने-
नेति तथोक्तेन । दण्डपङ्कथमेव बन्धुजनत्यागकारणमिति भावः ।

(३) उत्क्षिप्त इति । भो देव ! प्रभोर्जनज्ञाघदेवस्य इदमिदं
दिव्यं देवकुलं बन्दिरमित्यर्थः दिनमण्येः अर्चस्य आकर्षणार्थं भुवा
पृथिव्या उत्क्षिप्तः उत्थापितः अयं भुजः बाहुः किम् ? पातालात्
सत्यलोकम् अयितुं ननु ? समभ्युत्थितः शेषः अनन्तनामः किम् ? वा
अथवा दिवम् आकाशं स्वर्गं वा जिहानः उद्गच्छन् नाशानं

रत्ना । देवि ! सर्वमधिगतं कथमत्र विमनायते भवती
मत्सौभाग्ये (ष) सौभाग्यवती भवती । पश्य पश्य ।

यदर्थं बधोऽहं शिव ! शिव ! यदर्थञ्च मथित-
स्तदीयस्तातोऽसाविति न गणितं येन विभुना ।

अहो ! कीदृग् भाग्यं मम हि स हरिस्ताञ्च दयितां
परित्याज्यैवास्मत्तटवटकुटुम्बी समभवत् ॥ (स)

तदेहि निकटं गत्वैव पश्चाव ।

गङ्गा । जहृद्ददं अज्जउत्तस्स (१) । इति निष्क्रान्तौ ।

प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति परमाविष्टो (ह) भगवान् परितश्च नित्यानन्दादयः ।

(१) यथारुचितमार्य्यपुत्रस्य ।

* भुजङ्गानां ये फणाम्बन्धिन्द्राः फणास्थितरत्नश्रेष्ठानि तेषां महृषां तेजसां
राशिः किम् ? विद्योतते विराजते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) अधिगतं बुद्धम् । मत्सौभाग्ये इति पतिमुखेनैव नाय्याः
सुखोत्पत्तिर्जायते इति भावः ।

(स) यदर्थमिति । शिवशिवेति खेदे । येन विभुना यदर्थं यस्याः
दयितायाः सीताया इत्यर्थः कते इत्यर्थः अहं बद्धः वृक्षपर्वतादिभिः
नियमितः, यदर्थञ्च यस्याः दयितायाः लक्ष्म्याः कते इत्यर्थः अहं
मथितः देवासुरैरिति शेषः तस्याः लक्ष्म्याः अयं तदीयः तातः पिता
असौ इति न गणितं न विचारितञ्च अहो आश्चर्यं मम कीदृक्
भाग्यं, हि यतः स विभुः हरिः तां दयितां कान्तां लक्ष्मीं परि-
त्याज्यैव अस्माकं तटे अः वटः वटतरुः तस्य कुटुम्बी परिजनः समभवत्
सगन्नायद्वेषेणावस्थित इत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ह) परमाविष्टः परं भगवत्प्रेमासक्त इत्यर्थः ।

भगवान् । अम्भंलिहोऽपि जगतां हृदयं प्रविष्टः
 स्थूलोऽपि लोचनयुगान्तरमभ्युपेतः ।
 सिद्धः शिलाभिरपि यो रसवर्षशाली
 प्रासाद एष पुरतः स्फुरतीश्वरस्य ॥ (घ)

इति शोत्वच्छं परिक्रामति ।

श्वे । अहो ! मुहूर्त्तमात्रगम्योऽयं पत्या दीर्घाति-
 दीर्घ इव जायते भगवतः किमत्र चिन्तयाम् । भगवतो
 नीलाचलचन्द्रस्य विलोकनं परिचारकाणामेव सुलभं
 नान्येषाम् । विशेषतः पारदेशिकानामस्माकं (क) दुर्लभ-
 मेव । विना राजपुरुषसाहाय्येन सुलभं न भवति ।

सुकन्दः । असु्युपायः ।

श्वे । कस्तावदसौ ?

सुकन्दः । अस्यत्र विशारदस्य जामाता सार्वभौमस्या-

(घ) अम्भंलिह इति । यः ईश्वरस्य देवस्य जगन्नाथस्य प्रासादः
 मन्दिरं प्रासादो देवभूमिजामित्यमरः । अम्भंलिहोऽपि गगनस्पर्शी
 अपि जगतां जगन्निवासिनां हृदयं मनः प्रविष्टः स्थूलोऽपि विद्या-
 लोऽपि लोचनयुगयोरन्तरम् अभ्युपेतः प्राप्नः प्रविष्ट इत्यर्थः
 शिलाभिः पाषाणैः सिद्धः निर्मितोऽपि रसवर्षशाली प्रेमरसवर्षीत्यर्थः
 ए एषः पुरतः अत्यतः स्फुरति विराजते । विरोधाबद्धारः । तदुक्तं
 दर्पणे, जातिचतुर्भिर्जात्याद्यैर्युथो युथादिभिस्त्रिभिः । क्रिया
 क्रियाद्व्याभ्यां वा द्रव्यं द्रव्येष वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत
 विरोधोऽसौ दृष्याकतिरिति । वसन्ततिशकं वृत्तम् ।

(क) जायते प्रतिभाति । नीलाचलचन्द्रस्य जगन्नाथदेवस्य ।
 परितारकाणां श्वेकानाम् । पारदेशिकानां विदेशिनाम् ।

बुक्तो (ख) भगवतः परमात्मतमो गोपीनाथाचार्यः । यः
खलु भगवतो नवह्रीपविलासविशेषाभिन्नो युष्मद्भिर्द्रव ।

अन्ये । तेन किं स्यात् ?

सुकुन्दः । तेन सार्वभौमद्वारा सर्वमेव कारयितुं
शक्यते ।

सर्वे । हृषे नाटयित्वा । साधून् तर्हि तन्निलयः प्रथमः
मन्वेष्टुमिष्टः । इति परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति गोपीनाथाचार्यः ।

आचार्यः । स्वगतम् ।

दक्षिणं स्फुरति मे विलोचनं

सुप्रसादविशदं मनो मम ।

वेद्मि नोऽद्य जगदीशदर्शनं

कीदृशं सुखमुदीरयिष्यति ॥ (ग)

इति जगन्नाथदर्शनार्थं परिक्रामति ।

सुकुन्दः । अयमेष गोपीनाथाचार्यः ।

नित्या । सुकुन्द ! शीघ्रं गच्छ गच्छ यावदसौ सिंह-
हारं न प्रविशति ।

(ख) आवुक्तः मगिनीपतिः मगिनीपतिरावुक्त इत्यमरः ।

(ग) दक्षिणमिति । मे मम दक्षिणं विलोचनं नयनं स्फुरति,
मम मनश्च सुप्रसादविशदं सुप्रसादेन अतिप्रसन्नतया विशदं निर्मलं
विकस्वरमित्यर्थः अद्य जगदीशस्य जगन्नाथस्य दर्शनं कीदृशं सुखम्
उदीरयिष्यति जनयिष्यति नो वेद्मि न जानामि । रथोद्धतावृत्तम्,
रात्परैर्भरत्तगैरथोद्धतेति बलशब्दात् ।

सुकुन्दः । तथा करोति ।

गोपी । अयतोऽवलोक्य । अये ! कोऽयम् ? अपि कश्चि-
न्नोद्धीयो भविष्यति ? निमात्य । अये नावहोपः । पुनर्निमात्य ।
अये ! भगवतो विश्वम्भरस्य प्रियसेवको सुकुन्द एव । ततः
फलितं शकुनेन (घ) । उपसृत्य । हंहो ! सुकुन्दोऽसि ।

सुकुन्दः । आचार्य्य ! वन्दे ।

गोपी । अपि कुशलं भगवतः ?

सुकुन्दः । इहैवागताः प्रभुचरणाः ।

गोपी । सानन्दम् । किं वदसि । क्व क्व । इति पुनस्तमा-
चिह्नति ।

सुकुन्दः । तमादाय प्रत्यावर्तते ।

गोपी । अयतोऽवलोक्य । सुकुन्द ! कोऽयं यतीन्द्रः ?

सुकुन्दः । सर्वं कथयति ।

गोपी । आचार्य्यम् ।

यः केवलं प्रेमरसस्तदाऽऽसीत्

स एव वैराग्यरसेन मिश्रः ।

खादस्तथाप्येव दृशोस्तथैव

चित्तस्य नोऽयं मधुरान्तरूपः ॥ (ङ)

(घ) गोद्धीयः गौडदेशवासी । नावहोपः नवहोपवासी । शकु-
नेन शुभसूचकनिमित्तेन ।

(ङ) य इति । यः तदा तस्मिन् काले केवलं प्रेमरसः अति-
प्रोक्तः आसीत् स एव वैराग्यरसेन निर्वेदभावेन मिश्रः समागतः ।
तथापि एषः दृशोः नेत्रयोः तथैव खादः तादृश एव आनन्दः, एनं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा पूर्वं यथा मे नवनं प्रफुल्लमासीत् अद्य सन्धासिनमाधो-

सुकुन्दः । उपसृत्य । भो ! देव श्रीजगन्नाथदेवेनैव भग-
वन्तमभ्यागमयितुं प्रतिनिधिरिव प्रहितो गोपीनाथा-
चार्यः ।

भगवान् । वहिर्दृष्टिं नाटयन् (च) । कासौ कासौ ?

गोपी । अयमस्मि । इति चरणयोः पतति ।

भग । आबिङ्गति ।

गोपी । नित्यानन्दं प्रणम्य जगतानन्द-दामोदरौ प्रणमति ।

सुकु । आचार्य ! कथमबाधं यथाकाममेव भगवतो
जगन्नाथस्य दर्शनं सम्पद्यते ।

गोपी । सार्वभौमस्य तथा सौभाग्योदयश्चेद्
भवति । (छ)

सर्वं । तर्हि विन्नाप्यतां स्वयमेव देवः ।

गोपी । स्वामिन् ! विना सार्वभौमसम्भाषणं श्रीजग-
न्नाथदर्शनं न सुलभमिति मन्यामहे, भगवतो वा
कीदृगिच्छा ?

भग । भवदिच्छैव ममेच्छा ।

क्यापि तथैव प्रफुल्लतीति भावः । अयं चित्तस्य मधुरान्तरूपः स्वाद-
नो भवतीति शेषः एनं दृष्ट्वा चित्तं पूर्वं यथैव प्रसीदति न तु विह्वलित-
मापद्यते इति भावः । उपजातिदृक्तम् ।

(च) वहिर्दृष्टिं वाह्येन्द्रियव्यापारम् । नाटयन् अभिनयन् ।

(छ) सौभाग्योदय इति यदि सार्वभौमः तथा चेदने तदैव सम्प-
त्कते, सा च चेदा तस्य सौभाग्यमप्रेक्षते भगवत्संज्ञायै बहुपुण्य-
साध्यमिति भावः ।

गोपी । तर्हि फलितं सार्वभौमस्य सुकृतद्रुमेण (ज) ।
देव ! तदित इतः पदानि धारयन्तु भगवन्तः ।

भग । आदिश मार्गम् ।

गोपी । इत इतः । इति सर्वे परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति अध्यापयन् सशिष्यः सार्वभौमभट्टाचार्यः ।

भट्टाचार्यः । कः कोऽत्र भो ! जानीत श्रीजयन्तार्यस्य
मध्याङ्गधूपः संवृत्तो न वेति ।

गोपी । अयमयं भट्टाचार्यस्याध्यापनोपरमः संवृत्तः ।
सम्प्रत्यभ्यन्तरं यास्यति तत् त्वरितमेवोपसर्पामि । इति
विचार्य । भगवन्निहैव क्षणं विश्रमितुमर्हति यावद्दहमाग-
च्छामि । इति सत्वरस्रपसृत्य । भट्टाचार्य ! कोऽपि महानु-
भावः सम्प्राप्तोऽस्ति तदभिगम्य समानीयतामिति ।

सार्ध । कियदूरेऽसौ ।

गोपी । अभ्यर्ण (झ) एव ।

सार्व । उत्थायाभिगच्छति । शिष्याश्चानुगच्छन्ति ।

नित्या । अहो ! अयमयं भट्टाचार्यः सार्वभौमः ।
यदयं स्वयमागतस्तर्हि साधीयानेव (ज) भवति ।

भट्टा । उपसृत्य । नमो नारायणाय । इति प्रणमति ।

भग । कृष्णे इतिः कृष्णे मतिः ।

(ज) सुकृतद्रुमेण पुण्यतरुणा ।

(झ) अभ्यर्णः सन्नहितः ।

(ज) साधीयान् अतिसाधुः ।

सार्व । स्वगतम् । अहो ! अपूर्वमिदमाशंसनं (ट)
तर्ह्ययं पूर्वाश्रमे वैष्णवी वा भविष्यति ।

शिष्याः स्मयन्ते ।

सार्व । स्वामिन्वितः । इति भगवन्त्तमादाय यथास्थानमुपवेश्य
स्वयमप्युपविशति । सर्वे उपवेशं नाटयन्ति ।

सार्व । आचार्य्य ! अयं पूर्वाश्रमे (ठ) गौडीयो वा ।

गोपी । भट्टाचार्य्य ! पूर्वाश्रमे नवह्रीपवर्त्तिनो नीला-
म्बरचक्रवर्त्तिनो दौहित्रो जगन्नाथमिश्रपुरन्दरस्य (ड)
पुत्रतनुजः ।

सार्व । सङ्गेहादरम् । अहो ! नीलाम्बरचक्रवर्त्तिनो
हि मत्तातसतीर्थाः (ढ) । मिश्रपुरन्दरश्च मत्तातपादाना-
मतिमान्यः ।

• गोपी । श्रीजगन्नाथदर्शनसौलभ्यमेषामुद्देश्यमस्ति ।

सार्व । सर्वथैव तद्भावि । कः कोऽत्र भो आह्वयतां
चन्दनेश्वरः (ण) ।

प्रविश्य सत्वरं चन्दनेश्वरो भगवन्तं प्रणम्य पितरं प्रणमति ।

सार्व । चन्दनेश्वर ! श्रीपादस्यानुपदं (त) गच्छ । यथा-
ऽयं सुखेन प्रत्यहं यथाकामं श्रीमुखं पश्यति तथा सर्वैरेव

(ट) आशंसनं वचनम् ।

(ठ) पूर्वाश्रमे गार्हस्वदशायाम् ।

(ड) जगन्नाथमिश्रपुरन्दरस्य मिश्रवंशेन्द्रस्य जगन्नाथस्येत्यर्थः ।

(ढ) मत्तातसतीर्थाः मम पितुः सहाध्यायिनः ।

(ण) चन्दनेश्वरः सार्वभौमस्य पुत्रः ।

(त) श्रीपादस्य चैतन्यदेवस्य ।

विधेयं यथा केनापि बाधा न क्रियते । अयं मदीयो
मान्यतम इति ।

चन्द । यथाऽऽज्ञापयन्ति श्रीचरणाः ।

शर्व । स्वामिन्नुत्थीयताम् ।

भग । नित्यानन्दादिभिः सह चन्दनेश्वरमादाय निष्क्रान्तः ।

शर्व । आचार्य्य ! स्वीयताम् ।

गोपी । अर्द्धनिष्क्रान्त एव सुकुन्दं हस्तेनाकृष्य प्रत्यागत्य
उपविशति ।

शर्व । आचार्य्य ! अमुमालोक्य स्नेहशोकतारण्यं (घ)
जातम् ।

नीलाम्बरचक्रवर्त्तिं सम्बन्धादयमतीव स्नेहास्यदं नः ।

अल्पीयसि वयसि तुरीयाश्रमो गृह्येतः कथमनेन ॥

कस्तावदस्य महावाक्योपदेष्टा । (द)

गोपी । केशवभारती ।

शर्व । हन्त ! कथमयं भारतीसम्प्रदाये प्रवर्त्तित-
मान् वा ।

गोपी । नास्य तथा वाञ्छापेक्षा केवलं त्याग एवा-
द्दरः । (घ)

(घ) स्नेहशोकेति स्नेहशोकयोः तारण्यं चापत्यं स्नेहः
शोकश्च जायते इत्यर्थः ।

(द) तुरीयाश्रमः चतुर्थाश्रमः सन्यास इत्यर्थः । महावाक्येति
महावाक्यस्य महामन्त्रस्य ।

(घ) वाञ्छापेक्षा वहिराङ्गम्बराभिवापः । त्यागे सर्वस्य इति
श्रेयः आदरः अभिवापः ।

साधुः । किं त्वच्चत् वाह्यम् ।

गोपी । सम्प्रदायोत्कर्षादि । (न)

साधुः । समीचीनं नीच्यते । आश्रमौज्ज्वल्यं न वाह्यम् ।

गोपी । केवलं गौरवायेति (प) वाह्यमेतत् ।

साधुः । गौरवेण किमपराहं तन्मयैवं भण्यते भद्रतर-
साम्प्रदायिकभिचोः पुनर्योगपट्टं ग्राहयित्वा वेदान्तश्रवणे-
नायं संस्करणीयः । (फ)

गोपी । सास्त्रयामिव । भट्टाचार्य्य ! न ज्ञायतेऽस्य महिमा
भवद्भिः । मया तु यद्यद्दृष्टमस्ति तेनानुमितमयमीश्वर एव
इति ।

सकुन्द । खगतम् । माधु भी आचार्य्य ! साधु । दग्धं मे
जीवितं (ब) निर्वापितमस्ति भवता ।

• शिष्याः । केन प्रमाणेन ईश्वरोऽयमिति ज्ञातं भवता ।

गोपी । भगवदनुग्रहजन्यज्ञानविशेषेण ह्यलौकिकेन
प्रमाणेन । भगवत्तत्त्वं लौकिकेन प्रमाणेन प्रमातुं (भ)
न शक्यते अलौकिकत्वात् ।

(न) सम्प्रदायोत्कर्षादि । येन सम्प्रदायस्य स्वाश्रमस्य उत्कर्षः
साध्यते तदेव कर्णायमित्येवं रूपाभिलाषोऽस्य न वर्तते इति भावः ।

(प) गौरवाय आश्रमौज्ज्वल्यमिति शेषः । न तु परमार्थसाधना-
येति भावः ।

(फ) योगपट्टं योगिभार्य्यः पट्टसूत्रविशेषः । अयं चैतन्यदेवः
संस्करणीयः शोचनीयः ।

(ब) दग्धं ज्वालितं साधुभौमवचनेनेति शेषः ।

(भ) प्रमातुं ज्ञातुम् ।

शिष्याः । नायं शास्त्रार्थः । अनुमानेन न कथमीश्वरः
साध्यते ।

गोपी । ईश्वरस्तेन साध्यतां नाम । न खलु तत्तत्त्वं
साध्यितुं शक्यते । तत्तु तदनुग्रहजन्यज्ञानेनैव तस्य प्रमा-
कारणत्वात् । (म)

शिष्याः । क्व दृष्टं तस्य (य) प्रमाकारणत्वम् ।

गोपी । पुराणवाक्य एव ।

शिष्याः । पठ्यताम् ।

गोपी । अथापि ते देव ! पदाम्बुजद्वय-
प्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।

जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्ना-

न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥ (र)

विचिन्वन् इति शास्त्रादिवर्णं सु ।

(म) तत्तत्त्वम् ईश्वरतत्त्वम् । तदनुग्रहेति तस्य ईश्वरस्य अनुग्रह-
जन्येन ज्ञानेनैव नान्येनेति भावः तत् ईश्वरतत्त्वं साध्यितुं शक्यते
इति शेषः । तस्य तत्त्वस्य प्रमा अज्ञानं ज्ञानमेव कारणं साधकतमं
यस्य तद्यात्वात् कारणं साधकतममित्यमरः ।

(य) क्वेति । क्व कुत्र शास्त्रे इति शेषः तस्य तत्त्वस्य ।

(र) अथेति । हे देव ! अथापि यद्यपि ते त्वं पदाम्बुजद्वयस्य
परस्परमलयुगलस्य प्रसादलेशेन अनुगृहीतः स्याद् जन इति शेषः ।
स एव हि निश्चितं भगवतो महिम्नः साहाय्यस्य तत्त्वं जानाति,
अन्य एकोऽपि कोऽपि चिरं विचिन्वन् शास्त्रापवादोच्यन्नपि न च
जानातीत्यनेन सम्बन्धः । भगवत्प्रसादलक्ष्यमेव तत्तत्त्वज्ञानं नाम्बुजद्वय-
कथनपीति फलितार्थः ।

शिष्याः । तर्हि शास्त्रैः किं तदनुग्रहो न भवति ? ।

गोपी । अथ किम् ? । कथमन्यथा विचिन्वन्नित्युक्तम् ।

शिष्याः । विद्म्यः । तत्कथमेतावन्ति दिनानि वृथैव भवता पठितम् ।

गोपी । शिल्पविशेष (ल) एव तत् ।

सार्धं । विद्म्यः । भवति तदनुग्रहोऽस्ति जात(व)स्तत्-
स्वन्तु भवता ज्ञायत एव किञ्चित् कथ्यताम् ।

गोपी । तत्कथाविषयो (श) न भवति अनुभववेद्यमेव
भवति चेदस्यानुग्रहस्त्वयि तदा भवतैवानुभाव्यम् ।

शिष्याः । स्वगतम् । कथमयमसाध्वसमीवनेन सह व्यधि-
करणं (ष) किञ्चिज्जल्पति अथ वा आदुक्तोऽयमिति
किञ्चित् परिहसतीव ।

• गोपी । भट्टाचार्य्य ! भवता यदेनमीश्वरमुद्दिश्य किञ्चि-
द्वाधिकरणमुक्तं तेनासद्दिष्टुतया किञ्चिन्नयोक्तं न ताव-
दतिगभीरैर्भवंद्भिरेवमभिलपितुं (स) युज्यते । अथ वा
नेष वो दीपः ।

(ल) शिल्पविशेष इति । तत् शास्त्रं शिल्पविशेषः रचनाचातुर्य-
मात्रमिति भावः ।

(व) भवतीति । भवति त्वयि तदनुग्रहः तस्य भगवतः अनुग्रहः
जातः अस्ति ।

(श) तत् तस्य कथाविषयः वचनीयमित्यर्थः ।

(ष) कथमयमिति । अयं गोपीनाथः असाध्वसं निर्भयम् अनेन
भट्टाचार्य्येण सार्वभौमेन व्यधिकरणं विरुद्धम् ।

(स) अमिल पितुं वक्तुम् ।

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
 विवादसंवादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति तेषां मुहुःसुरात्ममोहं
 तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ (ङ)

सार्धं । विहस्य ज्ञातं वैष्णवोऽसि ।

गोपी । सप्रश्रयम् । यद्यस्य कृपा स्यात्तदा त्वमपि (च)
 भविष्यसि ।

सार्धं । अलं पल्लवेन । भवान् गच्छतु भगवद्दर्शनानन्तरं
 मातस्त्रसुरावासे तवेश्वरः सगणो वास्यतां (क) मन्नाम्ना
 भगवत्प्रसादेन निमन्त्रयितव्यम् ।

गोपी । यथाऽऽज्ञापयसि ।

सार्धं । तदहमपि माध्यन्दिनकर्मणे प्रयामि । इति
 सशिष्यो निष्क्रान्तः ।

गोपी । मुकुन्द एह्ये हि । इति परिक्रम्य । भो मुकुन्द !
 भद्राचार्यवाग्वज्रमद्यापि मे हृदयं क्लन्तति यदि परम-

(ङ) यदिति । यस्य भगवतः शक्तयः वदतां जल्पतां वादिनां
 विवादसंवादस्य भुवः स्थानर्गिन भवन्ति याः शक्तीरुद्दिश्य वादिनः पर-
 स्परं विवदन्ते इति भावः । मुहुः पुनः पुनः कृपां वादिनाम् आत्म-
 मोहं स्वमोहजनकं तस्य इत्यर्थः कुर्वन्ति जनयन्ति तस्मै अनन्तगुणाय
 अशेषगुणशालिने भूम्ने महिम्ने परमात्मने इति भावः नमः ।

(च) अस्य भवतः । त्वमपि वैष्णव इति शेषः ।

(क) पल्लवेन विकारेण । वास्यताम् अयस्याप्यताम् ।

कारुणिकेन भगवता तदुद्दिश्यते तदेव मे मनो
निर्वाति । (ख)

सङ्ग । किमशक्यं तस्य भगवतः ।

गोपी । तदेहि श्रीजगन्नाथदर्शनार्थं प्रयातं भगवन्त-
मनुसराव । इति निष्क्रामतः । नेपथ्ये । अहो अद्भुतम् ।

तुङ्गभङ्गयुवसङ्गतफुल्लत्-

पुण्डरीकवरलोचनलक्ष्मि ।

हिङ्गुलक्ष्मिपितशुक्लचतुर्थी-

शीतदीधितिकलाधरविम्बम् ॥

अपिच, चारुकारुणिकमारुचिराङ्गं

ब्रह्मदारुमयमेतदुदेति ।

आहतोऽस्य रुचिकन्दलघ्नदै-

रिन्द्रनीलमणिदर्पणदर्पः ॥ (ग)

(ख) भट्टाचार्य्येति । भट्टाचार्य्यस्य सार्वभौमस्य वाग्वज्जं वचन-
कुलिशम् । तत् कुलिशम् । निर्वाति निर्घृतिं लभते ।

(ग) लङ्गेति । तुङ्गा मञ्जरी भङ्गयुवभ्यां भ्रमराभ्यामित्यर्थः सङ्ग-
तयोर्युक्तयोः फुल्लतोर्युक्तयोः पुण्डरीकवरयोः सिताम्बोजश्रेष्ठयोरिव
लोचनयोनयनयोः लक्ष्मीः श्रीः यस्य तादृशं तथा हिङ्गुलेन लक्ष्मिपिता
अलुलिप्ता या शुक्लचतुर्थीशीतदीधितिकला शुक्लचतुर्थ्यांसुदितचन्द्रकला
तद्वत् अधरविम्बम् अधररूपं विम्बफलं यस्य तथाविधं चारु मनोज्ञं
कारुणिकं करुणःमयम् आरुचिराणि मनोज्ञराणि अङ्गानि यस्य
तथोक्तम् एतत् दारुमयं काष्ठमयं ब्रह्म परमात्मा उदेति विराजते ।
अस्य दारुमयस्य ब्रह्मणः रुचिकन्दलघ्नदैः प्रभापटलैः इन्द्रमणिदर्पणस्य

गोपी । अये ! श्रीमुखदर्शनं जातमिव यदमी नित्वा-
नन्दादयो मिथो निवेशयन्ति । पुनस्तत्रैव ।

अन्योन्येक्षणरागरञ्जिततया हौ निर्निमेषेक्षणी
राजते जगतः पती उभयतां निस्यन्दसर्वाङ्गकौ ।
दारुब्रह्मणि लीयते किमु नरब्रह्मैतदाहां नर-
ब्रह्मण्येव हि लीयते शिव शिव ब्रह्मैव वा दारवम् ॥ (घ)

गोपी । भद्रं भां भद्रम् एक एव भगवानास्त्राद्यास्त्राद-
कभावेन द्विधाभूत इव (ङ) । पुनस्तत्रैव ।

इन्द्रकान्तरदस्य दर्पः अहङ्कारः आहतः नाशितः । इन्द्रनीलदृश्यतो-
ऽपि अधिकं शोभते इति भावः ।

(घ) अन्योन्येति । उभयतः परस्परमन्मुखतः स्थितावित्यर्थः हौ
जगतः पती नररूपदारुदृष्टपरिवर्तित भावः । अन्योन्येक्ष्य परस्परस्य ईक्षणे
अवलोकने यः रागः अनुरागः अभिनिवेश इत्यर्थः तेन रञ्जिततया
आविष्टतया निर्निमेषेक्षणी अभिनिप्रनयनौ तथा निस्यन्दानि सर्वाणि
अङ्गानि ययोः तथाभूतं सती राजते शोभते । एतत् नरब्रह्म मानवा-
कृतिः परमात्मा चैतन्यदेव इत्यर्थः दारुब्रह्मणि काश्यपे परमात्मानि
जगन्नाथदेवे इत्यर्थः लीयते किम् ? जीनो भवति किम् ? शिवाशिवेति
व्यानन्दजनकमव्ययम् । आहो अथवा दारुः दारुस्यं ब्रह्मैव जगन्नाथ
एव नरब्रह्मणि चैतन्यदेवे लीयते वा लीनो भवति किम् ? शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) आस्त्राद्येति । आस्त्राद्यः आस्त्रादधिपयः साभिनिवेशं दर्श-
नीयः, आस्त्रादकः आस्त्रादकः आस्त्रादनकर्ता साभिनिवेशं द्रष्टेत्यर्थः
तयोर्भाषः तेन नररूपेण भगवता दारुस्यो भगवान् आस्त्राद्यते
दारुस्येन च भगवता नररूपो भगवानास्त्राद्यते इति भावः ।

द्वावेव पूर्य्यकरुणौ जगदुद्दिधीर्षू
द्वावेव लोचनपथं जगतो जिहानौ ।

अन्तःस्थनन्दतनयोऽन्तरवर्त्तिर्दारु-

ब्रह्मेति केवलमियानुभयोर्हि भेदः ॥ (च)

गोपी । साधु भो नित्यानन्ददेव ! साधु तत्त्वज्ञोऽसि
भगवतां गौरचन्द्रस्य । तन्नन्ये भगवद्दर्शनं कृत्वा प्रत्या-
वर्त्तन्ते एव सर्वे । तदावामपि भगवन्तं श्रीजगन्नाथं दृष्ट्वा
त्वरितमेव पुनरंतावनुसराव । इति निष्कान्तौ ।

ततः प्रविशति पुराणरीकाज्जदर्शनानन्दनिःस्यन्दो

भगवान् नित्यानन्दादयश्चन्द्रनेश्वरश्च ।

चन्द । हंही ! महान्तः ! सम्पन्नं यथासुखमेव भवतां
भगवद्दर्शनम् ।

नित्यःनन्दादयः । यथा मनोरथमेव सुसम्पन्नम् ।

चन्द । स्वगणम् अहो ! कथमसौ विलम्बते गोपीनाथा-
चार्य्यः । किमिदानीमहं करामि न किमपि निगदितं
तातचरणैः । मन्ये तस्मै एव सर्वं कथितमस्ति तत्कथमय-
मद्यापि नायातः । इति परितोऽवलोकयति ।

ततः प्रविशति त्वरां भाटयन् सुकुन्देन सहाचार्य्यः ।

(च) द्वावेवेति । द्वावेव चैतन्यजगन्नाथौ पूर्य्यकरुणौ कृपानिधी,
जगताम् उद्दिधीर्षू उद्धर्त्तुमिच्छू । तथा द्वावेव जगतो लोचनपथं
नयनविषयं जिहानौ गतावित्यर्थः । उभयोः केवलम् इयान् भेदः
विशेषः हि निश्चितः यदेकः अन्तःस्थः नन्दतनयः श्रीकृष्णः यस्य
तादृशः, अपरः अन्तरवर्त्तिर्दारु दार्शन्यवर्त्तीत्यर्थः ब्रह्मेति । वसन्त-
तिष्ठकं वृत्तम् ।

आचा । एहि मुकुन्द ! एतेऽमी गच्छन्ति तदुभयमेव
संब्रुत्तमः । नीलाचलचन्द्रोऽपि दृष्टो हेमाचलगौरोऽपि (छ)
दृश्यते । इति सत्वरमुपसृत्य । चन्दनेश्वर ! त्वमितो गृहं गच्छ
अतः परं भयैव सर्वं समाधास्यते ।

चन्द । यथाह भवान् । इति भगवन्तं प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

गोपी । उपसृत्य देवं प्रणमति ।

दासो । भगवन्नयमाचार्यः प्रणमति ।

भगवान् । वहिर्दृष्टिं नाटयित्वा । एहोहि । इति तमा-
लिङ्गति ।

गोपी । देव ! भट्टाचार्येण (ज) सानुचर एव निम-
न्वितोऽसि । तादृश एवागच्छन्तु । इति पूर्वोद्दिष्टाऽऽवासं
प्राप्य भगवतः पादधावनादिकं दन्तधावनावसानं सकलमेव परिचरयं
कृत्वा भिक्षोत्तरं सुखनिविष्टे सति तस्मिन् स्वैसनस्यम् । देव ! भट्टा-
चार्येणान्यदपि निमन्वितमस्ति ।

भग । किं तत् ? ।

गोपी । साम्प्रदायिकसञ्ज्ञासिनः सकाशाद्योगपट्टं (भ)
ग्राहयित्वा वेदान्तं श्रावयिष्यति ।

भग । अनुगृहीतोऽस्मि तेन भवत्वेवं करिष्यामि ।

सुकु । देव ! प्राचार्येण तद्वधि तेन वाक्स्फुलिङ्ग-

(छ) नीलाचलचन्द्रः जगन्नाथः । हेमाचलगौरः चैतन्यदेवः ।

(ज) भट्टाचार्येण सार्वभौमेन ।

(भ) साम्प्रदायिकसञ्ज्ञासिनः भवत इत्यर्थः सकाशात् सन्निधिं
लब्ध्वा तं प्राप्स्यत्यर्थः ।

निकरेण दन्दह्यमानहृदयेन स्वीयते महाप्रसादोऽपि
नाद्य स्वीकृतोऽस्ति । (ज)

भग । आचार्य्य ! बालकोऽस्मि । यद्यं मां प्रति
स्तिह्यति तेनैवेदमवादीत् । कथमत्र दूयसे ?

गोपो । भगवन् ! श्रीचरणैरिदं मे शल्यं हृदयादुद्ध्रियते
चेत्तदा जीवितं धारयिष्ये । इति रोदिति ।

भग । पुण्डरीकाक्षस्ती मनोरथं पूरयिष्यति । दामो-
दर ! भवताऽयं निमन्त्रयताम् । (ट)

दामो । यथाऽऽज्ञापयसि । इति तमादाय निष्क्रामति ।

भग । जगदानन्द । भगवतः पुण्ड्रीकाक्षस्य रजनीशेष-
शयनोत्थापनलीला (ठ) यथा दृश्यते तथा यतनीयम् ।
प्रविश्याचार्य्येण सह ।

दामो । भगवन् ! यथाऽऽज्ञम् महाप्रसादेन भोजितो-
ऽयमत्रैव शिशयिषुरस्ति । (ड)

भग । साधु साधु । इति सर्वे प्रियमङ्कयया सहर्तान् गम-
यन्ति नेपथ्ये पाणिगङ्गध्वनिः । (ढ)

(ज) आचार्य्येण गोपीनाथेन । वाक्स्फुलिङ्गनिकरेण वचना-
ग्निकणचयेन । महाप्रसादः भगवत्प्रसादीकृतमन्नादिद्रव्यम् । स्वीकृतः
गृहीतः ।

(ट) अयं गोपीनाथाचार्य्यः निमन्त्रयतां भोजनार्थम् आह्वयताम् ।

(ठ) रजनीति । रजन्याः शेषे अवसाने शयनात् यत् उत्थापनं
तदेव लीला व्यापारविशेषः ।

(ड) शिशयिषुः शयितुमिच्छुः ।

(ढ) पाणिगङ्गध्वनिः हस्तस्थितशङ्खालङ्कारशब्दः पाणिस्थितश

सर्वे सचनत्कारम् । अहो ! यामशेषेव त्रियामा । यदयम् ।
 पूर्देव्याः शयनोत्थिताविव चलत्सर्वाङ्गभूषाकणः
 किं वा देवकुलस्य वारणपतेरुद्दृष्टितं वृद्धितम् ।
 आयातेति कृपानिधेः किमु कृपादेवी जगत्प्राणिना-
 माह्वानध्वनिरभ्युपैति मधुरः श्रीपाणिशङ्खध्वनिः ॥ (ख)
 भग । तदहो ! अवितथमेव (त) गतेयं रजनौ ।
 आचार्य्य ! एहि सहैव पुण्डरीकाक्षस्य शयनोत्थानाव-
 काशं (थ) पश्याम ।

गोपी । यथाऽऽज्ञापयसि । इति त्वमयोचितं कर्म कर्तुं
 निष्क्रान्तः । प्रविश्य मत्वरः कश्चित् । कः कोऽत्र भो गोपी-
 नाथाचार्य्यः क्व वर्त्तते वृत्तं तज्जानासि । आकाशे लक्ष्यं बह्वा ।
 किं ब्रवीषि । आचार्य्यः श्रीकृष्णचैतन्यदेवस्य निकटे ।

शङ्खस्य वादितभेदस्य ध्वनिः । यामशेषा प्रहरमात्मावशिष्टा ।

(ख) पूर्देव्या इति । पूर्देव्याः नगरीदेव्याः शयनात् उत्थितौ
 उत्थाने चलन्तीनां सर्वाङ्गभूषाणां सर्वात्मात्माङ्काराणां कण इव
 निनादः किम् ? वा अथवा देवकुलस्य देवमन्दिरस्य वारणपतेः गजे-
 न्द्रस्य उद्दृष्टं हितम् उत्तरं वृद्धितं वृद्धणं किम् ? कृपानिधेर्जग-
 त्प्राणस्य कृपादेवी आयाता उपस्थिता इति हेतोः जगत्प्राणिनाम्
 आह्वानध्वनिः किम् ? मधुरः श्रीपाणिशङ्खध्वनिः प्रिया लक्ष्म्याः
 प्राणस्थितस्य शङ्खस्य अलङ्कारविशेषस्य ध्वनिः अभ्युपैति उद्गच्छति ।
 शादू लयित्रीद्धितं वृत्तम् ।

(त) अवितथमेव सत्यमेव ।

(थ) सहैव निहितैव । ययनेति शयनात् शय्याया उत्थानाव-
 काशम् उत्थानव्यापारम् ।

इति । भवतु तन्नैव यामि । इति कतिचित्पदानि गत्वा इरो-
ऽवबोध्य । अहो ! अयमेव आचार्यो भविष्यति । इत्युपसर्पति ।
ततः प्रविशत्याचार्यः ।

आचा । अहो ! ज्ञातप्रायोऽयं समयः शयनोत्थानस्य
तदहं त्वरयामि भगवन्तम् ।

गुरुषः । उपसृत्य । आचार्य्य ! भट्टाचार्य्यो विज्ञापयति
श्रीकृष्णचैतन्यदेवो यथा भगवतो जगन्नाथदेवस्य शय्यो-
त्थानं पश्यति तथा त्वयैव सङ्गे कृत्वा यतनीयम् ।

गोपी । यथाऽऽज्ञं करवाणि । इति श्रीकृष्णचैतन्यदेवं त्वरयि-
त्समुपसर्पति ततः प्रविशति सानुचरो देवः ।

देवः । मुकुन्द ! विलोक्यतां को विलम्ब आचार्य्यस्य ।

गोपी । एषोऽहं भगवन्तं भगवन्तं प्रतीक्षमाणो वक्तुं ।

भग । तदग्रे गम्यताम् ।

आचा । तथा कृत्वा । भगवन्नित इतः । इति प्रवेशं नाट-
यित्वा जगन्मोहमसाद्य । देव ! पश्य ।

तत्कालीनकवाटवाटनिविडोद्घाटे विनिष्क्रामता

गर्भागारगरिष्ठसौरभभरेणामोदमभ्युद्गमन् ।

निद्राभङ्गभृतालसो सुखमिव व्यादाय शेषे निशो

अभारभमिवातनोति समये प्रासाद् एष प्रभोः ॥ (६)

(६) तत्कालीनेति । निशः शेषे समये एषः प्रभोः प्रासाद् :
तत्कालीनः निशावसानकालीनः कवाटवाटनिविडस्य कवाटरूपदृष्टा-
वरचस्य य उद्घाटः उद्घाटनं तस्मिन् विनिष्क्रामता विनिर्गच्छता
गर्भागारस्य अन्तर्द्वारस्य गरिष्ठेन अतिमङ्गता सौरभभरेण आमोद-
विक्षरेण आमोदं हर्षं मनःप्रासादमित्यर्थः उद्गमन् जनयन् निद्राभङ्गेन

अपिच, देव ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

दीपाभावघनान्धकारगहने गम्भीरगम्भीरिका
कुक्षी तल्पत उत्थितस्य जयतो लक्ष्मीपतेर्लोचने ।
कालिन्दीसलिलोदरे विजयिनी वातेन घूर्णयिते
प्रोम्भत्तभमरावलीढजठरे सत्पुण्डरीके इव ॥ (ध)
भग । गरुडसन्धस्य पद्माश्रयस्थाय सम्पृहं पश्यति ।
सुत । आचार्य्य ! पश्य पश्य ।

क्षणात् प्रदीपावलयः समन्ता-

द्गम्भीरिकायाः कुहरे ज्वलन्त्यः ।

विलोचनीक्षारिभिरस्रपूरे-

न्यग्भूतभासा लिखिता इवाऽऽसन् ॥ (न)

भूतं जनितम् अलसं जाद्यं यस्य तथाभूतो जन इव सुखं व्यादाय
जृम्भारम्भमिव आतनोति विस्तारयति । शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ।

(ध) दीपाभावेति । दीपानाम् अभावेन घनैर्निविडैरन्धकारैः
गहने आच्छन्ने इत्यर्थः गम्भीरा या गम्भीरिका तदाख्यं देवमन्दिरं
तस्याः कुक्षी अग्रतरे तल्पतः शयनात् उत्थितस्य जयतः सर्वोत्कर्षिणः
लक्ष्मीपतेः जगन्नाथस्य लोचने नयने कालिन्द्याः यमुनायाः सलिलो-
दरे जलमध्ये विजयिनी उत्कर्षशास्त्रिणी वातेन घूर्णयिते प्रोम्भत्ताभ्यां
तरबाभ्यां भमराभ्याम् अवलीढम् आक्रान्तं जठरं ययोः तादृशे
सती सुन्दरे पुण्डरीके इव सिताम्भोरुहे इव राजते इति शेषः ।
शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ।

(न) क्षणादिति । क्षणात् क्षणमात्रेण गम्भीरिकायाः देवमन्दि-
रस्य कुहरे मध्ये समन्तात् ज्वलन्त्यः प्रदीपानामायलयः विलोचनाभ्याम्
उक्षारिभिः प्रतङ्गः अक्षरपूरैः आनन्दाशुभ्रमूहैः देयस्य चैतन्यस्येति

शोषी । पश्य पश्य ।

अनुवदनप्रक्षालनमभ्यङ्गस्नानभूषणाद्यमथ ।

अनु बालभोगलीला हरिवल्लभभोग एष तत्पश्चात् । (प)

दृश्यतामधुना प्रातर्धूपारख्यः पूजाविशेषः ।

भग । आनन्दस्तिमित एव सपुलकात् पश्यत्वैव ।

आत्मा । भो भो ! जगदानन्दादयः ! पश्यत पश्यत ।
प्रातर्धूपस्तु प्रसादात् कियद्बल्लली कृत्वा कश्चित् मालाञ्च
करयोः कृत्वा कश्चिद्युगपदेव समागच्छतः । किमेतौ ?
महाप्रभवे श्रीकृष्णचैतन्याय दास्यतः । केन वा प्रेरिता-
येतौ । अथ वा श्रीजगन्नाथेनैव । प्रविश्य पार्श्वदौ श्रीकृष्णचैतन्य-
समीपमुपसर्पतः ।

भग । उपरुह्य मूर्धानमवजसयति । एकः सालां प्रयच्छति ।

भग । वह्निर्वासीऽञ्जलं प्रसारयति ।

अपरः । प्रसादात् प्रयच्छति ।

भग । अश्रुले कृत्वा श्रीजगन्नाथं प्रणम्यैव सिंहायस्वरितगतिर्नि-
कान्तः ।

सर्वे । अहो ! किमिदम् । कथमकस्मादेव देवो नि-
ष्क्रान्तः । तदागच्छत कायं गच्छति विलोकयाम । इति

भावः स्वग्भूताः तिरस्कृताः भासो वासां तथाविधाः सत्यः चिखिता
इव चिखिता इव निर्भास इत्यर्थः आसन् । उपजातिष्टम् ।

(प) अनुवदनेति । अनुवदनप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनात् परमित्यर्थः
देवस्येति शेषः । अथ अनन्तरम् अभ्यङ्गस्नानं तैलमर्दनपुरःसरं स्नानं
भूषणाद्यम् अलङ्कारवसनादिपरिधानञ्चेत्यर्थः । अनु पश्चात् बाल-
भोगलीला वाङ्मनोऽनन्त्यापारः, तत्पश्चात् एष हरिवल्लभभोगः
तदाख्यः सेवाविशेषः ।

पुराञ्चिह्नस्य कतिचित्तदानि गत्वा पुरतो विबोध्य । अहो ! भग-
वान् स्वावासवत्सं त्यक्तवान् ।

गोपी । निभाष्य । अये ! दामोदरादयः सार्वभौमालयं
प्रति देवः प्रस्थितवान् । तत् फलितं भट्टाचार्य्यस्य सुकृत-
दुमेष । तद्दामोदरजगदानन्दौ भगवत्कङ्के प्रयातं, सुकु-
न्देन सार्धमहमासवस्थल एव तिष्ठामि ।

उभौ । यथावृत्तं भवते । इति निष्कान्तौ ।

गोपी । एहि सुकुन्द ! सार्वभौमस्य द्वितीयकक्षायां
तिष्ठाव । इति तथा क्त्वा पुरोऽवबोध्य । अये ! एतौ सार्वभौम-
भृत्यौ सविषयमितएवोपसर्पतः । तदपवार्य्य तिष्ठाव ।
इति द्वारोपान्ते तिष्ठतः । ततः प्रविशतो भृत्यौ ।

एकः । अले ! एसे सन्धासी कंयि मोहणमन्तं जाणादि ।
अहो भट्टाचालिए इमिणा जहृग्त्ये विष किदे (१) ।

अन्यः । अले ! किलिसे किदे (२) ।

प्रथमः । अले ण आणासि सेज्जाए अणुत्थिदेज्जेव भट्टा-
चालिए एसे अअम्हादो सअणघरदुअले गदे तदो बहुएण
कहिअं । भट्टाचालिअ ! भट्टाचालिअ ! उत्थेहि उत्थेहि से
सन्धासी आअदोत्ति । तदो धसमसिअ भट्टाचालिए
उत्थिअ इमस्य चलणे पडिए । तदो इमिणा जहृसाहस्य
पसाअभत्तं हत्थे कदुअ भुङ्गति गदिदं । तदो अम्हाणं

(१) अरे ! एष सन्धासी किमपि मोहनमन्तं जानाति । यतो
भट्टाचार्य्योऽनेन यद्वयस इव कतः ।

(२) अरे ! सोदयः कतः ।

ईसले उभ्यन्ते विभ्र अकिभ्र विचाले त क्लृणमेत्ते ष तं भक्तं
गिलिभ्र वन्ते अकिद-सिणाणेज्जिव अकिभ्र-मुह-पक्खालणे-
ज्जिव । गिलिउंष उभ्यन्ते विभ्र कण्ठइद-सभलङ्गे षभण-
जल त्थिमिद-वसणे वग्धल-कण्ठसहे अब्भाल लोभ-
विवसे (फ) विभ्र भविभ्र महीदले लुसहदि किं हुविस्सहि
थ आणेम्ह (१) ।

गोपी । आकरय्य । सुकुन्द ! श्रुतम् ।

सुकु । तवानुतापेनैव देवेनेदमध्यवसितम् ।

भृत्यौ । आअच्छ अहे गोपीणाहाचालिअं मग्गेम (२) ।

इति निष्क्रान्तौ ।

गोपी । भद्रं भो ! भद्रम् । यदाभ्यामहं न दृष्टः ।

(१) अरे ! न जानामि शय्यातोऽनुत्थिते एव भट्टाचार्यं सति
एषोऽकस्मात् शयनगृहद्वारे गतस्ततो वटुकेन कथितम् । भट्टाचार्य्य !
भट्टाचार्य्य ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ स सम्भाषी आगत इति । तदा धस्-
भसितिशब्दं कृत्वा भट्टाचार्य्यं उत्थाय अस्य चरणे पतितः । ततोऽनेन
जगन्नाथस्य प्रसादभक्तं हस्ते कृत्वा भुङ्क्षेति गदितम् । तदा अस्मा-
कमीश उन्मत्त इव अकृतविचारस्तत्क्षणमात्रेषु तद्भक्तं गिलितवान्
अकृतज्ञान एव अकृतसुखप्रचालन एव । गिलित्वा उन्मत्त इव कण्ठ-
कितसर्वाङ्गो नयनजलस्निमितसर्वाङ्गो घर्षर-कण्ठशब्दोऽपस्मार-रोग-
विवश इव भूत्वा महीतले लुठति किं भविष्यति न जानीमः ।

(२) आगच्छ आवां गोपीनाथाचार्य्यं मार्गयाव ।

(फ) ईशः स्वामी । अपस्मारेति व्यपगतः स्मारः स्मरणं यस्मात्
तादृशो यो रोगः मृगीति ख्यातः तेन विवश इव विचेतन इव ।

तदितः स्थित्वा दामोदरजगदानन्दो प्रतिपालयाव । इति

तथा कुरुतः ।

ततः प्रविशति विस्मयं नाटयन् दामोदरः ।

दामो । विना वारीं बहो वनमदकरीन्द्रो भगवता

विना शेकं खेषां ग्रमित इव हृत्तापदहनः ।

यदृच्छायोगेन व्यरधि यदिदं पण्डितपतेः

कठोरं वज्रादप्यमृतमिव चेतोऽस्य सरसम् ॥ (ब)

गोपी । उपहृत्य । दामोदर ! किन्तु ।

दामो । अस्ति रहस्यं (भ) कथयिष्यामः । किन्तु मया
भवदर्शमित आगतम् । हारान्तरेण निष्क्रम्य लब्धाऽऽवासं
भगवन्तमनुसराम । इति त्वयः कतिचित्त्वदानि परिक्रामन्ति ।

दामो । विना वारीमित्वादि पठित्वा सर्वमेव कथयति ।

गोपी । श्रुतमेव सर्वं मिथः कथयतोस्तदभृत्ययोः

प्रमुखतः ।

(ब) विनेति । भगवता चैतन्यदेवेन वारीं गजबन्धनयन्त्रं वारी
तु गजबन्धनीत्यन्तरः । विना वनमदकरीन्द्रः वन्यो मत्तहृत्ती बहूः,
शेकं लब्धादिनिशेषं विना खेषां खवर्गीषाम् अस्त्राद्विधानामित्यर्थः
हृत्तापदहनः हृदयस्यसन्नापाग्निः शचित इव निर्वापित इव । यत्
यतः यदृच्छायोगेन सहसा अस्य पण्डितपतेः सार्वभौमस्य वज्रादपि
कठोरम् इदं चेतः चित्तम् अमृतमिव सरसं सुकोमलं सुमधुरं वा
व्यरधि कृतम् । अत्र सार्वभौममनसः सरसीकरणं वनकरीन्द्रस्य विना
वारीं बन्धनमिवेति विस्वप्रतिविस्वतापर्यवसानात् निर्दर्शनालङ्कारः
तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र
विस्वाहुविस्वत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शनेति । शिखरिणोऽष्टम् ।

(भ) रहस्यं गुह्यम् ।

दामो । तवैव प्रसादादिदं तस्य सीभाग्यं तदेहि शीघ्रं
भगवत्समीपमनुसराम । यद्यं भट्टाचार्योऽपि कृताङ्गिक-
स्तत्रागतप्राय एव इदानीमस्याश्रयो गम्यः । तदिदानीं
वाक्प्रयोग एव नाभूत् (म) । इति परिक्रामन्ति ।

ततः प्रविशति कृतासनपरिग्रहो भगवान् नित्यानन्दो जगदा-
नन्दश्च ।

भग । जगदानन्द ! क्वासौ गोपीनाथाचार्यः ।

जगदा । अयमयं दामोदरमुकुन्दाभ्यां त्वरमाण
आचार्यः ।

गोपी । उपसृत्य । जयति जयति परमकारुणिकः ।

जगदा । अहो ! कथमयमश्रुतपूर्वस्ते व्यवहार-
विलासः । (य)

गोपी । स खलु भवतामेव वेद्यः । इत्युपसृत्य प्रणमति ।

नेपथ्ये । स्वामिन् ! नायं पत्न्याः श्रीजगन्नाथाक्षरोपसर्पणाय ।

भगवान् । अकारुण्यं आकारुण्यं । ज्ञायतामाचार्य ! किमेतत् ?

गोपी । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । ज्ञातं ज्ञातं अयमयं
भट्टाचार्यः । श्रीजगन्नाथमदृष्ट्वैव भगवत्क्षरणीपसर्पणार्थ-
मागच्छति ।

दामो । पुरैव ज्ञातमस्ति । इति सर्वे तन्मुखनीचमाणास्ति-
ष्ठन्ति ।

(म) प्रसादात् अतुपहात् । वाक्प्रयोगः कथाप्रयोगः कथोप-
कथनं नाभूत् न नभूव ।

(य) व्यवहारविलासः उक्तिवैचित्र्यम् ।

ततः प्रविशति विस्मयोत्पुल्लसनाः सार्वभौमः ।

सार्व । स्वगतम् । अहो ! अवितथमेवाह गोपीनाथा-
चार्यः । अस्माकमपि चेतो यदीदृशमजनि तदयमीश्वर
एव । इति बोत्काण्डं परिक्रम्य । अहो ! इदमस्मत्साट्टप्वसुः
पुरं तद्यावत् प्रविशामि । इति प्रवेशं नाटयति ।

आचा । उत्यायाभिगच्छति ।

सार्व । अप्येवबोक्व । आचार्य्य ! किं कुर्वन्ति स्वामिनः ?

आचा । इत इत आगच्छन्तु भवन्तः ।

सार्व । उपसृत्य भगवन्तं दण्डयत्यस्यार्ज्जुलिं बद्धा ।

नानालीलारसवशतया कुर्वतो लोकलीलां
साक्षात्कारेऽपि च भगवतो नैव तत्तत्त्वबोधः ।

ज्ञातुं शक्नोत्यहह ! न पुमान् दर्शनात् स्पर्शरत्नं

यावत् स्पर्शाज्जनयतितरां लोहमात्रं न हेम ॥ (र)

अथिच सुजनहृदयसद्मा नाथ ! पद्माधिनाथो

भुवि चरसि यतीन्द्रच्छद्मना पद्मनाभः ।

कथमिह पशुकल्पस्त्वामनल्पानुभावं

प्रकटमनुभवामो हन्त ! वामो विधिर्नः ॥ (ल)

(र) नानेति । नाना विविधा या लीला तस्यां रसः अनुरागः
तस्य वशतया अधीनतया लोकलीलां लोकवत् लीलां कुर्वतः भगवतः
साक्षात्कारेऽपि समक्षदर्शनेऽपि तत्त्वावबोधः तत्त्वज्ञानं नैव जातः
ममेति शेषः । अहह ! आश्चर्य्यं स्पर्शरत्नं यावत् स्पर्शात् स्पर्शमात्रेण
लोहं हेम न जनयतितरां तावत् पुमान् दर्शनात् दर्शनमात्रेण स्पर्श-
रत्नं ज्ञातुं न शक्नोति । मन्दाक्रान्ताष्टसम् । दृष्टान्तालङ्कारः ।

(ल) सुजनेति । हे नाथ ! सुजनानां भक्तानां हृदयमेव सद्मं

भगवान् । कर्णे दिवाय । भद्राचार्य्य ! भवहास्यपात्र-
मेवास्मि तत्किमिदमुच्यते । स्वगतम् । अहो ! इदानीम-
स्याशयः परौत्तमीयः ।

प्रकाशम् । हंही महाशय ! निरुच्यतां (व) कस्तावत्
शास्त्रार्थः ।

भद्रा । अङ्गलिं वद्वा । भगवन् !

शास्त्रं नानामतमपि तथा कल्पितं स्वस्वरूपा

नाचेत्तेषां कथमिव मिथः खण्डने पण्डितत्वम् ।

तत्रोद्देश्यं किमपि परमं भक्तियोगो सुरारे-

निष्कामो यः स हि भगवतोऽनुग्रहेणैव लभ्यः ॥ (श)

आशयो यस्य तथोक्तः पद्माया लक्ष्म्या अधिनाथः प्रतिः पद्मं नामौ
यस्य तथाभूतः नारायण इत्यर्थः त्वं यतीन्द्रच्छेद्वा वा रुद्ध्यासिवेशेन
भुवि चरसि, इह जगति पशुकल्पाः पशुवत् अन्ता इत्यर्थः वयम् अन्त-
ल्यानुभावं महाप्रभावं त्वां कथं प्रकटम् अर्थाभूतम् अनुभवामः,
इत्थं खेदे नः अस्माकं विधिः दैवं वामः प्रतिकूलः । चतुर्थपादस्यो-
त्तरभागस्य हेतुत्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनीष्टम् ।

(व) निरुच्यतां निरुच्यतां निःशेषेण प्रकाशयतामित्यर्थः ।

(श) शास्त्रमिति । शास्त्रं तथा स्वस्वरूपा निजनिजाशयानु-
सारेण कल्पितं रचितम् अतः नानामतमपि विभिन्नमतम् अपिरत्ना-
वधारणार्थः । नो चेत् तेषां मिथः परस्परं खण्डने कथं पण्डितत्वं
प्राण्डित्यं ख्यायते इति शेषः । तत्र तेषु शास्त्रेषु किमपि अनिर्वचनीयं
वा दुर्ज्ञेयं परमम् च्छेद्यम् अस्तीति शेषः, परं सुरारेः नारायणस्य
यः निष्कामो भक्तियोगः, स हि भगवतः नारायणस्य अनुग्रहेणैव
लभ्यः प्राप्यः । न खलु स केनापि शास्त्रेण अत्यन्तरीकरणीय
इति भावः । मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

अपिच, वेदाः पुराणानि च भारतञ्च
 तन्त्राणि मन्त्रा अपि सर्व एव ।
 ब्रह्मैव वस्तु प्रतिपादयन्ति
 तत्त्वेऽस्य विभ्राम्यति सर्व एव ॥ (ष)
 यतः । यस्मिन् दृष्टत्वादयद्वन्द्वत्वा-
 न्मुख्यार्थवत्त्वे सविशेषतायाम् ।
 ये निर्विशेषत्वमुदीरयन्ति
 तेनैव तस्माधयितुं समर्थाः ॥ (स)
 तथाहि, इदंश्रीषंपञ्चरात्रम् ।
 या या श्रुतिर्जल्पति निर्विशेषं
 सा साऽभिधत्ते सविशेषमेव ।

(ष) वेदा इति । वेदाः ऋतयः ऋग्यजुः सामाथर्वास्त्राः, पुरा-
 णानि ब्राह्मणादीनि भारतं महाभारतं भारतस्य पुराणान्तर्गतत्वेऽपि
 प्राधान्येन गोवल्मीवर्दन्यायेन निर्देशः तन्त्राणि शैवानि तथा सर्व एव
 मन्त्राः ब्रह्मैव वस्तु प्रतिपादयन्ति कीर्त्तयन्ति, किन्तु सर्व एव अस्मिन्
 ब्रह्मणः तत्त्वे विभ्राम्यति एव विशेषेषु भ्रान्तिवृत्त्यति । इन्द्रवज्रा-
 वृत्तम् ।

(स) यस्मिन्निति । यस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टत्वात् महत्त्वात् अथ
 किंवा दृष्टत्वात् शब्दमयत्वात् दृष्टिशब्दे इत्यङ्गात् सन् प्रत्ययेन ब्रह्म-
 शब्दनिष्पत्तिरिति बोध्यम् । मुख्यार्थवत्त्वे योगार्थविशिष्टत्वे सति सवि-
 शेषतां सम्बन्धावगाहितावाकिति भावः सत्याम् अपिरत्राध्याहार्यः
 ये शास्त्रकारा इति शेषः निर्विशेषत्वम् उदासीनत्वमित्यर्थः ब्रह्मण इति
 शेषः उदीरयन्ति कीर्त्तयन्ति, ते तत् निर्विशेषत्वं साधयितुं प्रतिपाद-
 यितुं नैव समर्थाः नैव शक्नुवन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विचारयोगे सति हन्त ! तासां

प्रायो बलीयः सविशेषमेव ॥ (ह)

तथाहि । “आनन्दाद्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते
आनन्देनैव जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्ति अभिसंवि-
शन्ति” इत्यादिकया श्रुत्या अपादानकरणकर्मादिकारक-
त्वेन विशेषवत्त्वापत्तेः । एवं “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिकया “स ऐक्षत” इत्यादौ सोऽकामयत
इत्यादौ च ईक्षणं पर्यालीचनं कामः सङ्कल्पः । इत्याभ्यामपि
विशेषवत्त्वात् तावन्निर्विशेषत्वमुपपन्नं भवति । आयाते च
विशेषे रूपस्यापि विशेषादायातत्वं न तु तद्रूपं प्राकृतं
ज्योतिश्चरणाभिधानादिति । ज्योतिषोऽप्राकृतत्वं यथा
साध्यते तथा तस्य रूपस्यापीति । केवलनिर्दिशेषत्वे
शून्यवादावसरः प्रसज्येत । तेन ब्रह्मशब्दो मुख्य एव मुख्य-
त्वेन भगवान् ब्रह्मेत्यवशिष्टम् । तथा च “ब्रह्मेति परमा-
न्तेति भगवानिति शब्दात्” । स्वप्नरक्षणग्रहिलास्तु
मुख्यार्थाभावाभावेऽपि लक्षणया निरूपयितुमशक्यमपि
निर्विशेषत्वं (च) ये प्रतिपादयन्ति तेषां दुराग्रहमात्रम् ।
वस्तुतस्तु ।

(ह) वेति । या या श्रुतिः निर्विशेषम् उदासीनं ब्रह्मेति शेषः
जल्पति कथयति, सा हा एव सविशेषं सम्बन्धावगाहि अभिपत्ते
वदति श्रुतिषु ब्रह्मण्यः निर्विशेषत्वं सविशेषत्वञ्च कथयति भावः ।
हन्त तासां श्रुतीनां विचारयोगे सति विशेषविवेचनायां सत्यां सवि-
शेषमेव प्रायः बाह्यत्वेन बलीयः प्रबलं भवति । उपजातिष्ठतम् ।

(च) आनन्दादिति । आनन्दःतु आनन्दमयात् ब्रह्मण्य इति भावः

आनन्दो द्विविधः प्रोक्तो मूर्त्तामूर्त्तप्रभेदतः ।

अमूर्त्तस्याश्रयो मूर्त्ती मूर्त्तानन्दोऽच्युतो मतः ॥ कं

भूतानि प्राणिनः । प्रयन्ति लभन्ते । अभिसंविशन्ति आनन्दे एव लीला
भवन्तीत्यर्थः । अघादानेति आनन्दादित्त्वपादानम् । आदन्देनेति कर-
णम् । आनन्दमिति कर्म । आदिपदेन अभिसंविशन्तीत्यस्य आनन्दे
इति अधिकरणं व्यथ्यते । विशेषवत्त्वापत्तेः सविशेषत्वप्रतिपादनादि-
त्यर्थः । न हि उदासीनात् किमपि कार्यसुत्पद्यते इति भावः । यत
इति यतः यस्मात् ब्रह्मणः । स ऐश्वर्य इति स परमात्मा ऐश्वर्यत व्य-
श्यत् । सः अक्रामयत इत्येष । निर्विशेषत्वम् असम्बन्धावगाहित्वं ब्रह्मण
इति शेषः उपपन्नं सिद्धम् । आयाते सिद्धिं गते । रूपस्य आकार-
स्यापि । तद्रूपं तस्य ब्रह्मणः रूपम् । प्राकृतं लौकिकम् । ज्योति-
शरणाभिधानात् ज्योतिषां तेजसां यश्वरंशः शाखाविशेषः तत्त्वाभि-
धानात् कथनात् यथा ज्योतिषः अप्राकृतत्वम् अलौकिकत्वं रूपस्येति
शेषः तथा तस्य ब्रह्मणः रूपस्य अलौकिकत्वमित्यर्थः । केवचनिर्विशेषत्वे
सस्यक् निरवच्छिन्नत्वे ब्रह्मण इति शेषः मूर्त्तवादास्य ब्रह्ममूर्त्तं तस्य
वादः नास्तीति वाद इत्यर्थः तस्य अयसरः अवकाशः प्रसज्येत प्रसक्तो
भवति । तेनेति । तेन हेतुना ब्रह्मण्डः सुख एव अभिधेयः अभिधे-
यार्थस्य दृष्टत्वदृष्टत्वधर्मावच्छिन्नस्य प्रतिपादनात् । सुखत्वेन उक्त-
रूपसम्बन्धावगाहित्वरूपार्थवत्त्वेन भगवान् अणिमादिपदैश्वर्यमान् ब्रह्म
इति अवशिष्टं प्रतिपन्नम् । ब्रह्मेति शब्दप्रते कीर्त्त्यते । स्वप्नेति
स्वप्न पक्षः सिद्धान्तः तस्य रक्षणे य. यद्दः आद्यद्दः तदुपहिष्ठाः
तदादिष्ठाः सुखार्थस्य अभिधेयार्थस्य अभावः विरहः तस्य अभावेऽपि
सुखार्थसत्त्वेऽपीत्यर्थः लक्षणाया सुखार्थबोधविषयिण्या दृष्ट्या तदुक्तं
दर्पणकारेण । सुखार्थबाधे तद्युक्तो यवाग्योऽर्थः प्रतीयते । रुद्धेः
प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पितेति । निर्विशेषत्वं निरवच्छिन्नत्वम् ।

(क) आनन्द इति । मूर्त्तामूर्त्तप्रभेदतः आनन्दः द्विविधः प्रोक्तः

अमूर्त्तः परमात्मा च ज्ञानरूपश्च निर्गुणः ।

स्वरूपश्च कूटस्थो ब्रह्म चेति सतां मतम् ॥ (ख)

अमूर्त्तमूर्त्तयोर्भेदो नास्ति तत्त्वविचारतः ।

भेदस्तु कल्पितो वेदैर्मणितत्तेजसोरिव ॥ (ग)

इति ह्यशौर्षपञ्चरात्रम् । तथा कपिलपञ्चरात्रेऽपि
अगस्त्यं प्रति कपिलवाक्यम् ।

हे ब्रह्मणी तु विज्ञेये मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च ।

मूर्त्तामूर्त्तस्वभावोऽयं ध्येयो नारायणो विभुः ॥ (घ)

इति पाञ्चरात्रिकमतमेव निर्मलरम् । केवलनिर्विशेष-
ब्रह्मवादिनस्तु अमूर्त्तानन्दमेव ब्रह्मेति निरूपयन्तः
स्ववासनापारुष्यमेव प्रकटयन्ति नतु ते निर्विशेषत्वं स्थाप-
यितुं शक्नुवन्ति । पाञ्चरात्रिकमत्स्वीकारे तु “आनन्दः

कथितः मूर्त्तः अमूर्त्त इति द्विप्रकार आनन्द इत्यर्थः । मूर्त्तः आनन्दः
अमूर्त्तस्य आनन्दस्य आश्रयः, अच्युतस्तु मूर्त्तानन्दः मूर्त्तमान् आनन्दो
मतः कथितः ।

(ख) अमूर्त्त इति । अमूर्त्तादिसप्तकम् एक एव पदार्थ इति सतां
विदुषां मतम् ।

(ग) अमूर्त्तेति । तत्त्वविचारतः तत्त्वस्य विचारे सतीत्यर्थः
अमूर्त्तमूर्त्तयोः ब्रह्मणः अमूर्त्तत्वमूर्त्तत्वयोरित्यर्थः भेदः विशेषः नास्ति ।
भेदस्तु वेदैः श्रुतिभिः कथितत्तेजसोरिव रत्न तत्प्रभवोरिव । कल्पितः
रचितः । यथा कथितत्तेजसोर्भेदत्वं तथा व्याध्याख्याधारभावेनेति
भावः तथा मूर्त्तानन्दांमूर्त्तानन्दयोरिति तात्पर्यम् ।

(घ) हे इति । हे ब्रह्मणी विज्ञेये, मूर्त्तम् अमूर्त्तञ्च । अयं मूर्त्ता-
मूर्त्तस्वरूपः विभु परमात्मा नारायणः ध्येयः चिन्तनीयः ।

ब्रह्मणो रूपम्” एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि च सिध्यति । रूपत्वेन मूर्त्तत्वं मणितत्तेजसोरिवेत्यक्तेनाद्वितीयत्वं तेन भगवानेव ब्रह्मेति सर्वशास्त्रमतम् । वासनावैशिष्ट्यादेव मूर्त्तानन्दे भगवति लीलाविग्रहमिति मन्वाना अमूर्त्तानन्दमेव ब्रह्मेति केचिदाहुः । पाञ्चरात्रिकास्त्रविगीतशिष्टा भगवदुपासकत्वात् तेन तदाचरितेनैव वेदार्था (ङ) अनुमोयन्ते । तथाच,

शाखाः सहस्रं निगमद्रुमस्य

प्रत्यक्षसिद्धो न समग्र एषः ।

पुराणवाक्यैरविगीतशिष्टा-

चारैश्च तस्यावयवोऽनुमेयः ॥ (च)

तत्र पुराणवचनानि । यथा

यस्मिन्नं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमित्यादि । पूर्णं रूपवत्त्वेन निर्विशेषत्वं ब्रह्म अपूर्णं नीरूपमित्यर्थः ।

शिष्टान्म सात्वतान्तेषां मतम् । “वासुदेवपरा देवता

(ङ) निर्मत्सरेण निर्विरावम् । स्ववासनाया निजसंस्कारस्य पादस्य मास्त्रिन्यमित्यर्थः । वासनावैशिष्ट्यात् संस्कारस्य वैलक्षण्यत्वात् । अविगीतशिष्टाः अनिन्दितसाधवः तदाचरितेनैव तेषामाचरणेनैव वेदार्थाः श्रुत्यर्थाः । महाजगते येन मतः स पन्था इति भावः ।

(च) शाखा इति । निगमद्रुमस्य वेदतरोः सहस्रं शाखाः, समग्रः ताः सर्वाः शाखा इत्यर्थः न प्रत्यक्षसिद्धः न केनापि सम्यक् दृष्ट इत्यर्थः । पुराणवाक्यैः अविगीतशिष्टाचारैश्च तस्य निगमद्रुमस्य अवयवः अग्रः अनुमेयः ।

वासुदेवपरात्परमात्मनः सङ्घर्षो जीव” इत्यादि । जीव-
यति जीवं करोतीति जीवः । न तु स्वयं जीवः । स चात्मा
शब्दब्रह्म परब्रह्म । “ममोभे शाश्वती तनू” (छ) इति तदुक्तेः ।
तस्मादेव जीवसृष्टिरित्यर्थः । अतो मूर्त्तानन्द एव कृष्ण
इति शास्त्रार्थः ।

• भगवान् । साधु साधु तदिदानीं पुण्डरीकाक्षदृश्य-
नाथ साधय ।

भट्टा । यथाऽऽन्नापयति देवः । इति दामोदर-जगदानन्दो
गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।

सुत । कथमयमेतौ गृहीत्वा गतः ।

गोपी । अस्ति निगूढम् । किन्तु देव ! स एवायं
भट्टाचार्य्यः ।

• भगवान् । महाभागवतस्य भवतः सङ्गादन्यथैव जातः ।

गोपी । विद्वस्य । एवमेव ।

ततः प्रविशतोऽपटीश्लेषेण दामोदर- जगदानन्दौ ।

दामोदर-जगदानन्दौ । देव ! भट्टाचार्य्येण पद्यद्वयं भैक्ष्य-

मवस्य भगवज्जगदाश्रयभुक्तावशिष्टं प्रहितमस्ति ।

भगवान् । अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुत । पद्यद्वयं पश्यामि । इति तत्कारात् पत्निकाभादाय
कनकं वाचयति ।

(छ) यन्निवृत्तिरिति । यस्य मित्तम् । वासुदेवेति । वासुदेवः कृष्णः
परं वासां ता देवताः देवानामधीश्वरो वासुदेव इत्यर्थः । वासुदेवात्
परमात्मनः अङ्गुष्ठः सङ्घर्षः वदभद्रः । ममेति मम उभे शाश्वती
चिरमन्वो तनू शरीरे मूर्त्तानन्दत्वमेवेतिभावः ।

वैराग्यविद्यानिजभक्तियोग-
 शिष्यार्थमेकः पुरुषः पुराणः ।
 श्रीकृष्णचैतन्यशरीरधारी
 कृपाम्बुधिर्यस्तमहं प्रपद्ये ॥
 काशान्नष्टं भक्तियोगं निजं यः
 प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यनामा ।
 आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे
 गाढं गाढं लीयतां चित्तभृङ्गः ॥ (ज)

इति वाचयित्वा भित्तौ विबिम्बे देवहस्ते ददाति ।

भगवान् । आबोक्य विदारयति ।

गोपी । देव ! मध्याह्ने जातस्तदुत्तरकरणीयाव
 सञ्जीभवन्तु श्रीचरणाः ।

सर्वे । एवमेव । इति निष्क्रान्ताः ।

सर्वभौमानुपहो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

(ज) वैराग्येति । यः एकः अद्वितीयः पुराणः पुरुषः परमात्म-
 त्वर्थः वैराग्यस्य विद्याया निजभक्तियोगस्य च शिष्यार्थं लोकानामुप-
 देशार्थं कृपानिधिः श्रीकृष्णचैतन्यरूपधारी गौराङ्गदेहं प्राप्तवान् अहं
 तं प्रपद्ये शरणं ब्रजानीत्त्वर्थः । उपजातिष्टतम् ।

(झ) यः काशात् काशकृमात् नष्टं विद्युत्तं निजं भक्तियोगं
 प्रादुष्कर्तुं प्रकटयित्वा कृष्णचैतन्यनामा गौराङ्गमूर्तिः आविर्भूतः तस्य
 चैतन्यदेवस्य पादारविन्देष्वरचकनखे चित्तभृङ्गः अमेति शेषः गाढं
 गाढम् अश्रयमित्यर्थः लीयतां तिष्ठत । वातोर्षीष्टं वातोर्षीष्टं
 नदितान्मौ इगौ न इति उच्यते ।

सप्तमोऽङ्कः ।

—00—

ततः प्रविशति सार्वभौमः ।

सार्व । प्रहो ! कथमद्यासमय एव गजपतिना समा-
हृतोऽस्मि तदुचितमुपसर्पितुम् । इत्थुपसर्पति ।

ततः प्रविशति राजा अमितश्च परीवाराः ।

राजा । कः कोऽत्र भोः ! समाह्वयतां भट्टाचार्य्यः ।

उपसृत्य । भट्टा । एषोऽहमनाह्वानेनैवागतः ।

राजा । प्रचक्ष्य । इदमासनमास्वताम् ।

भट्टा । आशिषं प्रयुञ्ज्यासनमध्यास्ते ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! श्रुतं मया कोऽपि महाप्रभावः
परमका रुषिको यतीन्द्रः सम्यति गौडादागतोऽस्ति ।

भट्टा । अथ किम् ?

राजा । कथं ? मया तस्य चरणवन्दनं क्रियते ।

भट्टा । इदं त्वत्तदुर्घटम् । विरसप्रचाराणां तेषां निष्कि-
ञ्चनेनैव (क) दर्शनं लभ्यते । तथापि दिनकतिपयाम्यद्य
दक्षिणस्यां क्षिप्रि चलिताः सन्ति ।

राजा । किमिति ? जगन्नाथमहाप्रभोः समीपं
विहाय चलितवन्तः ।

(क) विरहेति । विरहः अल्पः प्रचारो येषां तादृशानां प्रायश-
क्षेपं प्रचारो न इच्छते इति भावः । निष्किञ्चनेन किञ्चनरहितेन
विदागिथेनेत्यर्थः ।

भट्टा । “तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभृता”
इति सामान्यानामेव महतामयं निसर्गः (ख) । अयन्तु
भगवानेव स्वयम् ।

राजा । स्विक्रयम् । भट्टाचार्य्य ! भवन्तश्चेदिदं हुवन्ति
तत्सत्यमेवैतत् । तदा किमिति ? यत्नपुरस्सरं भवताऽत्र
नारच्चि ।

भट्टा । महाराज !

ब्रह्मादयो लोकपाला यद्भूभङ्गतरङ्गिणः ।

विना स्वकदशादेवीं पारतन्त्र्यं न सोऽर्हति ॥ (ग)

तथापि, कति न विहितं स्तोत्रं काकुः कतीह न कल्पिता

कति न रचितं प्राणत्यागादिकं भयदर्शनम् ।

कति न रुदितं धृत्वा पादौ तथाऽपि स जग्मिवान्

प्रकृतिमहतां तुल्यौ स्यातामनुग्रहनिग्रहौ ॥ (घ)

(ख) तीर्थीकुर्वन्तीति । स्वान्तस्थेन अन्तःकरणवर्तिना गदाभृता
नारायणेन विशेषेण हृतीया येषाम् अन्तरात्मनि गदाधरस्तिष्ठति ते
तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि तीर्थीकुर्वन्ति पुण्यतरोकुर्वन्तीत्यर्थः । निसर्गः
स्वभावः ।

(ग) ब्रह्मादय इति । ब्रह्मादयः लोकपालाः यत्न भूभङ्गेन तर-
ङ्गिनः षडशाः कल्पमाना इत्यर्थः भवन्ति सः स्वस्य कदशादेवीं विना
पारतन्त्र्यं परायत्ततां न अर्हति न कस्यापि वशे तिष्ठतीत्यर्थः ।

(घ) कतीति । कति कोलं न विहितं न कृतम् ? इह
अस्मिन् जनसमापद्येते कति काकुः कातरोक्तिविशेषः न कल्पिता न
कता ? प्राणत्यागादिकं कति भयदर्शनं भयप्रदर्शनं न रचितं न
कृतम् ? यदि भगवान् अस्मान् त्वङ्गा वासति तदा वयं प्राणान्

राजा । सेतुकण्डम् पुनरत्राऽऽममिष्यन्ति ।

भट्टा । अथ किम् ? सङ्घिनस्त्वत्र वत्तन्ति ।

राजा । कथमेकाकी चलितः ? ।

भट्टा । तादृशः कथमेकाकी ? । तथापि मया समीचीना विप्राः सङ्घे नियुक्ता सन्ति ।

राजा । कियद्दूरं तावत् ।

भट्टा । गोदावरीं यावत् ते यास्यन्ति भगवांसु सेतुबन्धपर्यन्तं गमिष्यतीत्यनुमीयते ।

राज । ब्राह्मणास्तावद्दूरं किमु न प्रेषिताः ? ।

भट्टा । तस्याननुमतेः । गोदावरीपर्यन्तन्तु रामानन्दानुरोधोपात्तेषां सङ्घोऽङ्गीकृतः ।

राजा । कस्तावत्तस्यानुरोधः ।

भट्टा । गन्तव्यमिति निश्चये कृते मयोक्तं गोदावरीतीर्थे रामानन्दो वत्तन्ते सोऽवश्यमेवानुग्राह्यः ।

राजा । कथं तस्येदं सौभाग्यम् ।

भट्टा । महाराज ! स खलु सहजवैष्णवी भवति । पूर्वमयमस्माकमुपहासपात्रमासीत् सम्प्रति भगवदनुग्रहे जाते तन्महिमप्रता नो जाता ।

राजा । श्रुतोऽस्ति मया त्वयि यादृशस्तस्यानुग्रहो जातः ।

त्वष्ट्याम इति पुनः पुनः कथितमित्यर्थः, पादौ हृत्वा कति न इदितम् ? तथापि स भगवान् जग्निवान् प्रस्थितः । प्रकृतिसङ्घतां महाप्रकृतीनाम् अक्षुप्यङ्घ्रिपिङ्गौ प्रसादासन्नोपौ तृण्यौ स्थातां न खलु ते कामप्यतुरभ्यन्ते इति भावः ।

भट्टा । भगवत्प्रभावो हि स्वतः प्रकाशौ ।

प्रविश्य । दौवारिकः । भट्टाचार्य्य ! भवत्प्रेषिता विप्रा
गोदावरीती निवर्त्तिता भवन्तं प्रतीक्षन्ते ।

भट्टा । उत्कण्ठते राजा प्रविश्यन्तामिहैव ।

दौवा । यथाऽऽप्नापयसि । इति पुनस्तानादाय प्रविशति ।

भट्टा । अहो ! आगच्छतागच्छत ।

विप्राः । उपहृत्य राजानमाशीभिर्व्यर्च्यं सार्वभौमं प्रणमन्ति ।

राजा । उपविश्यामूलं कथयत । सर्वे उपविशन्ति ।

भट्टा । एकतम एव कथयतु ।

एकः । इतस्तावदालाननाथदेवमवलोक्य स्तुत्वा महाम-
त्तकरीन्द्रवदनद्भुश-कुशलगतिकुशलस्वरया रयातिशयैर-
प्यस्माभिरनुगन्तुं दुःशकः शकलमिव सुमेरोरौदीध्येन
प्रवसतरमरुता विभज्य चलितं निरवधि भगवन्नामसङ्की-
र्त्तनविकस्तर-स्वरपरभागाधरीकृत-धाराधर-धोरणि-धीर-
ध्वनिरध्वनि वतैकमनोऽभिवीक्ष्यमाणी जनैर्लघ्वीयसा (५)
कालेनैव कूर्मक्षेत्रमुत्तीर्णवान् ।

(५) आखानेति । आखाननाथो नाम आखानदेशाधिष्ठितेश्वर-
विग्रहः तं देवम् । अत्रद्भुशेति अत्रद्भुशा निर्वाधा कुशला मा गतिः
तत्र कुशलः निपुणः । दुःशकः अशक्यः । शकलमिव खण्डमिव कूर्म-
खेलमित्यस्य विशेषणम् । औदीध्येन उत्तरदिग्भवेन प्रवसतरुता महा-
वाक्या विभज्य विशेषेण भङ्ग्या आहितं स्वामान्तरं कीतम् । निरव-
धिना निरन्तरेण भगवतो हृदेः नामसङ्कीर्त्तनेन विकस्तरः विकासं गतः
वः करधरभानः क्षरोत्कर्षः तेन अधरीकृतः तिरस्करतः धाराधराणां
नेमानां धोरणेः परम्परायाः समूहस्येत्यर्थः धीरध्वनिर्वैत ताडयः

शार्ङ्ग । एतदभ्यन्तरे भिक्षा नाभूत् ।

विप्रः । नाभूदेव ।

भट्टा । भवद्भिः किं कृतम् ? ।

विप्रः । अस्माभिस्तु यथालाभं किञ्चिदयित्वा (च)
दृश्यमान एवायमनुगम्यते । ततस्तत्रैव कूर्मक्षेत्रे कूर्मदेवं
प्रणम्य सुत्वा कूर्मनाम्नो द्विजवरस्य गृहसुस्तीर्षवान् ।
समनन्तरं तेनैव निमन्त्रितः कृतभिक्षश्च यदन्वत् कृतवान्
तदप्यद्भुतम् ।

भट्टा । किं तत् ? ।

विप्र । तत्रैव कश्चित् वासुदेवनामा विप्रो गलत्कुष्ठः
कुष्ठकामिनिकर-करम्बित-बहुल-रुधिर-वसापूयक्लित्तसर्वाङ्गः
कदाचित् पनीपत्वमानान् कमीनुत्याप्य तत्रैव निवेश्य-
बनुद्विम्नो भगवन्मनमना इव केनाप्यकथितोऽपि स्वयमेव
भगवताऽप्रापि । अनन्तरमविलम्बेनैव चिरकाललक्ष्यपर-
मसुहृदिव गाढतरमायताभ्यां भुजाभ्यामयं तथाविध एव
पर्यरन्धि समनन्तरं तेन विग्रहेण । (छ)

अतिगम्भीरस्वन इत्यर्थः अध्वनि पथि, यत विश्वयसूचकमज्ययमेतत् ।
एकमनसा ऐकाग्र्येत्पेत्सर्धः जनैः अभिवीक्ष्यमाणः अवबोध्यमानः ।
सधीयसा अतिबधुना ।

(च) अयित्वा सहा ।

(छ) कुष्ठेति । कुष्ठकामिनिकरेण कुष्ठक्षतजम्बुकीटनिचयेन कर-
म्बितैः आक्रान्तैः बहुलैः रुधिरैः वसाभिः मेदोभिः पूयैश्च क्लिप्तं
व्याप्तं सर्वम् अङ्गं यस्य तादृशः । पनीपत्वमानान् पुनः पुनः पततः ।
तत्रैव अतद्देशेषु । भगवदिति भगवन्नि ह्यरौ मन्मं मनो यस्य तथाभूत्

(ज) काहं दरिद्रः पापीयान् क कृष्णः श्रीनिकेतनः ।

ब्रह्मबन्धुरितिस्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥

इति पठन्नेव सद्योऽतिद्योतिप्रकृतसुन्दराङ्गः सम-
जनि (भू) । तदनु पुनस्तेनोक्तम् ।

भगवन् ! कथमयमीदृशो मे निग्रहः कृतः । तथा-
विधेन मया आमयाविना विना दुःखं निरुद्देगेन स्थितं
सम्प्रति सम्प्रतिपद्यमान-मानतया सर्वा एव मनोवृत्तय (ज)
सन्निष्ठेयुः । भगवतोक्तम् । ब्रह्मन्नपुनस्ते भगवदनुस्मरण-
मन्तरेण मनसो बाह्यव्यापारा भविष्यन्ति तदलमुद्देगे-
नेति ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! सत्यमेवायमीश्वरः । अन्यथा ईदृ-
क्करुणा जीवस्य न घटते । कुष्ठहारित्वन्तु योगीन्द्रस्यापि

इव । पर्य्यरम्भि परिरम्भः आबिङ्कित इत्यर्थः । विग्रहेण देहेन
गलतुक्तुनेत्यर्थः ।

(ज) केति । पापीयान् अतिपापात्मा दरिद्रः अहं क ? श्री-
निकेतनः श्रीनिवासः कृष्णः क ? अहं ब्रह्मबन्धुः ब्राह्मणाधम इति
हेतोः अहं बाहुभ्यां परिरम्भितः आबिङ्कितः अति अर्थ्यं पाद-
पूरणार्थं बोध्यम् ।

(क) सद्य अति । सद्यः तद्वत्त्वात् अतिद्योति अतिशोभमानं
प्रकृतं सुन्दरम् अङ्गं यस्य तादृशः । समजनि सम्भूतः ।

(ज) अमलायांविना रोगिण्या । सम्प्रति इदानीं नैरुज्जे इत्यर्थः
सम्प्रतिपद्यमानः सम्यक् उद्यन् मानो गर्वः यस्य तत्तथा । मनोवृत्तयः
मानसव्यापाराः ।

सार्धं । ततस्ततः ? ।

विप्रः । ततश्च वृसिंहक्षेत्रमुपगम्यागम्यानुभावो (ट)
भगवन्तं वृसिंहं दृष्ट्वा सुत्वा प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रतस्थे ।

काञ्चनाचलमरीचिवीचिभि-
गौरयन् किमपि दक्षिणां दिशम् ।

दर्शनेन कक्ष्यातरङ्गिणा
द्रावयन् जनमनांसि सर्वतः ॥

अपिच, कण कण जय कण कण हे
कण कण जय कण कण हे ।
कण कण जय कण कण हे
कण कण जय कण पाहि नः ॥

इत्यमम्बुदविकस्वरस्वर-

स्निग्धसुग्धवचनामृतद्रवैः ।

स्नादयन् श्रुतिमतां श्रुतिहयं

चित्तमप्यपहरन् स अग्निवान् ॥ (ठ)

(ट) अगम्यानुभावः दुरयबोधमहिमा ।

(ठ) क्षिभिर्दक्षिणां दिशं प्रति देवस्य नमनं वर्णयति, काञ्चनेत्यादि ।
काञ्चनाचलः सुमेरुः तस्यैव याः मरीचयः स्वस्य देहप्रभाः तासं
वीचिभिः तरङ्गैः किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा दक्षिणां दिशं
गौरयन् सुवर्णप्रभां कुर्वन् । तथा कक्ष्यातरङ्गिणा कषातरलेन दर्श-
नेन सर्वतः समन्तात् जनानां मनांसि द्रावयन् इवीकुर्वन् । कण्ठ्यादि
बम्बोधनं नः अस्मान् पाहि रक्ष । इत्यम्बु एवंप्रकारेण अम्बुदस्य
मेघस्यैव विकस्वरः यः स्वरः तेन स्निग्धानि सौम्यानि सुग्धानि मनो-
श्चाभि याभि वचनान्तेव अमृतानि तेषां द्रवैः श्रुतिमतां श्रोत्रोन्द्रिय-

सर्वं । सत्यमेवात्य तस्यैवमेव प्रकृतिः ।

विप्रः । ततो गोदावरीतीरमासाद्य विहितविश्रामे
लगच्छनमनोभिरामे निरुपमकृपाभिरामे प्रेमसौभगवति
भगवति कनककेतकोषवने इव परिमलाऽऽमोदितदि-
श्वलये सकलगुणमिलये स्वयम्यकाशिकया तत्प्रथया कोऽयं
कोऽयमिति कृतसमूहः समूहः शौणिसुराणां तत्र मिलि-
तवान् । निमन्त्रितश्च केनापि । समनन्तरमनन्तरहृष्ये
सर्वतः सञ्चरति जनचयश्रवणकान्ते तद्दुदन्ते मन्त्राकृष्ट
इव ग्रहगृहीत इव दिक्कायचमत्कार-विकारविसंभुञ्ज
इव (७) रामानन्दरायः समुपेयिवान् ।

राजा । रामानन्द ! धन्योऽसि धन्योऽसि । यस्य ते
नयनविषयीभूतास्ते श्रीचरणाः ।

यतां श्रुतिद्वयं कर्षयुगलं ह्लादयन् तर्पयन् तथा चित्तमपि हरन् सन्
स भगवान् जग्गवान् प्रस्थितः ।

(७) विहितविश्रामे कृतश्रमनिवृत्तौ । लगच्छनानां मनोभिरामे
मनोमोहने प्रेमसौभगवति प्रेमशौभान्ययाचिनि । कनककेतकानां
काञ्चनकेतकतल्पाम् उपवने इव आरामे इव परिमलेन सौरभेण
आमोदितं दिश्वलयं दिश्वलयं वेन तादृशे । स्वयं प्रकाशते इति
स्वयं प्रकाशिका तथा तत्प्रथया तदागमनस्वात्मा कृतसमूहः कृत-
यितर्कः जातकौतूहल इत्यर्थः । शौणिसुराणां भूदेवानां ब्राह्मणाना-
मित्यर्थः । अनन्तरहृष्ये अनन्तम् अशेषं रहस्यं मोक्षं वस्तु यस्मिन्
तादृशे सर्वतः समन्तात् सञ्चरति प्रचरति । जनचयानां शौणिसमूहानां
श्रवणकान्ते श्रुतिश्रवणप्रदे तद्दुदन्ते तस्य वृत्तान्ते । दिक्कायेति दिक्कायः
आदर्यवृद्धिः चमत्कारः चित्तयिकाशः तयोर्विकारेण चन्द्रकेस
विसंभुञ्ज इव विवश इव ।

विमः । समनन्तरमागत्यैव चरणकमलपरिसरे सररीय-
माणाशु निपतति स्र स्वयमेव । अये ! त्वमेव रामानन्दो-
ऽसीति भगवता सानुग्रहमुक्ते पथ किमिति च प्रत्यूचे ।
तदनु भगवताऽपि सार्वभौमानुरोधेन भवदालोकनमभीष्टं
ममैति मयाऽपि क्षणमवस्थितं तत् सुविहितमेव विहितं
भवता यत् स्वयमेव समुपसेदे तदुच्यतां किञ्चिदित्यभाषि ।
ततो यद्यपि रामानन्दो हि कोऽयं किन्नामा किं महिमा
किमाशयः किं तत्त्व इति किमपि भगवद्विषयकज्ञान-
विशेषानभिन्नस्तथापि चिरकालकलित-सतत-सख्यसुख-
सुभगभावुक इव निःसाध्यस (ढ) एव किमपि पठितु-
मुपपक्रमे ।

मनो यदि न निर्जितं किममुना तपस्यादिना

कथं स मनसो जयो यदि न चिन्त्यते माधवः ।

किमस्य च विचिन्तनं यदि न हन्त चेतोद्भवः

स वा कथमहो भवेद्यदि न वासनाद्यालनम् ॥ (ण)

(ढ) सररीयमाणां पुनः पुनः सरत् अशु बल तद् यथा तथा ।
समुपसेदे समुपस्थितः । चिरकालेति चिरकालं कलितेन सञ्चितेन सत-
तेन अपिच्छिन्नेन सख्यसुखेन मैत्रप्रेमरसेन सुभगभावुक इव अति-
प्रेमानिव निःसाध्यसः निर्भीकः ।

(ण) मन इति । यदि मनः न निर्जितं वशीकृतं तदा असुमा
तपस्यादिना किम् ? विफलं तपस्यादिकमित्यर्थः । स मनसः चिन्तस्य
जयः वशीकरणं कथं कीदृश इत्यर्थः यदि माधवः हरिः न चिन्त्यते
न कर्ष्यते हरिकरणं विना चिन्तजयो वृषेत्यर्थः । असु हरेर्विचिन्तनं
विशेषेण ध्यानं किं यदि चेतसः चिन्तस्य इवः आर्त्तभावः न भवतीति

भगवान् । वाङ्मतेत् । का विद्या—

रामा । हरिभक्तिरेव न पुनर्वेदादिनिष्णातता, (त)

भग । कीर्त्तिः का—

रामा । भगवत्परोऽयमिति या ख्यातिर्न दाना-

दिजा । (घ)

भग । का श्रीः—

रामा । तत्प्रियता न धनजनग्रामादिभूयिष्ठता, (द)

भग । किं दुःखं—

रामा । भगवत्प्रियस्य विरहो नो हृद्ग्रणादिष्वप्या ॥ (ध)

भग । भद्रम् । के मुक्ताः । (न)

रामा । प्रत्यासत्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे न रागे

प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरेर्भक्तियोगे न योगे ।

शेषः चित्तद्रव्यं विना हरिचिन्तनं तृप्येत्त्वर्थः हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् ।
स या चित्तद्रव्यः कथं भवेत् यदि वासनायाः संस्कारस्य चालनं शोधनं
न स्यादिति शेषः संस्कारशुद्धिं विना चित्तद्रव्यो न स्यादिति भावः ।
पृष्ठीदृप्तं जडौ जडयत्ना वसुपहयति च पृष्ठी गुरुरिति तद्व्यप्यात् ।

(त) वेदादीति । वेदादिषु निष्णातता अभिज्ञता ।

(घ) भगवत्पार इति । अयं भगवत्पारः हरिपदावधः । दाना-
दिजा आदिपदेन आध्यवयवजनादीनां पदेषुम् ।

(द) तत्प्रियता हरिप्रेम इत्यर्थः धनजनादीति ऐश्वर्यं वाङ्मत्त्वं
न श्रीरित्यर्थः ।

(ध) भगवत्प्रियस्य हरिभक्तस्य विरहः विषेदः ।

(न) मुक्ताः अत्यमोक्षा इत्यर्थः ।

(प) प्रत्यासत्तिरिति । येषां हरिचरणयोः प्रत्यासत्तिः हरि-
चरणसेवायाम् सानुरक्तिरित्यर्थः सानुरागवति रागे विभववाचनायां

आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे न देहे

येषां ते हि प्रकृतिसरसा हन्त ! मुक्ता न मुक्ताः ॥ (प)

भग । भवतु । किं गेयं—

रामा ।—ब्रजकेलिकर्म—(फ)

भग ।—किमिह श्रेयः—

रामा ।—सतां सङ्गतिः,

भग ।—किं स्मर्त्तव्यं—

रामा ।—मघारिनाम—(ब)

भग ।—किमनुष्येयं—

रामा ।—मुरारेः पदम् ।

भग । क्व स्थेयं—

रामा ।—ब्रज एव—(भ)

न प्रत्यावृत्तिरिति शेषः तथा प्रेमातिशयिनि अत्यन्तप्रेमवति हरे-
र्भक्तियोगे प्रीतिः आनन्दः, योगे अन्यस्मिन् उपाये योगः सद्ब्रह्मोपा-
यध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः । न प्रीतिरिति शेषः तथा तस्य हरेः
प्रणयरभसस्य प्रेमजनितहर्षस्य रभवो वेगहर्षयोरित्यमरः । उपदेहे
आस्थादने आस्था यत्रः, देहे शरीरे न आस्थेति शेषः ते प्रकृतिसरसा
स्वभावप्रेमिकाः मुक्ता हि ब्रह्मोक्ता एव, न मुक्ताः मुक्तिपथोपदेशक-
शास्त्रानुसारिणः न मुक्तिं प्राप्ता इत्यर्थः । अत्र प्रश्नपूर्वककथितात्
वस्तुनः तादृशान्यव्यपोहनात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद् वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यव्यपोहश्चेत्
स्वात्तदैकावलो द्विधेति । मन्दाक्रान्ताश्चत्तम् ।

(फ) ब्रजकेलिकर्म भगवतो ब्रजलीलाव्यापारः ।

(ब) अघारिनाम अघासुरहन्तः वा पापारेः हरेर्नाम

(भ) ब्रजे एव हन्दावने एव ।

भग ।—किं श्रवणयोरामन्दि

रामा ।—हृन्दावन-क्रीडेका

भग ।—किमुपास्यमत्र—

रामा ।—महृषी (म) श्रीकृष्णराधाभिधे ॥

भग । भद्रम् । उच्यतामुच्यताम् ।

रामा । स्वगतम् । इतःपरं किं वक्तव्यं प्रश्नानुरूपमुद्धित-
मेव श्रद्धुना यद्वक्तव्यं तेनास्य सुखं भवति न वेति न
जानामि ।

इति श्रवणमभिविन्य प्रकाशम् ।

निर्वाणनिम्बफलमेव रसानभिज्ञा-

शूष्यन्तु नाम रसतत्त्वविदो वयन्तु ।

श्यामान्मृतं मदनमन्यरगोपरामा-

नेत्राञ्जलीचुलुकितावसितं पिवामः ॥ (य)

भगवान् । पुमरन्यदुच्यतां समानार्थकमेतत् ।

रामा । इतः परं प्रतिपाद्यमेव (र) नास्ति किमन्य-
द्वक्तव्यम् ।

(म) महृषी तेजशी ।

(य) निर्वाणेत्येति । रसानभिज्ञा भगवत्प्रेमरङ्गिता इत्यर्थः जनाः
निर्वाणं मुक्तिः तदेव निम्बफलम् अतितिक्तमिति भावः शूष्यन्तु नाम,
तु किन्तु रसतत्त्वविदः भगवत्प्रेमतत्त्वाभिज्ञाः वयं मदनमन्यराशयं
कामाक्षीनां गोपरामाशयं गोपाङ्गनानां, नेत्राञ्जलीभिः चुलुकितात्
पीतात् अवसितम् अवसिष्टं श्यामान्मृतं कृष्णरूपममृतं पिवामः ।
वसन्ततिबर्कं वृत्तम् ।

(र) प्रतिपाद्यं नाप्यम् ।

इति मनसि विचार्य । प्रकाशम् ।

नीचानेव पथसकोरयुवतीयूथेन याः कुर्वते

सद्यः स्फाटिकमन्ति रत्नघटितां याः पादपीठावलीम् ।

याः प्रक्षालितमृष्टयोर्जलजवप्रस्यन्दप्रहासत-

स्ताः कृष्णस्य पदाजयोर्नखमणिक्योत्स्राशिरं पान्तु नः ॥ (ब)

भगवान् । काव्यमिवैतत् पुनरुच्यताम् ।

रामा । कथं विचिन्त्य ।

श्रीवत्सल्य च कौस्तुभस्य च रमादेव्याश्च गर्हाकारो

राधापादसरोजयावकरसो वक्षःस्थलस्थो हरेः ।

बासा कर्कशुतिमण्डलीव तिमिरैश्छन्देन वन्दीकृता

कालिम्याः पयसीव पीवविकचं शीथोत्पलं पातु नः ॥ (ब)

(ब) नीचानेवेति । याः सकोरयुवतीनां सकोरीणां यूथेन इन्द्रेण सह स्त्रीत्वनिर्देशो सुश्रुत्वातिशयद्योतनार्थः । नीचान् निम्नगतानेव पथः मार्गान् कुर्वते, नखकिरणानां निम्नगामित्वादिति भावः याः रत्नघटितां मणिसमीमित्यर्थः पादपीठावलीं सद्यः स्फाटिकमन्ति स्फाटिकमयीमिव कुर्वन्ति, याः जलजवानां जलविन्दूनां प्रस्यन्दस्य प्रक्षरणस्य शङ्कां कुर्वन्तीति तद्योक्ताः ताः प्रक्षालिते मृष्टे च परिष्कृते च तयोः कृष्णस्य पदाजयोः चरणकमलयोः नखा एव मणयः तेषां ज्योत्स्नाः प्रभा इत्यर्थः नः अस्मान् चिरं पान्तु पाठयन्तु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं दृश्यम् ।

(ब) श्रीवत्सलेति । श्रीवत्सल्य हरिवत्सल्यसचिह्नविशेषस्य च कौस्तुभस्य रत्नविशेषस्य च रमादेव्याः सज्जाश्च गर्हाकारः निन्दास्यर्दमित्यर्थः हरेः कृष्णस्य वक्षस्थलस्यः राधायाः पादसरोजस्य चरणकमलस्य यावकरसः अलङ्काररूपः तिमिरैः तमोभिः छन्देन कौशलेन वन्दीकृता आक्रान्ता बासाकर्कश नवोद्भूतकर्कश दुतिमण्डलीव प्रमानस्यवनिव

भगवान् । इदमपि तथा । (ग)

रामा । चरणी धृत्वा ।

सखि ! न स रमणी नाहं रमणीति भिदावयोरस्ते ।

प्रेमरसेनोभयमन इव मदनी निष्पिपेष बलात् ॥ (घ)

अथवा । अहं कान्ता कान्तस्त्वमिति न तदानीं मतिरभू-

अनोवृत्तिर्लुप्ता त्वमहमिति नौ धीरपि हता ।

भवान् भर्ता भार्याऽहमिति यदिदानीं व्यवसिति-

स्तथापि प्राञ्चानां स्थितिरिति विचित्रं किमपरम् । (स)

सर्वं । ततो भगवता किमुदितम् ।

तथा काञ्चिन्त्याः यस्तुनायाः पयसि सलिले पीवयिष्वचं स्थूलकृत्फुल्लञ्च
शोथोत्पलमिव रक्तोत्पलमिव नः अस्मान् पातु । उपमाबद्धारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।

(ग) तथा काव्यमेवेत्यर्थः ।

(घ) सखीति । हे सखि ! आवयोः राधाकृष्णयोरिति भावः
मध्ये सः कृष्णः रमणः कान्त इति भिदा भेदो न आस्ते, अहं रमणी
इति च भिदा न आस्ते । मदः कामः प्रेमरसेन उभयोः आवयोः
मनः बलात् निष्पिपेष इव ।

(स) अहमिति । अहं कान्ता त्वं कान्तः इति तदाभीम् अवि-
रहे इत्यर्थः मतिः बोधः नौ आवयोः न अभूत्, त्वम् अहम् इति
मनोवृत्तिः बुद्ध्या विनष्टा, धीरपि बुद्धिरपि हता नष्टा । किन्तु
इदानीं भवान् भर्ता अहं भार्या इति यत् व्यवसितिः पर्यवसानं बोध
इत्यर्थः आसीत्, तथापि प्राञ्चानां स्थितिः प्राञ्चधारणं क्रियते इति
शेषः इति अस्मात् अपरं किं विचित्रम् आश्चर्यं तादृगभिज्ञत्वेऽपि
यदिदानीं भेदबुद्धिः तेन प्राञ्चधारणं न युज्यते इति भावः । कृष्ण-
विरहिण्या राधाया उक्तरिजमिति बोध्यम् ।

विप्रः । तदा यदवलोकितं तदाकलय । (इ)

धृतफण इव भोगी गारुडीवस्य गानं
तदुदितमतिरव्याकर्णयन् सावधानम् ।
व्यधिकरणतया वाऽऽनन्दवैवश्रुतो वा
प्रभुरथ करपद्मे नास्त्रमस्याप्यधत् । (घ)

राजा । भट्टाचार्य्य ! कोऽयं सन्दर्भः । (क)

भट्टा । महाराज ! निरुपधि हि प्रेम कथञ्चिदप्युपधिं
न सहते इति पर्ण्डिं भगवतोः कृष्णराधयोरनुपधिं प्रेम
श्रुत्वा तदेव पुरुषार्थीकृतं भगवता मुखपिधानस्यास्य तद्-
हस्यत्वप्रकाशकम् । (ख)

(इ) आकलय अवधारय ।

(घ) धृतफण इति । अथ प्रभुः श्रीकृष्णचैतन्यः गारुडीवस्य
गर्भमन्त्रस्य गानमाकर्णयन्निति शेषः धृतफणः फणधारी भोगीक
भुजङ्ग इव उदिता उपस्थिता मतिः राधाप्रेमविषयिणीति भावः
वस्य तथोक्तः तत् पूर्वोक्तं वाक्यं सावधानं यथा तथा आकर्णयन्
श्रुत्वा व्यधिकरणतया भिन्नदेशवर्त्तितया अत्र राधा वर्त्तते तत्र
सुस्थानुपस्थितयेति यावत् वा आनन्दवैवश्रुतः तत्करणाग्निदानन्द-
वशीभूततया वा करपद्मेन अस्य रामानन्दस्यापि आस्यं मुखम् अधत्
धृतवान् हरोधेत्यर्थः । मालिनीयुक्तम् । उपमासङ्कारः ।

(क) सन्दर्भः रामानन्दाकाशचैतन्यकर्त्तृकमुखपिधानवाक्यपर्यन्तः
प्रबन्धः कोऽयं किमग्निप्रायोऽवसित्यर्थः ।

(ख) निरुपधिं अक्षपटं वेनाभिज्ञत्वबुद्धिरिति भावः । उपधिं कलं
विभेदबुद्धित्वित्यर्थः राधायाः कृष्णविरहेण ब्रह्मा आतत्यादिति भावः ।
तदेव निरुपधिं प्रमेव पुरुषार्थीकृतं पुरुषप्रयोजनतया सीकृतमित्यर्थः ।
मुखपिधानं मुखः आदम्बुं अत्र रामानन्दस्य । तद्दृश्येति तस्य प्रेम्णः

विप्रः । तदा चिकुरकलापं (ग) द्विधा कृत्वा तेनैव
तच्चरणयुगं वेष्टयित्वा निपत्य गदितम् ।

महारसिकशीखरः सरसनाट्यलीलामुरुः

स एव हृदयेश्वरस्वमसि मे किमु त्वां सुमः ।

तवैतदपि साहजं विविधभूमिकास्वीकृति-

र्न तेन यतिभूमिका भवति नोऽतिविश्वापनी ॥ (घ)

इति चिरं चरणकमलं धृत्वा रुदन्नाधीत् मध्ये मध्ये किञ्चिन्नरदति च ।

आकस्मिको नु विधिना निधिरम्यनावि

भग्नः किमिन्दुरमृतस्य यदेष पातः ।

आनन्दभूरुहफलं सुचिराच्च पक्वं

दृष्टं यदेव तव देव ! पदारविन्दम् ॥ (ङ)

रङ्गस्यत्वस्य अतिगूढत्वस्य प्रकाशकं छत्रकं स्वस्य राधाया निरु पधि प्रे-
मवशवर्ति त्वं मा प्रकटीभवत्वित्यभिप्रायशक्तिं यावत् ।

(ग) चिकुरकलापं केशचयम् ।

(घ) महारसिकेति । महारसिकानां शिखरः चूडामणिः तथा
सरसं यत् नाट्यम् अभिनेयकाव्यं तस्य लीलायां प्रणयने गुरुः उप-
देष्टा त्वं मे मम स एव हृदयेश्वरः जीवनाराध्य इति भावः असि, त्वं
किञ्च सुमः गुणकीर्त्तनेन किं सन्नोषयामः ? विविधानां विचित्राणां
भूमिकां वेशानां स्वीकृतिः धारणम् एतत् तव साहजं स्वाभाविकम् ।
तेन हेतुना यतिभूमिका सन्ध्यासिवेशः इत्यमिति शेषः नः अस्माकम्
अतिविश्वापनी अतिविश्वासजननी न भवति । पृथ्वीदृक्त्वं ।

(ङ) आकस्मिक इति । विधिना दैवेन आकस्मिकः अतर्कितः
अभ्यनावि तु आनीतः किम् ? इन्दुः चन्द्रः भग्नः किम् ? यत् यतः
इवः अकृतस्य पातः प्रकृत्यं भवतीति शेषः, तथा आनन्दभूरुहफलम्

भगवन् ! यथैवाद्य मया स्वप्ने दृष्टं तथैव साक्षादपि ।
इति पुनरपि पादौ धृत्वा रोदति ।

भगवान् गाढं परिष्वजते । अतः परं निमन्त्रयित्वा (च)
विप्रवरेण समागत्य देवापराङ्गो जात इत्युक्तो भगवान्
माध्यन्दिनकर्मणे चञ्चितवान् वयमपि तच्चरणाविन्दं प्रणम्य
तद्दहरेव प्रत्याजिगमिषवः स्मः ।

सर्वं । तद्धुना विश्राम्यतां भवद्भिः ।

विप्राः । यथाऽऽज्ञापयति भवान् ।

राजा । पारितोषिकं ददाति ।

विप्राः । सादरमादाय निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति दौवारिकः ।

दौवारिकः । देव ! कर्णाटपतिना महाराजेन प्रेषित-
मुपायनमादाय तद्मात्स्यो मल्लभट्टनाम पण्डितराजो द्वार-
मध्यास्ते ।

सर्वं । ज्ञायतेऽसौ महापण्डितो भवति ।

राजा । प्रवेश्यताम् ।

दोषा । यथाऽऽज्ञापयति देवः । इति निष्क्रम्य तमादाय
प्रविशति ।

सर्वं । आगच्छन्तु भट्टाः । इत्युत्थानं नाटयति ।

मल्लभट्टः । राजानमाशीर्भिरभ्यर्च्य । भट्टाचार्य्य ! किमिदं
क्रियते नाहं तवाभ्युत्थानोयः । अथवा

आनन्दतरुफलं सुचिरात् प्रकञ्च किम् ? देव । यदेव यत एव तव
पदारविन्दं दृष्टं भवेति शेषः । वसन्ति इत्तम् ।

(च) निमन्त्रयित्वा निमन्त्रयन्तु

सदैव तुङ्गः किल काञ्चनाचलः

सदैव गम्भीरतमाः पयोधराः ।

सदैव धीरा विनयैकभूषणा

लक्ष्मीः प्रकृत्यैव जनैः समीयते ॥ (छ)

राजा । इदमासनम् ।

मह । यथाऽऽज्ञमुपविशामि । इत्युपविशति ।

राजा । अपि कुशलं कर्णाटपतेः ।

मह । यस्य भवद्दिधाः सुहृदस्तस्य सततमेव तत् ।

किन्तु साम्प्रतमधिकमपि । (ज)

राजा । कीदृशं तत् ।

मह । महाराज ! एतस्माज्जनपदतः सन्तीर्ययात्राव्याजेन
द्रुतकनकद्युतिर्यतीन्द्रः कोऽप्येको यदवधि हन्त दक्षि-
न्वाशां सम्प्राप्तस्तदवधि सोऽपि निर्वृतात्मा । (झ)

(छ) सदैवेति । काञ्चनाचलः सुमेरुः सदैव सततमेव तुङ्गः किल
उच्चत एव । पयोधराः मैघाः सदैव गम्भीरतमाः अतिगम्भीराः ।
धीराः विद्वान्सः सदैव विनय एकम् अद्वितीयं भूषणं येषां तादृशाः ।
जनैः लोकैः लक्ष्मीः श्रीः प्रकृत्यैव स्वभावेनैव समीयते भ्रियते ।
विदुषां विनीतस्वभावत्वात् भवता सां प्रति शिष्टाचारः प्रदर्श्यते इति
न चित्तमिति भावः ।

(ज) अधिकमपि कुशलमिति शेषः ।

(झ) सन्तीर्ययात्रोक्तिः । यताम् उत्कटानां तीर्थानां यात्रा एव
व्याजः कथं तेन । इत्येति । द्रुतस्य अग्निसन्नाप्तेन गच्छितस्य जनकस्य
द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथोक्तः अथवाकाञ्चनाप्रभः इत्यर्थः । सोऽपि राजा
निर्वृतात्मा सुखितचित्तः ।

शार्व । सोत्तञ्जम् । भद्राः । कथयन् कथयन्तु

राजा । कथमिव ।

मह । यद्योत्तरमेव दक्षिणस्यां दिशि कियन्तः कर्म-
निष्ठाः कतिचिदेव ज्ञाननिष्ठा विरला एव सात्वताः प्रचुर-
तराः पाशुपताः प्रचुरतमाः पाषण्डिनः । तेन तेषामन्यो-
न्यवादविसंभ्रुलानामुच्चावचनिर्वचनचातुर्यधुर्याणां स्वस्व-
मत्ताचार्यवर्त्याणां । (ज) प्रसङ्गेन प्रायशो बहुलोद्देग
एव नो महीपालः ।

राजा । ततः ।

मह । तत आकस्मिकप्रवेशमात्रेणैव तस्य यतिपतेर्दिशि
विदिशि सानन्दचमत्कारं समूहेषु आबालवृद्धतरुणेषु
लोकेषु दिदृक्षयोपनतेषु पण्डितमण्डलेष्वपि परमनयनसु-
भगया वपुर्लक्ष्मणैव प्रकटीकृतं महिमानमनुभूय विनोप-
देशेनापि कर्णान्वं स्याम इति तत्कालसमुदित्वरवासना-
विशेषेण जातपुलकास्त्रवः सर्व एव स्वस्वमतप्रचावेन तत्पथ-
प्रविष्टा बभूवुः । तस्य परम्पराश्रवणेन लक्ष्यपरमानन्दोऽ-

(ज) यद्योत्तरमेव यथाप्रधानमेव कर्मनिष्ठाः यज्ञादिकर्मपराः
यज्ञादिकर्मैव पुरुषार्थसाधनमिति मन्यमाना इत्यर्थः, ज्ञाननिष्ठाः ज्ञाने-
नैव ईश्वरपरा इत्यर्थः । सात्वता अविगीतशिष्टाचारवर्तिनस्तु विरलाः
अस्माः । प्रचुरतरा अतिबहुवः पाशुपताः शैवाः । प्रचुरतमाः ततो-
ऽधिकतमाः पाषण्डिनः नास्तिका इत्यर्थः । अन्योन्यं परस्परं वादे
तर्के वितण्डायां वा विसंभ्रुलाः व्यपाः तेषाम् । उच्चावचेति उच्चावचं
बहुविधं यत् निर्वचनं विचारः तस्य चातुर्यं नैपुण्ये धुर्याः अपत्यः
तेषाम् । सं सं ततं तत्र आचार्यवर्त्याणाम् उपदेष्टृवराणाम् ।

संस्तरलोकपालस्तद्विशेषचरितमवगन्तुं गूढवेशेन ब्राह्मी-
णान् प्रहित्य यावत् सेतुबन्धं ततः प्रत्यागमनावधि च
तस्यालौकिककचमत्कारं तत्तन्मुखादनुभवन् भव-द्व-दहन-
ज्वाला मेव (ठ) विस्मृतवान् ।

राजा । अमात्य ! धन्योऽसौ युष्मदीयो महीपालः ।

सार्धं । किं किं श्रुतं किञ्चित् कथ्यताम् ।

राजा । अमात्य ! कथ्यताम् ।

मन्त्र । एकस्मिन्नहनि निजसुखावेशेन विगलद्विषोचन-
जलसकलधौत कलधौतशरीरं रोमाञ्चसञ्चयेन मुकुलाऽऽ-
कुलायमान-कदम्बभूषहाकरं भगवन्नामसङ्गीर्त्तन-सगद्गद्-
स्वरं स्वरं हृसा स्नानन्दबैबञ्जेन वर्त्मपरिचयाभावतोऽपि
यथावर्त्मं च लक्ष्मं भगवन्तमासौक्य पाषण्डिनो वैष्णवोऽयं
भवति भिक्षुर्भगवत्-प्रसादनाम्नैवेदं ग्रहीष्यति तदेतद्वचनेन-
माश्रयाम इति श्मभोजनयोग्य (ठ) मशुचितराजं स्थास्यां

(ठ) सन्देहेषु संवदतुम् । उपनतेषु उपस्थितेषु । परजनबन्-
धुभगतया अत्यन्तनेत्रप्रीतिकरत्वेन वपुषः शरीरस्य लक्ष्म्या कान्ध्या
एव । विनोपदेशेन स्वत एवेति भावः किञ्चिद् कदा एवं हरिपरावस्था
इति भावः स्नानः भवानः । तत्काले तस्मिन् काले समुदितरेण लक्ष्य-
गुद्याच्छता वासनाविशेषेण अविभाषेण जातानि निःसृतानि पुलका-
न्मूषि रोमाञ्चनवनजलानि येषां तद्याभूताः । स्वस्मतेति निजं
निजं कृतं परिहृत्यैवेत्यर्थः । तत्प्रथमप्रविष्टाः भगवन्नामवर्त्तिनः ।
परम्परान्त्रवक्षेव परम्परया आकर्षणेन । भवेति भवः संसार एव द्वा-
दहनः दावान्नः तस्य ज्वालां ह्येवम् ।

(ठ) विमलद्विति । विमलता विषोर्धनजलेन सकलं सम्यग् धीतं

निधाय पुरी गत्वा स्वामिन् भगवत्प्रसादमिदं गृह्णाणेति
 प्रावधित्वा समूचिरे चिरेण ।

भगवान् ! सर्वत्रोऽपि भगवत्प्रसादान्ना तस्त्वागमसह-
 मान एव पाणौ गृहीत्वा तत्सहितमेव पाणिमुद्यम्य चक्षित-
 वान् । समनन्तरमेव महता केनापि विहगेन (उ) चक्षु-
 पुटे कृत्वा तदन्नं भगवत्करतलतः समादाय समुज्जीनम् ।

सर्वं । अहो ! मोहस्य महिमैषां ।

यन्मायया मूढधियो भ्रमन्ति भुवनेश्वराः ।

तमपीह स्मयितुं क्षुद्राणामयमद्यमः ॥ (उ)

मह । अन्येद्युरन्यत्र कुत्रापि ब्राह्मणगृहे यदृच्छ्योपग-
 तस्तं ब्राह्मणं केवलं रामरामेति नाममात्रजपपरायणं दृष्ट्वा
 गतवान् । प्रत्यागमनसमये पुनस्तमालोकयितुं तत्रैव समु-
 स्तीर्यः । तमेव कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येवं जपन्तं दृष्ट्वा पृष्ठ-

स्वाखितं कलधौतं काञ्चनं तदिव शरीरं यस्य तथोक्तम् । मुकुटेति
 मुकुटैः व्याकुलायमान आष्टत इत्यर्थः यः कदम्बभूरुहः तस्य आकार
 इव आकारो यस्य तादृशम् । भगवदिति । भगवतो हरेर्नामसङ्कीर्त्तनेन
 सगद्गदः स्वरौ यस्य तथाभूतम् । स्वरं हृषा निजयेगेन स्वानन्दैवशब्देन
 निजानन्दाहुभवजनितविवशतया । वल्लभः पथः परिचयाभावतोऽपि
 ज्ञानाभावादपि । यथावत् यथाभागं मार्गाह्वारेष्वैवेत्यर्थः । आश-
 याम भोजयाम श्वभोजनयोग्यं कुङ्कुराहारोचितम् ।

(उ) विहगेन पक्षिणा ।

(उ) यदिति । भुवनेश्वराः लोकपाला इत्यस्य भावया मूढा धी-
 र्येषां तथोक्ताः सन्तः भ्रमन्ति तमपि परमात्मानमपि भ्रमयितुं भ्रान्तं
 कर्तुं कुद्राणां पापविह्वलाम् जगत् उद्यमः आशयः ।

वान् । ब्राह्मण ! कथं गमनसमये राम राम रामेत्येवं जपन्
भवनानाल्लोकि । अधुना कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येवैव जपन्ना-
ल्लोक्वते तत्कथयास्य तस्वमिति । तदा स ऊचे । भगवन् !
तवैव प्रभावोऽयं यतः श्रेयवावधि रामनाममात्रजपपरा-
यणोऽहं भवद्दर्शनमात्रेण कृष्ण कृष्ण कृष्णेत्येव मे वदना-
न्निःसरति । बलादप्यहमेतन्निवर्त्तयितुं न शक्तामीति
तवैव दर्शनदोषोऽयं न ममेति ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! कोऽत्र सन्दर्भः ।

भट्टा । महाराज ! यद्यपि समानार्थमुभयमेव ।

रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दचिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ (ष)

यथा । कृषिभूवाचकः शब्दो षष्ठ निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ (त)

इति परब्रह्मार्थत्वे समानमेव तथाऽपि रतिमतां राम
इत्युक्ते रघुनाथस्फूर्तिः कृष्ण इत्युक्ते व्रजराजकुमारस्फूर्ति-
रिति । श्रीकृष्णचेतन्यदेवस्य कृष्णात्मकत्वात्तद्दर्शने कृष्ण-
स्फूर्तिरेव स्फुरतीति रहस्यम् । (ष)

(ष) रमन्ते इति । योगिनः सत्यानन्दचिदात्मनि वसिष्ठानन्द-
हमे अनन्ते रमन्ते विहरन्ति इति व्युत्पत्तिशालिना इति भावः वाम-
पदेन असौ रामः परं ब्रह्म अभिधीयते प्रतिपाद्यते ।

(त) कृषिरिति । कृषिः शब्दः भूवाचकः पृथिव्यर्थः षष्ठ निर्वृति-
वाचकः सुखार्थः । तयोः कृषिषयोः ऐक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इति अभि-
धीयते प्रतिपाद्यते ।

(ष) रतिमताम् अहुरागिणाम् । रहस्यं निगूढम् ।

अपिच , सहस्रनामभिसुखं रामनाम वरानने ! ।

सहस्रनाम्नां पुण्यानां तिराहृत्वा तु यत् फलम् ॥

एकाहृत्वा तु कृष्णस्य नामैकं तत् प्रयच्छति । (द)

इति रामनामतः कृष्णनाम त्रयः ।

ननु । सत्यमेतत् पश्चाभिरपि भूपालस्य सदसीद्मेव
निरणायि (ध) । एवं दक्षिणस्यां दिशि ये ये विष्णुभ-
क्तास्ते किल रघुनाथभक्तिदारैव वनवासे पञ्चव्यादिषु
रघुनाथचरितचारुस्थलदर्शनात्तत्रैवानुरक्तिस्तेषां स्वाभा-
विकी सम्प्रति यतीन्द्रमेनमालोक्य कृष्णपक्षपाता एव
बभूवुः । एवं क्वचन स्थले कमपि ब्राह्मणमतिमूर्खतया
शब्दार्थावबोधविरहेण शुद्धिर्वर्जितं भगवद्गीतां पठन्तं
प्रायशः सर्वैरेव विहस्यमानमथ च यावत् पाठं तद्भवदेव
• पुलकाश्रुविवशं विलोक्य अहो ! अयमुत्तमोऽधिकारौति
भगवान् तमवादीत् । ब्रह्मन् ! यत् पठ्यते तस्य कोऽर्थं इति
स प्रत्यूचे । स्वामिन्नाहमर्थं किमपि वेद्मि अपि तु पार्थ-
रथस्यं तोत्रपाणिं (न) तमालश्यामं श्रीकृष्णं यावत्
पठामि तावदेव विलोकयामीति । तदा भगवतोक्तम् ।

(द) सहस्रोक्तिः । पार्वती मति हरस्योक्तिः । हे वरानने सहस्रि !
रामनाम सहस्रनामभिः पुण्यै रिति शेषः तस्यम् एकं रामनाम सहस्र-
पुण्यनामसदृशमित्यर्थः । पुण्यानां सहस्रनाम्नां तिराहृत्वा त्रैगुण्येन
त्रिसंख्येत्यर्थः यत् फलं कृष्णस्य एकं नाम एकाहृत्वा तु तत्फलं
प्रयच्छति ।

(ध) सदसि यभावां निरणायि निर्वीतम् ।

(न) पार्थरथस्यम् अर्जुनधारधिं तोत्रपाणिं कथामुजम् ।

उत्तमोऽधिकारी भवान् गीतापाठस्येति तमाश्लिङ्ग ।
तदनु स खलु गीतापाठजादानन्दादपि प्रबुद्धतरमानन्द-
मासाद्य स्वांमिन् ! स एव त्वमिति भूमो निपत्य प्रथमज्ञ-
तिशयविह्वलो बभूव ।

शर्व । उचितमेवास्य तथा ज्ञानं निरन्तरभगवत्स्फूर्ति-
निर्मलहृदयत्वेन यथार्थस्फूर्तिरेव भवति ।

मन्त्र । एवमेवास्मत्सदसि विचारितमस्ति । एवमन-
न्तेव विचित्रा कथा तैस्तैर्गूढपुरुषैः कथिता कति कथ-
नीया भवति ।

शर्व । एवमेतत् ।

राजा । सोल्लण्डम् हन्त ! कदा भगवान् वीक्षितव्यः ।
नेपथ्ये । हन्त ! वीक्षणसमयोऽयं तद्वत् विलम्बेन

राजा । सङ्घर्षम् । भट्टाचार्य्य ! यथाऽयं यथा प्रस्तावमेव
जगन्नाथदर्शनसमयं प्रस्तौति तथा मन्ये । शोक्नश्चैत न्यो-
ऽप्यागतप्रायः ।

भट्टा । भट्टारक ! एवमेव ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! अयं पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य
वीजभूतं किमपि भविष्यति । अस्मात् किल बहव एवा-
नन्दाङ्कुरा जायेरन् । नीलाचलचन्द्रस्य सेवा सौभाग्य-
विशेषोऽपि भविष्यति ।

शर्व । सत्यमेतत् पुण्यात्मानो हि नरदेवा देवांशभूताः (प)

(प) नरदेवाः राजानः देवांशभूताः इन्द्रानिचवमार्काणामन्त्र-
वदन्त्येव । चन्द्रविशेषोऽयं चाला निर्हृत्य याचतीरिति मन्त्र-
वचनात् ।

एव तेन भवतां मन्त्रसि यदुन्मीलति तदेव सत्त्वम् ।

नेपथ्ये हन ! भोः ! सत्त्वं सत्त्वम् ।

राजा । सहर्षम् । अद्यापि तद्यैव वाक् शकुनम् तत्पश्य
प्रायतां कोऽयम् ।

भट्टा । तैर्थिकस्तैर्थिकान्तरेण सह जगन्नाथदर्शनोत्कण्ठां
प्रपञ्चयति (फ) ।

प्रविश्य दौवारिकः । देव ! अतिसत्त्वरं धावमानाः
कतिचित्पुरुषाः समायान्ति ।

राजा । प्रायतां निरस्त्राः सास्त्रा (ब) वा तेऽमी ।

दौवा । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च । देव ! निरस्त्रा एव सर्वे
सर्व । नूनं प्रत्यावर्त्तते स एव देवः ।

पुनर्नेपथ्ये । सम्भूय हरिं वद हरिं वदेति कोणाह्वयः ।

सर्व । अचित्तमेव भगवान् प्रत्यावर्त्ततः ।

नेपथ्ये । तीर्थेष्वमीषु सकलेषु तथा न हृग्नि-

जांताऽस्य सत्त्वरमतः पुरुषोत्तमे सः ।

प्रत्यावयौ कलय जङ्गमरत्नसानू

रत्नाकरस्य सविधे सुष्ठुः विधिर्नः ॥ (भ)

(फ) तैर्थिकः तीर्थवासी तीर्थपर्यटको वा । प्रपञ्चयति प्रक-
टयति ।

(ब) निरस्त्राः अस्त्ररहिताः । सास्त्राः अस्त्रधारिणः ।

(भ) तीर्थेष्विति । सकलेषु अमीषु तीर्थेषु सेतुबन्वादिषु अथ
देवस्य तथा तादृशी हृग्निः न जाता, अतः अस्मात् हेतोः सः जङ्गम-
रत्नसाहः जङ्गमः गतिमान् रत्नसाहः रत्नवाचवरूप इत्यर्थः प्रभुः
श्रीकृष्णचैतन्यः रत्नाकरस्य सुष्ठुस्य सविधे समीपवर्तिनीत्यर्थः पुरुषोत्तमे

सर्वं । महाराज ! यदयं गीपीनाथाचार्यः सहस्र-
मालपति तदयमागत एव भगवान् तद्दहसुपसर्पामि ।

राजा । त्वरतां त्वरताम् मल्लभट्ट ! त्वमप्यधुना विश्रामं
कुरु । वयमपि कार्यविशेषाय गच्छाम । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तीर्थाटनो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

अष्टमोऽङ्कः ।

—*—

ततः प्रविशति सार्वभौमादिभिर्दामोदर-जगदानन्दादिभिश्चालु-
गम्यमानः श्रीकृष्णचैतन्यः ।

श्रीकृष्ण । सार्वभौम ! एतावद्दूरं पर्यटितं भवत् सदृशः
कोऽपि न दृष्टः केवलमेव रामानन्दरायः । स त्वलौकिक
एव भवति ।

सार्वं । देव ! अतएव निवेदितं सोऽवश्यमेव द्रष्टव्य इति ।

श्रीकृष्ण । कियन्त एव वैष्णवा दृष्टास्तेऽपि नारायणी-
पासका एव । अपरे तस्ववादिनस्ते तथाविधा एव ।

अस्मिन् चोत्तरे सत्वरं प्रत्यावयो प्रत्यावृत्तः । कस्य पश्य नः अस्माकं
विधिः देवं सुमुखः अलुक्लुहः । वचन्तित्वकं वृत्तम् ।

निरवद्यं (क) न भवति तेषां मतम् । अपरे तु शैवा
एव बहवः । पाषण्डास्तु महाप्रबलभूयांस एव । किन्तु
भट्टाचार्य ! रामानन्दमतमेव मे हचितम् ।

शार्व । भवन्मत एव प्रविष्टोऽसौ न तस्य मतक-
र्तृता (ख) । स्वामिन्नतः परमस्माकमप्येतदेव मतं बहु-
मतं सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यञ्चैतदिति ।

गोपीनाथाचार्यः । भट्टाचार्य ! भगवतोऽवस्थानस्थानं
चिन्तितमस्ति ।

भट्टा । अपवार्यं । राज्ञैव चिन्तितम् ।

गोपी । जनान्तिकम् (ग) । कीदृशं तत् ।

भट्टा । काशीमिश्रस्यालयः ।

गोपी । साधु साधु सिंहद्वारनिकटवर्ती भवति । यतः
सकाशात् सुखेनैव जगन्नाथदर्शनं भविष्यति । इति सप्तदश-
लात् पुरुषोत्तमस्यामं विशन्ति ।

ततः प्रविशन्ति भगवज्जगन्नाथप्रसादमात्मापाणयो जगन्नाथदेवप-
शुपाब्जकाः काशीनिन्नः परीक्षामहापालञ्च (घ) ।

शार्व । अथमयं श्रीकृष्णचैतन्यः स्वामी । इति शोकाख-
सुपसर्पन्ति ।

शार्व । भगवन् ! एते भगवतः पशुपालाः । एष काशी-

(क) निरवद्यम् अनिन्द्यम् ।

(ख) मतकर्तृका स्वयं मतप्रवर्तको नासावित्यर्थः ।

(ग) जनान्तिकम् । त्रिपताककरेषाम्यानप्रवार्यान्नरा कथासु ।
अन्योन्यामन्वयं यत् स्वाप्जनान्ते तज्जनान्तिकमित्युक्तवच्यम् ।

(घ) परीक्षामहापालं परीक्षायां सदसद्विचारे महान्नीत्यर्थः ।

मित्रनामा । एष सर्वाधिकारी प्राङ्गिवाको (ङ) भगवतः ।

काशीमिश्रपरीक्षामहापात्रे । उपहृत्य दण्डवत्प्रणम्यतः ।

पशुपालकाः । तासां कण्ठे दत्त्वा प्रणमन्ति ।

भगवान् । श्रेष्ठो ! किमेतत् भगवत्पार्श्वदा भवन्तो
मदाराध्या एव कथमयोग्यमेतत् क्लियते । इति सर्वान्
प्रणम्यालिङ्गति ।

पशुपालाः । सर्वभौम ! भगवतो दिवास्वप्नसमयः सम्प्रति-
जातः किमिदानीं तत्रैव गत्वा स्वामिना स्यातव्यं किं
वा विश्रम्य स्नानादि कृत्वा समागन्तव्यम् ।

सर्वे । स्नात्वा देवदर्शनं कर्त्तव्यम् ।

काशीमिश्रः । तद्विदित एवागच्छन्तु । इति स्वाच्यमुपसा-
रयति ।

सर्वे । भगवन्निदं खलु प्रस्यैव मित्रस्य पुरं श्रीचर-
णानां कृते शोधयित्वा स्थापितमस्ति तदत्रैव प्रविशन्तु
भगवन्तः । इति प्रवेशं नाटयन्ति । पशुपालादयः प्रणम्य निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशन्ति बहव एवोत्कलवादिनो महाशय्याः । केचित् ।

तदानीमस्माकं समजनि न तादृक् सुभगता

गतास्तेनास्माकं परमकरुणा नेक्षणपथम् ।

इदानीं नो भाग्यं समघटत यज्जङ्गममिमं

स्वयं नीलाद्रीशं वत नयनपातैर्विचिनुमः ॥ (च)

इत्थमुत्सर्पन्ति ।

(ङ) पशुपालाः गोरक्षका इत्यर्थः । प्राङ्गिवाकः विचारपतिः ।

(च) तदानीमिति । तदानीं भगवतः प्रथमोपस्थितावित्तर्यः
अस्माकं तादृक् सुभगता वीभाग्यं न अजनि न जातं, तेन हेतुना

सर्वं । भगवन् ! अयं भगवतोऽनवसरकालाङ्कसेवको-
ऽन्तरङ्गो जनार्दननामा । अयं स्वर्णवेत्रधारी पार्षदः कृष्ण-
दासनामा । अयं लेखनाधिकारी शिखिमाहाती भ्रातरौ
षाप्येती । अयं दासमहासोधारनामा महानसाधिकारी ।
एते निसर्गभक्ताः श्रीजगन्नाथस्य । इमे चन्दनेश्वरमुरारि-
सिंहेश्वरा ब्राह्मणोत्तमा राजमहापात्राणि स्वभाववैष्णवाः ।
अयं प्रहरराजमहापात्रं (छ) परमो भगवद्भक्तः । अयं
प्रद्युम्नमिश्रः । अयं विष्णुदासः । इमे रामानन्दरायसहो-
दराः । तन्मध्ये अयं वाणीनाथपटनायकः । अयं तस्य
जनका भवानन्दरायः । इमे चान्ये गौडोत्कलवासिनः
सर्वे त्वच्चित्तास्त्वद्गतप्राणा दण्डवत् प्रणमन्ति । एताना-
म्नीयत्वेना नुग्रहोत्तुमर्हन्ति ।

० भगवान् । आत्मान एवामी कथमेषामात्मीयत्वं (ज)
विशेषतो जगन्नाथसेवकाः ।

परमकृष्णाः परमकृपानिधयः भगवन् इत्यर्थः अस्माकम् ईक्षणपथं
दृष्टिगोचरं न गताः वयं न भगवन्तं दृष्टिमित्यर्थः । इदानीं नः
अस्माकं भाग्यं सन्नष्टत सञ्जातं, यत् यतः स्वयं साक्षात् इमं जङ्गमं
जीलाद्रीयं जीलाचलेश्वरं जगन्नाथं नयनपातैः विचिन्तुमः पश्यामः
यतेति हर्षस्त्रचकमव्ययम् । शिखरिणीद्वसम् ।

(छ) अनवसरकालाङ्कसेवकः सततदेहपरिचारक इत्यर्थः अन्त-
रङ्गः प्रियः । राजमहापात्राणि राज्ञो महामन्त्रिणः । प्रहरराज-
महापात्रं राज्ञः प्रहरमहामन्त्री ।

(ज) आत्मीयत्वम् आत्मन अमी इति आत्मीयाः तेषां भावः
तत्त्वम् आत्मायत्मीयोर्भिन्नत्वाद् इति भावः ।

सर्वं । भगवन् ! जगन्नाथस्य भवतश्च कृष्णचैतन्यत्वम-
विशिष्टमेव तथाप्यस्ति कश्चिद्भेदः । असौ दारुमन्त्र भवान्
नरब्रह्म ।

भगवान् । कर्णो पिधाय ।

अत्युक्तिरेषा तव सार्वभौम
तनोति कामं श्रवसोः कटुत्वम् ।
तीक्ष्णो हि गौडस्य रसस्य पाक-
स्तिक्तत्वमायाति न चेति बद्धम् ॥ (भ्र)

सर्वं । भगवान् ! गौडदेशस्य रसस्य पाकः सुरस एव
यथाविरासीद्भगवान् ।

श्रीकृष्णचै विरम विरम भ्रतः परं श्रीपुण्डरीकाक्षदर्श-
नस्य समयो जातः ।

सर्वं । एवमेव तदुपसर्पन्तु भगवन्तः । इति भगवन्तमद्ये
कृत्वा परिक्रामन्ति । नेपथ्ये ।

अयमेव इशोः रसायनं परमानन्दपुरीश्वरः पुरस्तात् ।

दमनार्थमशौचकारिणां घृतदण्डः समये समुज्जिहीते (ज)

(भ्र) अत्युक्तिरिति । हे सार्वभौम ! तव एषा अत्युक्तिः आरो-
पितव्याहारः श्रवसोः कर्णयोः कटुत्वं कामं तनोति विस्तारवति न
खलु श्रोत्रसुखमिति भावः । हि तथाहि गौडस्य गुडसम्बन्धिगो
रसस्य तीक्ष्णः पाकः तिक्तत्वम् आयाति प्राप्नोति, नच बद्धम् एति
धारतां न प्रतिपद्यते इत्यर्थः । उपजातिदृष्टम् ।

(ज) अयमिति । अयम् एषः इशोः नेत्रयोः रसायनम् आसे-
वनकमित्यर्थः परमानन्दपुरीश्वरः अशौचकारिणां प्रापनिवृत्तकारिणां

सर्वं । आकर्ण्य । अहो ! अवसरः संवृत्त एव देवस्य
यदयं प्रसूतीति ।

श्रीकृष्णचैतन्यः । स्वगतम् । अहो ! परमानन्दपुरीश्वर-
स्तावन् सुनीन्द्रमाधवपुरीश्वरस्य शिष्यः । यत्र खलु अय-
जस्य (ट) विश्वरूपस्य समयमैश्वरं तेजः प्रविष्टं स एव
वा समागतः । भवतु देवं विलोक्य तत्त्वमस्य ज्ञेयम् ।

सर्वं । इयं पुरी भगवतः परमानन्दपुरी तदेनां प्रवि-
शन्त ।

इति सर्वे भगवता सह श्रीजगन्नाथदर्शनार्थं निष्क्रान्ताः ।
ततः प्रविशति परमानन्दपुरी ।

पुरी । सोत्कण्ठम् ।

कदाऽसौ द्रष्टव्यः स खलु भगवान् भक्ततनुमा-

निति प्रौढोत्कण्ठाविलुलितमहो मानसमिदम् ।

चिरादय्य प्राप्तः स खलु फलकालो मम पुन-

र्न जाने कीदृशं जनयति फलं भाग्यविटपी ॥ (ठ)

इमनार्थं समये धृतदण्डः दण्डधर इत्यर्थः पुरस्तात् अयतः समुज्जीहिते
समुदेति । पुष्पितापाङ्कजम् ।

(ट) अत्र परमानन्दपुरीश्वरे । अयजस्य मञ्जोष्ठध्यातुः ।

(ठ) कदेति । असौ भक्ततनुमान् भक्तशरीरधारी स खलु भगवान्
कदा द्रष्टव्यः साक्षात् करणीयः इति इत्थं प्रौढया मङ्गला उत्-
कण्ठवा विलुलितं विलोडितम् इदं मानसं भवेति शेषः । अद्य
चिरात् मम पुनः स फलकालः मनोरथपूर्तिं समयः प्राप्तः उपस्थितः ।
न जाने न वेद्मि, भाग्यविटपी अदृष्टतर्कः कीदृशं कीदृशं फलं जन-
यति उत्पादयति । शिखरिणीदत्तम् ।

इति परिक्रामन् । भगवन् श्रीजगन्नाथ ! क्षम्यतां त्वामना-
लोक्य यदपि तमुपसर्पामि (६) तत्तादृशीमुत्पाष्टां सर्वज्ञा
जानन्त्येव । पुरोऽवलोक्य । अहो ! इहैव भवितव्यं भग-
वता तेन । यतः ।

जगन्नाथद्वारादपि बहुलकोलाहलकृतां

स मूर्खो लोकानामिह सरति नैवापसरति ।

अतो मन्धे धन्धे ! धरणि ! तव पुण्येन मिलितः

स एवायं देवः कनकरुचिरत्रैव भविता (७)

तदहमुपसर्पामि । इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशति परिजनैः साङ्गं श्रीजगन्नाथदर्शनानन्द-निश्चन्दः
श्रीकृष्णचैतन्यः ।

श्रीकृष्ण । स्मृतमभिनीव । अहो ! परमानन्दपुरीश्वरः
साम्प्रतमागमिष्यतीव लक्ष्यते । यतः ।

भगवद्दर्शनसुखमनुसुखान्तरं किमपि साध्यतं भावि ।

आसन्नदर्शनं प्रसाद आकस्मिको मनसः ॥ (७)

इति सौत्कण्ठं तिष्ठति ।

(६) तं भक्ततनुमन्तं भगवन्तम् ।

(७) जगन्नाथेति । इह अस्मिन् चोले बहुलकोलाहलकृतां महा-
कबरवकारिणामित्यर्थः लोकानां समूहः जननाथद्वारात् जननाथस्य
द्वारदेशात् सरति मन्धन्नि नैव अपसरति स्थानान्तरं न मन्धन्नीत्यर्थः ।
अतः कारणात् मन्धे तर्हवाभि, हे धन्धे ! पुण्यवति धरणि ! तव
पुण्येन मिलितः आविर्भूतः स एवायं कनकरुचिः हेमप्रभः देवः
श्रीकृष्णचैतन्यः अत्रैव जगन्नाथपुण्यांशेव भविता स्थास्यति । शिष्य-
रिषीष्टसम् ।

(७) भगवदिति । भगवतः जगन्नाथस्य यत् दर्शनसुखं तदहम्

पुरी । अयतोऽवबोध्य । अहो ! अयमसौ ।

जयति कलितनीलशैलचन्द्रे -

क्षणरसचर्वणरङ्गनिस्तरङ्गः ।

कनकमणिशिलाविलासवधः-

स्वसगलदस्त्रमजस्त्ररोमहर्षः । (त)

श्रीचै । अयतोऽवबोध्य । अयमेवासौ(थ) यदिदमाकस्मिन्-
मागमनमिहैतस्य इत्युक्त्याय प्रणम्य । स्वामिन् ! पुरीश्वरोऽसि ।

पुरी । ससम्भ्रमम् । भगवन् ! त्वद्दर्शनार्थमेवायमहमुत्-
कण्ठितो वाराणसीत प्रागच्छन्स्मि ।

श्रीचै । अनुगृहीतोऽस्मि ।

उपसृत्य जगदानन्दः । स्वामिन् ! इत इतः । इति विश्रामयति ।
सर्वं । भोः ! स्वामिन्नेदमतिचित्रम् ।

तत्पश्चात् किमपि अनिर्वचनीयं सुखान्तरं परमानन्दपुरीश्वरदर्शनज-
सिति भावः साम्प्रतं भावि भविष्यति । यतः मनसः आकस्मिकः
सङ्घोषोपस्थितः प्रसादः विकासः व्यासञ्जम् व्यदूरवर्ति शर्म सुखं श्रेयो
वा शंसति स्मयतीति तथोक्तः ।

(त) जयतीति । कलितं कृतं नीलशैलचन्द्रेण जगन्नाथदेवदर्शनं
तदेव रसः तस्य चर्वणरङ्गेन आस्वादविहासेन निस्तरङ्गः निष्पन्दः
तथा कनकमणिशिलाया विलास इव विलासो यस्य तादृशं यत् वधः-
स्वसं तस्मात् गच्छन्ति अस्त्राणि अश्रूणि यस्मिन् तद् यथा तथा अजस्रः
निरन्तरः सर्वाङ्गव्यापीत्वर्थः रोमहर्षः रोमाञ्चो यस्य तथाभूतः श्री-
कृष्णचैतन्यदेव इति शेषः जयति सर्वोत्कर्षेण वसति । पुष्पिताया-
दृत्तम् ।

(ब) अयमेव परमानन्दपुरीश्वर एव ।

ये केऽपि याः काश्चन सप्रवाहा

नदाश्च नद्यश्च भवन्ति भूमौ ।

कस्यापि रत्नाकरमन्तरेण

कुत्रापि नास्या न च सन्निवेशः ॥ (द)

नेपथ्ये । अहो ! रसकलावतो भगवतो रसाचार्य्यं कं
अहीतमिव मूर्त्तं तां व्यधित भिक्षुवेशं वपुः ।
वदेतद्वनीतके सकल एव दामोदर-
स्वरूपमिति भाषते तदष्टयक्तया प्रेमतः ॥ (ध)

शर्वं । अहो ! लोकानामत्र भगवति नैसर्गिकी

(द) ये इति । ये केऽपि याः काश्चन सप्रवाहाः प्रवाहसङ्घिताः
नदा नद्यश्च भूमौ सन्ति वर्तन्ते, कस्यापि जलप्रवाहस्योत्सर्गः रत्ना-
करमन्तरेण सागरं विना कुत्रापि न आस्या न आस्यहः, न च सन्नि-
वेशः नास्ति स्थितिरित्यर्थः । ये केऽपि महात्मानः सन्तु भगवन्मन्तरेण
कस्यापि स्थितिर्न विद्यते इति भावः । अत्रापस्तुतात् रत्नाकरात् प्रस्तु-
तस्य भगवतः प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसासङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । कश्चिद्विशेषः
शामान्यत्वं सामान्यं वा विशेषतः । कार्योच्चिन्नं कार्यञ्च हेतोरथ
समात् समम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतं चेत् गम्यते प्रसूधा ततः । अप-
स्तुतप्रशंसा स्यादिति । इन्द्रवज्राहतम् ।

(ध) अहो इति । अहो ! आचार्य्यं रसकलावतः रसमवस्य भग-
वतः भिक्षुवेशं सन्ध्यासिन्धेशं वपुः शरीरं रसाचार्य्यं कं प्रेमरसोपपदे-
ष्टुत्वं अहीतमिव मूर्त्तं तां मूर्त्तित्वं व्यधित इभार । यत् एतत् वपुः
अवनीतके प्रेमतः प्रेम्णा तदष्टयक्तया तदभिन्नतया भगवदभिन्नत्वेन
सकलः सर्व एव जनः दामोदरस्य स्वरूपमिति भाषते कथयति ।
इन्द्रवज्राहतम् ।

रतिः । (न) यदिदं परोक्षेऽपि सर्वे भगवन्तामिवास्व (प)
गायन्ति ।

श्रीचै । श्रुतिमभिनीय । अहो ! दामोदरस्वरूपमिति
नामाकर्णितं कच्चिदयमपि । (फ) समागमिष्यतीव लक्ष्यते ।

सार्धं । स्वामिन् ! प्रायशो भवद्भवतारे केचित् पूर्वं केचित्
पश्चाच्च भवद्दीया (व) एव सर्वे भवतेरुः । समये सर्वैरेव
मिलितैर्भावितव्यम् । अत एव सप्रवाहा इत्युक्तम् ।

ततः प्रविशति दामोदरस्वरूपः ।

दामोदरस्वरूपः । आकाशे लक्ष्यं ब्रह्मा ।

हेलोद्भूलितखेदया विशदया प्रोन्मीलदामोदया
शाम्यच्छास्त्रविवादया रसदया चित्तार्पितोन्मादया ।

शश्वद्भक्तिविनोदया समदया माधुर्यमर्थ्यादया

श्रीचैतन्य ! दयानिधे ! तव दया भूयादमन्दोदया ॥ (भ)

(न) नैसर्गिकी स्वाभाविकी । रतिः अन्तरागः ।

(प) यदिदमिति । यत् यस्मात् इदमपरोक्षेऽपि अस्व अस्मिन्-
धानेऽपि । भगवन्ताम् ईश्वरत्वम् ।

(फ) अयमपि दामोदरोऽपि ।

(व) भवद्दीयाः भवत्पार्षदा इत्यर्थः ।

(भ) हेलेति । हे दयानिधे ! श्रीचैतन्य ! तव दया हेतुया
अवशोक्तया उद्भूलितः नाशितः खेदो यया तादृश्या दुःखकारिण्या
इत्यर्थः विशदया निर्मलया प्रोन्मीलन् उद्गच्छन् आनन्दो यस्याः
समाभूतया शास्त्रन् निवर्त्तमानः शास्त्राणां विवादो यया तथोक्तया
रसदया प्रीतिदायिण्या, चित्ते मनसि चर्पितः जनितः उन्मादः
चित्तपिक्कारविषेणः यया तादृश्या शश्वत् सततः भक्तिविनोदः प्रेम्नो-

इत्युपसर्पति ।

गापो । पुरोऽवचोक्त्य स्वगतम् । अये ! श्रुतं मया चैतन्या-
नन्दशिष्यः परमविरक्तो भगवद्भक्तोऽतिविद्वान् कश्चिद्दामो-
दरस्वरूपो नाम । यः खलु गुरुणा बहुतरमभ्यर्षितोऽपि
वेदान्तमधीत्याध्यापयेति न च तच्च (म) कृतवान् ।

अपि तु

समस्तहानाय तुरीयमाश्रमं

जग्राह वैराग्यवशेन केवलम् ।

श्रीकृष्णपादाब्जपरागरागत-

सुच्छीचकारैर्नमहो ! वहन्नपि ॥ (य)

स एवायं तद्भगवते निवेदयामि । इत्युपसृत्य । भगवन्न-
यमयं श्रुतचरो (र) दामोदरस्वरूपः ।

ज्ञासः यस्यां तथोक्तया समदया हर्षदायिन्या माधुर्यमय्याद्या
मोहिन्या स्थित्या अमन्दः महान् उदयो यस्यास्तथाभूता भूयात् ।
शाद्वृत्तविक्रीडितं दृत्तम् ।

(म) बहुतरमिति बहुतरं पुनः पुनः वेदान्तम् अधीत्य पठित्वा
अध्यापय शिष्यानिति शेषः इति अभ्यर्षितः अनुसूदः । तच्च गुरु-
वाक्यञ्च ।

(य) समस्तेति । समस्तहानाय सर्वत्यागाय केवलं वैराग्यवशेन
वीतरागत्वेन हेतुना तुरीयं चतुर्थमाश्रमं जग्राह । अहो ! आश्चर्यं य
इत्यध्याहार्यं वहन्नपि जीवन्नपि जीवता गुरुवाक्यं नातिक्रमणीयम्
अनेन तदपि कृतमिति भावः श्रीकृष्णस्य यत् पादाब्जं चरणकमलं
तस्य परागे रजशि रागतः अहुरागात् एनं गुरुं तच्छीचकार न गण-
यामासेत्यर्थः । वंशस्वविषं दृत्तम् ।

(र) श्रुतचरः श्रुतपूर्वः चरद्भूतपूर्वे इति चरद्भूतत्ववः ।

भगवान् । क्व स ? क्व सः ? । इति सोत्कण्ठस्यवर्षति ।

सह । उपसृत्य पादयोः प्रणमति ।

श्रीचै । बाहुभ्यामुत्थाप्यालिङ्गति ।

नेपथ्ये । ईश्वरपुरीनिषेवणरतः स्वतः कृष्णभक्तश्च ।

अयमेति विशदहृदयो विरक्तिमान् सकलविषयेषु ॥ (क)

सर्व । आकर्ण्य । अये ! भगवत्पुर-परिचारकः कौऽपि
समाधाति । कस्ताद्दसौ ? । परीक्षामहापात्रस्य प्रति-
निधिर्वा । नासौ तथा विरक्तः ।

श्रीचै । अहो ! पुरीश्वरस्य सकाशात् कश्चिदायातीव ।

सर्व । अवलोक्य । जानीम । इति निरूपयति ।

ततः प्रविशति गोविन्दानन्दनामा कश्चित् ।

गोविन्दः । संगतम् । प्रहृष्टोऽस्मीश्वरपुर्या महाप्रभोः
सविध एव याहीति । उपसन्नं तदिदमथे न वेद्मि निज-
भाग्यमहिमानम् (व) । इत्युपसृत्य प्रणम्य चाञ्जलिं
बद्धा । स्वामिन् ! ।

दृष्टं मया प्रथममस्य यदेवरूपं

तेनैव निर्हृतिरहो ! मम नान्यवेष्टम् ।

(ग) ईश्वरेति । ईश्वरपुर्यां निषेवणे सेवायां रतः स्वतः स्वभावात्
कृष्णभक्तः विशदं निर्भक्तं हृदयं यस्य तथाभूतः तथा सकलविषयेषु
सर्वेषु बाह्यवस्तुषु विरक्तिमान् विरक्तः अयं जनः एति आगच्छति ।

(व) उपसन्नं सङ्गृहितं वत् सविधम् । न वेद्मीति निजभाग्येन
महाप्रभुदर्शनं घटते न वेति इति न जानामीति भावः ।

(श) दृष्टमिति । मया प्रथमम् अस्य श्रीचैतन्यस्य यत् एव रूपं
दृष्टं साक्षात्कृतम्, अहो ! आश्चर्यं तेनैव रूपेण मम निर्हृतिः प्रीतिः

पश्यामि तं त्वमुपयाहि तमित्वहं ते

सम्ने पितृवरणसीञ्जि पुरौखरेण ॥ (ग)

श्रीचै । अस्ति तथैव मयि तेषामखण्डमेव वाक्श-
ल्यम् । (घ)

शार्व । त्वं तस्य परिचारकः ।

गोपी । अथ किम् ? ।

शार्व । स्वामिन् ! कथमसौ ब्राह्मणेतरं परिचारकत्वेना-
नुगृहीतवान् ।

श्रीचै । भट्टाचार्य ! मैवं वादीः ।

इरेः स्वतन्त्रस्य कृपाऽपि तद-

दत्ते न सा जातिकुलाद्यपेक्षाम् ।

सुयोधनस्याश्वमपोक्ष्ण इषा-

ज्याह देवो विदुराश्वमेव । (स)

शार्व । एवमेव ।

श्रीचै । भवतु यद्यपि पूज्यानां परिचारकेण स्वपरि-

अहम् अन्वेषणं सन्धासिवेशमिति भावः तं न पश्यामि, न मया तस्य
सन्धासिवेषो दृष्ट इति भावः, त्वं तं सन्धासिवेशम् उपयाहि इति
पुरीन्दरेण ते तव चरणसीञ्जि चरणसमीपे अहं प्रेषितः । यस्य-
तिसकं दत्तम् ।

(ग) तथैव पूर्ववदेव । अखण्डम् अविच्छिन्नं वाक्शल्यं स्नेहः ।

(घ) इरेरिति । स्वतन्त्रस्य स्वाधीनस्य इरेः कृपापि सा तद्वत्
जातिकुलादीनाम् अपेक्षां न भक्ते न करोति, तथाहि देवः कृष्णः
सुयोधनस्य अश्वम् अपोक्ष्ण कृष्णा इषात् आनन्दाद् विदुरस्य अश्वमेव
कृपाह । उपजातिदत्तम् ।

‘अर्थ्यां कारयितुं’ न युज्वते तथाऽपि तदाश्रया तत्रैव
कर्त्तव्यम् । इति तमनुमद्भाति ।

प्रविश्य बत्वरम् । सुकुन्दः । स्वामिन् ! ब्रह्मानन्दभारती
भवन्तं दिदृक्षमाण आगतोऽस्ति । यद्याज्ञापयसि तदिहै-
वानयाम् ।

ओचै । शान्तं ! मान्याः खलु भवन्त्यमी तन्मयैव गन्त-
व्यम् ।

सर्वे । अलौकिकानामपि लौकिकत्व-

मलौकिकत्वप्रथनाय नूनम् ।

भुवः प्रयाणं किल विष्णुपद्या

दिवं नयत्येव शरीरभाजः ॥ (ह)

इति भगवन्तमध्ये कृत्वा परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति
चर्माम्बरो ब्रह्मानन्दः ।

ब्रह्मा । पुरोऽवबोध्य । अयमेव श्रीकृष्णचेतन्यः ।

तथाहि, कनकपरिवदीर्घदीर्घबाहुः

स्फुटतरकाक्षनकेतकीदन्ताभः ।

नवदम्भनकमास्त्रलास्यमान-

द्युतिरतिचारुगतिः समुत्प्लिहीते ॥ (छ)

(ह) अलौकिकानामपि । अलौकिकानां लोकातीतपरितानाम्
अपि लौकिकत्वं नूनम् अलौकिकत्वप्रथनाव अलौकिकत्वं प्रथमित्त-
मित्यर्थः भवतीति शेषः । विष्णुपद्यां गङ्गायां प्रयाणं शरीरभाजः
देहिणः भुवः पृथिव्याः दिवं कर्णं नयति प्राणयत्नेव । उभेन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ।

(छ) कनकेति । कनकपरिवदत् बाह्वनार्णवत् दीर्घदीर्घौ कति-

श्रीचै । उपसृत्य तमवलोक्यापि चर्मचेलत्वमात्मनोऽनभिमतमिति
बोधयन् सावहित्यम् (क) । सुकुन्द ! कासौ ।

सुकु । अयमयम् ।

श्रीचै । महि स चेदभविष्यत्तदा कथं चर्मचेलत्वेन
बाह्यवेधवेशवशत्वमस्याभविष्यत् । (ख)

मह्या । आकर्ण्य स्वगतम् । अहो ! अस्मै चेलत्वं न रोचत
इव भवति हि ।

दम्भैकमात्रप्रथनाय केवलं

चर्माम्बरत्वादि न वस्तु साधनम् ।

चलद्भिर्बुद्धिभुजुनैव दर्शना

सुखेन गम्यस्य समाप्यतेऽविधिः ॥ (ग)

दीर्घो बाहू यस्य तथोक्तः स्फुटतरं प्रफुल्लतरं यत् काञ्चनकेतकीदलं
सोवर्चं केतकपत्रं केतकीपङ्कचं सौरभातिशयद्योतकम् । तस्य आभा
इव आभा यस्य तथाभूतः नवं यत् ह्रमनकमाख्यं तदाख्यपुष्पसूक्तं
तेन बहुपङ्कचेनेति यावत् लाल्यमाना पुष्पमाया द्युतिः कान्तिः
यस्य तथाविधः तथा अत्रिचारुगतिः अतिमनोहरगतिः अयं श्रीचै-
तन्यः ससृज्जिहोते ससृदेति । पुष्पिमायादत्तम् ।

(क) सावहित्यं साकारगोपनम् अयहित्याकारशुभ्रित्वमरः ।

(ख) चर्मचेलत्वेन चर्माम्बरत्वेन । बाह्यवेधस्य आवेशः, तस्य यथार्थं
तदुपशीभूतत्वम् ।

(ग) दम्भेति । चर्माम्बरत्वादि केवलं दम्भैकमात्रप्रथनाय दम्भः
अङ्गकारजनितमनोविकारः तस्मात्प्रथनाय तस्मात्तस्य प्रकटनाय
भयतीति शेषः न वस्तुनः भवत्तत्पक्षस्य साधनं सस्माद्गोपायः,
अस्तुनैव चरतेनैव दर्शना मार्गेषु उर्वी भुव' चलद्भिः गच्छद्भिः जगैः

किमेतेन । इति चर्म जिहासति । (घ)

श्रीचै । दामोदरं निरीक्षते ।

दामोदरः । इक्षितं बुद्ध्या सत्वरं वह्निर्वासः (छः) प्रयच्छति ।

ब्रह्मा । परिदधाति ।

श्रीचै । उपसृत्य प्रयमति ।

ब्रह्मा । सहाध्वसादरम् । स्वामिन् ! लोकशिक्षार्थं यद्यपि
भवतामिदमुच्यते तद्यपि नोऽतिभयजनकमेतत्
तदपरं नैतदनुष्ठेयम् । पश्य पश्य ।

नीलाचलस्य माह्वमा न हि मादृशेन

शक्यो निरूपयितुमेवमलौकिकत्वात् ।

एते चरस्थिरतया प्रतिभासमाने

हे ब्रह्मणी यदिह सम्प्रति गौरनीले । (च)

श्रीचै । सम्प्रति शब्दस्य वर्त्तमानत्वादचिरागते भवत्येव

सुखेन अक्लेशेन गम्यस्य गन्व्यस्थानस्य अपधिः चरमशीमा समाप्यते
सम्यक् प्राप्यते । इन्द्रवंशाद्यसम् । तस्मैन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरोरिति
तच्च वंशस्थाविति पूर्वोक्तच्छन्दो नामेति बोध्यम् ।

(घ) किमेतेनेति एतेन चर्मणा किम् ? न किमपि प्रयोजन-
मित्यर्थः । जिहासति हासति ।

(छ) वह्निर्वासः वाह्यं वसनम् उत्तरीयमित्यर्थः ।

(च) नीलाचलस्येति । मादृशेन क्षुद्रेणेति भावः अलौकिकत्वात्
लोकातीतत्वात् नीलाचलस्य माह्वमा एवंमाहात्म्यं निरूपयितुम् अव-
धारयितुं न हि शक्यः, यत् यतः इह नीलाचले सञ्जाति चरस्थिर-
तयो जङ्गमस्वायत्वेन प्रतिभासमाने प्रकाशमाने एते गौरनीले हे
ब्रह्मणी वसन्ते इति शेषः गौरं जङ्गमं ब्रह्म श्रीचैतन्यः, नीलं स्थावरं
ब्रह्म श्रीजगन्नाथ इति भावः ।

गौरब्रह्मता नामैकदेशवर्ति ब्रह्मशब्दत्वाच्च । (छ)

ब्रह्मा । व्याप्यव्यापकभावत्वेनैव (ज) तदनुमीयते ।

व्याप्यत्वञ्च चर्मत्यागेनैव ज्ञायताम् ।

सार्धं । सम्यगाहुः श्रीपादाः ।

ब्रह्मा । सार्वभौम ! पश्य पश्य ।

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदौ ।

इति नामान्यनेनैव सान्वयत्वं प्रपेदिरे ॥ (झ)

चन्द्रनाङ्गदित्वं स्वप्रसादचन्द्रनाक्तडोरिषैव भगवद्भिः

श्रीजगन्नाथदेवैरेव क्रियमाणमस्ति । पश्य पश्य भगवद्रूप-

मात्रस्य परमानन्दप्रदत्वं किं पुनः स्वयं भगवतः श्रीछणस्य ।

अहो ! चित्रम् ।

ध्यानन्दानुभवैकसाधनमहो ! रूपं ध्यानानन्दचि-

दाद्यान्तःकरणोर्मिष्ठित्तविरहस्वापादकं पश्यताम् ।

(छ) सव्यतिशब्दस्य वर्तमानत्वात् वर्तमानत्वबोधकत्वादित्यर्थः प्रयो-
नादा । अचिरानते साम्प्रतमागते भवति त्वयि एव गौरब्रह्मता गौर-
ब्रह्मत्वं वर्तते इति शेषः नामेति नाम्नः ब्रह्मानन्द इत्याख्याया एक-
देशे वर्तते इति तद्याभूतः यः ब्रह्मशब्दः यस्य तथात्वादित्यर्थः ।

(ज) व्याप्येति । व्याप्यः ब्रह्मानन्दः व्यापकः श्रीचैतन्य इति भावः ।

(झ) सुवर्णवर्ण इति । शोभनो वर्णः प्रभा यस्य तादृशः वर्णः
पीतगुणः यस्य तथाभूतः हेमाङ्गः काञ्चनप्रतिमशरीरः वराङ्गः
श्रेष्ठाङ्गः चन्द्रनाक्तम् अङ्गदं केयूरं विद्यते यस्य तथाभूतः । इति नामानि
नामचतुष्टयमित्यर्थः अनेनैव श्रीचैतन्येन सान्वयत्वम् अन्वयत्वं प्रपेदिरे
प्रायः ।

(ज्) ध्यानन्देति । अहो ! आश्चर्यम् ध्यानन्दानुभवं एव एकं
साधनं ज्ञानोपायो यस्य तादृशं ध्यानानन्दचित्तं धना धान्दा ध्यानान्दचित्तं

हित्वा नन्दधुलब्धये हृदि निराकारम् ये चिन्त्यते
मन्ये तान् भ्रमयत्यहो भगवती सा काऽपि दुर्वासना ॥ (अ)
अपि च, अमूर्त्तत्वं तत्त्वं यदि भगवतस्तत्त्वमहो !

मदासूयादीनामपि न भगवत्तत्त्वगणना ।

न मूर्त्तामूर्त्तत्वे भवति नियमः किन्तु परमो

य आनन्दो यस्मादपि स च स ईशो मम मतम् ॥ (ट)

सर्व । स्वामिन्नेवमेव । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यत्र
व्याख्यातश्चेतत् । स्वयमानन्दः परानप्यानन्दयति । यथा

आनन्दानुभवः यस्मात् तथोक्तं तथा पश्यतां जनानां वाह्यकरणानां
वहिरिन्द्रियाणाम् जर्भवस्तज्जा इव दृश्यः व्यापाराः तासां विरहस्त
आपादकं जनकं वाह्येन्द्रियव्यापारनिराकारकं रूपम् एतत् चैतन्य-
रूपमित्यर्थः हित्वा तद्व्या यैः जनैः आनन्दधुलब्धये आनन्दलाभाय
हृदि निराकारम् अरूपं ब्रह्मेति शेषः चिन्त्यते, मन्ये जाने, भगवती
सर्वशक्तिमती सा प्रसिद्धा कापि दुर्वासना कुसंस्कार इत्यर्थः तान्
निराकारब्रह्मचिन्तकान् भ्रमयति, अहो ! इति खेदजनकमव्ययम् ।
शार्दूलयिष्ठीडितं दृश्यम् ।

(ट) अमूर्त्तत्वमिति । अमूर्त्तत्वम् अरूपत्वं यदि भगवतः तत्त्वं
तत् तदा मदासूयादीनामपि कथं भगवत्तत्त्वगणना न मदासूयादयो-
ऽपि भगवतः तत्त्वानि भवन्तु, अहो ! आश्चर्यं यस्य मूर्त्तिर्नास्ति तस्य
बहुशुश्रूषाशक्तित्वे यथा प्रमाथं नास्ति तथा मदासूयादयस्तु शुश्रूषाशक्तित्वे-
ऽपि प्रमाथाभावो नास्तीति भावः । तस्मात् मूर्त्तामूर्त्तत्वे भगवत
इति शेषः न नियमो भवति भगवान् मूर्त्तः वा अमूर्त्त इति निर्धारणं
न विद्यते इति भावः किन्तु परमः महान् य आनन्दः, यस्मादपि
स च आनन्दः सम्भवतीति शेषः स एव ईशः भगवान् इति कथं
मतम् । शिखरिणीदृश्यम् ।

प्रचुरधनः परेभ्योऽपि धनं ददाति इति प्राचुर्यार्थं मयडिति
किन्तु तत् कृपा चेद्भवति तदा निराकारभावनातोऽपि
पुनः श्रीविग्रहमाधुर्यं एव निपतति । उक्तञ्चाभियुक्तैः (ठ) ।

अहैतवीथीपथिकैरुपास्याः

स्नानन्दसिंहासनलब्धदीक्षाः ।

शठेन केनापि वयं हठेन

दासीकृता गोपबधुविटेन ॥ इति (ड)

दामो । ब्रह्मानन्दं प्रति शोपादा मया निमन्विताः
स्य तदिदानोमनन्तरकरणीयाय गच्छन्तु ।

श्रीचै । स्वामिन् ! एवमेव युज्यते ।

ब्रह्मा । यद्भिरुचितं भवते । इति दामोदरादिभिः कतिभिः
सह निष्क्रान्तः ।

श्रीचै । सार्वभौम ! त्वमपि गन्तुमर्हसि ।

सार्व । देव ! किञ्चिच्चिवेदनीयमस्ति ।

(ठ) स्नानन्दमय इति । इत्यत्र अस्य व्याख्याने इत्यर्थः ।
निराकारेति । निराकारस्य भगवतः भावनातः चिन्तनादपि श्रीविग्र-
हस्य मूर्त्तस्य भगवतः माधुर्यं मधुरिम्नि । अभियुक्तैः साम्बवरैः
विद्वद्भिरित्यर्थः ।

(ड) अहैतेति । अहैतवीथी एकेश्वरवादः सा एव पन्थाः तद्-
गतैः जनैः स्वः स्नानन्द एव सिंहासनं तत्र लब्धा दीक्षा स्थितिः यैः
तथाविधाः स्नानन्दस्थिता ननु स्नानन्दमया इति भावः भगवन्तः
उपास्याः आराध्याः बहुवचनं गौरवातिशयद्योतकम् । वयन्तु केनापि
शठेन धूर्त्तेन गोपबधूनां विटेन भुञ्जन्तेन हठेन वलात्कारेण दासी-
कृताः अधीनीकृताः । उपजातिवृत्तम् ।

श्रीचै । किं तत् ? ।

सार्ध । स्वामिन् ! अभयञ्चे हीयते तदा निवेद्यते ।

श्रीचै । असाध्वसमेव कथ्यताम् ।

सार्ध । भूपालः श्रीचरणावलोकनाय समुत्काण्ठते ।

यद्यनुमन्यसे तदा तमानयाम ।

श्रीकै । कर्णौ पिपाय । सार्वभौम ! भवताऽपीदमुच्यते ।

निष्किञ्चनस्य भगवद्भजनोन्मुखस्य

पारं परं जिगमिषोर्भवसागरस्य ।

सन्दर्शनं विषयिणामथ योषिताञ्च

हा ! हन्त ! हन्त ! विषभक्षणतोऽप्यसाधु ॥ (ढ)

सार्ध । स्वामिन् ! सत्यमेवैतत् किन्त्वसौ श्रीजगन्नाथ-

सेवकः ।

श्रीचै । आकारादपि भेतव्यं स्त्रीणां विषयिणामपि ।

यथाऽहेर्मनसः क्षोभस्तथा तस्याकृतेरपि ॥ (ए)

(ढ) निष्किञ्चनस्येति । निष्किञ्चनस्य निर्धनस्य धनाशावर्जित-
स्येत्यर्थः भगवतः ईश्वरस्य भजनोन्मुखस्य सेवापरस्य भवसागरस्य संसार-
सिन्धोः परं पारं जिगमिषोः गन्तुमिच्छोः जनस्य विषयिणां धनि-
नाम् अथ वा योषितां नारीणां सन्दर्शनं विषभक्षणतः अपि असाधु
मन्दतरं हा ! हन्त ! हन्त ! इति त्वत् खेदसूचकमव्ययम् । वसन्त-
तिखकं वृत्तम् ।

(ए) आकारादपीति । स्त्रीणां विषयिणामपि आकारादपि
प्रतिष्ठातिदर्शनादपि तान्त्रिकं दूरे अपास्तामिति भावः । भेतव्यम् ।
अहेः भुजङ्गात् यथा मनसः क्षोभः भीतिरिति भावः तथा तस्य
अहेः आकारात् प्रतिरूपादपि मनसः क्षोभ इति शेषः ।

यद्येवं पुनरुच्यते तदाऽत्र न पुनरहं द्रष्टव्यः ।

सर्वं । तृष्णीं तिष्ठति ।

श्रीचै । भट्टाचार्य्य ! अतिकाली (त) बभूव ।

सार्धं । यथारुचितं स्वामिने । इति निष्कान्तः ।

श्रीचै । सुकुन्द ! मयि दक्षिणस्यां दिशि गते सति
श्रीपादनित्यानन्देन क्व गतम् ।

सकु । गौडे । उक्तञ्चेदं भगवदागमनसमयमनुमाय
पुनः सर्वैरहैतप्रमुखैः सह मयात्रागन्तव्यमिति ।

गोपी । सम्यति हैराज्यादिकमपि नास्ति । पत्याश्च
सुगमः शुष्णिकायात्रा च नेदीयसी । तदागमनसामग्री
सर्वैवास्ति । किन्तु स्वामिनां प्रत्यागमनवार्त्ता तावद्दूर-
गामिनी चेद्भवति अथवा कृतं सन्देहेन । (थ)

ध्वान्तं विधूय किरणैरुदितस्य भानो-

सन्द्रस्य वा जगति के कथयन्ति वार्त्ताम् ।

लोकोत्तरस्य किल वस्तुन एव सेयं

शैली स्वयं स्वमभितः प्रकटो करोति ॥ (द)

(त) अतिकालः कालातिक्रमः दैनिकव्यापारस्येति भावः ।

(थ) हैराज्यादिकं हयोरान्धोरिदं हैराज्यं तदादिकं रात्रोर्हयो-
र्गौडोत्कलाधिपत्याः विवादोऽपगत इति भावः । शुष्णिकायात्रा
रथयात्रा । नेदीयसी निकटपर्त्तिनी । तदागमनेति तेषां नित्यानन्दा-
दीनाम् आगमनसामग्री आगमनकारणत्व इत्यर्थः । कृतं सन्देहेन
सन्देहो न करणीय इत्यर्थः अनवत्प्रत्यागमनवार्त्ता अवश्यमेव दूरं
गतेति भावः ।

(द) ध्वान्तमिति । के जनाः किरणैः सद्रूपैः ध्वान्तं तिमिरं

तत् स्वामिन् ! जगन्नाथदेवस्य सायाङ्गधूपसमयो (ध)
जातः । यद्यनुमन्यसे । इत्यर्होक्ते वाध्वसं नाटयसि ।

श्रीशै । आचार्य्य ! गम्यतां धूपावलोकनाय अहमपि
पुरीश्वरस्वरूपाभ्यां सह सङ्घटनाय (न) गच्छामि ।
इति भगवान् निष्क्रान्तः ।

गोपी । अहो ! निष्क्रान्त एव भगवान् तद्दृष्टमपि
धूपं दृष्ट्वा पुनस्तत्रैव मिलित्यामि । इति कतिचित्पदान्वाद्धारति ।

नेपथ्ये । आसन्नो रघुविजयेऽखिलेश्वरस्य
प्राप्तोऽयं धरणिपतिः प्रतापरुद्रः ।
भूयोऽयं यतिदृष्टमस्य गौरमूर्त्तेः
प्रत्यक्षीकरणकृते प्रयत्नकत् स्यात् ॥ (प)

गोपी । अहो ! अयं भद्राचार्य्यस्यालापः श्रूयते तन्मही-

विधूय निराकृत्य उदितस्य भानोचन्द्रस्य वा वाक्तां जगति कथयन्ति
न केऽपीत्यर्थः । लोकोत्तरस्य अलौकिकस्य वस्तुनः सा इयं शैली रीतिः
यत् स्वयं अं निजस्वरूपम् अभितः समन्तात् प्रकटीकरोति प्रकाशयति
लोकोत्तरं वस्तु न केनापि प्रकाशयते, स्वयमेव प्रकाशते इति भावः ।
वसन्ततिष्ठकं दृष्टम् ।

(ध) सायाङ्गधूपसमयः सायंकाळीयपूजाविशेषकाळः ।

(न) सङ्घटनाय समासपनाय ।

(प) आसन्नो इति । अखिलेश्वरस्य जगन्नाथस्य रघुविजये रघु-
वालायाम् आसन्नो उपस्थिते सति अयं धरणिपतिः राजा प्रताप-
रुद्रः प्राप्तः उपस्थितः । अयं राजा भूयः पुनः । गौरमूर्त्तेः जति-
दृष्टमस्य बौमीन्द्रस्य प्रत्यक्षीकरणकृते साक्षात्काराय प्रयत्नकत् स्यात्
प्रयत्नं करिष्यतीत्यर्थः । प्रहर्षशीलं त्वाशाभिर्भनजरनाः प्रहर्ष-
शीलमिति तद्वचसात् ।

पालेन गजपतिना समामतमिव । भवत्यपि अस्थ-
सौंस्यं (फ) रथमहात्मवस्तदहं श्रीजगन्नाथमाक्षोक्ष
यावदागच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति भट्टाचार्यः ।

भट्टाचार्यः । आगमनसमकालमेव यदहमाहृतोऽस्मि
गजपतिना तेनोन्नीतं श्रीकृष्णचैतन्यदर्शनार्थमयमुत्कण्ठते ।
इति परिक्रम्यावबोध्य च । अहो ! अयमयमवनीपतिः ।
यावदुपसर्पामि इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा मङ्गापात्नायि च ।

राजा । सोत्कण्ठमात्मगतम् ।

अभूत् चेष्टा मम राज्यचेष्टा

सुखस्य भोगस्य बभूव रोगः ।

अतःपरं चेत् स न वीक्षते मां

न धारयिष्ये वत जीवनञ्च । (ब)

सार्धं । अन्तः सचिन्तित इव लक्ष्यते महाराजः । यदु-
पगतमपि मां न गोचरीकरोति (भ) तत् स्वयमेव परि-
क्षीये । जयति जयति महाराजः ।

(फ) अभ्यर्थः सचिद्धितः ।

(ब) अभूदिति । मम राज्यचेष्टा न च इष्टा अभूत् न मया
राज्यमभिलष्यते इत्यर्थः, सुखस्य भोगस्य रोगः पीडा बभूव, चेत् यदि
अतःपरं स भोगान्द्र इति शेषः मां न वीक्षते न पश्यति, वत क्षेदे,
तदाहं जीवनञ्च प्राद्यानपि वा कथान्येषां वाङ्मयसूनामिति भावः न
भारविष्ये लक्ष्मणापीति भावः । उपेन्द्रवज्रघटनम् ।

(भ) उपगतम् उपस्थितम् । गोचरीकरोति पश्यति ।

राजा । अवधानं नाटयित्वा । कथम् । भट्टाचार्योऽसि
एहि एहि । प्रति प्रवर्धति ।

सार्व । आशीर्भिरभिवन्द्योपविशति ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! निवेदितं भवता भगवते श्रीकृष्ण-
चैतन्याय ।

सार्व । अथ किम् ? ।

राजा । किमाश्रमम् ।

सार्व । किं कथयामि ।

राजा । सविषादम् । तदैव मया ज्ञातमस्ति यद्भवता
स्वयमुपेत्य सहस्रोत्सासं न कथितम् । हा ! धिक्

अदर्शनीयानपि नीचजातीन्

स वीक्षते चारु तद्याऽपि नो माम् ।

अटेकवर्षं कृपयिष्यतीति

निर्णीय किं सोऽवततार देवः ? ॥ (म)

कथं विचिन्त्य । अये ! श्रूयताम् ।

ज्ञातैव तस्य किल सत्यगिरः प्रतिज्ञा

सम्यत्यहो ! क्रियत एष मयाऽपि पक्षः ।

(म) अदर्शनीयानिति । स भगवान् अदर्शनीयान् दर्शनायोग्या-
नपि नीचजातीन् चाण्डालादीन् चारु सम्यक् यथा तथा वीक्षते
पश्यति, तथापि मां नो पश्यतीति शेषः । स देवः अहमेव एकः
केवचो वर्द्धः त्वाह्वः यस्मिन् तद् यथा तथा सर्वं जनं कृपयिष्यति
द्वविष्यते इति निर्णीय अवधार्य किम् अवततार ? उपजाति-
द्वन्द्वम् ।

(व) , ज्ञातैवेति । सत्यगिरः सत्यवादिनः तस्य प्रतिज्ञा किल

प्राणांस्थजामि किमु वा किमु वा करोमि
तत्पादपङ्कजयुगं नयनाध्वनीनम् ॥ (य)

इति सवाष्पस्तिष्ठति ।

सावं । स्वगतम् । अतिभूमिं गतोऽयमस्यानुरागपर-
भागः (र) किं करोमि ।

पुनर्गत्वा ब्रूयामहह ! तदिदं नैव घटते

स निर्वन्धस्तस्य दृढिमगरिमद्राघिमघनः ।

सुदुर्वारोऽप्यस्य प्रथिमपटिमप्रौढिमदही

महारागः कश्चित् कमपि न विजेतुं प्रभवति ॥ (ल)

तदधुना युक्तिः क्रियते । प्रकाशम् । महाराज ! समा-

निश्चितं ज्ञातैव, अहो इति श्लेष्टरूपकमव्ययं सम्प्रति मयापि एषः
पक्षः प्रतिज्ञा क्रियते, किञ्च वा प्राणान् त्यजामि, किञ्च वा तस्य
भगवतः पादपङ्कजयुगं चरणकमलयुगलं नयनाध्वनीनं नेत्रपथिकं
करोमि । वसन्तिष्ठकं वृत्तम् ।

(र) अहुरागपरभागः भङ्गग्रहकर्षः ।

(य) पुनरिति । पुनः गत्वा ब्रूयां भगवन्तं राजवान्नामिति शेषः
अहह ! इति श्लेष्टरूपकमव्ययम् । तत् इदं पुनर्गत्वा वचनं नैव घटते
न खलु युज्यते । तस्य भगवतः दृढिम्ना दृढत्वेन गरिमूषा युद्धत्वेन,
द्राघिम्ना दीर्घत्वेन च घनः निविद्धः पूर्ण इत्यर्थः स निर्वन्धः विष-
यिणां स्त्रीणाञ्च संसर्गपरिहारविषयिणी प्रतिज्ञेत्यर्थः, अस्यापि रात्रः
प्रथिमानं पृष्ठत्वं पटिमानं पटुत्वं प्रौढिमानं प्रौढत्वञ्च यच्छतीति तथा-
भूतः महारागः महान् रागः भगवति अहुरामातिशय इत्यर्थः सुदु-
र्वारः दुर्निवारः दुरपनेय इत्यर्थः । कश्चित् एतद्वोरभयोर्निर्वन्धरागयो-
र्मध्ये कोऽपि निर्वन्धो वा अहुरागोवेत्यर्थः कमपि निर्वन्धं वा अहुरागं
ज्ञा विजेतुं न प्रभवति न यज्जोति । यिच्छरिणीवृत्तम् ।

असिद्धि समाप्तसिद्धि अस्युपायः कोऽपि भवन्ननीरयतरोः
फलप्रसवाय ।

राजा । जानासि चेदुच्यताम् ।

सर्व । यद्यपि भवतोऽयमनुरागदूत एव तस्मिन्मस्य
कारयिता तथाप्यस्मदुक्तिर्वर्त्तनी (व) जीवनोपायो भवि-
तुमर्हति ।

राजा । उच्यतां का युक्तिः ।

सर्व । जनान्त्रिकम् । केवलमनुरागमेव दूतं कृत्वाऽद्वितीय
एव राजवंशं विहाय केनाप्यविदित एव भगवतो जगन्नाथ-
देवस्य रथोत्सववासरे नृत्यविनोदश्रममपनेतुं विजनमा
राममवगाहमानमानन्दास्माद्विरतवह्निर्वृत्तिक (श)
मकस्मादुपेत्य विलोकयन्तु भगवन्तं भवन्त इति इतोऽन्यथा
न तद्वृत्ते ।

राजा । साश्वासमपवार्य । एवमेव किन्तु यथेदं भवन्तं
विना कोऽपि न जानाति तथा विधेयम् ।

भट्टा । एवमेव । प्रविश्व दौवारिकः ।

शैवा । देव ! राजधानीतः कश्चिदेकः सत्वरमुपसद्यो (प्र)
ऽस्ति प्रशिधिः ।

(व) वर्त्तनी वर्त्तते इति । वर्त्तनी उपस्थितेत्यर्थः ।

(श) विजनं जनशून्यम् चारामम् उपयनम् अवगाहमानं सेव-
मानम् । आनन्दास्मादेव विरता निवृत्ता वह्निर्वृत्तिः बाह्यव्यापारः
यस्य तथोक्तम् ।

(प्र) उपसद्यः उपस्थितः । प्रशिधिः गूढपुरुषः ।

राजा । प्रवेश्यताम् ।

दौवा । सत्वरं निष्क्रम्य तमादाय प्रविश्य च । देव ! अयम-
यम् ।

राजा । प्रविधे ! कथय सम्भ्रमस्य (स) कारणम् ।

प्रधि । देव !

परस्महस्त्राः सहस्रैव पारे

चिबोत्पलं ये मनुजाः समूढाः ।

किं तैर्धिकास्ते परचक्रजाः किं

श्रुत्वैव कोलाहलमागतोऽस्मि ॥ (ह)

सर्वं । तैर्धिका एव अन्यथा पुरैव वार्त्ताऽभविष्यत्
तदनुमीयते गौड़ीया एवैते भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यस्य
प्रियपार्षदाः । भवतु महत्येवासी मधुरगोष्ठीगरिष्ठानां (च)
भविष्यति भगवता सह काऽपि गोष्ठी ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

सर्वं । महाराज ! सत्यमेवामी नरेन्द्रसरस्तीरं समा-
याता यद्यमानन्दकोलाहलः श्रूयते ।

(स) सम्भ्रमस्य आवेगस्य ।

(ह) परःसहस्रा इति । परःसहस्राः सहस्राधिकाः ये मनुजाः
पारे चिबोत्पलं चिबोत्पलस्य तदास्त्रस्य नरेन्द्रसरसः इति भावः पारे
सहस्रपस्विताः, ते किं तैर्धिकाः तीर्थदर्शनार्थिनः ! किंवा परचक्रजाः
परराज्यवासिनः शत्रुपक्षा इत्यर्थः । अहं कोलाहलं श्रुत्वैव आगतः
अस्मि । उपजातिहसम् ।

(च) अन्यथा विपश्चानमने इत्यर्थः पुरैव पूर्वमेव । मधुरा मनो-
हारिणी गोष्ठी समाजः । गरिष्ठानां गौरवशास्त्रिणामित्यर्थः ।

राजा । सत्यमेवैतत् ।

सर्व । महाराज ! यदि रोचते तदा वड्डी- (क)
मारुह्य पश्यन्तु कौतुकम् ।

राजा । यथावृत्तं भवते । इति वड्डीमारुह्य घन्यामव-
बोध्य च । सार्वभौम ! क एष भगवन्निर्मात्य-मालामादाय
त्वरमाणस्तै र्थिकानामभिमुखं धावति ।

सर्व । अयं दामोदरो भगवच्चैतन्यस्य प्रियपार्षदः ।
भगवता अहैतार्दिप्रियसुहृदामागमनं श्रुत्वा भगवत्प्रसाद-
मालया पुरस्कृत्य तानेव समानेतुमयं प्रेषित इव लक्ष्यते ।

राजा । एवमस्ति । कोऽपि तत्र (ख) भगवच्चैतन्यानु-
ग्रहपात्रम् ।

सर्व । अथ किम् । अन्यथा कथमेवं स्यात् । तदा-
प्रापय गोप्तीनाथाचार्याङ्गनाय । तेनैव सर्वे परिचीयन्ते ।

प्रविश्यापटीक्षेत्रेण । आचार्यः । एषोऽहमस्मि तदाप्रापयतु
देवः किं विधेयमिति ।

राजा । सार्वभौम ! आदिश ।

सर्व । भवताऽसौ सर्वे परिचीयन्ते तदस्मानपि
प्रत्येकं परिचाय्यन्ताम् ।

गोप्ती । बाढम् । इत्थुपविशति । नेपथ्ये हरिसङ्कीर्तनध्वनिः ।

सर्व । आकर्ण्य ।

(क) वड्डीं प्रसादचूडामुह्यमित्यर्थः ।

(ख) तत्र उपस्थितेषु जनमसामेषु इत्यर्थः ।

सङ्कीर्त्तनध्वनिरयं पुरतो विभक्त-

शब्दार्थ एव समभूच्छ्रवणप्रमोदी ।

शब्दग्रहेण तदनन्तरमन्यरूपो

सव्यार्थ एव पुनरन्यविधो बभूव ॥ (ग)

राजा । निरुध्य । ईदृशं कीर्त्तनकौशलं कापि न दृष्टम् ।

सर्व । इयमियं भगवश्चैतन्यसृष्टिः ।

राजा । आचार्य्य ! यस्मै भगवन्बालामयमर्पितवानयं कः ?

गोपी । कथयामि प्रत्येकम् । अयमहैतः । अयं नित्या-
नन्दः ।

सर्व । अयं परिधीयते ।

राजा । कथमसौ कतिचिज्जनैः सञ्च पृथगायाति ।

सर्व । सर्वादृतत्वादन्यसङ्गं नेहते । (घ)

गोपी । अयं श्रीवासः । अयमयं वक्रेश्वरः । अयमा-
चार्य्यरत्नः । अयमयं विद्यानिधिः ।

सर्व । बाल्ये मया दृष्टावेतो ।

गोपी । अयं हरिदासः । अयमयं गदाधरः । अयं
मुरारिः । इमे श्रीवासस्य सङ्गीदराः । अयं मङ्गादासः ।

(ग) सङ्कीर्त्तनेति । पुरतः अयं सङ्कीर्त्तनध्वनिः अविभक्तः अविभक्त्य
सङ्गीतः शब्दः अर्थश्च यस्य तादृशः श्रवणबोः श्रोत्रयोः प्रमोदी सुख-
प्रदः समभूत् । तदनन्तरं शब्दार्थाविभागश्रवणानन्तरं शब्दग्रहेण
शब्दज्ञानेन अन्यरूपः अन्यप्रकारः, ततो सव्यार्थ एव अर्थज्ञानेनेत्यर्थः
पुनः अन्यविधः अन्यप्रकारः बभूव । वसन्तिसङ्घं दृष्टम् ।

(घ) अन्यसङ्गम् अपरसंबन्धम् । ईदृशं चेदृशे काङ्क्षतीत्यर्थः ।

अथं नृसिंहाचार्य्यः । इमे चान्ये नवहीपवासिनः । एते
ममाद्यपूर्वाः । आशा चेद्भवति तदा आत्वाऽऽगच्छामि ।

राजा । तथैव क्रियताम् ।

गोपी । यथावचितं देवाय । इति सत्वरं परिक्रम्य नेपथ्यस्थो
भूत्वा त्वरितं पुनः प्रविश्य च । सार्वभौम ! एष आचार्य्यपुर-
न्दरः । एष हरिभट्टः । एष राघवः । एष नारायणः । एष
कमलानन्दः । एष काशीश्वरः । एष वासुदेवो मुकुन्दस्य
क्यायान् । अयं शिवानन्दः । एष च नारायणः । एष
बल्लभः । एष श्रीकान्तः । किं बहुना सर्वं एवामी श्रीचैत-
न्यपाषंदाः नैकोऽप्यत्र तैर्यिकः ।

राजा । कथममी जगन्नाथालयं पृष्ठतः कृत्वा अग्रत-
स्तन्यकृष्णालयमेव प्रविशन्ति ।

सार्व । एष एव नैसर्गिकस्य प्रेम्णो महिमा ।

राजा । पुनरन्वतो ऽवलोक्य । अथे ! कथमयं वासीनाथो
रामानन्दानुजः सत्वरः प्रचुरतरैर्महाप्रसादाद्वादिभिरुप-
सरति ।

सार्व । हृदयघ्नोऽयं श्रीचैतन्यभगवतः तदनुक्त एव
महाप्रसादैरुपचरितुमेतानुपसर्पति ।

राजा । भट्टाचार्य्य !

“मुण्डनस्योपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिरिति”

वचनमुक्तञ्छ्यामी अथ महाप्रसादमुरीकरिष्यन्ति ।

सार्व । भट्टारक ! स खल्वन्यः पत्न्याः । सा तु भगवतः

(क) मुण्डनमिति । सर्वेषु तीर्थेषु अग्रतः मुण्डनम् उपवासश्च

पारोक्षिकी ज्ञाना इत्यन्तु साक्षात्कारिणी तथापि भगवता
स्वदृष्टेन प्रसादीक्रियमाणं जगन्नाथप्रसादानम् । अत्र
का विप्रतिपत्तिः (छ) । तथाच

यदा यस्मानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।

स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ इति । (च)

अपि च । तत्कर्म हरितोषं यदित्युक्ते रस्य (छ) तोष
एवैषामुद्देशो न तीर्थयात्रा फलम् ।

राजा । एवमेव । किन्तु कथय रथयात्रा कदेति ।
त्वदुपदिष्टो मन्त्र एव मे हृदि लम्बः । तदत्र निमिष-
मात्रोऽपि कालः कल्पायत (ज) इव मे ।

शर्व । परश्वः ।

राजा । कः कोऽत्र । भोः आह्वयतां परीक्षामहापात्रं
काशीमित्यत्र ।

अयं विधिः शास्त्रार्थः । उरीकरिष्यन्ति पञ्चीष्यन्ति । सा त्विति सा
सुखनादिकरणविधयश्चोत्तर्यः पारोक्षिकी पारस्परिकी । शास्त्र-
कारार्था मनसि भगवद्वाक्यम् उदितं ते तदनुसृत्य शास्त्रं रचयामासु-
रिति तद्वाक्यं साक्षात् भगवद्वाक्यं नेति भावः । विप्रतिपत्तिः विश-
वादिनी प्रवृत्तिः ।

(च) यदेति । भगवान् आत्मभावितः आत्मभावेन प्रवर्त्तितः न तु
अन्येन केनापि स प्रवर्त्तयितुं शक्यते इति भावः । सन् यदा वसु
अनुगृह्णाति प्रसीदन्ति, स लोके लोकाचारे वेदे च धर्मशास्त्रे च परि-
निष्ठितां लोकवेदाहुषारिणीमित्यर्थः मतिं बुद्धिं जहाति त्यजति ।

(ज) तदुत्कर्षेति । हरिस्तुष्यते वेन तत् हरितोषं यत्, तत् कर्म ।

(क) निमिषकालः अत्यल्पकालः । कल्पायते ब्रह्मपरिभाषेण
एकं दिनं कल्पः तद्वाचरतीत्यर्थः ।

प्रविश्य कञ्चित्प्रणम्य । देव ! यथाऽऽज्ञापयसि । इति
निष्क्रान्त्य तावादाय पुनः प्रविश्य च । देव ! सम्प्राप्तावेतौ ।

राजा । महापात्र ! जगन्नाथदेवस्य यात्राविधौ भगव-
च्चैतन्वद्वदयज्ञेनामुना काशोमिश्रेण यद्यदादिश्यते तदेव
मदादेश इति ज्ञात्वा व्यवहर्त्तव्यम् ।

महापा । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

राजा । मिश्र ! त्वयाऽपि भगवच्चैतन्वचित्तामुहञ्जिरह-
रहरेव कार्य्या ।

मिश्रः । मदीयमभीष्टमेवेतत् ।

राजा । अपिच देऽभौ यावन्तो गौडाः समायाताः
सन्ति तेषामपि यथा स्वाच्छन्द्येन भगवद्दर्शनं भवति तथा
च विधेयम् ।

उभौ । यथाऽऽज्ञा देवस्य । इति निष्क्रान्तौ ।

राजा । भट्टाचार्य्य ! उपसृत्य विलोकयेद्मन्योन्य-
सम्भाषणकौतूहलम् । सति तादृशेऽधिकारे मयेव तादृश-
परमानन्दभोगाद्वञ्चितेन कथं भवितव्यम् । अहमपि भवि-
ष्यद्रथविजयकार्य्याकार्य्यपरिकलनायावहितो (भ्र) भवामि ।
इति निष्क्रान्तः ।

सर्व । ममाभीष्टमेव नरपतिरादिष्टवान् । तद्धुना

(भ्र) सतीति । तादृशे अधिकारे भगवद्दर्शनाधिकारे सन्ति तवेति
श्रेयः । वञ्चितेन त्वयेति श्रेयः । भविष्यदिति भविष्यतः भाविनः रथ-
विजयस्य रथदात्रायाः कार्य्याकार्य्ययोः परिकलनाय प्रवर्त्तमानाय

तद्यैव करोमि । इति गोपीनाथाचार्येण कतिचित्पदानि गत्वा ।
अहो ! पुरतः ।

आनन्दकुङ्कारगभीरघोषो हर्षानिलोक्तासितताण्डवोभिः ।
सावख्यवाही हरिभक्तिसिन्धुसलः स्थिरं सिन्धुमधः करोति॥(अ)
तदुपसर्पाव । इत्युपसर्पतः ।

ततः प्रविशन्ति उक्तप्रकाराः सर्वे अद्वैतप्रसुखाः ।

अद्वै । पुरोऽवबोध्य । दामोदर ! पुनर्मात्मान्तरं गृहीत्वा
कोऽयमायाति ।

दामो । अयं भगवत्पार्श्ववर्ती गोविन्दः । प्रविश्य सत्वरं
गोविन्दो जालामर्षयति ।

अद्वै । सादरं गृह्णाति ।

दामो । इदमिदं काशीमित्राश्रमपदं (ठ) तत् । अद्वैता-
दयः प्रवेशं नाटयन्ति ।

सर्व । अहो ! आश्चर्यम् ।

युगान्तेऽन्तःकुचेरिव परिसरे पल्लवलो-
दमी सर्वे ब्रह्माण्डकसमुदयादेव वपुषः ।

(अ) आनन्देति । आनन्दकुङ्कार एव गभीरघोषः गभीर-
ध्वनिर्भस्त्र ताडयः हर्ष एव अस्मिन् वायुः तेन उक्तासितानि ताण्ड-
वान्मेव गृह्णान्येव अर्जवः यत्र तथाविधः सावख्यवाही गौराङ्गप्रभा-
ङ्गपल्लवसल्लववाही सलः जङ्गमः हरिभक्तिसिन्धुः भगवद्भक्तिसागरः
स्थिरं निखलं सिन्धुं सहस्रम् अधःकरोति तिरस्करोति । उप-
जातिवृत्तम् ।

(ठ) काशीमित्राश्रमपदं काशीमित्रस्य निकेतनम् ।

(ठ) युगान्ते इति । युगान्ते कल्पान्तसङ्घटे देववपुषः भगवच्छरी-

यथास्थानं लब्धाऽवसरमिह माति का शतशः

सहस्रं लोकानां वत ! लघुनि मिश्राश्रमपदे ॥

पुरोऽवबोध्य । अये ! अयमसौ । (ठ)

अहैतेन्दोरुदयजनितोक्ताससीमातिशायी

श्रीचैतन्यामृतजलनिधीरिङ्गतीषोत्तरङ्गः ।

पूर्णानन्दोऽप्ययमविकृतः शशदुच्चैरखण्डः

खण्डानन्दैरपि कथमहो ! भूयसीं पुष्टिमेति ॥ (ड)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः श्रीचैतन्यः पुरीश्वरखण्डपादयच ।

श्रीचै । उपसृत्य नित्यानन्दं प्रथम्याहैतं परिष्वजते ।

अहै । प्रतिपरिष्वजते ।

सार्व । निरूप्य ।

प्रेमारण्यकरीन्द्रयोरिव मिथः प्रेम्या मदोत्थितयो-

रन्योन्यं करघटनाचटलयोस्तारस्वरं गर्जतोः ।

रख्य पङ्कजलघोः पङ्कजस्येव जुष्टस्य अन्नःकुलोः जठराभ्यन्तरस्य परिसरे
अमी सर्वे ब्रह्माण्डकससुदयाः यथास्थानं शतशः शतं शतम् अवसरं
सर्व्वेव लोकानां सहस्रम् इह लघुनि जुष्टे मिश्राश्रमपदे माति का
वतेति विस्मयपूचकमव्ययम् । शिखरिणीष्टम् ।

(ह) अहैतेन्दोरिति । श्रीचैतन्य एव अमृतजलनिधिः रससिन्धुः
अहैत एव इन्दुचन्द्रः तस्य उदयजनितः उपस्थितिजनितः य उक्तासः
तस्य सीमामतिशेते इति तथाभूतः अतएव उत्तरङ्ग इय उद्बोले इव
रिङ्गति प्रवहति । अयम् अविकृतः विकाररहितः शशत् नित्यः
उच्चैर्महान् अखण्डः समग्रोऽपि पूर्णानन्दः श्रीचैतन्यः खण्डानन्दैरपि
दृष्ट्यैः स्वभक्तवमागमजनितैरिति भावः कथं भूयसीं महतीं पुष्टिं
दृष्ट्विम् एति प्राप्नोति, अहो ! आश्चर्य्यं पूर्णपौषमिति भावः ।
मन्दाक्रान्ताष्टम् ।

(ड) प्रेमेति । प्रेम एव अरण्यं वनं तस्य करीन्द्रयोरिव महा-

अन्योन्यं गलदशुदानपयसा संसिक्तयोरितथो-

रन्योन्यं परिरम्भ एष जयतादहै तचेतन्ययोः ॥ (ङ)

सर्वे । इतस्ततो मुवि दण्डवन्नमन्ति ।

भगवान् । सर्वानेवाखिङ्गनबन्धाषण्डर्शनादिभिरनुगृह्णाति ।

अहै । अदृष्टपूर्वान् परिचाययति ।

श्रीचै । अदृष्टपूर्वानपि तान् स्वयमेव नामग्राहं सम्बोधयति ।

गोपी । अहो ! अतिचित्रम् ।

क्षेमं ते ? राघव ! ननु शिवं ? वासुदेव ! प्रियं ते ?

हंहो नारायण ! ननु शिवानन्द ! कल्याणमास्ते ? ।

भयं ? हे शङ्कर ! तु कमलानन्दकाशीश्वरौ ! वां

भद्रं ? श्रीकान्त ! तव कुशलं स्वस्ति नारायणस्व ॥ (ख)

अपिच, इति प्रियोक्त्या मधुरार्द्रया शनै-

रदृष्टपूर्वानपि दृष्टवत् प्रभुः ।

गजयोरिव प्रेम्णा मिथः अन्योन्यं मदोत्सिक्तयोः हर्षोन्मत्तयोः
अन्यत्र मदोद्धतयोः, अन्योन्यं करघट्टनायां करघर्षणे चटुल्लयोः तरल्लयोः
तारस्वरम् अल्लुञ्चैः गर्जतोः अन्योन्यं गलत् क्षरत् अशु एव दानपत्रः
मदल्लं तेन संसिक्तयोः स्वहाष्ययोरित्यर्थः एतयोः अहै तचेतन्ययोः
एषः अन्योन्यं परस्परं परिरम्भः आखिङ्गनं जयतात् सर्वोत्कर्षेण
वर्त्तताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) क्षेममिति । हे राघव ! ते तव क्षेमं कुशलम् ? ननु भो
वासुदेव ! ते शिवं मङ्गलम् ? हंहो नारायण ! ते तव प्रियम् ?
ननु शिवानन्द ! त्वं कल्याणं यथा तथा आस्ते तिष्ठसि ? हे शङ्कर !
ते भयं कल्याणम् ? तु भो कमलानन्दकाशीश्वरौ ! वां कुशलं
भद्रम् ? हे श्रीकान्त ! तव कुशलं नारायणस्व स्वस्ति । मन्दाक्रान्ता-
वृत्तम् ।

(त) इतीति । एष प्रभुः इति इत्यं मधुरार्द्रया प्रियोक्त्या

सम्बोधयत्येष किमीशताऽथवा

प्रमेव वा प्राक्तन एष सर्ववित् ॥ (त)

श्रीचै । अद्यायं मे समजनि महानुत्सवः श्वः परश्वो

वान्यो नीलाचलशशधरस्योत्सवो गुच्छिषास्यः ।

तुल्यो यद्यप्यहह ! हृदयानन्दनिखन्दहेतू

यत्राहैतप्रकटनमसावुत्सवो मे प्रमोदी । (थ)

इति प्रत्येकमहैतादीन् भगवज्जगन्नाथप्रसादभालाचन्दनाभ्यां भूष-
यित्वा श्रीहस्तेन प्रसादाक्षं किञ्चित् किञ्चिद्ददाति ।

सार्व । न मयेदानीमुपसर्त्तव्यम् । मामबलोक्य रसा-
न्तरं (द) भवितुमर्हति । गतप्रायमेवैतद्दिनद्वयं यात्रायाः
सामग्रीसमवधानाय राज्ञा नियुक्तोऽस्मि । तदधुना तत्रैव

प्रियवचनेन अदृष्टपूर्वानपि जनान् दृष्टवत् दृष्टानिव शनैः क्रमेण सम्बो-
धयति सम्भाषते, ईशता ईश्वरत्वं किम् ? प्राक्तनः पूर्वजन्मोपार्जितः
प्रमेवा एव वा, अथवा एष श्रीचैतन्यः सर्ववित् सर्वज्ञः । नास्य परि-
चयापरिचयवश्यतेति भावः । वंशस्थविलं दृत्तम् । अतोत्तरार्द्धीयां-
शस्व हेतुत्वेन निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतो-
र्वाक्यप्रदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ।

(थ) अद्येति । अद्य मे अयं महान् उत्सवः समजनि संजातः,
-श्वः परश्वो वा नीलाचलशशधरस्य श्रीजगन्नाथस्य अन्यो गुच्छिषास्यः
गुच्छिषानामा महोत्सवः भावीति शेषः यद्यपि एतौ महोत्सवौ
दृश्यौ हृदयानन्दनिखन्दहेतू मनसः आनन्दप्रदानकारणे, अहह !
इति हर्षातिशयस्वरूपकमव्ययम् । तथापि यत्र अहैतस्य अहैताचार्यस्य
अद्वितीयस्य श्रीजगन्नाथस्य च प्रकटनं प्रकाशः अथौ उत्सवः मे मम
प्रमोदी प्रकटानन्दप्रद इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तादृत्तम् ।

(द) रसान्तरं भावान्तरम् ।

गच्छामि । आचार्य ! त्वमत्रैव तिष्ठ । इति निष्क्रान्तः ।

गोपी । उपसृत्य । जयति जयति महाप्रभुः ।

श्रीचै । कथमाचार्योऽसि एहि प्रथमाद्वैतम् ।

गोपी । तथा करोति ।

अद्वै । आलिङ्ग्य । जानामि भवन्तं विशारदस्य जामा-
तरम् ।

श्रीचै । स्वत एव महत्तरोऽयम् ।

आचा । वाष्णीनाथेन सह युक्त्या सर्वेषामवस्थानं
कल्पयताम् ।

गोपी । यथाऽऽज्ञापयति भगवान् । इषि निष्क्रान्तः ।

श्रीचै । वासुदेव ! यद्यपि मुकुन्दो मे प्राक्सहचरस्तथा-
ऽपि त्वमद्य दृष्टोऽपि अतिप्राक्प्रियतमोऽसि । (ध)

वासु । सदेन्यम् । भगवन् ! क्वाहं वराको मुकुन्दसु तवा-
नुगृहीत एव चिरं तेन ईश्वरानुग्रहकालस्य प्राग् जन्म-
तया (न) कनौयानप्यसौ मम ज्यायानेव ।

श्रीचै । शिवानन्द ! त्वमप्यतीव मय्यनुरक्तोऽसीति
जानामि ।

शिवा । निमज्जतोऽनन्तभवार्थवान्त-

श्चिराय मे कूलमिवामि लब्धः ।

(ध) अतिप्राक् पूर्वातिशायीत्वर्थः ।

(न) ईश्वरानुग्रहकालस्य प्राग्जन्मतया पूर्वमपि नु ईश्वरानुग्रहस्य
ज्ञातत्वादित्वर्थः ।

(घ) निमज्जत इति । अनन्तभवार्थवत्य अनन्तः अभ्यन्तरे निम-

त्वयाऽपि लब्धं भगवन्निदानी-

मनुत्तमं पात्रमिदं दयायाः ॥ (प)

इति भूमौ निपतति ।

श्रीचै । राघव ! त्वमतिप्रेमपात्रमसि मे ।

राघ । अतुत्तरेणैव प्रत्युत्तरयन् प्रविष्यतति ।

श्रीचै । स्वरूप ! यद्यप्ययं शङ्करो दामोदरानुजस्तथा-
ऽपि मे । इत्यर्होक्ते दामोदरं निरीक्षते ।

दामो । नाथ ! ममेदमतिस्त्रीभाग्यमेतत् । अयं समा-
प्यतां वाक्शेषः ।

श्रीचै । दामोदरे सादरः स्नेहः । अत्र तु निरव-
करं (फ) प्रेम । तदयमत्रैव भवत्समीपे तिष्ठतु ।
गोविन्द ! त्वयाप्यानुकूल्यं विधेयम् ।

उभौ । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

प्रविश्य सत्वरम् गोपीनाथः । स्वामिन् ! यथाऽऽज्ञमेव सर्वं
सुसम्पादितं विशेषतो गदाधरस्य यमेश्वरस्य समीपे
समीचीनमेव स्थलं सार्वकामिकं (ब) जातमस्ति ।

श्रीचै । अद्वैत ! अयं द्वितीयो मुनीन्द्र इव पुरीश्वरः ।
यः किल तव गुरोः प्रियशिष्यः । तदेनं प्रणम ।

ज्जातः निपततः मे चिराय कूलमिव लज्जोऽसि, हे भगवन् ! त्वयापि
इदानीम् अतुत्तमम् अत्युत्कृष्टं दयाया इदं पात्रं मद्रूपमिति भावः
प्राप्तं तत्त्वतो दयापात्रमहं भगवतो दयामभिकामये इति भावः ।
उपेन्द्रवज्राहतम् । उपेन्द्रवज्रा प्रथमाक्षरे लंघाविति तल्लक्षणात् ।

(फ) स्थलं तु शङ्करे । निरवकरं निर्मलम् ।

(ब) समीचीनं सर्वोत्कृष्टम् । सार्वकामिकं सर्वसुखदमित्यर्थः ।

अहं । तथा करोति । सर्वे तथैव प्रणमन्ति ।

श्रीचै । आचार्याहं तं प्रथमं स्वरूपः । स्वं रूपमस्या-
स्तीति निरुक्ते (भ) रविकृत एवायं मन इदममेवायमिति
जानीयाः ।

अहं । एवमेव । इति प्रणमति । सर्वे प्रणमन्ति ।

गोपी । भगवन्नाज्ञाप्यताममीषां विश्रामाय ।

श्रीचै । आचार्य्य ! स्वयमेवोच्यतां याहीति मया कथं
बलव्यम् ।

अहं तादयः । इङ्कितं बुद्ध्या निष्क्रान्ताः ।

श्रीचै । स्वामिन् ! पुरीश्वर ! प्रणयिन् स्वरूप ! अद्याहं
पूष्योऽस्मि ।

स्वरूप । स्वामिन् ! ।

ईश्वरः स्वेन पूष्योऽपि पार्श्वदैरेव पूष्यते ।

पूष्योऽपि रजनीनाथो रिक्त एवांशुभिर्विना ॥ (म)

तदागच्छन्तु सायाङ्को जातः भवन्तमन्तरेण पुरीश्व-
रोऽप्यकृतभिन्न एव ।

श्रीचै । एवमेव । इति निष्क्रान्ताः ।

नेपथ्ये । शतधृतिरपि धृतिहीनः सङ्घनयनोऽपि परमात्मः ।

नीलगिरीन्दस्यन्दनयात्रासन्दर्शनौत्कण्ठ्यात् ॥ (य)

(भ) निरुक्तेः व्युत्पत्तेः ।

(म) ईश्वर इति । ईश्वरः भगवान् स्वेन आत्मना पूष्योऽपि
पार्श्वदैः पार्श्वचरैरेव पूष्यते पूष्यतां आपद्यते । पूष्यः सम्पूर्यकस्योऽपि
रजनीनाथः चन्द्रः स्यांशुभिर्विना रिक्तः शून्य एव ।

(य) शतधृतिरिति । नीलगिरीन्दोः जगन्नाथस्य स्यन्दनयात्रास-

गोपी । आकर्ण्य । अहो ! सुहृत्तमिव (र) गतं दिन-
इयम् । यदयं रथयात्राप्रसङ्गो भट्टाचार्य्येण प्रस्तूयते तन्नि-
भालयामि । इति क्रियद्दूरं गत्वा । अहो चित्रम् ! ।

मूर्त्तास्त्रय इव वेदाः शम्भोस्त्रीणीव नयनानि ।

तिस्र इवामरसरितो धाराः पुरतो रथत्रयी स्फुरति ॥ (ल)

पुनर्न पथ्ये ।

आयातोऽद्य रथोत्सवस्य दिवसो देवस्य नीलाचला-

धीशस्याद्य पुरो नटिष्यति निजानन्देन गौरो हरिः ।

विश्रान्तिं नटनावसानसमये कर्त्ताद्य जातीवने

हृन्नाद्यैव मनोरथः सफलतां यास्यत्ययं मादृशः ॥ (व)

गोपी । अहो ! गजपतेर्महाराजस्यालाप इव श्रूयते
तद्वधातव्यमवश्यमिदम् । इति निरूप्य । सत्यमेवायं भट्टा-

रथयात्राया दर्शने यदौत्कश्यद्वरं औत्सुक्यं तस्मात् शतधृतिः ब्रह्मापि
धृतिहीनः धैर्य्यं व्युत्तः तथा सहस्रनयनः इन्द्रोऽपि परमान्वः दिग्-
विदिग्ज्ञानशून्य इत्यर्थः । आर्याष्टम् ।

(र) सुहृत्तमिव अल्पसमय रथ ।

(ल) मूर्त्ता इति । मूर्त्ता मूर्त्तिमन्तः त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामाख्या
रुव, शम्भोः त्रीणि नयनानीव, अमरसरितः तिस्रः धारा इव पुरतः
अग्रतः रथत्रयी त्रयो रथाः स्फुरति राजते ।

(व) आयात इति । अद्य देवस्य नीलाचलाधीशस्य जगन्नाथस्य
रथोत्सवस्य दिवसः आयातः उपस्थितः । अद्य गौरो हरिः श्रीचै-
तन्यः पुरः जगन्नाथस्येति शेषः निजानन्देन नटिष्यति नर्त्तिष्यति ।
अद्य नटनावसानसमये नट्यावसाने विश्रान्तिं विश्रामं कर्त्ता करिष्यति
च, हृन्ना हर्षे अद्यैव मादृशः मदीय इत्यर्थः अयं मनोरथः कामः
सफलतां साफल्यं यास्यति प्राप्स्यति । शार्दूलविक्रीडितं छत्तम् ।

चार्येण सह सङ्घयवन्नृत्कण्ठते महाराजः । पश्यामि की
विलम्बो जगन्नाथरथारोहणस्य । इति पश्यति । नेपथ्ये कोहवा-
दिनिर्घोषः ।

गोपी । निरुष्य । अहो ! ।

हृदयमिव महः समाधिभाजा-

मुदयगिरेरिव शीर्षमुष्णरश्मिः ।

अयमखिलदृशां रसायनश्री-

रथमधिरोहति नीलगैलनाथः ॥ (अ)

पुनर्निरुष्य ।

अहैताद्यैरखिलसुहृदां मण्डलैर्मण्डप्रमानो

गायद्भिस्तैः कतिभिरपरैः श्रीस्वरूपप्रधानैः ।

श्रीमद्वक्त्रे श्वरमुखसुखाविष्टभूयिष्ठबन्धुः

सिन्धुः प्रेम्णामयमिह नरीनक्ति गौरो यतीन्द्रः ॥ (ब)

नेपथ्ये कलकलः ।

गोपी । सहर्षम् ।

(अ) हृदयमिति । महः परमानन्दः ऐश्वरं तेजो वा समाधि-
भाजां योगिनां हृदयमिव, उष्णरश्मिः सूर्यः उदयगिरेः शीर्षं
शिवरमिव अखिलदृशां जगन्नेत्राणां रसायनश्रीः आसेचनक इत्यर्थः
अयं नीलगैलनाथः जगन्नाथः रथम् अधिरोहति । पुष्पितापा-
इत्तम् ।

(ब) अहैताद्यैरिति । अहैताद्यैः अहैतप्रसूतैः अखिलसुहृदां
समस्तबन्धूनां मण्डलैः गायद्भिः गानं कुर्वद्भिः तैः अपरैः श्रीस्वरूपः
प्रधानो येषां तैः कतिभिः कतिपरैः सहचरैश्च मण्डप्रमानः अखिल-
नाथः तथा श्रीमन्तः वक्त्रेश्वरसुखाः वक्त्रेश्वरप्रभृतयः सुखाविष्टाः

गौड़ाख्यै रथ कर्षिभिर्जनचयैरादाय वामे करे
हेलीक्लासितपीनरज्जुपटली सङ्घर्षव्याजतः ।
स्थायं स्थायमहो क्वचिद्द्रुततरं धावत्यमन्दं क्वचि-
द्भावं धावमहो स्थितः स्थिरतरं स्वेच्छावशः स्यन्दनः । (म)

पुनर्नेपथ्ये सङ्कीर्त्तनकोलाहलः ।

गोपी । आलोक्य सकौतुकम् ।

प्रचलति जगन्नाथे गौरोऽपसर्पति सम्मुखात्

स्थितवति जगन्नाथे गौरः प्रसर्पति तत्पुरः ।

अतिक्रुतुकिनावेवं देवौ परस्परमुत्सुकौ

कलयत इव क्रीडां नीलाचलेन्द्रमुनीश्वरौ ॥ (ह)

आनन्दमग्ना भूयिष्ठाः बन्धवः यस्य तथाभूतः प्रेम्णां सिन्धुः अर्थं
गौरो यतीन्द्रः नरीनर्त्ति पुनःपुनरतिशयेन न्यन्यति ।

(म) गौड़ाख्यैरिति । अथ अनन्तरं गौड़ाख्यैः गौड़नामकैः
कर्षिभिर्जनचयैः कपीबलैरित्यर्थः वामकरे आदाय गृहीत्वा हेलया
अनायासेन उक्लासिता उत्थापिता पीना या रज्जुपटली रज्जुसमूहः
तस्याः सङ्घर्षमेव व्याजः तस्मात् स्वेच्छावशः स्वाधीनः स्यन्दनः
क्वचित् स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा द्रुतं क्वचित् अमन्दं मध्यविधं
यथा तथा धावति, क्वचिद् भावं धावं धावित्वा धावित्वा स्थिरतरं
दृढं यथा तथा स्थितः । अहो इयमाश्चर्य्यद्योतकमव्ययम् । शार्दूल-
विश्रीङ्कितं वृत्तम् ।

(ह) प्रचलतीति । जगन्नाथे प्रचलति सति गौरः श्रीचैतन्यः
सम्मुखात् अपसर्पति अपसरति, जगन्नाथे स्थितवति सति गौरः तत्-
पुरः तस्मात्पतः प्रसर्पति तिष्ठति । एवम् अतिक्रुतुकिनौ अतिकौतू-
हलाविष्टौ नीलाचलेन्द्रमुनीश्वरौ जगन्नाथगौरचन्द्रौ देवौ परस्परं
अन्योन्यम् उत्सुकौ सन्तौ क्रीडां कलयत कुरुत इव । हरिशीवृत्तम् ।

पुनर्निभास्य । अहो ! ।

स्थितवति बलगरुडोमण्डपस्योपकण्ठं

भगवति जगदीशे शान्तनृत्यो यतीन्द्रः ।

उपवनमनुगच्छन् पार्षदैः प्रेमवद्भिः

सहजयति नितान्तश्रान्तितो विश्रमाय ॥ (ञ)

तं दधुना नरपतिनाऽपि गूढवेषेण तत्राभिसत्तं व्यमिति
भट्टाचार्यस्येङ्कितेन ज्ञातमस्ति तदहमपि सत्वरमुपस-
र्षामि । इत्युपसर्पति ।

ततः प्रविशति नृत्यानन्दासुभवनिस्यन्दो निमीलितनयनो नयना-
भिराम उपवीनमण्डपमध्यास्य प्रसार्थमाखलोलङ्घरखकमलनालदण्ड-
युगलो गलङ्घोचनजलधौतवक्षाः साक्षादिव प्रेमानन्दः श्रीकृष्णचैतन्यः
प्रतितरुमूलमेकैकसुपविष्टासूष्णीकाः (क) पार्षदाश्च ।

भगवान् । अथात आनन्ददुषं पदासुजं

हंसाः अयेरन्नरविन्दलोचन ! । (ख)

(ञ) स्थितवतीति । भगवति जगदीशे बलगरुडोमण्डपस्य
युक्लिङ्गान्दृश्य उपकण्ठम् श्रान्तिकं स्थितवति सति यतीन्द्रो गौरः
शान्तनृत्यः सन् प्रेमवद्भिः प्रेमिकैः पार्षदैः सहचरैः सह नितान्त-
श्रान्तितः श्रान्तनटनश्रमात् हेतोः विश्रमाय शान्तिबाभाय उपवनम्
अनुगच्छन् चलन् जयति विराजते इति भावः

(क) नयनाभिरामः सुदर्शन इत्यर्थः । प्रसार्थमाखेति प्रसार्थ-
माखं खोलत् चरख एव कमलनालदण्डयुगलं यस्य तथाभूतः । गल-
दिति गलङ्गिर्निष्पतङ्गिः खोचनजलैः वाष्पैः धौतं क्षान्तितं वक्षो यस्य
तथाभूतः । तूष्णीकाः मौनावलम्बिनः ।

(ख) अथेति । अथ अत इति पदद्वयं निष्क्रे व्याख्यातम् ।
हे अरविन्दलोचन ! पद्मनेत्र ! हंसाः सारासारपिनेकिन इति वाक्त्

इति लोकार्धमेव भूयो भूयः प्रमीक्षितनयन एव पठति ।

गोपी । आबोध्य । अहो ! प्रेमानन्दास्त्रादमहिमा
देवस्य । अनुभूतस्य नृत्यकालीनभगवत्क्षणसाक्षात्कारा-
नन्दस्य ब्रह्मानन्दतोऽपि चमत्कारकारणत्वं चर्चययास्त्राद्-
यति । अथेति उच्चावचशास्त्रसकलप्रतिपाद्यावबोधपरि-
समाप्तौ अत इति ब्रह्मानन्दादपि चमत्कारकारकत्वात् ।
हंसाः सारासारविवेचकचतुराः पादाम्बुजं अयेरन् ।
कुतः आनन्ददुषमिति खानुभूतानन्दमाहात्म्यसूचन-
मिदम् । परितोऽवबोध्य । अहो इत एव सर्वे परमभाग-
वताः । तथाहि

निःस्पन्दमुज्वलरुचः सुशिखाः सुपूर्ण-
स्नेहास्तमःचयकृतः प्रतिशाखिमूलम् ।
आभान्ति शोभनदशास्त्र इमे महान्तो
निर्वातमङ्गलमहोत्सवदीपकल्पाः ॥ (ग)

अनन्ददुषम् आनन्दवर्षि पदाम्बुजं पादपद्मं ते इति शेषः । अयेरन्
आश्रयेयुः । परमभागवताः परमभगवद्भक्ताः ।

(ग) निःस्पन्दमिति । निःस्पन्दं यथा तथा उज्वला रुक् प्रभा
येषां तथोक्ताः उभयत्र समानम् । सुष्ठु शिखा चूडा अन्यत्र अयभागो
येषां तथाविधाः सुपूर्णः प्रसुर इत्यर्थः स्नेहः प्रेम तैलं वा येषां
तथाभूताः । तस्रसां मोहानां तिमिराणां वा अयं कुर्वन्तीति
तथोक्ताः । शोभना दशा अवस्था वर्तिर्वा येषां तादृशाः ते इमे
महान्तः प्रतिशाखिमूलं प्रतितरुमूलं निर्वाताः वायुशून्याः मङ्गल-
महोत्सवस्य दीपकल्पा दीपसदृशाः आभान्ति शोभन्ते । वसन्ततिब्बकं
वृक्षम् ।

भवतु यत्रैव कापि निभृतमुपविश्य राज्ञः प्रवेशं
प्रतिपालयामि । इति तथा करोति ।

ततः प्रविशति त्वक्तराजवेशः परिहृतधीतवसनयुगलो राजा ।
राजा । सोत्कण्ठम् ।

उत्कण्ठा भयतर्कयोर्बलवतोरच्छादनं कुर्वती
मामुच्चैस्तरलीकरोति चरणौ हा धिक् ! कथं स्तम्भुतः ।
हंहो देव ! परीक्षयाद्य भवतः प्रायः परीक्षा मम
प्राणानामपि भाविनी नहि मम प्राणेषु कोऽपि ग्रहः ॥ (घ)

इति शनैः शनैः परिक्रामति ।

गोपी । राजानं निर्वर्ण्य । यद्दो ! चिचम् ।

प्रभावमात्रैकनृदेवचिह्नो

वीरो रसः सुप्त इवायमग्रे ॥

आनन्दशङ्खाभयतर्कमिश्रः

ऊच्छेष विन्यस्यति पादपद्मम् ॥ (ङ)

(घ) उत्कण्ठेति । बलवतोः भयतर्कयोः आच्छादनं कुर्वती उत्-
कण्ठा देवदर्शनौत्सुक्यं माम् उच्चैरतिशयेन तरलीकरोति चपलयाति
अधीरयति, हा धिक् कथं चरणौ मे इति शेषः स्तम्भुतः स्तम्भी-
भवतः हंहो देव ! अद्य भवतः परीक्षया प्रायः बाहुल्येन मम
प्राणानामपि परीक्षा भाविनी भविष्यतीत्यर्थः मम प्राणेषु न हि
कोऽपि ग्रहः आदरः । भवद्दर्शनं विना प्राणान् न धारयिष्या-
मीति भावः ।

" (ङ) प्रभावेति । प्रभावजालमेव नृदेवचिह्नं राजचिह्नं यस्य
तादृशः राजवेषपरिहृत इति भावः । निद्रितो वीरो रस इव अर्थं
राजा इति शेषः आनन्देन शङ्खया भवेन तर्कश्च मिश्रः संबन्धितः

परितः सर्वे आत्मगतम् । अहो ! महत्सर्ववसुद्रितकरोऽयं
राजा प्रतापवद्भूः कथमयं गृहीततपस्त्रिविप्रवेधोऽकस्मा-
दुपसर्षति स्वामिना(च)मुद्देशो भावी । तद्वलोकयाम
किमयं करोति इति ।

राजा शनैरितस्ततोऽवलोक्यन् संसृष्टवैशेषस्य दोषायमानं
भगवत्परमकमस्युगं परिषदीर्षाभ्यां दोर्ष्यां दृढतरमाबिज्ञति ।

सर्वे । आलोक्य । अहो ! महानयमनर्थः (छ) । निमी-
लनयनकमलेन स्वानन्दावेशविवशेन भगवताऽयमलक्षित
एव । यद्भगवत्परणो दधार तदस्य न विद्मः किं भावि ।

भगवान् । स्वानन्दस्य एव निमीलिताल एवानिभाषनेनैव (ज)
मादं परिष्वज्य ।

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।

न भजेत्सर्वतोऽस्य रूपस्य ममरोत्तमैः ॥ (झ)

यन् अपि पुरतः कच्छ्रेण कष्टेन पादपद्मं विन्वस्यति निक्षिपति ।
उपजातिदृष्टम् ।

(च) मङ्गलेति । मङ्गलेन च्छत्रेण जोरेण मुद्रितः चिह्नितः करो
त्यस्य तथाभूतः । स्वामिनां भगवतां श्रीचैतन्यानां गौरवातिशयद्योतकं
बहुवचनम् ।

(छ) अनर्थः अनिष्टापातः ।

(ज) अनिभाषनेन अदर्शनेन ।

(झ) क इति । राजद्विति कस्मति कस्यापि सम्बोधनोक्तिर्वा
राजनृ विराजनृ जीवन्वित्यर्थः क इत्यस्य विशेषणमेतत् । इन्द्रियवान्
सङ्कटस्य इत्यर्थः सर्वतः सर्वप्रकारेण सत्सुर्यस्य सः अयमस्य मरुत्तमैः
इत्यर्थः को जनः अमरोत्तमैः देववरैर्भङ्गादिभिर्रूपासु आराधनं
सुकुन्दचरणाम्बुजं न भजेत् ? सर्व एव भजेदित्यर्थः ।

इति पुनः पुनः पठति ।

नोपे । अहो ! कौतुकम् ।

साहसं क्व च गुणाय कल्पते

क्वापि दूषणतया च सिध्यति ।

साहसेन यदकारि भूभुजा

तप्तपोभिरखिलैश्च नाऽऽप्यते ॥ (ज)

पुनर्निभाष्य ।

महामत्तयेस्य प्रकटभुजवक्षःस्य सतटी-

विनिष्पे षोडश्यांस्त्रिभिरिव विदधे विकस्यता ।

स एवायं मायत्कारिवरकराक्रान्तकदली-

तस्यस्त्राकारो भवति भगवद्वाहुदलितः ॥ (ङ)

नेपथ्ये कञ्चकचः ।

(ज) साहसमिति । साहसं सहसाकारित्वं क्व क्वापि गुणाय कल्पते उपकरोतीत्यर्थः क्वापि च दूषणतया सिध्यति दोषो भवतीत्यर्थः । भूभुजा राज्ञा प्रतापदृष्टेति शेषः साहसेन यत् कारि इति तत्, अखिलैः सम्यैः तपोभिश्चान्द्रायणादिभिरपि तत् न आप्यते न चध्यते । उल्लतादृशं रात्रेरनंदस्यैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ।

(ङ) महामत्तैरिति । महामत्तैः महावीरैः यस्य प्रतापदृष्टस्य प्रकटया सुदृढया भुजवक्षःस्यसतत्या वाक्त्रवक्षःप्रदेयेन यः विनिष्पेचः विशेषेण निपोद्धनं तेन उद्गम्यानि अस्त्रीनि वेपां तथाभूतैरिव विकस्यता व्याकुलत्वं विदधे विष्टता, स एव अयं राजा भगवतः श्रीचैतन्यस्य वाक्त्रवक्षः दलितः नादनाबिक्रित इति भावः सन् माद्यता मत्तेन करिवरेण मजेन्द्रैश्च करेण युद्धेन आक्रान्तः यः कदलीतपस्यः तस्य आकार इव आकारी यस्य तथाभूतः भवति । विवरिषोद्धतम् ।

भगवान् । राजानं परित्यज्य तत्कलकलाकवितरयप्रस्थान-
सितरः (ठ) पुनर्जगन्नाथदिदृश्या तथाविधस्थानन्दस्य एव निज्जामति ।

सर्वे । यथायथं तमह निष्क्रामन्ति ।

गोपो । उपसृत्य । महाराज ! जगन्नाथदर्शनार्थं गतो
देवः । सम्प्रति भवन्तोऽपि चक्षितुमर्हन्ति । इत्यानन्दतन्द्रितं
राजानमादाय निष्क्रान्तः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

प्रतापब्रह्मपुत्रो नामाष्टमोऽङ्कः ।

अथ नवमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति किञ्चरनिघुनम् ।

पुरुषः । प्रिये ! गतागतेभ्योऽपि संवत्सरेभ्यः खलु
जगन्नाथस्य शुक्लपौलवः (क) परमरमणीयो दृष्टः ।

स्त्री । कथंविध (१) ।

(१) कथंविध ।

(ठ) तदिति । तेषां रचयान्निकाशानिति भावः कलकलेन
कोलाङ्केन आकवितम् अहमिति यत् रचस्य प्रस्थानं तत्र सितरः
त्तरावान् तद्दर्शनोत्सुक इति भावः ।

(ड) आनन्दतन्द्रितम् आनन्दावसम् ।

(क) गतागतेभ्य इति । गतागतेभ्यः पूर्वपूर्वेभ्य इत्यर्थः ।
शुक्लपौलवः रचयान्नाथपौलवः ।

३५२ । अस्मिन्नब्दे तु मूर्त्तिमत्तानन्दे नैव कनकगिरि-
गौरिण यतौन्द्रवेधधारिणा भक्तावतारेण श्रीकृष्णचैतन्येन
महोत्सवोऽयं (ख) सुरसत्वेन परमरमणीया विहितः ।

स्त्री । हवी ! हवी ! अहं कथं सङ्गे य षीदा । मए
द्रुं य पारिदं (१) ।

३५३ । प्रिये ! आगामिन्यब्दे दर्शनीयो भवत्या ।

स्त्री । आगामिणि अब्दे जइ एव्वं होइ (२)

३५४ । इतः प्रभृति तेनात्रैव (ग) स्यातव्यम् ।

स्त्री । एत्थ को षिपमो (३) । (घ)

३५५ । जानामि तत्त्वम् ।

स्त्री । कथं जाणीदं (४) ।

३५६ । परस्परं कथयतां तज्जनानां तज्जनानाश्चित-
चरिचविदां (ङ) कथयेथ ।

(१) हा धिक् ! हा धिक् ! अहं कथं सङ्गे न नीता । मया
द्रुं न प्राप्तम् ।

(२) आगामिनि अब्दे वदि एयं भवति ।

(३) अत्र को नियमः ?

(४) कथं ज्ञातम् ?

(घ) अब्दे वधे । कनकगिरिगौरिण काञ्चनाचलवत् गौरमूर्त्तिना
भक्तावतारेण भक्तः सन् अवतरतीति भक्तावतारः तेन स्वयं भगवतापि
जनयङ्गलत्वेनावतीर्थेनेत्त्वर्थः । अयं युष्मिन्नोत्सवः रथयात्रोत्सवः ।

(ग) तेन श्रीकृष्णचैतन्येन । अत्र जगन्नाथचोले ।

(घ) कः नियमः ? का स्थिरता ? ।

(ङ) तज्जनानां तत्परिधानाम् । तज्जति तज्जं श्रीकृष्णचैतन्येन

स्त्री । केरिसी सा कथा (१) ।

पुरु । प्रिये ! श्रूयताम् प्रस्य (च) द्विविध एव लोका-
नुग्रहप्रकारः ।

स्त्री । केरिसी तिष्णविहो (२) ।

पुरु । एकः साक्षात्कारी । द्वितीयः परहृदयप्रवेश-
लक्षणः । तृतीयश्चिन्तनमात्राविभावरूपः ।

स्त्री । विवेदय कहेहि (३) । (छ)

पुरु । ये खलु पुरुषोत्तमत्रेणागमनसमर्थास्ते षां साक्षा-
त्कारी । तथा हि प्रतिसंवत्सरं सरंहसो (ज) नाना-
देयतः सर्वे जगन्नाथदर्शनतोऽपि तद्दर्शनबहो लक्ष्णा अदृष्ट-
पूर्वां श्रुतपूर्वाः परस्महस्राः प्राणिन उपतिष्ठन्ति ।

स्त्री । तदो तदो (४) ।

पुरु । ततस्तेषु गौडीयाः प्रिया गौडीयानां मध्ये
येऽतिप्रियाः शतशो दृष्टवन्तस्तेऽप्यदृष्टवन्तोऽपि शुभादृष्ट-

(१) कीदृशी सा कथा ?

(२) कीदृशंस्त्रिविधः ।

(३) विवृत्य कथय ।

(४) ततस्ततः ?

भवं नाना विविधम् अश्चितं पूजितं प्रशंसितमित्थर्थः यत् चरितम्,
तद्विदां तदभिधानाम् ।

(च) अथ श्रीकृष्णचैतन्यस्य ।

(छ) विदित्य व्याख्याय विस्तरतः प्रकाशयेत्त्वर्थः ।

(ज) पुरुषोत्तमश्लोकेति । पुरुषोत्तमश्लोके यत् आगमनं तत्र
समर्थाः शक्ताः । सरंहसः शवेगाः सोत्सुका इत्यर्थः ।

वन्तो यथा धमी । नरहरिरघुनन्दनप्रधानाः कति च न
खण्डभुवोऽप्यखण्डभाग्याः प्रथममिममदृष्टवन्त एते प्रति-
शरदं पुरुषोत्तमं लभन्ते । (भ)

कुलीनधामीषा अपि च गुणराजान्वयभुवो

जना रामानन्दप्रभृतय इमे देवसुहृदः ।

तथान्यायाचार्यादय उपचितप्रेमसरसा

महाविहांसोऽमी प्रतिशरदमाचोपगमिनः ॥ (ज)

भगवन्नाम न्यायाचार्यसु पुरुषोत्तम एव भगवच्चैतन्य-
दर्शनाकाङ्क्षी यावज्जीव स्थितः । एवमेषां साक्षादनुग्रहः ।

यागमनासमर्थानाम् परब्रह्मदयमाहङ्गानुग्रहः (ट)

(भ) तेषु आगमनसमर्थेषु । मौखीया मौखीदेशवासिनः । दृष्ट-
वन् इति दृष्टं दर्शनं विद्यते येषां ते दृष्टवन्तः दृष्टा इत्यर्थः । अदृष्ट-
वन्तः अदृष्टं विद्यते येषां तथोक्ता अपि शुभादृष्टवन्तः सौभाग्यवन्तः ।
अतिचनखण्डभुव इति कतिचनखण्डे ज्ञात्वापि भूपदेशे भवन्तीति
तथोक्ता अपि अखण्डभाग्याः समपभाग्यवासिनः । प्रतिशरदं प्रति-
वर्षम् । पुरुषोत्तमं जनस्रायं लभन्ते पश्यन्ति ।

(ज) कुलीनेति । कुलीनाः कुलिते कर्मणि कुलीनाः धामीषा
धाम्याः अपि च गुणराजान्वयभुवः महागुणव्यंशसम्भूता इति
विरोधः कुलीनाः महागुणप्रसूता धामीषाचेति तत्परिहारो
बोध्यव्यः । इमे रामानन्दप्रभृतयः जनाः देवस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य
सुहृदः मित्राणि । तथा उपचितः परिपुष्टः प्रेमरसो येषां तथाभूता
महाविहांसः अमी न्यायाचार्यादयः प्रतिशरदमात्रम् उपगमिनः
प्रतिवर्षमेव जनस्रायघोले आगमिष्यन्तीत्यर्थः । शिखरिषीहसम् ।

(ट) आगमनासमर्थानां ते क्वचुप्यगमने अत्रज्ञातेषामित्यर्थः ।
परब्रह्मदयम् आहङ्गं आविष्टम् ।

क्लियते । हृदयारोहयोग्यासु अहैतनकुसत्रज्ञावाय्यादयः ।

स्त्री । किञ्चि (ठ) कर्षेहि (१)

इत् । अहैतारोहवार्ता तु प्रथीयसी (ड) तत्कथनं
बहुकालसाध्यम् । नकुसत्रज्ञाचारिहृदयारोहः श्रूयताम् ।

स्त्री । कर्षेहि अर्वाहर्दाह् (२) ।

इत् । अस्ति कश्चित् अम्बुपाने परमवैष्णव आनन्द-
त्रज्ञाचारी नकुलो नाम । तस्यैकस्मिन् दिवसे ग्रहमस्तस्यैव
कस्यामपि दशायामुत्पन्नायां आनन्दाश्रुपुलकनिर्भरस्य
दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां हृदयकुहरे श्रीचैतन्यावेशोऽव-
मस्य (ड) जात इति प्रत्ययमुत्पादयत एव कतिचिद्दही-
रात्रा गताः ।

स्त्री । तदो तदो (३) ।

इत् । तद्गु ।

गौरत्विषा कपिशयन् ककुभः समन्ता-
दानन्दभोगपरिलोपितवाञ्छवृत्तिः ।

(१) किञ्चित्कथय ।

(२) कथय अवहित्ता कि ।

(३) ततस्ततः ?

(ठ) किञ्चिदिति । हृदयारोहप्रकारः कीदृशस्तद्विषयं किञ्चिदिति
भावः ।

(ड) अहैतेति । अहैतस्य आरोहः हृदयप्रवेश इत्यर्थः तस्य
वार्ता कथा प्रथीयसी अतिविकारिणी ।

(ड) तस्यैकस्मिन् । तस्य नकुलस्य । अहृत्पलस्यैव भूताविष्टस्यैव ।
दशायाम् अवसावाम् । हृदयकुहरे हृत्काम् । अस्य नकुलस्य ।

आवालयवृद्धतरुणैरथ लक्षसङ्घैः-

लोकैरभूत् प्रचयिभिः परिपूज्यमानः ॥ (अ

श्लो । तदो तदो (२)

उर । ततो देवान्त्तस्मिन् काले तत्रागतेन भगवश्चैतन्य-
पार्षदेन शिवानन्देन तमुदन्तमत्यन्तसन्दिग्धमानतयात्थ
द्विदृष्टुणा मनसि कृतं ग्रहो ! किमेतस्य दर्शनेन साक्षा-
देव मया दृष्टोऽस्ति भगवान् । तदा लोकसुखसदृशं
किमस्य दर्शनेन भविष्यति सुखं नैवेति निवर्त्तमानेन पुन-
र्मनसि कृतम् ग्रहो ! यद्ययं सर्वलोकवह्निर्वर्त्तमानं मां
स्वयमेवाह्वय स्वसमीपं नीत्वा मामकमिष्टमन्त्रं प्रख्यापयति
तदा सत्यमेवात्र तस्यावेशो जात इति चिन्तयित्वा प्रसा-
रिणो जनसमूहस्य वह्निः स्थितवति शिवानन्दे यावदा-
वेशं तूष्णीं स्थितोऽप्यसौ कः कोऽत्र भो ! दूरे वर्त्तमानः
शिवानन्द आह्वयतामिति' निदेशमात्रेण धावन्निरेव

(२) ततस्ततः ?

(अ) गौरेति । अथ स इत्यध्याहार्यं गौरत्विषा काञ्चनकान्या
समन्तात् सर्वा इत्यर्थः ककुभः दिशः कपिशयन् पिशङ्गीकुर्वन् च्यानन्द-
भोगेन च्यानन्दाह्वयभवेन परिकोपिता अयं नीता वाञ्छयतिः वह्निरि-
न्द्रव्यापारः यस्य तथाभूतः तथा आवालयवृद्धतरुणैः लक्षसङ्घैः
बहुभिरिति भावः प्रचयिभिः अतुरागिभिः लोकैः परिपूज्यमानः
अभूत् । वचन्तिवकं वृत्तम् ।

(त) उदन्तं वृत्तान्तम् । एतत् आगतम् । लोकसुखसदृशम् अदृष्टभगवतां
'लोकानां सुखसदृशम् । सर्वलोकैति सर्वेभ्यः लोकैभ्यः वह्निः वर्त्तमानं
तिष्ठन्तम् । मामकं मदीयम् इष्टमन्त्रं प्रख्यापयति प्रकाशयति । तच्च

कृतिभिरितस्ततो नामघाहं विषन्वद्भिरतिदूरे स्थितं तमा-
दाय तन्निकटमाययौ । अनन्तरञ्च तेन शिवानन्द ! भवता
मनसि विचारितं यत् तदाकर्ण्यतां भवदीय इष्टमन्त्रस्तु-
रक्षरो गौरगोपालदेवताकः । इत्याकलय्य । तेन निर्णीतं
सत्यैवेयं प्रथेति । (त)

स्त्री । अञ्जलत्त ! क्षीत्तप्रो केरिसो (१) ।

पुत्र । तृतीयस्तु चिन्तनमात्राविर्भावो यः सोऽपि श्रूय-
ताम् । एकदा तस्यैव शिवानन्दस्य भागिनेयः श्रीकान्त
एकक एव प्रथमं श्रीपुरुषोत्तममागत्य भगवच्चैतन्यचरणौ
ददर्श । अस्मिन्नेव समये कौतुकवशात् पुरीश्वरस्वरूपादि-
समर्चं भगवता किञ्चिज्जगदे जगदेकबन्धुना श्रीकान्त !
अस्मिन्नन्दे अहैतादयो दयोद्बुरा वक्तव्यास्ते यथा नायान्ति
मयैव तन्न गन्तव्यमिति । अपि च शिवानन्दोऽपि भव-
न्मातुलो वक्तव्यः पौषे माषि तत्रोपसन्नेन मया भवित-
व्यम् । तन्न जगदानन्दोऽस्ति तत्रैव भिक्षा कर्त्तव्येति
निवृत्तेन श्रीकान्तेन भगवत्सन्देहे कथिते सति सर्वेऽहै-
तादयश्चलनोद्यमाच्छिथिलीबभूवुः । शिवानन्दस्तु भग-
वदागमनमभिलिखन्निषुर्भगवद्भिन्नायामिदं लघिष्यतीति

(१) आर्यपुत्र ! तृतीयः कीदृशः ?

श्रीकान्तश्चैतन्यस्य । प्रसारिणः विस्तारिणः । वावदावेयं भगवदावेय-
कतुस्तस्य इत्यर्थः । तेन नकुलेन । आकलय्य विविच्य तेन शिवान-
न्देन । प्रथा श्वातिः ।

कृत्वा भगवत्प्रियत्वेन वासूकवासुकदक्षीगर्भात्काकनिशा-
दिसामग्रीसम्बधानाय । ध) खितवान् ।

श्री । तदो तदो (१) ।

३२ । ततो देवादु गोदावरीतः समायातेन रामानन्द-
रायेषोपबोधितो भगवान् न गन्तुमीष्टे । (६)

श्री । तदो तदो (२)

३३ । ततोऽसौ शिवानन्दः श्रीकृत्सिंहानन्दब्रह्मचारीति
प्रथितं परमयोगीश्वरं साक्षात्कृत्सिंहमिव प्रद्युम्नब्रह्मचारी-
त्वेन पूर्वस्थातावपि भगवतैव कृत्सिंहोपासनासिद्धत्वेन
कृत्सिंहानन्द इति कारितसम्पन्नं समये समुवाच । स्वामिन् !
प्रायाश्चामीति कृत्वा भगवान्वाक्यतः । वासूकवाक(ध)-
मवसोक्तं मनोदुःखमेव जायते ।

(१) ततस्ततः ?

(२) ततस्ततः ?

(ध) अस्मिन्नित्यादि । अस्मिन् अन्ते वर्षे द्योदुराः वदयाः ।
उपबन्धेन उपस्थितेन । अस्मिन्नित्यादिषुः अस्मिन्नित्यादिषुः । अस्मि-
न्निति उपबोधो भविष्यतीत्यर्थः । वासूकादीति तत्तद्द्रव्यसंप्रदायेत्यर्थः ।

(६) गोदारानीत इत्यादि । गोदावरीतः समायातेन आगतेन ।
उपबोधितः आम्बुहीत इत्यर्थः । ईष्टे प्रभवति यज्ञोतीत्यर्थः शिवान-
नन्दसमीपमिति शेषः ।

(ध) प्रथितं विख्याततम् । श्रीकृत्सिंहमिव नरहरिमिव । पूर्व-
स्थातावपि पूर्वप्रसिद्धावपि । भगवतैव श्रीकृत्सिंहोपासनासिद्धत्वेनैव । वासूक-
वाकं भगवन्निवार्यं संकृतीतमिति भावः ।

श्री । तदो तदो (३) ।

एव । ततस्ते नोक्तम् । मयैवानेतव्यो दिनद्वयमपेक्षता-
मिति तद्यभावश्चोऽसौ तथैव अथे । स च नृसिंहानन्दो
नृसिंहानन्दोऽपि तं समयमारभ्य समाधिस्थो दिनद्वया-
न्तरे शिवानन्दमाह्वय अथे ! भगवच्चैतव्यो राघवालये
समानीतोऽस्ति । प्रातरवागमिष्यति मयैव पक्तव्यं भिक्षा
च दातव्येति श्रुत्वा तस्मिन्नपि तथोद्युक्ते सति स्वयमुषसि
कृतस्नानः शुचितरो भूत्वा पात्रे प्रवृत्तः स्नेच्छापूर्वं वषे-
ष्टमेव पेक्षितवान् । अनन्तरं तस्मिन्नेव समये श्रीचैतन्यस्य
जगन्नाथस्य नृसिंहस्य च पृथक् त्रयो भोगा विभक्त्य निष्पा-
दिताः । अनन्तरं तत्तन्नाम्ना समर्प्यं वह्निर्भूय निमोलित-
चक्षुरान्तरेण चक्षुषा पश्यति त्रीनेत्र भोगानेक एव भगवान्
भुङ्क्ते । अनन्तरं सञ्जातमहानन्दां गलदश्रुधारः सार-
वमुच्चैः प्रचयामर्षकताक्षेपमिव भद्रं भो ! भद्रं जगन्नाथेन
सह तवैक्यमतो जगन्नाथस्य भोगो भुज्यतां नाम मम
नृसिंहस्य भोगः कथं भुज्यते नृसिंहोऽय 'मयाऽयमुपोषित
इत्युच्चैराकन्दञ् (न) शिवानन्दे नोक्तःस्वामिन् ! कथमाकु-
प्यते इति ।

(२) ततस्ततः ?

(न) ततस्तेनोक्तमित्यादि । तेन नृसिंहानन्देन । तत्प्रभावतः
तस्य नृसिंहानन्दस्य प्रभावतः असौ शिवानन्दः । अहमे विद्ययाव ।
नृसिंहानन्दः नृसिंहानां नरत्रेष्वासां साधूनामित्यर्थः श्वानन्दः श्वानन्द-
जननः प्रत्यर्थः नृसिंहानन्दः तदाश्रवा प्रसिद्ध इत्यर्थः । समाधिस्थः

स्त्री । तदो तदो (१) ।

पु० । ततस्तेनोक्तम् । तव गाम्नामिना चैतन्येन भोगत्रयमेव भुक्तं तृसिंहस्वोपवासो जात इति ।

स्त्री । तदो तदो (२) ।

पु० । ततः शिवानन्दे नोक्तम् । स्वामिन् ! तृसिंहार्ध-
जन्या भोगसामग्री कर्त्तव्येति । तथाकृते स्वस्थो बभूवेति
स्थिते शिवानन्दस्य संशयो जातः । किमनेनावेशवशा-
देवोक्तमथवा सत्यमेवेति मनसि कृत्वा पुनरन्यस्मिन्
संवत्सरे पुरुषोत्तममासाद्य भगवच्चैतन्यसविधे गतः ।
प्रसङ्गतो तृसिंहानन्दस्य तस्मिन्मकथनेऽवान्तरभूता पाक-
क्रिया तस्यातिसमीचीनेत्यपि वदति भगवति सर्वेषु
सन्दिहानेषु मया गते संवत्सरे पीषे मासि तस्य भिक्षा
कृता । तत्र तस्य पाककौशलं ज्ञातमित्युक्ते पुनः सर्वे
सन्दिग्धा एव स्थिताः । शिवानन्दसु निःसन्देहो बभूवेति
व्याख्यातस्ते (५) निविधोऽऽनुपहृत्प्रकारः ।

(१) ततस्ततः ?

(२) ततस्ततः ?

योगनिष्ठः । प्रकृत्यं पाकः कर्त्तव्यः । तस्मिन् तथोद्युक्ते स्वामिप्रादा-
लुसारिणीत्वर्थः । उपस्थि प्रभाते । पेषितवान् पाकं प्रकारे तृसिंहा-
नन्द इति शेषः । निष्पादिताः कल्पिताः । समर्थं निवेद्य । शारवं
शब्दम् । प्रत्ययानर्पेण प्रत्ययेष्वंया कृताद्येपिब कृततिरस्कारमिव ।
स्वामिन्दम् वदन् ।

(५) तथा कृते इति । तथा कृते तृसिंहार्धजन्यस्मिन् योगे
कृते इत्यर्थः स्वस्थः प्रकृतिस्यः बभूव तृसिंहानन्द इति शेषः । भग-

स्त्री । अक्षरिभ्रं अक्षरिभ्रं । ता एदंपि कथेहि रामाय-
न्दे ष क्वं तस्य गन्दुं षिषेहो किदो (१) ।

पु० । प्रिये ! स तावद्भगवतोऽतिप्रसूयी तद्विच्छेदं न
सहते । तेन तदुपरोधाभ्यधुरां जिगमिषुरपि वर्षद्वयमद्यश्च
इति क्त्वा विलम्बितो भववान् ।

स्त्री । अदो वरं एत्यज्जेव वदिसिद्धि अहवा महुरां
गमिसिद्धि (२) !

पु० । प्रिये ! अधुना तु चिरमनुनीय तमेव रामानन्दं
तेनानुमतो गौडवर्त्मन्येव गन्तुमुद्यतोऽस्ति ।

स्त्री । अज्जउत्त ! पुणो एत्य आभ्रमिसिद्धि (३)

पु० । अथ किम् ? ।

स्त्री । एत्य अत्यि सन्देहो । जदो महुरा ख्लु एदस्य
अपिप्रहाणं (४) ।

पु० । यद्यप्येवं तथापि ।

(१) आश्चर्यमाश्चर्यम् । तदिदमपि कथय । रामानन्देन कथं
तस्य गन्दुं निषेधः कृतः ।

(२) अतः परमत्रैव स्यात्यति अथवा महुरां गमिष्यति ।

(३) आश्चर्यं पुनः ! पुनरत्रागमिष्यति ।

(४) अत्र अस्ति सन्देहः । यतो महुरा खलु अत्र प्रियस्थानम् ।

वञ्चैतन्वयसिद्धे भगवतः चैतन्वस्य सविधे समीपे । प्रसङ्गतः प्रस्ताव-
क्रमेण तन्वद्विमन्त्रयने तस्य पूर्वोक्तस्य महिम्नः कथने समीप्यर्थः ।
अत्रान्तरभूताः प्रासङ्गिकी । तस्य अस्तिज्ञानन्दस्य । अतिसमीचीना
अस्त्युक्तता । सन्दिहानेषु संशयानेषु । व्याख्यातः कथितः ।

आपामरं प्राचिन उद्दिधीर्षी-

नीलाचलेन्दोरतिभारमैतम् ।

सङ्कुरिष्यन् पुरुषोत्तमस्यो

भूयोऽपि भावी पुरुषोत्तमोऽद्यम् ॥ (फ)

श्लो । अं होइ एवं होइ (१)

नेत्रयोः । भट्टाचार्य्यं कथं रामानन्देनास्मिन् कर्मणि कृताऽनुपतिः ।

उर । प्रिये ! श्रुतमिदं यद्भिहितं मया तदेवाधुना
तद्विष्णोर्द्विधुरो गजपतिरपि सार्वभौमेन सह सहस्रय-
वासे । तदावामपि भगवन्तं नीलाचलचन्द्रं गानेनोप-
ख्यातुं गच्छाम । इति निष्क्रान्तौ ।

प्रवेशकः । ततः प्रविशन्त्यासनस्यो राजा सार्वभौमश्च ।

राजा । भट्टाचार्य्यं ! रामानन्दस्याग्रहपाशपत्न्यग्रेष्ठित्वे-
नेव (व) भगवान् प्रस्थितः ।

सार्व । ईश्वरेण सार्धं विमर्शितो हठः (भ) वर्त्तुं

(१) अं भवति एवं भवति ।

(फ) आपामरमिति । अयं पुरुषोत्तमः श्रीचैतन्यः आपामरम्
आचल्लोकमित्यर्थः प्राचिनः जीवान् उद्दिधीर्षीः उद्बर्तुमिच्छोः
परित्यागकामकृत्यर्थः नीलाचलेन्दोः जगन्नाथस्य अतिभारम् एतन्
आपामरप्राचिपरिभाष्यव्यापारमिति भावः सङ्कुरिष्यन् समाहा-
र्येन सर्वव्यक्तित्यर्थः भूयः पुनरपि पुरुषोत्तमे अस्मिन् खेले तिष्ठतीति
तद्योक्तो भावी भविष्यतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

(व) आप्यहेति । आप्यहः निर्घन्वः स एव पायः तस्य प्रवि-
शेतिशब्देन पत्न्यग्रेष्ठित्वतया स्तुतिनेत्यर्थः ।

(भ) हठः वल्लभयोगः ।

शक्यते । तथापि वर्षहयमेव विसम्बितः ।

राजा । भट्टाचार्य्ये ! रामानन्देन मे महानेवोपकारः
कृतः । तथाहि ।

आनीतो राजधान्याः पृथि पुरकद्वयः कारितं चेष्यं मे
स्वर्गः पादाम्बुजस्य व्यधितमम दुरापोऽपि सस्यक् सुखापः ।
वाक्पीयूषं सानुपहमतिमधुरं पायितं त्रोलपेयं
यथाभूद्भूरिवल्लैस्तद्वनि सहसा शून्यमन्तस्तथापि ॥ (म)

शर्वा । महाराज ! रामानन्दो हि भागवतोत्तम
एव । तथाहि ।

प्रचयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उन्नः । (य)

(म) आनीत इति । पुरर्नहती कद्वया बल्य तयामृतः क्वौ
भगवान् राजधान्याः पृथि आनीतः मे मम रेक्ष्यं दर्शनं कारितञ्च,
मम दुरापः दुर्बभोऽपि सस्यक् सुखापः सुखप्रदः पादाम्बुजस्य परच-
कनस्य स्वर्गः व्यधित कृतः, अतिमधुरं त्रोलपेयं कर्षाभ्यां पात-
नहं वाक्पीयूषं यथनास्तरं सानुपहं यथा तथा पायितञ्च रामा-
नन्देनेति शर्वल कर्तृपदमध्याहार्यम् । भूरिवल्लैः वल्लभिः प्रयत्नैः
वत् न अभूत्, तत् अजनि सञ्जातं भगवद्दर्शनादिकनिति भावः,
तथापि सहसा अन्तः अन्तःकरणं शून्यम् इदानीं भगवद्विरहादिति
भावः । अन्धरादस्तं अन्धैर्वाण्यां तत्रेष निवृत्तिं वतिवृता अन्धरा
कीर्तिं तेवमिति तद्व्युत्थात् ।

(य) प्रचयेति । प्रचयरसनया प्रेजलिङ्गया उपेजवचनेनेति
भावः धृतम् अङ्घ्रिपद्मं परचकनस्यं येन तादृशः सः रामानन्दः
भागवतेषु भगवद्गुणेषु प्रधानः अथः उन्नः भवति यज्जते इत्यर्थः ।

तेनास्य भगवान् वश्य एव अतस्तदुपरोधेन भगवता
त्वय्ये तादृशोऽनुग्रहः कृतः ।

राजा । रामानन्दे न कियदूरमनुव्रजितव्यम् । (र)

भङ्गा । भद्रकपर्यन्तमिति श्रुतम् ।

राजा । स्वामिनः सङ्गे कियन्तश्चलिताः

सर्वं । पुरीश्वर दामोदर-जगदानन्द-गोपीनाथ-गोवि-
न्दाद्याः पञ्चषा एव ।

राजा । हन्त ।

यदिपि जगदधीशो नीलशैलस्य नाथः ।

प्रकटपरमतेजा भाति सिंहासनस्यः ।

तदपि च भगवच्छ्रीकृष्णचैतन्यदेवे

चलति पुनरुदीचीं हन्त शून्या त्रिलोकी ॥ (ल)

सर्वं । राजन् ! निरुपधिप्रेम्णो हीदृशः प्रकाशः । (व)

राजा । अस्यदौयः कोऽपि न गतः प्रभोरनुपदम् । (श)

सर्वं । राजन् ! प्रेम्णैवेदमुच्यते क्व तस्य त्वदीयजना-

(र) अनुव्रजितव्यम् अनुगन्तव्यम् ।

(ल) यदिति । यद्यपि यद्यपि नीलशैलस्य नाथः प्रकटं दिङ्गुतं
परमं तेजो यस्य तथाभूतः जगदीशः जगन्नाथः सिंहासनस्यः सन्
भाति राजते, तदपि तथापि च भगवति श्रीकृष्णचैतन्यदेवे पुनः
उदीचीं उत्तरां दिशं चलति नञ्चति सति हन्त खेदे त्रिलोकी शून्या
जाता ममेति शेषः । भासिनीद्वयम् ।

(व) निरुपधीति निरुपधिप्रेम्णः अचैतवप्रणयस्य । रदृशः
प्रकाशः प्रियतमविरहे सर्वशून्यत्वभावनमित्यर्थः ।

(श) अनुपदं पदात् ।

वेद्या । तथापि तवाधिकारं यावत् तव लेखमादाय
पूर्वमेव कश्चिद्गतोऽस्ति करिष्यति च स एक सर्वसमाधानम् ।

प्रतिवसति नवीना वासमये विधाय

प्रतिगृहमुपचारेभूरिभिः पूरयित्वा ।

कृतसुरचनमुच्चैस्तत्र तत्राभियुक्तैः

पदविहरणखेदं धुन्वते ते विशन्तः ॥ (ष)

भगवांसु रामानन्दस्य कृतिरियमित्येव जानाति ।

प्रविश्य । दौवारिकः । देव ! रामानन्दरायो द्वारमधि-

तिष्ठति । ।

राजा । त्वरितमानीयताम् ।

दौवा । यथाज्ञापयति । इति निष्कस्य तमादाय प्रविशति ।

राजा । उपहृत्य प्रणमति । रामानन्दं द्वाररुपवेश्य । कथय

। कियद्दूरं भवाननुगतो देवम् ।

रामा । इत इतो निश्चलं खेति प्रतिपदमुक्तोऽपि भद्र-

कपर्यन्तमनुगतवानस्मि । महाराज ! दुस्त्यजो हि व्यव-

हारमार्गः (स) । यतः

(ष) प्रतिवसतीति । स च तत्र तत्र अभियुक्तैः यत्रवद्भिः
प्रहृष्टैः उच्चैः अतिशयेन कृता अस्तुठिता सुरचना शोभना रचना संवि-
धानं बलिम् तथाविधं नवीनावासं नूतनभावासम् अप्ते विधाय
कृत्वा प्रतिगृहं भूरिभिः बहुलैः उपचारैः परिवर्द्धैः पूरयित्वा
प्रतिवसति । यत्रोत्प्रेक्षाकार्यं ते भगवच्छ्रीचैतन्यप्रभतवः विशन्तः
प्रविशन्तः सन्तः पदविहरणखेदम् अध्वगमनमभित्त्वर्थः धुन्वते अप-
नयन्ति । मार्गशीर्षसम् ।

(स) व्यवहारमार्गः आचारपद्धतिः । अस्मिन्निर्दिष्टपरिहरणोपायभूतं
सन्निधानमित्यर्थः ।

तमपि परमदीनोद्धारिकावस्थसिन्धुं

शिव शिव परिहाय त्वन्नियेवागतोऽहम् ।

कथमहह न जातस्तत्र मे देहपातः

कुलियकठिनमूर्त्तेर्हा यतोऽहं निवृत्तः ॥ (ह)

इत्यत्रूषि सञ्चति ।

सार्धं । रामानन्द ! त्वमतिधीरोऽसि कथमेवमुत्ताम्यसि
ईश्वरो हि तथाविधलौल एव । ब्रजवासिनो विहाय
मधुरां गतः पुनस्ततोऽपि द्वारवत्यां पुनस्ततोऽपि क्वचित्
क्वचित् । तत्रत्याः कथं सहन्ते स्म तद्विरहम् । यद्यपि
दुःसह एव भगवद्विरहस्तथाऽपि स एव तं साहयते (च)
तदसमनुशीघनेन । रावाममधुना सान्त्वयितुमर्हसि न
युनः स्वखेदप्रकटनेन खेदयितुम् ।

रामा । कथय ।

रामा । भवदधिकारं यावद्भवदीया एव गच्छन्ति
तदूर्ध्वं मदीयाः पथि प्रपन्ना (क) एव गौडराष्ट्रं यावद्या-

(ह) तमिति । शिवशिवेति खेदरूपकमव्ययम् । परमदीनोद्धारि
यत् कारण्यं कथा तस्य सिन्धुः सागरः तं श्रीचैतन्यमपि परिहाय
त्वद्भिद्यैव तत्रतः भयादेव त्वं राजा, तथा भद्रकपर्थ्यन्तं भगवानमनु-
गन्तव्य इति आदिष्टं तदकरणे राजाशाब्दमिति भवादिति भावः
अहम् आगतः । हा अहह इति खेदरूपकमव्ययम् । कुलियस्त
वज्रस्यैव कठिना मूर्त्तिर्वस्य तादृशस्त मे मम तत्र कथं देहपातः
शरीरमायः कथं न जातः ? यतः अहं निवृत्तः । साक्षिभीष्टतम् ।

(च) स एव भगवानेव साहयते सत्त्वं कारयति ।

(क) प्रपन्नाः प्रकटप्रानयाचिनः ।

सन्ति वेचितेषां कियद्दूरं एवागमिष्यन्ति वेचित्
दूरतरं यास्यन्ति ।

प्रविश्य । दौशर्त्तिकः । देव ! महाप्रभुमनुव्रजन्तो वे
रायस्व (ख) मनुजास्रलिताः सन्ति तेषां कियन्तः
समायाताः ।

राजा । प्रवेश्यन्तामविचारेष्वैव ।

दौशर् । तथा करोति ।

प्रविश्य । पुरुषाः । जयति देवः ।

रामा । कथयत रे ! कियद्दूरं भगवन्ती गताः ।

पुरु । कुलित्रायामं यावत् ।

राजा । शार्वाभौममुखं निरोजते ।

शार्व । देव ! नवहीपपारे पारेगङ्गं कश्चन तन्नामा (ग)
ग्रामोऽस्ति ।

राजा । ग्रामूलं कथय ।

पुरु । देव ! इतो देवाधिकारं यावत्तावत्तव प्रभावे-
ष्वैव निर्वाहितवर्त्मसौकर्या अचङ्गमणेनैव सर्वे गतवन्तः ।
गौडसीम्नि प्रवेष्टुं त्रयः पत्न्याः । इयं रुद्रं एकसु जल-
दुर्गः तमेवोद्दिश्य चलिते सति तस्मीमाधिकारी तुषष्को-
ऽवष्कोषकार इव सर्वेषां मर्महा महामदपो दुर्दृष्टचक्र-
चूडामणिः । इतो देयाद् ये गच्छन्ति तेषां दुर्गतिः
क्रियते इति श्रुत्वा सर्वेषामेव भयमुत्पन्नं महाप्रभवे कोऽपि

(ख) रायस्व रामानन्दरायस्वोत्तरः ।

(ग) पारेगङ्गं नङ्गावाः पारे । कुलित्रायामनामा ।

यः शब्दवयति । अस्मात्कीमाधिकारिषोक्तम् । यत्र किवान्
विलम्बः क्रियतां यावन्नयाऽनेन (च) सन्धिः सम्भूयते
इत्येतावत् कञ्जनसमकालमेव तस्यैव कश्चित् अस्मात्कीमा-
धिकारिणः समीपमागतः ।

राजा । ततस्ततः ।

शुभ । आगत्य कश्चितम् । यदि त्वमनुमन्यसे तदा भव-
द्दृशादागच्छन्तं श्रीकृष्णचैतन्यदेवमहं विलोकये । (छ)

राजा । ततस्ततः ।

शुभ । ततोऽनेनोक्तम् । त्रिचतुरैस्त्रे दद्याति तदायातु
नामेति श्रुत्वा तथैवागतो भगवत्पादसमीपभूमौ निप-
तितश्चिरं प्रथनाम् । ततः सर्वैरुक्तम् । भगवन्नस्य साहा-
य्येनैव सुखेन गन्तुं शक्यते । एनं प्रति कृपावशोकः क्रिय-
तामिति तदनुरोधेन तं प्रति कृतदृक्पाते भगवति स
यवनः पुलकाशुगङ्गदस्त्रो भवन् गृह्यग्रस्त इव जातः ।

(घ) निर्वाहतेति । निर्वाहितं सम्पादितं वर्त्मनः पथः शौचार्थं
येः तद्याविधाः । अक्षरक्रमयेन अगमनेनैव तमेव जलदुर्गमेव ।
तद्दृशीमाधिकारी तद्दृशीमाध्यक्षः तद्वक्ताः तदास्त्रजातीयः कश्चित् ।
अस्मात्कीमकार इव अस्मद् इव सर्वेषां अधिकारानाधिकार्यः सर्वज्ञ
सर्वधीशुकः । अज्ञानव्ययः अतिमद्यपानमत्तः । दुर्ज्ञानां दुर्जनानां
पङ्कं मच्छंसं तस्य पूङ्गवमणिः विरोरत्नम् । अज्ञानमने श्रीकृष्ण-
चैतन्यात् । अनेन तद्वक्ताजातीयेन दृशीमाध्यक्षेण इत्यर्थः ।

(ङ) विलोकये पश्यामि । अनेन अक्षरदृशीमाधिकारिणा ।
त्रिचतुरैः त्रिनिशद्विषी वा चतुष्वरैः सर्वैरर्थः ।

ततो गोपीनाथाचार्यं शोक्तम् । अये ! महाप्रभुरयं सुखेन
कथं चलति ।

राजा । ततस्ततः ।

पुर । ततस्तेनोक्तं (च) कियदूरं भवद्भिर्गन्तव्यम् ।
तदनु गोपीनाथेनोक्तम् । गन्तव्यं तावत् पाषीयहाटीपर्य-
न्तमिदानीम् ।

राजा । ततस्ततः ।

पुर । ततः ।

प्रफुल्लरोमा गलदशुभारः

सगद्गदं किञ्चिदसौ जगाद ।

अहो मदीयं महदेव भाग्यं

देवस्य साहाय्यविधौ भवेयमिति ॥ (छ)

सकलसज्जननाविकैर्वाह्यमाना नवीना तरणिर्मध्य-
गृहशालिनी पुनः प्रक्षालिता क्षणेनाधिनदि समाना-
यिता । अनन्तरं नौकान्तरं स्वमप्यारुह्य भगवन्त एना-
मधिरोहन्त्विति निगदिते देवेन सह सर्वे तामारुह्युः ।
अथ स एव जलचरदस्युभयनिवारणाय स्वयमग्रेसरो
भूत्वा मन्त्रे श्वरमुत्तीर्थं पिच्छनदाग्रामपर्यन्तमागतवान् ।

(च) तेन यवनेन ।

(छ) प्रफुल्लेति । असौ यवनः प्रफुल्लरोमा लोभाद्धितकलेवरः
तथा गलन्ती अशुभारः यस्य तथाविधः सन् सगद्गदं तथा तथा
किञ्चित् उवाच अहो देवस्य साहाय्यविधौ साहाय्यविधाने भवेयं
यत्प्रयानिति शेषः इति महदेव मदीयं भाग्यम् । उपजातिवृत्तम् ।

निवृत्तिसमये भगवता जगन्नाथ प्रसाद-मनोहराख्यामो-
दकाः प्रसादीकताः । तानवाप्य हरिं वदेत्याविष्टो भूत्वा
महाभागवतदश्यामापन्नः । (ज)

राजा । विश्वं नाटयति ।

धार्म । एवमेवेश्वरस्य कीर्त्ता । तथा हि
अस्थानेऽपि प्रययति कृपामीश्वरोऽसौ स्वतन्त्रः
स्थानेऽप्युच्चैर्जनयतितरां नूनमौदास्यमेव ।
रामो देवः स गुह्यमकरोदात्मनीनं सखायं
कृष्णः स्तोत्रैः प्रथमति विधौ हन्त मौनी बभूव ॥ (भ)

(ज) वक्ष्येति । सकलैः सर्वैः वृष्णनैः नाविकैः कर्षधारैः कर्ष-
धारस्तु नाविक इत्यमरः । नवीना न तु पुरातनीति भावः । मध्य-
वृद्धेति मध्येन मध्यस्थितेन वृद्धेषु शास्त्रे षोभते इति तथाविधा ।
तरुणैः नौका स्त्रियं नौकारुणिरित्यमरः । प्रसादिता धीता ।
अधिनदि नद्यां विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । नौकान्तरम् अस्यां नौकाम् ।
जगन्नाथेति जगन्नाथस्य प्रसादाः मनोहराख्याः मनोहरनामानः
मोदकाः मिष्टानानि । प्रसादीकता प्रसन्नतया प्रदत्ताः । तान् मोद-
कान् अवाप्य प्राप्य । आविष्टः आनेश्वरान् । महाभागवतदश्यां मन-
वदुभक्त्येष्टदश्याम् आपन्नः प्राप्तः ।

(भ) अस्थाने इति । असौ स्वतन्त्रः स्वाधीनः देवरः अस्थाने-
ऽपि अव्योच्यदेशेऽपि कृपां दद्यां प्रययति प्रकटयति । स्थानेऽपि
व्योच्ये देशेऽपि नूनम् निश्चितम् औदास्यमेव ताप्तीत्यमेव जनयति-
तराम् अतिशयेन जनयतीत्यर्थः । स रामो देवः गुह्यं ब्रह्मज्ञानम् आत्म-
नीनम् आत्मने हितं सखायम् अकरोत् । कृष्णः विधौ ब्रह्मवि कीर्त्तैः
प्रथमति अपि हन्त किनास्येन मौनीबभूव न तस्मै वस्तुतीचेति
भावः । अन्वयान्नाहसन् ।

ततः ।

३६ । तदाश्रया भगवत्कीर्त्तनं कुर्वन्तस्ते नाविका-
स्तथा तरणिमवाहयन्त (ज) यद्येकेनाज्ञा पाथी-
यहाटोग्रामे समुत्तीर्णाः स्यः ।

राजा । तत्र को वर्त्तते ।

शार्ङ्ग । राघवपण्डितः ।

३७ । ततो यद्भूत्तदाश्रयम् ।

राजा । कथमिव ।

३८ । देव । ।

यावद्देवो न सुरसरितस्तीरसीमानमाप्त-

स्तावत् सर्वं जनमथमभूदन्त किं तद् ब्रवीमि ।

किं तत्रासन्नहृद् ! धरणीधूलयो लोकरूपाः

किं तारा वा मनुजवपुषः पेतुर्वर्षां नभस्तः ॥ (ट)

एवं गङ्गातटतः कष्टेनैव तहाटीमभ्याययौ देवः ।

राजा । ततस्ततः ।

(ज) तदाश्रया तस्य यवनस्य आश्रया । आश्रयन्त वाहितयन्तः ।

(ट) यावदिति । देवः यावत् सुरसरितः मङ्गलयाः तीरसीमानं
न आप्तः न प्राप, तावत् सर्वं तीरमिति शेषः जनमथं लोकारण्य-
मिति यावत् अभूत् इन्त किमाश्रयं तत् किं ब्रवीमि, अहृद् इति
विश्वजनकमथ्यं तत्र तीरभूमौ धरणीधूलयः भूरेश्वरः किं लोक-
रूपाः जनरूपधारिणः आसन् ? किं वा ताराः नभस्वादि मनुज-
वपुषः मनुजदेहधारिण्यः सन्तः नभस्तः आकाशात् वर्षां पृथिव्यां
प्रेतः प्रतन्ति का ? मङ्गली जनतापीदिति भावः । मङ्गलाभ्याहृतम्

५४ । ततस्तां रजनीं तत्रैव गमयित्वा परेद्यवि नौ-
वर्त्मनेव चलितवान् ।

५५

अथो अविच्छिन्नशुभप्रवाहा

निरन्तराया चपलोभिंहस्ता ।

निरन्तरं विष्णुपदावतारा

गङ्गेव दीर्घा जनपङ्क्तिरासीत् ॥ (ठ)

ततः कुमारदृष्टे श्रीवासपण्डितवाटोमभ्याययो । तत्र
च गङ्गातीराहाटीपर्यन्तगमने यत्र यत्र पदमर्पयतीथस्तत्र
पादरजसां पङ्क्त्याय प्राणि पाणिपतनेन स पत्न्या हस्त
गर्भमय एव बभूव । तत्रोत्तीर्णं एव भगवति जगदानन्दः
शिवानन्दास्ये भगवद्गोचर एव (ङ) गतवान् । तत्र तेन
चिरमेव स्थितमिति तदाशक्त्या भगवानचानेतव्य इति
रचनावैशिष्ट्यमपि कृतवान् ।

(ठ) अथो इति । अथो अनन्तरम् अविच्छिन्नः विच्छेदमप्राप्तः
शुभः शोभनः प्रवाहः सञ्चारः स्रोतश्च यस्यास्तादृशी निरन्तरावा
निर्वाधा उभयत्र समानमेतत् । चपला उर्ध्वस्तरङ्गा इव हस्ता
अन्यत्र उर्ध्व एव हस्ता वस्यास्तथोक्ता विष्णुपदा च विष्णुपदार-
श्रीचैतन्यपददर्शनार्थमिति भाव अवतरति उपतिष्ठते इति तथाविधा
अन्यत्र विष्णोः पदात् अवतीर्णत्वर्थः दीर्घा विस्तारिणी उभयत्र
समानमेतत् जनपङ्क्तिः लोकसमूहः गङ्गव निरन्तरम् अविरतम्
आसीत् सञ्चारत्वर्थः । उपमासञ्चारः । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) वाटोपर्यन्तगमने श्रीवासस्येति शेषः । पादरजसां पद-
धूषीनाम् । प्राणिनां देहिनां पाणिपतनेन हस्तनिक्षेपेण हस्तेति
आचक्ष्वत्सूचकमव्ययम् । तत्र श्रीवासवाचाम् उत्तीर्णं एव उपस्थित
एव । भगवद्गोचर एव भगवता अपिदित एव ।

अथ

प्राचीरस्योपरि विटपिनां सर्वशाखासु भूमौ
रथ्यां रथ्यामनु पथि पथि प्राचिषु प्राप्तवत्सु । .

उच्चैः उच्चैर्वद हरिमिति प्रौढघोषेषु देवो

रात्रीशेषे तरिमधि शिवानन्दनीतः प्रतस्ये ॥ (ठ)

ततो जगदानन्देनोभयोः पार्श्वयोः कदलीस्तम्भपूर्णा-
कुम्भसुकुलदांपावलिभिः सुरचनाविशेषेण शिवानन्दवाटी-
पथ्यन्तमभिमण्डितं वर्कारूढः स्मितसुमधुरवदनो जगदा-
नन्दस्तमिति मन्त्रमानो वामे वासुदेववाटीपथमपि तथा-
विधमास्त्रोक्त्वा किमितोऽग्रे मन्त्रव्यं किमिति इति सन्दि-
हानो वासुदेवेनोचे । भगवन्नयत शिवानन्दवाटीनेवाल-
ङ्कुर्विति तथा कुर्वाणो जगदानन्देन धारितचरणाम्बुज-
●स्तदीयभगवद्गृहं प्रविष्टः । अनन्तरं तच्चरणीदकं गृहपट-
लांपरि क्लिष्टद्विकीर्य कियदन्तःपुरे परिजनेभ्यो जगदा-
नन्देनैव इत्तम् । अनन्तरं मुहूर्तं स्थित्वा वासुदेववाटी-
मागत्य क्षणमवस्थाय पुनस्तारणिमारुह्य चलितवति
भगवति चरणजलयङ्घ्यार्थमाकस्युमन्त्रानां जनानां

(ठ) प्राचीरस्येति । प्राचीरस्य उपरि विटपिनां ट्ट्याणां
श्यांशु-शाखासु भूमौ रथ्यां रथ्याम् अह प्रतिरथ्यं तथा पथि पथि
प्रतिपथं प्राचिषु प्राप्तवत्सु उपतिष्ठत्सु तथा उच्चैः उच्चैः हरिं वद
इति प्रौढः मङ्गलं चोचो निनादः येषां तादृशेषु सत्सु देवः श्रीपैतम्भः
५ रात्रीशेषे रत्नम्बयान्ने तरिमधि तरस्यौ शिवानन्दनीतः सन् प्रतस्ये
श्रीवाचक्यादिति शेषः । अस्माक्यान्वाहत्तम् ।

यद्वैद्ययं (ख) जातं तदवलोक्य भगवत्सखा कथया जाता
 यथा सर्वैरेव चरणजलं प्राप्तमासीत् । ततस्तटवर्त्मनेव
 सर्वलोकाखलिता न केऽपि निवहतिरे ।

राजा । ततस्ततः ।

पु० । ततोऽहैतवाटीमध्येत्य हरिदासेनाभिवन्दित-
 स्तथैव तरणिवर्त्मना नवहोपस्य पारे कुलियानामयामे
 माधवदासवाद्यामुत्तीर्णवान् । नवहोपलोकानुग्रहइतोः
 सप्तदिनानि तत्र स्थितवान् । तत्र च नवहोपात् पार-
 गमने ।

य आतरः काकिणिकैकमात्र

आसीत् प्रतिव्यक्ति चिरं क्रमेष ।

वंहीवसीष्वप्यथ नौषु सोऽभूत्

कार्पापणानामधिकाधिकोऽपि ॥ (त)

(ख) अभिमण्डितं सुयोभितम् । वर्त्म पन्थानम् । तदीयभन-
 वदृष्टं जगदानन्दस्य देवदृष्टं षट्पटबोपरि षट्पक्ष आरोपरि ।
 विकीर्णं निधाय । वैद्ययं व्ययता ।

(त) व इति । वः आतरः तरपण्यम् आतरस्तरपण्यं स्नाहि-
 त्यनरः । प्रतिव्यक्ति प्रतिजनं काकिणिकैकमात्रः एकमात्रा काकिणी
 वराटकानां विद्यतिरित्यर्थः वराटकानां दृष्टकर्मणं बहु सा काकिणीति
 कीकावती । चिरम् आसीत्, य त आतरः वंहीवसीषु बहुतराण
 अपि नौषु क्रमेष अस्तरोत्तरमित्यर्थः कार्पापणानाम् अधिकाधिकः
 अपि कार्पापणं यणानां नौषुपकं तद्गम्येष्वपि समधिकं दृष्टं
 अभूत् । अनवहर्षभार्जिनीं जगतां बाह्यत्वात् व्यपत्नाइति नौषु ।

अपिच, दुर्गं वध्नाति वंशैर्दृढतरविपुलैर्माधवो यन्निशायां
 तन्प्रातश्चूर्णभावं व्रजति जनघटाघट्टनेन क्रमेण ।
 सप्ताहान्येवमेव व्यजनि जनिमतां दर्शनौत्कण्ठप्रभावां
 सङ्कटो यत्र देवः स्वयममरधुनीं स्नातुमीशोऽपि नैवः ॥ (घ)
 एवं सप्तदिनानि तत्र स्थित्वा पुनस्तटवर्त्मनैव
 चलितवान् ।

स यत्र यत्रोपसार देवो

हृत्तान्ततः प्राक् तत एव लोकाः ।

ततस्ततो भूरपि भूरिमुन्ना

विशिष्य विस्त्रापयते फणीन्द्रम् ॥ (ङ)

शुतञ्च गौडिश्चरस्य राजधान्याः पारि गङ्गं चलतो
 भगवतः पश्चाद्भयोः पार्श्वयोश्चलन्तीं लोकघटामालोक्य

(घ) दुर्गमिति । माधवः निशायां रजन्वां दृढतरविपुलैः अति-
 दृढैः दीर्घैश्चेत्सर्षः वंशैः यत् दुर्गं वध्नाति तत् दुर्गं प्रातः जनघटानां
 लोकसङ्क्रान्तां घट्टनेन सङ्कर्षणेन क्रमेण चूर्णभावं व्रजति चूर्णीभवती-
 त्त्वर्थः एवमेव सप्ताहानि सप्तदिनानि व्याप्येत्सर्षः दर्शनौत्कण्ठप्रभावां
 भगवद्दर्शनौत्सुकानां जनिमतां प्राञ्चिनां सङ्कटः सञ्चारः व्यजनि
 सञ्जातः, यत्र सङ्कटे सति स्वयम् ईशोऽपि देवः सुरधुनीं गङ्गां स्नातुं
 न शक्यः न शक्यानेत्सर्षः । सङ्घररहस्यम् ।

(ङ) स इति । स देवः यत्र यत्र उपससार उपतिष्ठते स तत
 एव तत्र तत्रैवेत्सर्षः हृत्तान्ततः देवगमनहृत्तान्तादित्त्वर्थः प्राक् लोकाः
 उपससार इति शेषः । ततस्ततः तत्र तत्र भूः पृथिवी अपि भूरिमुन्ना
 अतिमात्रं विशीङ्गितेत्सर्षः विशिष्य विशेषेत्सर्षः फणीन्द्रं मूषरं
 मूषरान्जनिमत्सर्षः विस्त्रापयति किञ्चिदिति चमत्कारवतीत्त्वर्थः ।
 उपससार इति शेषः ।

गौडेश्वरो गङ्गातटघटमानोपकारिकामारुढो (ध) विस्मितः
 किमिदमिति यदा पृष्टवान् तदा केशववसुनाम्ना तद्-
 भात्येन कथितम् । शूरदास ! (न) श्रीकृष्णचैतन्यो नाम
 कौर्ण्य महापुरुषः पुरुषोत्तमाश्चरुं प्रयाति तद्दिष्टव्या
 श्रीमौ कौन्त्याः सञ्चरन्ति इति । ततस्त्वेनाप्युक्तम् । अयमौ-
 श्वरो भवति यस्यैवंविधं लोकाकर्षणमिति । अतः परञ्च
 श्रुतम् (य) । ततः कियद्दूरं गत्वा पुनः प्रत्यावृत्तो न
 तेन पथा मधुरां गमिष्यति अपि तु पुरुषोत्तममागत्य
 वनपथेनैवेति न जानीतः सत्यमसत्यंवेति ।

नेपथ्ये । सत्त्वं भोः सत्त्वम् ।

आगतश्च सङ्घसा स एकको

नीलशैलतिष्ठकं विभोक्त्य च ।

लोकसङ्घुषभिन्ना वनाध्वना

निङ्गुतः स मधुरां जगाम च ॥ (फ)

राजा । सविष्णवम् । काशीमित्यस्य स्वर इव श्रूयते
 तद्वाङ्मयतान् ।

(ध) गङ्गातटेति । गङ्गातटे घटमाना प्रस्तुता वा उपकारिका
 घटमखण्डं ताम् ।

(न) शूरदास ! शूरान् धीरान् भावते रञ्जतीति तद्सम्बुद्धौ ।

(य) तेन गौडेश्वरेणेत्यर्थः । श्रुतं तेनेति शेषः ।

(फ) आगतमिति । सः श्रीचैतन्यः एककः एकाकी सङ्घसा आग-
 तश्च नीलशैलतिष्ठकं जगन्नाथदेवं विभोक्त्य च लोकसङ्घुषभिन्ना
 जगतामन्नात् निङ्गुतः सुप्तभावपापज्ञः धनु वनाध्वना स्वरस्वभावेण
 मधुरां जगाम च । इन्द्रवज्रावसन् ।

प्रविष्टः सत्परम् । काशीनिन्दः । देव ! अयमयमनाङ्गत
एवागतः ।

राजा । कथय किं तत्त्वमिदम् ।

काशी । सत्यमेव लोकभिया ततोऽपि निवृत्तः । ततो-
ऽपि केनाप्यविदित एव चलितवान् ।

राजा । सार्वभौम ! अस्माकन्तु समः पत्न्याः विच्छेद-
दुःखस्य तुल्यफलत्वात् । एकाकिनस्तस्य निर्वाहः कथं
भवतु ।

काशी । भिक्षायोग्याः कियन्तो विप्राः प्रेषिताः सन्ति
भगवता तु तन्न प्रायते ।

राजा । साधु मित्र ! साधु किमप्युक्ता गतम् ।

काशी । आगतप्रायोऽहमिति ।

राजा । तत्किं दिनं भविष्यति ।

भट्टाचार्यः । जङ्गाजीविनः कियन्तो (ब) गच्छन्तु
यथा भगवतो वार्त्तां प्रापयन्ति ।

सार्व । उचितमेवेतत् ।

राजा । काशीमित्रमहापात्रं चन्दनेश्वरं मदाश्रया
समादिश यथैवं करोति ।

काशी । देव ! परीक्षामहापात्रं निवेद्य मयैव तथा-
कारितमस्ति कतिचिदागतप्राया एव ।

(ब) जङ्गाजीविनः जङ्गावृत्तयः पद्मराजिन इत्यर्थः । कियन्तः
कतिपये ।

प्रविश्य दौवारिकः । देव ! महाप्रभोर्वात्साहारिणो
हारि वत्संसे ।

राजा । प्रवेश्यन्ताम् ।

दौवा । तथा करोति ।

प्रविश्य वात्साहारिणः । जयति जयति देवः ।

राजा । कथयत किं जानीथ ।

वात्साहार । सर्वमेव जानीमः ।

प्रत्यावृत्तः स मधुपुरतो दृष्टवृन्दावनश्रीः

कुञ्जे कुञ्जे तरणितनयाकूलतः क्लृप्तकेलिः ।

गत्वा गोवर्द्धनगिरिवर कानने कानने च

भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिनकतिपयं वत्सनीशो व्यलोकि ॥ (भ)

राजा । श्रे ! वृन्दावने किं किं कृतं भगवता तज्ज्ञा-
नासि ।

वात्साहार । पथ किम् । तत्सङ्घे समागतानां केषाञ्चि-
द्भाग्यभाजां (म) सुखतः श्रुतम् ।

राजा । कथ्यताम् ।

(भ) प्रत्यावृत्त इति । स ईशः मधुपुरतः मधुराया प्रत्यावृत्तः दृष्टा
वृन्दावनस्य श्रीः येन तथाविधः वृन्दावनश्रियं पश्यन्निर्त्यर्थः कुञ्जे कुञ्जे
प्रतिकुञ्जं तरणितनयाया यक्षनायाः कूलतः कूले क्लृप्ता विरचिता
केलिर्व्येन तथाविधः कृतश्रीः इत्यर्थः ततो गोवर्द्धनगिरिवरं गत्वा
कानने कानने च प्रतिकाननमित्यर्थः भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा वत्संसे इति पञ्च
दिनकतिपयं व्याप्येत्यर्थः व्यलोकि दृष्टः अस्माभिरिति शेषः । मन्दा-
क्रान्दावृत्तम् ।

(च) भाग्यभाजां शौभाग्यशास्त्रिणाम् ।

पासांश्च । आविर्भावादधि स निजानन्दहृन्दैककन्दो

यद्यप्युच्चैः प्रथयतितरां तद्विकारप्रकारान् ।

हृन्दारण्योपगमसमये हन्त ते ते तरङ्गा

दृष्टिं प्राप्स्यन्तुपरि वचस्त्रितयोर्नी निवेशः ॥ (य)

तथाहि, क्वचन च यमुनावनान्तलक्ष्मी-

मवकलयन्नुरक्तिमुक्तकण्ठम् ।

विलपति परिरभ्य लोभ्यवाहुः

प्रतिलतिकं प्रतिशास्त्रि सोऽखिलैयः ॥ (र)

अपिच, नैचिकीनिचयवीक्षणमोदा-

दुग्धदः स्रलितवान् गलदस्रः ।

(य) आविर्भावादिति । निजानाम् आनन्दहृन्दानाम् एकः अद्वि-
तीयः कन्दः मूलभूतः सः देवः आविर्भावात् जन्मान् अधि आरभ्य
यद्यपि उच्चैः महतः तस्य कन्दस्य विकारप्ररोहान् आनन्दाद्गुरा-
नित्स्वर्धः प्रथयतितराम् अतिययेन प्रकटयति अस्त्वध्याहार्यम् ।
तथापि हृन्दारण्यस्य उपगमसमये उपस्थितिकाले हन्तेति विकार-
द्योतकमव्ययं ते ते तरङ्गाः आनन्दविकारविशेषा इति भावः दृष्टिं
प्राप्सुः, वदुपरि येषामानन्दतरङ्गाणामुपरि वचस्त्रितयोः निवेशः नो
भवतीति शेषः वाचस्त्रितयोरगोचरान्ते इति भावः । मन्दाक्रान्ता-
दृष्टम् ।

(र) क्वचनेति । अखिलानां जगतामीयः स देवः क्वचन च
कुत्रापि प्रदेशे यमुनाया वनान्तस्य वनसीमन्तस्य स्रज्ज्वलिं त्रियम् व्यकल-
यन् पश्यन् प्रतिकृतिं क्वचन क्वचन प्रतिशास्त्रि शास्त्रात् शास्त्रात्
परिरभ्य अखिलजने लोभ्यौ वाचसौ वाहू यस्य तथाभूतः सन् अत-
रक्त्या अहरामेष सुक्तः कण्ठो वक्तिन् तत् उच्चैरित्यर्थः यथा तथा
विलपति । इभित्ताप्यादृष्टम् ।

अन्द्मन्नसुरसिन्धुरिवासी-

हातभन्न, इए निवृत्तान्तः ॥ (ख)

राजा । ततः ।

वान्ताहारः । ततस्तैः (व) कथितम् ।

मद्मुदितमयूरकण्ठकान्त-

द्युतिमभिवीक्ष्य कुतश्चिदप्यकस्मात् ।

खलति लुठति वेपते विरोति

द्रवति विधीदति हन्त मूर्च्छतीशः ॥ (ग)

अपिच, कापि वत्सकुलमुच्चलपुच्छं

धावमानमनुवीक्ष्य वनान्तः ।

(ख) नैचिकीति । नैचिकीना वताविशेषाणां निचयस्य घृन्दस्य वीक्ष्यते दर्शने यः मोदः आनन्दः तस्मात् उन्मदः उद्भूतविकारविशेषः गलदस्यः विगलितानुधार इत्यर्थः तथा खलितवान् पतन् यन् अन्द्-मानसुरसिन्धुः स्वप्नी गङ्गेव तथा वातेन भग्नः मेरोः तटान्तः तट-प्रदेश इव आसीत् । स्वामताष्टत् स्वामता रथभगैर्गुह्या चेति तल्लक्षणात् ।

(व) तैः देवसङ्घिभिर्भग्नवद्भिरित्यर्थः ।

(ग) सदेति । हन्तीति विख्याते । ईशः देवः देवः अकस्मात् कुतश्चिदपि प्रदेशादिति शेषः मदेन मुदितः प्रहृष्टः यः मयूरः तस्य कण्ठस्य कान्ता या द्युतिः, ताम् अभिवीक्ष्य निरीक्ष्य खलति पतति लुठति वेपते कम्पते विरोति विश्रवति द्रवति विधीदति विपश्यो भवति मूर्च्छति च । दीपकावहारः तदुक्तं दर्पणे । अमस्तमस्तुतबो-दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेदिति । वृत्तितान्ताष्टत् ।

(घ) कापीति । ईशः देवः वनान्तः कान्तमन्त्रे कापि कुलापि

कण्टकावलनि वर्त्मनि सद्यो

विद्यताङ्गमभितः खलतीशः ॥ (ष)

राजा । ततः ।

यासां हारः ।

कुञ्जसीमनि कदाऽपि यदृच्छा-

भूर्च्छं वा निपतितस्य धरण्याम् ।

आलिहन्ति हरिया मुखफेया

नापिवन्ति शकुना नयनाम्भः ॥ (स)

कदापि, पतयालुरसातुपत्यकाया-

मपि गोवर्द्धनभूधरस्य देवः ।

अनुरागसुधात्विमध्यमम्नो

नहि भम्नोऽपि बहिर्व्यथां विवेद ॥ (ङ)

प्रदेशे उञ्जलपुष्कम् उद्यतलाङ्गुलं धावमानं पक्षकुलं गोशावकद्वन्द्वम्
अनुवीक्ष्य निरोक्ष्य सद्यः तदृष्यथं कण्टकावलनि कण्टकाकोर्षे इत्यर्थः
वर्त्मनि पथि अभितः सूर्यतः विद्यतानि अङ्गानि बन्धिनू तत् यथा
तत् स्खलति निपतति । स्वागताद्वत्तम् ।

॥ (ष) कुञ्जेति । कदापि कुञ्जसीमनि निकुञ्जभूमौ यदृच्छया अस्-
त्मात् वा भूर्च्छं तथा धरण्यां भुवि निपतितस्य देवस्य हरिया मुख-
फेयान् आलिहन्ति आसादवन्ति, शकुनाः पक्षिणश्च नयनाम्भः अन्त-
जलम् आपिवन्ति । स्वागताद्वत्तम् ।

(ङ) पतयालुरिति । असौ देवः गोवर्द्धनभूधरस्य गोवर्द्धनमिरेः
उपत्यकायाम् आसन्नभूमौ अपि उपत्यकाश्रेरावद्या भूमिदुर्गमधि-
स्थितेश्वरः । अनुराग एव सुधात्विः अद्वैतविन्दुः तस्य मध्ये मन्मः
निरतिशयान्नेयवर्षवद् इत्यर्थः पतयालुः पतन् अतएव बहिः भम्नो-

अनुवनमनुकुञ्जमीक्षमाषे

रुदति विभावनुरक्तिमुक्तकण्ठम् ।

रुददुरिव सताञ्च शाखिनश्च

द्विजन्मगराजिरभाजि मूर्च्छयैव ॥ (अ)

अपिच, विलपति करुणसरेष देवे

जलधरधोरगभीरनिस्सनेऽपि ।

चिरमनुविलपन्ति वास्यकण्ठाः

क्षपन च सास्यमपास्य नीलकण्ठाः ॥ (क)

एवमत्यनुरागवैकल्यादीश्वरत्वेनैव धार्यमाणदेहं तमा-
लोकवद्भिः पुण्यवद्भिर्वंशभद्रभट्टाचार्यादिभिरहो अनर्था
ऽयमापतित इति चिन्तयद्भिर्वंशादिव वृन्दावनाभिष्का-

ऽपि शूर्पितवाद्याङ्गोऽपि व्यथां क्लेशं न विवेद न ज्ञातवान् ।
हरिचन्द्रताडनम् अनुजि प्रथमेन विवर्जिता द्रुतविचम्बिता हरिच-
न्द्रतेति तद्व्यथात् ।

(अ) अनुवनमिति । अनुवनं वने वने अनुकुञ्जं प्रतिकुञ्जम् ईश-
माषे प्रपद्यति विभौ देवे अतएव अनुरक्त्या अनुरागेण सुक्तकण्ठम्
उच्चैः रुदति विलपति सति सताञ्च शाखिनः तरवश्च रुददुरिव ।
द्विजानां पक्षिणां अगाथाञ्च राजिः पुन्द् मूर्च्छया अभाजीव आका-
न्तेव । पुष्पिताप्याहसम् ।

(क) विलपतीति । क्षपन च कुलापि प्रदेशे जलधरस्येव धीरः
स्वमः गभीरः निस्सनो यस्य ताडयेऽपि आनन्दसुखादवत्वपीति भावः
देवे करुणसरेष दीनसरेष विलपति इति नीलकण्ठा वयूराः वंश-
न्तम् अगाथां तद्व्या वास्यकण्ठाः निरवकण्ठा इति भावः चिरं वृ-
क्षसम् अनुविलपन्ति रुदन्तीत्यर्थः । पुष्पिताप्याहसम् ।

चितो भगवानिति न विरकालावस्थितिस्तत्र (ख)
तस्मैति । ततश्च ।

यः प्रागेव प्रियगुणगणैर्गाढबद्धोऽपि मुक्तो
गेहाध्यासाद्भव इव परो मूर्त्त एवाप्यमूर्त्तः ॥
प्रिमालापैर्दृढतरपरिष्वङ्गरङ्गैः प्रयागे
तं श्रीरूपं सममनुपमेनानुजग्राह देवः ॥ (ग)

राजा । सार्वभौम ! अतिप्रेष्ठवृन्दावनोऽपि (घ) कथ-
मसौ स्वल्पमेव कालं तत्रावतस्ये ।

सार्व । जगन्नाथेन तद्विरहमसङ्गानेन समाकृष्ट इव ।
अपिच, प्रियस्वरूपे द्युतस्वरूपे
प्रेमस्वरूपे सहसाभिरूपे ।

(ख) अत्यन्तरागैकल्यात् अत्यन्तानुरागावैवादित्यर्थः । ईश्वरत्वेन
एवेति ईश्वरादन्यः तथाविद्धतो नैव देहं भर्तुं शक्नोतीति भावः ।
तत्र वृन्दावने तस्य विरकालावस्थितिः बद्धकालावस्थानं न जातेति
शेषः ।

(ग) य इति । यः प्रागेव पूर्वमेव प्रियाणां प्रेमास्त्रदानां यस्तूनां
गुणगणैः गाढबद्धोऽपि नितरां निगडितोऽपि गेहाध्यासात् गेहा-
वस्थानात् मुक्तः विरहितः त्यक्तमहंस्थितिरित्यर्थः परः श्रेष्ठः रसः
अनुराग इव तथा मूर्त्त एव मूर्त्तिमानेवापि अमूर्त्तः अशरीर इवेत्यर्थः,
देवः प्रयागे तदास्वनीये तं वनं काञ्चनपुरीषयोस्तुल्यदृष्टिमिति भावः
श्रीरूपं तदास्वन् गोस्वामिनं प्रेमासापैः समस्यमापणैः तथा दृढतर-
परिष्वङ्गरङ्गैः गाढाविष्कनविद्यायैः अहपमेन अत्यन्तमित्यर्थः अह-
जग्राह अहमह्वीतवान् । "मन्दाग्राग्राहसम् ।

(घ) अतिप्रेष्ठेति । अतिप्रेष्ठम् अतिप्रियं वृन्दावनं यस्य
तथापिधः ।

निवानुरूपे प्रभुरेवैरूपे

ततान रूपे सविवासरूपे ॥ (क)

राजा । ततस्ततः ।

वासार्हाहारः । ततश्च वाराणस्याम् ।

चन्द्रशेखर इति प्रथितस्य

आसुरस्य भवने भुवनेशः ।

प्राक्तनैः सुकतराग्निभिरस्य

प्रत्यपद्यत तदा स वतीन्द्रः ॥ (घ)

राजा । ततस्ततः ।

वासार्हाहारः । तदानौम् ।

तमेव पश्येत्पुनरागपूर्वं

विश्वेश्वरो विश्वमिव न्ययुक्तः ।

कुतोऽन्यथा तावति तुल्यकाले

तुल्यक्रियः सर्वजनो बभूव ॥ (ङ)

(क) प्रवेति । प्रभुर्जनवाचः प्रियं स्वरूपं वक्ष्यं वयोः तादृशे, दक्षिणम् अभिमतं स रूपं स्वरूपं वयोः तद्याविधे, प्रेमस्वरूपे प्रेमपूर्णे इत्यर्थः वृज्जाम्बिके स्तभावसुन्दरे, निजानुरूपे स्वयोग्ये एव रूपे अद्वितीयसौन्दर्यं शक्तिनी इत्यर्थः सविवासरूपे सस्त्रीकानुरूपे इत्यर्थः रूपे रूपद्वयमित्यर्थः सस्य श्रीचैतन्यस्य चेति शेषः ततान विस्तारित-वान् प्रकटवाभादेश्चर्चः । उपजातिदृष्टम् ।

(घ) चन्द्रशेखर इति । भुवनेशः वतीन्द्रः तदा चन्द्रशेखर इति प्रथितस्य प्रविशस्य आसुरस्य विप्रस्य भवने सस्य विप्रस्य प्राक्तनैः पूर्व-जन्मार्जितैः सुकतराग्निभिः इत्यपरम्पराभिः श्रेतभिः प्रत्यपद्यत उपतप्तो । इन्द्रवक्त्रादृष्टम् ।

(ङ) तविति । विश्वेश्वरः शिवः एव आनन्द तं वतीन्द्रं पश्य

अपिच, ब्रह्मचारिण्यहिभिस्तुवनम्या

याज्ञिका व्रतपराश्च तमोयुः ।

मत्सरैः कतिपयैर्यतिमुख्यै-

रेव तत्र न गर्तं न स दृष्टः ॥ (ज)

राजा । सार्वभौम ! किमिति तथाविधानामपि (भ्र)
तादृशं मात्सर्यम् ।

सार्क । महाराज ! यावन्ननोजयो न भवति तावदेव
भगवती मत्सरलता न कञ्चिदपि मुञ्चति ।

राजा । ततस्ततः ।

वात्ताहारः । ततश्च ।

अवलोकय इति विश्वं सर्वं जनम् अनुरागपूर्वं न्ययुङ्क्तेव नियुक्त-
वानिव । अन्यथा नो चेत् तावति तत्परिमिते स्वल्पे इत्यर्थः । तस्यकाले
समकाले सर्वजनः तस्या क्रिया दर्शनादिष्यापारः यस्य तादृशः कृतः
कस्मात् बभूव ? । तत्रत्याः सर्वे जनाः विश्वेश्वराहमोदिता इव तं
यतीन्द्रम् अभ्यर्चयामासुरिति भावः । उपजातिदृष्टम् ।

(ज) ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारिणः गुरुगुणस्था वेदाध्ययनरताः
गृहस्थः गृहस्थाः भिक्षवः योगिनः वनस्थाः तापसाः याज्ञिकाः
यज्ञानुष्ठानरताः व्रतपराः नियमवन्तश्च जनाः तं यतीन्द्रम् ईशुः प्रापुः
अभ्यर्चयामासुरित्यर्थः । मत्सरैः विद्वेषिभिः कतिपयैः यतिमुख्यैः
योगिवरैरेव तत्र यतीन्द्रसकाशे इत्यर्थः न गर्तं नोपस्थितं न च सः
यतीन्द्रः दृष्टः । इन्द्रवज्रादृष्टम् ।

(भ्र) तथाविधानां भोगिनामित्यर्थः । मात्सर्यं विद्वेषः ।
ननोजयः मनसः दमनम् । भगवती सर्वशक्तिमती ईश्वरेऽपि विरह-
मतिदायिनीति भावः मत्सरलता मत्सरित्वम् । कञ्चिदपि जनं भोगि-
वरमपीत्यर्थः । मुञ्चति त्यजति ।

गौडेन्द्रस्य सभाविभूषणमणिस्यक्ता य ऋदां न्वियं

रूपस्वायज एष एव तरुणीं वैराग्यलक्ष्मीं दधे ।

अन्तर्भक्तिरसेन पूर्णहृदयो वाञ्छोऽवधूताकृतिः

शैवालैः पिहितं महासर इव प्रीतिप्रदस्तदिदाम् ॥ (ज)

राजा । ततस्ततः ।

वाक्तांहारः । तं सनातनमुपागतमच्छो-

दृष्टिमात्रमतिमाचदयार्द्रः ।

शान्तिलिङ्ग परिघायतदोर्भ्यां

सानुकम्पमथ चम्पकगौरः ॥ (ट)

राजा । कथमिव । तस्य (ठ) दर्शनं चातम् ।

वाक्तांहारः । श्रुतमिदं तन्मुखादेव । (ड)

(ज) गौडेन्द्रस्येति । गौडेन्द्रस्य गौडाधिपतेः सभाविभूषण-
मणिः सभोष्णवकररत्नम् अन्तर्भक्तिरसेन आभ्यन्तरभक्तिभावेन पूर्णं
हृदयं यस्य तथाभूतः वाञ्छो अवधूतस्य तिरस्कृतस्य वा सन्ध्यासिन
आकृतिरिव आकृतिर्वस्य तथोक्तः अतएव शैवालैः पिहितम् आहतं
महासर इव तद्विदां तद्भिन्नानामित्यर्थः प्रीतिप्रदः सज्जीवदः व
यसः रूपस्य तदाख्यस्य गोलासिन एव अपजः श्लेषः तरुणीम्
अभिनयां वैराग्यलक्ष्मीं दधे वाञ्छनं वैराग्यवदवच्छेदे इत्यर्थः ।
शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ।

(ट) तमिति । अथ अन्तरं दृष्टिमात्रम् अतिमात्रदयार्द्रः स
चम्पकगौरः चम्पकजलवत् गौरमूर्तिः अश्लोकरपागतं चक्षुर्गोचरं तं
विरागिणमित्यर्थः सनातनं सानुकम्पं वदयं परिघायतदोर्भ्यां परिघ-
दीर्घमुजाभ्याम् आशिषिङ्ग । सागतावृत्तम् ।

(ठ) तस्य सनातनस्य ।

(ड) तन्मुखाद् तस्य सनातनस्य मुखात् ।

राजा । कथ्यताम् !

वात्तांहारः ।

श्रीत्कण्ठे प्रकपुरःसराः प्रथमतो ये यान्ति नाथायतो
निष्क्रामन्ति त ईशनामनिरताः सास्त्राः सरोमोहभाः ।
यातायातवतां क्रमं विगणयन् तस्याद्धूसीजुषन्
सर्वज्ञेन वरुहः स्थितो भगवता कैरप्ययं नायितः ॥ (ठ)

राजा । ततस्ततः ।

वात्तांहारः । ततश्च न मे प्रियश्चतुर्वेदीत्यादि पठित्वा
सत्वरमवतीर्यायं दोर्भ्यां परिरम्ब इति । (ष)

राजा । ततस्ततः ।

(ठ) श्रीत्कण्ठेति । ये जनाः श्रीत्कण्ठम् एव एकम् अद्वितीयं
पुरःसरम् अयसरं येषां तथाभूताः प्रभुदर्शनार्थम् उत्कण्ठाकुशा
इत्यर्थः सन्तः प्रथमतः अयतः नाथायतः प्रभुसमीपे इत्यर्थः यान्ति
गच्छन्ति, ते ईशस्य प्रभोर्नामनिरताः नाम कीर्त्तयन् इत्यर्थः सास्त्राः
आनन्दवाप्यशर्षणः सरोमोहभाः रोमाञ्चितकञ्जेवरा इत्यर्थः सन्तः
निष्क्रामन्ति प्रत्यावर्त्तन्ते इत्यर्थः इत्यं यातायातवतां गच्छतां प्रत्या-
गच्छताञ्चेत्यर्थः क्रमं भावं विगणयन् विचिन्तयन् तस्य भगवतः पाद-
धूसीः पदरजांसि जुषन् सेवमानः वा आकाङ्क्षन् वरुहःस्थितः पथिस्थ
इत्यर्थः अयं सनातनः कैरपि जनैरिति शेषः सर्वज्ञेन सर्वान्तर्दोषिणा
भगवता नायितः प्रापितः । देवस्य आनयनदर्शनोत्सुकानां गता-
गतानां भावदर्शनेन अनेन पथा भगवान् आगमिष्यतीति सम्भाव्य
पथिस्थितोऽसौ भगवता प्राप्त इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) न मे प्रिय इति । चतुर्वेदी चतुर्वेदनिरतो जनः मे मम न
प्रिय इति पठित्वा अवतीर्य तत्सकाशमेव इत्यर्थः अयं सनातनः
दोर्भ्यां वाक्त्रभ्यां परिरम्बः आच्छिन्नः । देवेनेति शेषः ।

वासांहारः । ततस्तत्रैव काऽपि किंवदन्ती (त) श्रुता ।

राजा । काऽसौ ।

वासांहारः ।

पुरुषोत्तममेत्य तैः पुनर्गमयित्वा कतिचिद्दिनान्यपि ।

रमितैः प्रभुषैव तद्विराप्यथ वृन्दावनमेव गंस्यते ॥ (थ)

राजा । किं देवेन सहैव वा किं पश्चात् ।

वासांहारः । पश्चादेव भविष्यति । यतो वाराणसीत
एकाकिनैव भगवता चलितमिति दृष्टम् । अन्यदपि तत्र
किमपि श्रुतम् ।

मार्ग । किं तत् ।

वासांहारः । कालेन वृन्दावनकलिवात्तां

लुप्तेति तां ख्यापयितुं विप्रिष्य ।

रूपामृतेनाभिषिषेच देव-

स्तत्रैव रूपञ्च सनातनञ्च ॥ (द)

(त) किंपदन्ती जनरवः किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यनरः ।

(थ) पुरुषोत्तममिति । तैः भगवत्पुङ्गवरैरिति भावः पुरुषोत्तमं
श्रीकृष्णम् एत्य आगत्य कतिचित् दिनानि अपि गमयित्वा यापयित्वा
प्रभुषा रमितैः कतकैश्चिभिरित्यर्थः सङ्घः अथ अन्तरं तस्य प्रभोः
निरा वचसा एव वृन्दावनं गंस्यते गन्तव्यम् ।

(द) कालेनेति । कालेन वृन्दावनकलिवात्तां वृन्दावनविहारकथा
देवस्तेति शेषः जुप्ता भविष्यतीति शेषः इति हेतोः देवः तां वात्तां
विप्रिष्य ख्यापयितुं प्रकटावितुं यथा न जुप्ता स्यादिति भावः रूपाम-
रुतेन द्वावस्त्रिभेन तत्रैव वृन्दावन एव रूपञ्च सनातनञ्च आतराविति

रामानन्दः । समुचितमेवैतत् ।

नेपथ्ये । दूरतो जयजयेत्सुत्रैः कोलाहलः ।

सर्वे । आकर्ण्य । अये ! समागत इव भगवान् श्रीकृष्ण-
चैतन्यः । यद्यमपूर्वं एव कीलाहलः श्रूयते ।

पुनर्नेपथ्ये । अद्यास्माकं सफलमभयञ्जना नेत्रे कृतार्थे
सर्वस्तापः सपदि विरतो निर्वृतिं प्राप्य चेतः ।

किं वा श्रूयते बल्लभमपरं पश्य जन्मान्तरं नो
दृन्दारण्यात् पुनरुपगतो नीलशैलं यतीन्द्रः ॥ (ध)

राजा । क्षिप्रं विलम्बे तत्रैव गच्छाम । इति सर्वे
निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशति श्रीकृष्णचैतन्यसत्कामोपनतौ परमानन्दपुरीस्वरूपौ
च । परिणतो दिदृक्षोपनताः कायोभिश्चाद्भवत् ।

श्रीचै । पुरीश्वरं प्रति । स्वामिन् !

तीर्थद्वयं यद्यपि तुल्यमिदं महान्तः

काश्याद्योऽपि पुरतः कलुषापहारि ।

शेषः अभिषिषेत् स्थापयमासेत्सर्वः तौ भगवतो दृन्दावनक्षीकां प्रकट-
यिष्यत इति भावः । उपजातिदृष्टम् ।

(ध) अद्योति । अद्य अस्माकं जन्म सफलम् अभवत्, नेत्रे
कृतार्थे अभूतामिति शेषः । सर्वः सनयः तापः मनोदुःखमित्यर्थः
ः कृतिरिति विरतः निवृत्तः । चेतः चित्तं निर्वृतिं मनोषं
। किंवा अपरं बल्लभं श्रूयते कथयामः, कथं अप्यसोक्तव नः
तं जन्मान्तरं पुनर्जन्मोत्सर्गः अभूदिति शेषः । ततः यतीन्द्रः देवः
तु पुनः नीलशैलम् उपनतः उपस्थितः । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ॥

(न) तीर्थद्वयं इत्युक्तं । यद्यपि यद्यपि कलुषापहारि पापनाशकम्
इदं तीर्थद्वयं इत्युक्तं । दृन्दावनक्षीकाः इत्युक्तं । तथा काश्या-

आनन्ददाः किल तथाऽपि महान्त एव

यद्युषदीक्षणसुखं हि सुखायते नः । (न)

अतो हि त्वाद्दृशां सङ्गस्तीर्थान्तरसेवनादपि परमो
रम्य इति शीघ्रमेवायातम् ।

पुरीश्वरः । अस्ति तादृशं नो भागधेयम् । यदतिकालं
भगवद्विरहद्वदहनेन (प) न दग्धाः स्मः ।

सत्वरमुपसृत्य सार्वभौमरामानन्दौ दण्डयत्प्रणमनः । श्रीचैतन्यः

तावाब्जिङ्गति ।

काशोन्मिषः । स्वामिन् ! जगन्नाथवक्त्रभावकाशानन्तरं
श्रीजगन्नाथः शिशयिषुरपि (फ) भगवन्तं प्रतीक्षते तत्त्व-
रितमेव तमवसोकयन्तु ।

श्रीचै । एहि पुरीश्वर ! एहि । इति सर्वैः सह निष्क्रान्तः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति मथुरागमनो नाम नवमोऽङ्कः ।

दयः वाराणसीप्रधृतयः महान्तः महान्ति तीर्थाभीक्ष्णैः, तथापि
महान्त एव जनाः आनन्ददाः आनन्ददायिन एव, यत् यतः युष्मा-
कम् ईक्षणसुखं दर्शनजनितः सन्तोषः नः अस्मान् सुखायते सुखी-
करोति । वसन्तिसङ्कं द्रुतम् ।

(प) अतिकालं दीर्घकालम् । भगवतो विरह एव द्वदहनः
दावाब्जिः तेव ।

(फ) जगन्नाथेति । जगन्नाथस्य ने वक्त्रभाः प्रियाः सेवका
इत्यर्थः, तेषाम् अवकाशानन्तरं सेवासम्भवात् परम् । शिशयिषुः
शिशयिषिण्डुः ।

दशमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कश्चिद्देशिकः ।

वैदेशिकः । श्रुतं मया प्रत्यद्भवेव गुण्डिवासमये अद्वैता-
चार्यादयः सर्वे श्रीकृष्णचेतन्यदर्शनार्थं गच्छन्ति । तेषा-
मभिभावकतया शिवानन्दनामा कश्चित्तस्यैव भगवतः
पार्श्वदो वत्सर्नः कण्टकाद्यमानानां घट्टपालानां घट्टेया-
दिनिघ्नविघ्ननिवारक आचाण्डालमपि प्रतिपात्य नयति
तदहमपि तमनुसन्धामि यथा तस्य सङ्ग एव गम्यते ।
इति कतिचित्पदानि गत्वा । अये ! पुरतोऽयं समीचीनो (क)
जन आलोक्यते तद्यमेव प्रष्टव्यः । इत्युपवर्षति ।

ततः प्रविशत्यद्वैतसेवकः कश्चिद्वन्द्वर्यनामा ।

गन्धर्वः । अये ! नियुक्तोऽस्मि स्वामिनाऽद्वैतेन । यथा
आयातः पुरुषोत्तमस्य गमने कालः शुभोऽयं वयं
वामः सत्वरमेव सम्प्रति शिवानन्दस्त्वया भण्यताम् ।
प्रस्थानस्य दिनं विधाय लिखतु कौकत्र सर्वं वयं
गच्छन्तः सहसा भवेम मिलिताः पश्चात्पुरो भावतः ॥ (ख)

(क) प्रत्यद्भवेव प्रतिवर्षमेव । अभिभावकतया अध्यक्षतया ।
वत्सर्नः मार्गस्थ । घट्टपालानां युक्तपादिस्याम् । घट्टेयादिनिघ्नविघ्न-
निवारकः युक्तदानादिविषयकविघ्नहारक इत्यर्थः । प्रतिपात्य
रक्षित्वा । अनुसन्धामि अन्विष्यामि । समीचीनः भद्रः ।

(ख) आयात इति । पुरुषोत्तमस्य गमने अयं शुभः कालः

तदहसुपैमि । इति परिक्रामति ।

वैदे । उपसृत्य । आतः ! क्व यासि ?

गन्ध । आयात इत्यादि पठति ।

वैदे । सङ्घर्षमात्मगतम् । यत् श्रुतं मया तदवितथमेव ।
तथाऽपि पृच्छामि । प्रकाशम् । आतः ! अपरिचितं (ग)
प्रतिपात्य स किं नयति ।

गन्ध । आतः ! कुकुरोऽपि तेन प्रतिपात्य नौतोऽस्मि
किं पुनर्मानुषः ।

वैदे । आतः ! कथय कीदृशं तत् ।

गन्ध । भगवतो मधुरागमनात् पूर्वमेकस्मिन्नब्दे सर्वेषु
परःसहस्रेषु लोकेषु चलितवत्सु कश्चित् कुकुरोऽपि रोपि-
तयाट्टिच्छिकेच्छः शिवानन्दनिकटे चलितः । शिवानन्दो-
ऽपि सङ्गे सङ्गे चलन्तमालोक्य सञ्चमेवानुसन्धत्ते । प्रति-
वसति समयेऽनुच्छिष्टमेवात्र तस्मै प्रयच्छति । यत्र
नद्यादिपारं तत्र तदर्थं पृथक् यथेष्टमातरं दत्त्वा नाव-
मारोहयति । सोऽपि तदनुपदमेव प्रत्यहं चलति । एवं
वक्त्रं नस्त्रिभागपर्यन्तं गते कुत्रापि दिवसे तद्दृश्यमानं

आयातः उपस्थितः । वयं इतरमेव यासः गच्छामः, सञ्चति त्वया
शिवानन्दः भवताम् उच्यताम् । प्रस्थानस्य गमनस्य दिनं विधाव
स्मिन्नोक्त्य विच्युतं च इति शेषः, एवं वयं गच्छामः गमनकारिणः
इत्यादि मयात् पुरोभावतः क्रमय इत्यर्थः । निबिंताः सन्नेताः
भवेम । शार्दूलविप्रीकृतं इत्यम् ।

(ग) अपरिचितं इत्यम् । अपरिचितम् उदासीनम् ।

विस्मृत्य भृत्येन न दत्तं पश्चात्तमनवलोक्य षड्दो षड्य शुने
 भक्ष्यं न दत्तमित्यनुतपता स्वयमितस्ततो नामग्राहमाह्व-
 यतापि न तस्य दर्शनं लब्धम् । तदवधि पुरुषोत्तम-
 पर्यन्तमेव न दृष्टः । पद्यात्मनःकष्टतरमेवास्य जातम् ।
 तदनु दैवगत्या पुरुषोत्तमे समुत्तीर्णं तमेव श्वानं जलधि-
 तीरोपकण्ठमेकाकिन उपविष्टस्य भगवतश्चैतन्यस्य समीपे
 दृष्ट्वा शिवानन्दः सापराधमिव प्रणम्य दूरे स्थितोऽवलोक-
 यति । भगवान् जगन्नाथप्रसादनारिकेलशस्यं खण्डशः
 प्रक्षिप्य ददाति कृष्णं ब्रूहीति च वदति स च एकैकं
 भक्षयति कृष्णं कृष्णकृष्णेत्यपि वदति तदपूर्वमालोक्य
 शिवानन्दः पुनस्तं प्रणम्य स्वापराधं क्षमापयति स्म । पुन-
 स्तदवधि सोऽपरेण न केनाप्यदृश्यत । मन्ये तेनैव शरीरेण
 रूपान्तरं लब्धा लोकान्तरं (घ) प्राप्तः ।

वैदे । भ्रातरद्य मे शुभो दिवसः । यदियं श्रीकृष्ण-
 चैतन्यकथा कर्णातिथिर्जाता । यो देवः कुकुरमपि भग-

(घ) रोपितेति । रोपिता जनिता वाट्टिष्ठीकी खैच्छिकी इच्छा
 यस्य तथाविधः । सञ्चङ्गं सयत्नम् । प्रतिवर्त्तति प्रत्यावासम् । तच्चै
 कुकुराय । नद्यादिपारम् अस्तीति शेषः । यथेष्टं शुल्कपाहिषाम-
 भिमतमिच्छयेः आतरं पारशुल्कम् । अनुपदमेव पश्चादेव । अहृतपता
 शिवानन्देनेति शेषः । तस्य कुकुरस्य । नष्ट एः अश्वी कुकुर इति शेषः ।
 मनःकष्टतरं मनसः क्षोभातिशयः अस्य शिवानन्दस्य । श्वानं कुकुरं
 जलधितीरोपकण्ठं समुद्रतटसमीपे । स च कुकुरः । स कुकुरः ।
 लोकान्तरं स्वर्गम् ।

वन्नाम ग्राहयामास तस्य मृलोकं प्रति यत् कृपा भविष्यति
तत् किमुत । तद्भ्रातः ! पथि गच्छतामेषां वर्त्म कण्टक-
भूता घट्टपालाः कौटुभं व्यवहरन्ति ।

गन्ध । भ्रातः ! श्रूयताम् ।

प्रभावादेव देवस्य प्रत्यब्दमनुगच्छताम् ।

यातायातसुखं भूरि सर्वेषामेव निश्चितम् ॥ (ङ)

तथाच क्वचनान्दे (च) कष्टञ्च भवति ।

वैदे । कौटुभं तत् ।

गन्ध । क्वचनान्दे सर्वेषु मदीश्वरप्रभृतिषु परःसहस्रेषु
जनेषु चलितेषु सकलजनाभिभावकेन शिवानन्देनापि
सपरिकरेण चलितम् । स एव प्रतिघट्टं मदीश्वरादिगण-
वर्जं यावन्तो गच्छन्ति तावतामेव घट्टदेयस्य प्रतिभवी
भूत्वा स्वयमेव जनं प्रति यत्र यज्ञगति तस्य निर्णयानुरूपं
परिच्छेद्य दत्त्वा याति । लोकाः सुखं गच्छन्ति । एवं
गच्छत्सु सत्सु रे सुषाजनपदे घट्टपालानामधिकारी
'कश्चित् गजपतरमात्मी गजपतिमहाराजे दक्षिणां दिश-
मीयुषि स्वतन्द्रः सन् तत्रैवागतः । तेन दुरात्मना लङ्घित-
मर्थ्यादेन करं वर्द्धयित्वा प्रत्येकं जनान् विगणय्य गताना-
मब्दानामपि तत् क्रमेणैव लेखयित्वा पुञ्जीभूतं शुष्कमा-

(ङ) प्रभावादिति । देवस्य भगवतः प्रभावादेव प्रत्यब्दं प्रतिवर्षम्
अनुगच्छतां सर्वेषां निश्चितं भूरि यद्येष्टं यातायातसुखं जायते
इति शेषः ।

(च) क्वचन कुत्रचित् अन्ते वर्धे ।

दातुं शिवानन्दः काष्ठनिगङ्गेन बधः । तद्बन्धने सर्वे एव
सर्वे एव मदीश्वरादयः परमोद्दिग्ना अकताङ्गिका (छ)
एव तस्युः ।

वेदे । ततः ।

गन्ध । ततो रात्रेर्यामद्वये गते तेनैव पामरेण शिवा-
नन्दो यष्टिधारकेण केनचिदनुचरेणाऽऽञ्जुद्वये । स तदानीं
परमोद्दिग्ना आसीत् । कदाचिदयं प्रहरतीति चैतन्यचरणं
स्मृत्वा वल्लभेन सह तत्पुरत ईयिवान् । अनन्तरं सुप्तो-
त्थि दीपिकाधारिभिर्बहुभिः परिहृतं बोध्य विभया-
ञ्चकार । अनन्तरम् अमात्येन पृष्टः । अये ! त्वं सपरि-
करः (ज) समायातोऽसि । अनेनोक्तम् । अथ किम् ।
धुनः स ऊचे । त्वं कस्य लोकः । अनेनोक्तम् । श्रीकृष्ण-

(छ) मदीश्वरप्रभृतिषु अद्वैतप्रसङ्गेष्वित्यर्थः । सपरिकरेण
सपरिच्छेदेन । स एव शिवानन्द एव प्रतिषट्कं प्रतिशुक्लस्थानम् ।
यावन्तः जना इति शेषः । षट्कदेवस्य शुक्लदानस्य प्रतिभवो प्रतिभूः ।
परिच्छेद्य स्थिरीकृत्य । गजपतेः प्रतापरुद्रस्य । ईयुषि गतवति ।
अतन्त्रः आधीनः तेन अमात्येन । बहुतमस्यार्थादेन अतिक्रान्तशिष्टा-
चारेण । तत्क्रमेण शुक्लवर्द्धनक्रमेण । पुञ्जीभूतं राशीभूतम् । काष्ठ-
निगङ्गेन दाहश्चक्रेण । मदीश्वरादयः अद्वैतादयः । अकताङ्गिकाः
आङ्गिकव्यापारमकुर्वन्तः ।

(ज) वामद्वये प्रहरद्वये । पामरेण मूर्च्छेण । आञ्जुद्वये । स
शिवानन्दः । वल्लभेन केनचिदनुचरेण तत्पुरतः तस्य अमात्यस्य पुरतः
अपतः । सुप्तोत्थितम् अमात्यमिति शेषः । दिग्वाञ्चकार अतन्त्रं भवं
प्राप । परिकरः परिवारः परिच्छेदो वा ।

चेतन्यस्य । पुनस्तेनोक्तम् । त्वं चेतन्यस्य अहं जगन्नाथस्य
जगन्नाथचेतन्ययोः को महान् । अनेनोक्तम् । मम तु
कृष्णचेतन्य एव महान् इत्याकर्ण्य प्रीतिसुमुखो भूत्वा
सापराध इव अये ! मया स्वप्ना दृष्टः श्रीकृष्णचेतन्यो
मासुक्तवान् मदौयो लोकस्वया बद्धोऽतित्वरितमेवमुच्यता-
मिति तदयमपराधो मे क्षन्तव्यः । तव किञ्चिदपि दातव्यं
नास्ति सुखेन प्रातरुत्थाय सर्वैः सह गम्यतामित्युक्त्वा
दीपिकाधारिणी द्वी उक्तवान् । अस्य परिकरो यत्र वर्तते
तत्रायं स्थाप्यतामिति तथा याते तदा सर्वेऽस्रदीश्वरादय
आङ्गिकमारब्धवन्तः ।

वेदे । अहो ! विचित्रैव चेतन्यदेवस्य कर्णप्रभाव
ऐश्वर्यम् ।

गन्ध । त्वं कुतोऽसि ?

वेदे । अहमुत्तररराढतः ।

गन्ध । कथमेकाकी ।

वेदे । नरहरिदासादिभिरहं प्रेषितः ।

गन्ध । किमर्थम् ।

वेदे । कदाऽसौ पुरुषोत्तमं गन्तेति (अ) ज्ञातुम् ।

गन्ध । तद्दिहैव मदीश्वरालयनिकटे तिष्ठ यावदहं
ज्जात्वा समागच्छामि । अन्ये केचिद्दृशना भवानिव तत्र
चलन्तो मदीश्वरैरेव स्थापिता मयैव सह दूर्य यास्वथ
इति ।

वेदे । कथं तेषु भवदोश्वरस्य (अ) तादृशानुग्रही जातः ।

मन्त्र । तेष्वेकः परममधुरो लोकलोचनरसायनमिव
नवीनवया रमणीयरूपः । सहजावतीर्षत्रीकृष्णप्रेमरस-
बाह्यान्तरसरसः श्रीनाथनामा द्विजकुलचन्द्रस्तमतिशो-
भनीयं दृष्ट्वा मदीश्वरः परमं पिप्रिये । उक्तञ्च । मया रहसि
श्रीकृष्णचैतन्यं भवान् दर्शयिष्यते माऽन्यसङ्गे गन्तव्यमिति ।
गृह्यतस्तदनुरोधेन मासमारभ्य दशानामिव योगक्षेमं (ट)
करोति ।

वेदे । भवत्वहमिहैव स्थित्वा भवन्तं प्रतीचे ।

मन्त्र । अहमपि शिवानन्दमनुसर्षामि । इति उभौ
निष्कान्तौ । निष्कान्तकः । ततः प्रविशति शिवानन्दस्तस्य ह्ये विया-
सवः (ठ) किवन्तोऽन्ये च ।

शिव । तत्रैकं प्रति । अये ! त्वं कुतोऽसि ।

सः । महात्मन् ! गोवर्धनदासेनाहं त्वत्समीपं प्रेषितः ।

शिव । आं ज्ञातम् । रघुनाथदासोद्देशार्थं गमिष्यति
भवान् ।

(अ) तेषु दशसु जनेषु । भवदोश्वरस्य अहैतस्य ।

(ट) परममधुरः अतिशोभ्याकृतिः । लोकानां लोचनयोः रसा-
यनं प्रीतिप्रदः । सहजेति सहजेन स्वाभाविकेन अवतीर्षेन उष-
स्वितेन श्रीकृष्णप्रेमरसेन वाह्ये अभ्यन्तरे च सरसः सार्द्रः । अति-
लोभनीयम् अतिप्रीतिकरं पिप्रिये प्रीतः । गृह्यतः स्वगृह्यात् स्वध-
यादित्यर्थः तदनुरोधेन तस्य श्रीनाथस्य अनुरोधेन दशानामिव श्रीनाथ-
तत्सङ्घपरिपालनित्यर्थः योगक्षेमं सर्वनिष्पत्तिमित्यर्थः ।

(ठ) विवाहवः जिनविधवः ।

वः । पद्म, किम् ।

श्रिया । किं तदुद्देशेन ।

अन्वः । महाशय ! स त्वया परिचीयते ।

श्रिया । श्रूयताम् ।

आचार्यः । यदुनन्दनः सुमधुरः श्रीवासुदेवप्रिय-

स्तस्मिन् रघुनाथ इत्यधिगुणः प्राणाधिकी मादृशाम् ।

श्रीचैतन्यकृपातिरेकसततस्त्रिगुणः स्वरूपानुगो

वैराग्यस्य निधिर्न कस्य विदितो नीलाचले तिष्ठताम् ॥ (६)

अपिच, यः सर्वलोकैकमनोऽभिरुच्या

सौभाग्यभूः काचिदकृष्टपथा ।

यत्रायमारोपयतुल्यकालं

तत्प्रेमयाखी फलवानतुल्यम् ॥ (७)

(६) आचार्य इति । आचार्यः यदुनन्दनः सुमधुरः सर्वमनोरमः श्रीवासुदेवस्य श्रीकृष्ण प्रियः प्रेमपात्रम् । तस्य शिष्यः रघुनाथ इति प्रसिद्धः अधिगुणः समधिकगुणशाली मादृशां प्राणाधिकः श्रीचैतन्यस्य कृपातिरेकेण अतिरूपया सततस्त्रिगुणः निरन्तररूपेणपात्रं स्वरूपस्य अनुगः अनुसरः वैराग्यस्य निधिः आधारः नीलाचले तिष्ठतां जनानां मध्ये कस्य जगत्सु न विदितः न परिचितः ? अपिच सर्वस्यैव परिचित इत्यर्थः । मातृं वविक्रीडितं वक्तुम् ।

(७) य इति । यः रघुनाथः सर्वेषां लोकानाम् एकमनसः अभिरुच्याः शृङ्खलीवेत्यर्थः काचित् अनिर्वचनीयां सौभाग्यभूः सौभाग्यस्य भूमिः, यत्र सौभाग्यभूमि अयं तत्र प्रेमाखी तस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य प्रेमतरुः आरोपयतुल्यकालं रोपयन्नालोचयेत्यर्थः अतस्त्वम् अनुपमं वया तथा फलवान् आसीदिति शेषः यत्र श्रीकृष्णचैतन्यप्रेमं सफलं जातमिति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

तथाऽपि आगच्छ मयैव प्रतिपाद्य नेतव्योऽसि याव-
दहेतदेवाग्ना न सभ्यते तावदेव विसृज्यः । इति चिन्त-
यति ।

ततः प्रविशति गन्धर्वः ।

गन्धर्वः । अये ! अयमयं शिवानन्दः । तद्यावदुप-
सर्पामि । इत्युपसर्पति ।

शिवः । पुरोऽवलोक्य । अये ! पुरतोऽयमाचार्यगोस्त्रा-
मिनो भृत्य इव सृष्यते । तद्गद्गं जातं यदर्थं चिन्त्यते तदेव
सम्पन्नम् ।

उपसृत्य गन्धर्वः । महाशय ! आज्ञापयति भगवानहेत-
गोस्त्रामी भवन्तम् ।

शिवः । अवहितोऽस्मि कथ्यताम् ।

गन्धर्वः । आयातः । इत्यादि पुनः पठति ।

शिवः । अहमपि तदाग्नां प्रतीक्षमाण एवास्मि ।

गन्धर्वः । विशेषः कश्चिदस्ति ।

शिवः । कोऽसौ ।

गन्धर्वः । अस्मिन्नन्दे ज्ञानयात्रा च द्रष्टव्येति ।

शिवः । अभीष्टमेवैतदस्त्रिसस्य तस्माधय भगवन्तो (ए)
प्राप्यन्ताम् । अयमहं दिनानि निर्दोष्यं चरन्तान्ति कं
गच्छन्ति । तावदहं श्रीवासपरिहितप्रभृतिभिर्निर्णेतुं
तत्र गच्छामि त्वमपि साधय । इति निज्जान्ताः ।

(ए) अस्त्रिसस्य सर्वजनस्य । साधय गच्छ । भगवन्तः अहेता-
चार्यादवः ।

ततः प्रविशत्यपटीक्षेत्रेण (त) सार्वभौमः ।

सार्वभौमः । यद्यपि भगवतोऽस्मिन्नर्थे नानुमतिर्जाता
तथाऽपि हठादेवाहं वाराणसीं गत्वा भगवन्मतं ग्राहया-
मीति हठादेव तत्र गच्छन्नस्मि न जाने किं भवति ।
यद्यपि भगवत इच्छाधीनैव करुणा तथाऽपि करुणापर-
तन्त्रत्वं तस्मैति कदाचित् करुणाऽपि स्वतन्त्रा भवतीति
करुणाया एव साहाय्ये न यद्भवति तदेव भविष्यति । इति
परिक्रामन् पुरोऽवबोध्य । अहो ! यदमी एकत्र समुपचिता
अनेकयो नानादेशीया जनाः परतो दृश्यन्ते तदमी
तैश्चिका एव । पुनर्निभाल्य । अये ! सर्व एव गौड़ीयाः ।
पुनर्निभाल्य । अयमयमहैताचार्यः । अयमयं नित्यानन्दा-
वधूतः । अयमयं श्रीवासः । अयमयं हरिदासः । अयं
गदाधरदासः । इमे गोविन्दघोषादयः । एष मकरध्वजः ।
एष काशीनाथः । एते नरहरिप्रमुखाः एते कुक्षीनपामीणा
रामानन्दादयः । एते नित्यानन्दपार्षदा गौरीदासादयः ।
किं बहुना सर्वे चैतन्यपार्षदा एव समागच्छन्ति । तद्ग-
द्रमेव जातमद्यात्रैव स्थित्वा प्रत्येकमेते सभाषणीयाः (थ) ।
इत्युपसर्पति ।

(त) अपटीक्षेत्रेण पटी जवनिका तस्याः क्षेत्रः अपसारणं पटी-
क्षेत्रः स न भवतीत्यपटीक्षेत्रः तेन विना पटीक्षेत्रपक्षित्वर्थः जवनिकान्तः-
स्थित्वैवेति भावः ।

(थ) भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यस्य जाता इति काशीनगरे इति
शेषः । भगवन्मतं श्रीकृष्णचैतन्यमतं ग्राहयामि तन्मत्तामिति भावः ।

ततः प्रविशन्ति भगवद्दर्शनार्थं प्रस्थिता अहैतादयः ।

अहै । अये ! पुरतः सार्वभौम इव दृश्यते कोऽर्थः ।

सार्व । उपरुत्साहैतं प्रचमति एवमग्यानपि । दूरे हरिदासं
त्रिलोक्य । कुलजात्यनपेक्षाव हरिदासाय ते नमः । (द)

हरिदासः । दूरेऽपसर्पन् ससाध्वसं प्रचमति ।

अहै । सार्वभौम ! भवद्भिः कथं श्रीकृष्णचैतन्यपदार-
विन्दस्य विच्छेद उरीकृतः । (ध)

सार्व । एवमेव । इति सर्वं कथयति ।

अहै । हंही ! अद्यामेव सर्वे विश्रामन्तु भट्टाचार्येषु
सह गोष्ठी कर्त्तव्या ।

सर्वे । यथाकथितं भवद्भिः । इति यथावयं वासं कुर्वन्ति ।

श्रीकान्तः । शिवानन्दं प्रति । भो मातुलमहाभय ! अहं
अये यामि यदि वोऽनुमतिर्भवति ।

शिव । यथासुखं साधय ।

श्रीका । प्रार्थय निष्क्रामति ।

अहै । एहि भट्टाचार्य ! एहि वासं (न) कृत्वा समये

कृत्वापरतन्त्रत्वं जपाधीनत्वं तस्य श्रीकृष्णचैतन्यस्य । सतन्त्रा साधीना
सहपश्चिताः समवेताः । तैर्धिकाः तीर्थदर्शनगताः । गौड़ीया गौड़-
देयीयाः । चम्पापचीया आसपनीयाः ।

(द) कुर्वेति । कुलं वंशः जातिः ब्राह्मणत्वादिकः तदनपेक्षाव
कुलं जातिश्च अनपेक्षा इरेः श्रीकृष्णचैतन्यस्य दासः तस्मै ते तन्मं
नमः ।

(ध) उरीकृतः अङ्गीकृतः शोक प्रत्यर्षः ।

(न) वासं कथयति ।

सर्वं श्रौतव्यम् । इति निष्क्रान्ताः ।

ततः प्रविशतः स्वरूपगोविन्दो ।

स्वरु । श्रुतं गोहृतः सर्वेऽहैतादयः समागच्छन्ति ।

गोविन्दः । सम्प्रति तान् मध्यवर्जानि परित्यज्य
श्रीकान्तोऽधुनैव समायातः ।

स्वरु । कासी ।

गोवि । महाप्रभुणा सह सङ्घययन्नास्ते ।

स्वरु । तदावामपि शृणुव । इत्युपसर्पतः ।

ततः प्रविशति सुखोपविष्टः पुरीचरेषु सह स महाप्रभुः

कियद्दूरे श्रीकान्तश्च ।

महा । श्रीकान्त ! कथय के के समायान्ति ।

श्रीका । प्रभो ! सर्वं एव त्वदीयाः । अस्मिन्नब्दे न
कोऽपि तत्र वर्त्तते । अदृष्टश्रीचरणाश्च केचित् । (प)

स्वरु । उपसृत्य । जयति जयति महाप्रभुः ।

महा । एहो हि स्वरूप ! । इति स्वसमीपसुपवेगयति ।

श्रीका । स्वरूपं प्रणमति ।

महा । श्रीकान्त ! ततस्ततः के तेऽदृष्टपूर्वाः ।

श्रीका । प्रभो अहैताचार्यस्य पुत्रा विष्णुदास-
गोपालदासादयः । अन्यथाहैतसङ्गे कश्चिदखिलजन-
प्रियः (फ) श्रीनाथनामा ।

(प) कोऽपि भवद्भाव इति भावः । अदृष्टं श्रीचरणं भक्त्यदार-
विन्दुं केः तेऽपि केचित् जनाः समानान्तीति शेषः ।

(फ) कश्चिदजनप्रियः सर्वजनसङ्घस्यः ।

महा । कथमसौ शिवानन्दसङ्गं त्यक्त्वा तत्सङ्गे (व)
आयाति ।

श्रीका । तेनोक्तं (भ) मया निश्चये भवान् महाप्रभोः स-
मीपे नीत्वा तद्विशेषानुग्रहं ग्राहयितव्य इति तदास्मासेन ।

महा । विश्वस्य स्वरूपं प्रति । श्रूयताम् ।

अहैतोपायनमिदमतिस्त्रादुभावोति कार्यं
प्रेमैतस्मिन् किमपि भवताऽप्यत्र मैत्रीस्वरूपे ।
त्वच्चास्मिन् गङ्गरसुमधुरं भावसुज्ञावयेथाः ।

सर्वेषां हि प्रकृतिमधुरी हन्त तुल्येन योगः ॥ (म)

उभो । यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

महा । पुनः के ।

श्रीका । वासुदेवापत्यं मातुलस्य पुत्रो ।

महा । तौ दृष्टपूर्वौ ।

श्रीका । कनीयांसु यः सोऽदृष्टश्चोचरणः ।

महा । पुत्रीचरं प्रति । स्वामिन् ! तव दासः ।

(व) तत्सङ्गे तस्य अहैतस्य सङ्गे ।

(भ) तेनोक्तं तेन अहैतेन उक्तम् ।

(म) अहैतेति । अहैतस्य उपायनम् उपहारः इदं श्रीनायरूपं
वक्ष्यति भावः अतएव अतिस्त्रादु अतिप्रियं भावि भविष्यति एतस्मिन्
श्रीनाये किमपि प्रेम कार्यं नयेति शेषः । भवतापि अत्र स्वरूपे
मैत्री प्रेम इत्यर्थः कार्येति शेषः । हे स्वरूपे । त्वच्च अस्मिन् श्रीकान्ते
गङ्गरं बल्याचकरं सुमधुरं भावं प्रीतिम् उद्गावयेथाः कृष्ण इत्यर्थः ।
हि वतः तुल्येन योगः सर्वेषां जनानां प्रकृत्या स्वभावेन मधुरः मनो-
रथः । अन्धाक्रान्तावृत्तम् ।

श्रीका । प्रभो ! एवमेव ।

महा । ततस्ततः ।

श्रीका । रामानन्दवसोरपत्यं एवमन्वेऽपि ।

महा । स्वामिन् ! पुरीश्वर ! हंही ! स्वरूप ! अस्मि-
न्नन्दे एतेषां कृते स्वस्वमी महर्ष्यं लक्ष्मन्ते ।

उभो । स्वगतम् । अहो ! कः सन्दर्भोऽस्य वचसः ।
भवतु स्वयमेव स्फुटिष्यति । (ब)

महा । अस्मिन्नन्दे भूपालदर्शनमाचार्यस्य (र)
भविष्यति ।

श्रीका । देव ! मया दूरादेवामृतं तेन तदनभिन्नोऽस्मि ।
पुरीस्वरूपौ । स्वगतम् । अहो ! अवगतं मतेऽन्दे अहै-
ताचार्येषु यद्भूपालः सन्नाधितस्तेन स एवाक्रोशो-
ऽपि (ल) भगवतो मनसि आगमिन् ।

महा । पुरीश्वरवासुदेवचरितमेव मे रोचते ।

पुरी । भाग्यवानेवासौ यस्य परोक्षेऽपि भगवन्तः
प्रशंसन्ति ।

नेपथ्ये ककवचः ।

पुरी । आकर्ण्य । देव ! उपसन्ना (व) एवामी ।
यद्वयं वीकाहसः श्रूयते ।

(क) सन्दर्भः अभिप्रायः स्फुटिष्यति व्यक्तीभविष्यति ।

(र) भूपालदर्शनं राजदर्शनम् ।

(ल) अवगतं ज्ञातम् । आक्रोशः क्रोधः ।

(व) उपसन्नाः उपस्थिताः ।

महा । गोविन्द ! भगवत्प्रसादात्मात्मां (ग) गृहीत्वा
उपसर्पतु भवान् ।

गोविन्दः । यथाऽऽज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य वाणीनाथः । प्रणम्याञ्जलिं बद्ध्वा । देव ! महा-
प्रसादान्नादीनि भगवतः श्रीजगन्नाथस्य ।

महा । वाणीनाथ ! साधु समयत्रोऽसि यद्धुनाऽहै-
तादीनामागमनमाकलय्यैवं कृतवान् यावद्गोविन्द एति
तावत् कापि समावेशय । (घ)

वाणी । तथा करोति ।

प्रविश्य काशीमित्रः । भगवन् ! श्वः खलु भगवतः
स्नानमहोत्सवः ।

महा । आं जानामि । किन्तु भो मित्र ! यथास्मिन्नष्टे
प्रापामरमपि स्नानमहोत्सवं मदीयगौडीयाः सुखेन
पश्यन्ति तथा कर्त्तव्यम् ।

काशी । स्वामिन् ! भूपतिनाऽऽदिष्टोऽस्मि अस्मिन्नष्टे
मदीयावरोधादयः केऽपि देवस्नानं न दृश्यन्ति । ते यत्र
चक्रवेष्टोपरि (स) स्थित्वा पूर्वं देवस्नानं पश्यन्ति तत्रैव सर्वे
गौडीया आरोहणीयाः ।

(ग) भगवत्प्रसादात्मात्मां जगन्नाथप्रसादसमूहम् ।

(घ) समबद्धः कालदः । आकलय्य विविच्य । एति आगच्छति ।
समावेशय स्थापय ।

(ङ) मदीयावरोधादयः समान्तःपुरिकावर्गे इत्यर्थः । चक्रवेष्टो-
परि चक्रवेष्टं नाम प्रासादकदेशः तदुपरि ।

महा । अस्ति तस्मै । (ह)

पुनर्नेपथ्ये सङ्गीर्तनध्वनिः ।

पुरी । स्वामिन् ! चारुगणेशं प्राप्ता अमी । (घ)

महा । स्वरूप ! त्वमग्रतोऽभिगच्छ पश्चाद्दृशमपि । (ङ)

स्वरु । यथाऽऽज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः ।

पुरी । स्वगतम् ।

आक्षेपोऽपि महानसौ प्रकटितः सम्प्रत्ययश्चादरो

भूयानेव विकाशयते भगवताऽहैतं प्रति स्निह्यता ।

सौहाहस्यं स एवमेव महिमा देव स्वभावात् सतो-

बन्धूनां गुणदोषयोरपि गुणे दृष्टिर्न दोषग्रहः ॥ (ख)

महा । पुरीश्वर ! उत्तिष्ठ वयमप्यभिगच्छाम ।

पुरी । उत्तिष्ठन्तु गोस्वामिनः (ग) । इति पुरादभ्युपगच्छन्ति ।

(ह) तस्मै भूपतये ।

(घ) चारुगणेशं तदास्त्वं देयमित्यर्थः प्राप्ता उपनीताः अमी
अहं तादृशः ।

(ङ) पश्चाद्दृशमपि अभिगच्छामीति शेषः ।

(ख) आक्षेप इति । अहं तं प्रति स्निह्यता भगवता सञ्जाति अहौ
महान् आक्षेपोऽपि क्षोभोऽपि प्रकटितः प्रकाशितः, आदरश्च भूया-
नेव महानेव विकाशयते प्रकाशयते । देवस्वभावात् सौहाहस्यं प्रशयस्य
एवमेव स महिमा, यत् बन्धूनां सतोर्विद्यमानयोः गुणदोषयोरपि
गुणे दृष्टिः, दोषग्रहः दोषस्य ग्रहणं न भवतीति शेषः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) गोस्वामिनः मया बन्धूनां प्राणिवामित्यर्थः अथवा इन्द्रि-
वाणां स्वामिनः ।

ततः प्रविशति भगवत्प्रसादात्सामान्यभक्त्यद्विगुणहर्षो (घ)
 नन्दानन्दभिर्भरोऽहैतः परितः कोर्त्तयन्त्यन्तःश्रितः शिवानन्दादयश्च ।
 अहैतः दूरादागच्छन्तं सङ्ग्रामसुभासोक्य नन्दत्रये भूमौ पतति ।

शिवः । अतनयं प्रति सर्वान् आवयित्वा । पश्य पश्य अथ-
 मयम् ।

विद्युद्दामद्युतिरतिशयोक्त्युत्कण्ठीरवेन्द्र-

क्रीडागामो कनकपरिघट्टाधिभोद्दामबाहुः ।

सिंहयोवो नवदिनकरद्योतविद्योतिवासाः

श्रीगौराङ्गः स्फुरति पुरतो वन्द्यतां वन्द्यतां भोः ! ॥ (ङ)

इति सर्वे भूमौ प्रणम्य पुनर्यावदुत्तिष्ठन्ति तत्रदेवाहैतगोष्ठी-
 प्रविष्टं (च) भगवन्तं पुनर्दिग्भिरन्वेपयन्ति शिवानन्दादयः ।

निर्वर्णम् ।

(घ) भगवदिति । भगवतः जगन्नाथदेवस्य प्रसादात्सामान्याः प्रसाद-
 समूहस्य सम्भवेन सामेन सर्वो द्विगुणो हर्षो येन तथाभूतः ।

(ङ) विद्युद्दाम् । विद्युद्दाम्नां तद्विद्युद्दामानां द्युतिरिव द्युति-
 र्शस्य तादृशः सङ्ग्रामेजा इत्यर्थः अतिशयेन उत्कण्ठते इति तथोक्तः
 यः कण्ठीरवेन्द्रः शिवेन्द्रः स इव क्रीडया विहासेन सन्दं सन्दमित्यर्थः
 गच्छतीति तथाविधः । कनकपरिघट्टवत् काञ्चनागवत् द्राचिन्ना
 दीपत्वेन उद्दामो उत्कटो लुहीर्षवित्यर्थः बाहु यस्य तादृशः । सिंह-
 वत् योवा यस्य तथाभूतः । नवदिनकरस्य द्योतः प्रभा इव द्योतः
 यस्य तादृशं विद्योति विशेषेण दीपमानः वासः वसनं यस्य तथोक्तः
 रत्नवसन इत्यर्थः श्रीगौराङ्गः पुरतः अत्यतः स्फुरति राजते, भो जना !
 इति शेषः वन्द्यतां वन्द्यतां प्रणम्यतां प्रणम्यतां बुद्ध्याभिरिति शेषः ।
 सन्दाक्रान्ताहसम् ।

(च) अहैतगोष्ठीप्रविष्टम् अहैतगवसम्भार्षितम् ।

अद्वैतचैतन्यदृढोपगूहने

न कोऽपि किञ्चित् परिचेतुमौखरः ।

चैतन्यमद्वैतमितीक्षते जनो-

ऽद्वैतश्च चैतन्यमितीक्षते क्षणम् ॥ (क)

पश्यत भोः ! अद्वैतमपि विनिधाव देवो

दिदृक्षया तस्य गतः पुरस्तात् ।

प्रवेशयत्येव निजाश्रमान्त-

र्विलम्ब्य सर्वे क्रमतो विशन्तु ॥ (ख)

इति सर्वाङ्घ्रिवार्य क्रमात् प्रवेशयन्ति । महाप्रभुरूपविश्व प्रत्येक-
मद्वैतादीन् यथावयवमाङ्गिक्रानसम्भाषणावबोधकनादिभिरानन्द्य भग-
वत्प्रसादाच्च श्रीहस्तेन सृष्टिप्रपूरं ददाति । अद्वैतादयो यथाक्रमं
न्दहन्ति ।

भगवान् । भो भो अद्य नापरं भीक्ष्यं चक्रवेष्टोपरि सर्वै-
रेव रजनीमुखे समारोढ्यं यथा सुखेन स्नानमहोत्सवो

सर्वे । यथाऽऽज्ञापयन्ति । इति निष्क्रान्ताः ।

(क) अद्वैतेति अद्वैतचैतन्ययोः दृढोपगूहने अन्योन्यगादाङ्गिक्राने
कोऽपि जनः किञ्चित् परिचेतुं प्रसिद्धतया चातृमिति भावः न
रेखरः न सन्नर्थः आसीदिति शेषः । तथाहि जनः चैतन्यम् अद्वैत-
मिति रक्षते पश्यति अद्वैतश्च चैतन्यमिति कश्चन रक्षते पश्यति ।
इन्द्रवंशाद्यत्तम् । तस्मैन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे शुरायिति तद्व्यञ्जनात् ।

(ख) अद्वैतमिति । देवः दिदृक्षया प्रियजनदर्शनेच्छया तस्य
अद्वैतश्च पुरस्तात् गतः सन् अपि प्रथमतः अद्वैतं विनिधाव वस्तुतस्त
निजाश्रमान्तः स्नायुमाभ्यन्तरं प्रवेशयत्येव, अतः सर्वे भवन्तः विलम्ब्य
क्रमतः क्रमेण विशन्तु प्रविशन्तु । तस्मैन्द्रवञ्जाद्यत्तम् ।

सह । भगवन् ! स्वयमपि यथासमयाङ्गिकं कर्तुं मर्हति ।
 भगवान् । यथाव्यक्तं वः । इति पुरीष्वाविना सह निष्कान्तः ।
 सह । काशीमित्य ! भूपालो राजधानीतः साम्प्रतमा-
 गन्ता किं गुण्डिचानिकटे ।

नेपथ्ये । आयातः ।

काशी । गोस्वामिन् ! यथाऽयं प्रसूति तथाऽऽगत इव
 लक्ष्यते ।

सह । तर्हि स्नानदर्शनं सुखेन भावि ।

काशी । तत्त्वं जानामि । इति निष्कान्तः ।

सह । गोविन्द ! एहि भगवन्तमनुगच्छावः । इति-
 निष्कान्तः ।

ततः प्रविशति वडभीस्थो (अ) राजा पुरोहितश्च ।

राजा । पुरोहित ! अस्मिन्नब्दे मया इह स्थितेनेव स्नानं
 द्रष्टव्यम् । अन्यथा भगवतो गौराङ्गस्य सहोचो भविष्यति ।
 पुरोहि । उचितमेवैतत् ।

राजा । कः कोऽत्र भो आह्वयतां काशीमित्यः ।

प्रविश्य काशीमित्यः । अयमस्मि आन्नापयतु देवः ।

राजा । मित्य ! ।

ये गौडीया इह भगवतः पार्शदास्तज्जना वा
 तेषां ये वा तदनुगमिनो हन्त ये वा सभृत्याः ।

(अ) वडभीस्थः प्रासादस्य उपरितल्लङ्घस्यः ।

(ज) ये इति । गौड़ीया गौड़देशीयाः भगवतः श्रीचैतन्यस्य
 पार्शदाः सङ्घराः वा तज्जनाः तेषां परिजनाः तथा तेषां तज्जनानां

सर्वेऽस्मात्स्नीतनयसुहृदो बल बलोपविश्य

ज्ञानं पश्यन्वसिसुखममौ सन्तु तत्रोपविष्टाः ॥ (अ)

काशी । महाराज ! भगवदाज्ञया (ट) पूर्वमेव तत्रैव
सम्पादितमस्ति ।

राजा । सुविहितम् ।

प्रविश्य कश्चित्पदातिक्रमः कञ्चुकी । देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति ।

अस्माभिर्देवज्ञानं द्रष्टुमागतं तत्रामूदिति ।

राजा । कथं नो भविष्यति इद्वैव स्थित्वा ताभिरपि
द्रष्टव्यं पश्चाद्यं तत्रकारोऽस्ति कल्पितः । (ठ)

काशी । देव ! पश्य पश्य ।

ज्ञानालयस्याभिमुखं सुसौध-

मष्टं गतासन्द्रकराभिगुप्तम् ।

देवा इवेते विलसन्ति भक्ताः

सर्वे नभोमध्ये इवोपविष्टाः ॥ (छ)

ये वा अतुचरा इति शेषः ये वा तेषाम् अतुगमिनः अतुगताः
सभक्ष्याः सकिङ्कराः इह शोले आगता इति शेषः, सर्वे अस्मत् स्नी-
तनयसुहृदः बल बल उपविश्य ज्ञानं पश्यन्ति, अमी गौडीयाः तत्र
तत्र अभिमुखम् उपविष्टाः सन्तु । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(ट) भगवदाज्ञया भगवतः श्रीचैतन्यस्य आज्ञया आदेशेन ।

(ठ) तत्रकारः तत्र व्यवस्था । कल्पितः निरूपितः ।

(छ) ज्ञानालयस्तीति । एते सर्वे भक्ताः भगवत इति शेषः ज्ञाना-
लयस्य ज्ञानन्दस्य अभिमुखं सप्तदशस्य सन्द्रकराभिगुप्तं सन्द्रकिरण-
व्याप्तमित्यर्थः सुसौधं सुदु सुधया पूर्णेन भवसितमित्यर्थः अष्टं इत्यं
गताः सन्तः देवा इव नभोमध्ये अमरीचसमध्ये उपविष्टा इव विल-
सन्ति विराजन्ते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

राजा । साधु प्रवेष्टिता इमे त्रींशत्तैतन्यपार्षदाः ।
तद्दधुना साधयतु भवान् जगन्नाथविजयसमयो नेदीया-
निव (ङ) जातस्तदुचितकर्मणे नापरं विलम्बस्य ।

काथी । यथाऽऽज्ञापयति । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशन्ति महिष्यः ।

महिष्यः । जयतु जयतु महाराथो । (१)

राजा । देवीं प्रति । एहि देवि ! एहि कृतार्थीकुर्व
जनुः । (थ) इति सन्नाथसुपवेश्य । देवि ! पश्य पश्य ।

इमे चैतन्यदेवस्य पार्षदा विश्वपावनाः ।

क्रियतेव विलम्बेन तमप्यालोकयिष्यसि ॥ (त)

तदेतान् प्रथम ।

देवी । प्रवचति ।

राजा । पश्य पश्य महद्दिदमाश्चर्यम् ।

महात्मे ष्ठीयोगी भवति भगवद्देवकुलगा

पता कोदण्ठन्तीत्यतिसुविहितोऽयं जनरवः ।

इति अज्ञोक्ते वा युगपद्भिपश्यन्ति त इमां

लिङ्गन्तीं तस्मिन्नामिव तुहिनभानोरिव वधुः ॥ (थ)

(१) जयतु जयतु महाराजः ।

(५) साधयतु गच्छतु । नेदीयान् क्षतिवन्निहितः ।

(थ) जनुः जन्तु अर्जुनजन्तुनी इत्यमरः ।

(त) इमे इति । इमे चैतन्यदेवस्य पार्षदाः सङ्घराः विश्व-
पावनाः जगत्प्रवित्तकारिण्यः, प्रियता अल्पेनैव विलम्बेन तमपि
चैतन्यदेवमपि आशोकयिष्यसि ।

(थ) वधेति । महात्मे ष्ठी नाम योगः तस्मिन् भगवतः जनु-

नहिषी । देव सञ्ज्जेव एसा जसस्सुइ (१) ।

राजा । पश्य स्वयमपि । इति उत्पतन्ती पताकां दर्शयति ।

नेपथ्ये कोटाङ्गध्वनिः । (६)

राजा । आकर्ण्य । देवि ! पश्य पश्य जगन्नाथदेवस्य
विजयसमयो जातस्तदाकलयामि श्रीकृष्णचैतन्यदेवस्या-
गमनम् । इति तथा कृत्वा सङ्घर्षम् । अयमयं श्रीकृष्णचैतन्यः ।
पश्य पश्य ।

अविरलजनसङ्घे सर्वमूर्द्धोद्ध्वर्त्ती

स्फुरति भगवतोऽयं मण्डलः श्रीमुखस्य ।

तरदुर्गविभ्रङ्गं वारिराशाक्विवोच्चैः

कलय किमपि हेमः पद्ममुद्गण्डनालम् ॥ (५)

देवी । अञ्जसत्त ! अम्हाणं जसवादी जसवान्तरमाप-
डिटं । जदी जपसाह दंसणत्थिणीणं गौरचन्द्रदंसणं
जादं (२) ।

(१) देव ! सत्यमेव एषा जनश्रुतिः ।

(२) आर्ष्यपुत्र ! आकाकसत्त्वयत उद्वगान्तरमापतितम् । यतो
जगन्नाथदर्शनार्थिनीनां गौरचन्द्रदर्शनं जातम् ।

त्रायस्य देवकुलं देवमन्दिरं गच्छतीति तादृशी पताका उद्वगन्ती उद्व-
गच्छन्ती भवति इत्ययं जनरवः सुविदितः सुविख्यातः इति अत्रया
उज्ज्वला उत्क्षिप्तनभनाः ते जनाः युगपत् स्वपां पताकां लङ्घिनभानोः
उन्मुखैव वयुः शरीरं विह्वलीं तस्य देवकुलस्य जिह्वाभिर्युगपत्
अभिपश्यन्ति अवलोकयन्ति । शिखरिणीवत्तम् ।

(३) काङ्गध्वनिः काङ्गको वाद्यभेदः तस्य ध्वनिः ।

(५) अत्रिदुवेति । अविरलानां निविडानां जनानां सङ्घे सङ्घ-

संज्ञतेन । महः पूरः सद्यो विषहरससंशोषणविधौ
 प्रचण्डो मार्तण्डव्यतिकर इवाद्य प्रसृमरः ।
 अहार्यं माधुर्यं भगवदनुरागानृतकिरो
 महावर्षा कोऽयं कनकनिधिरस्थोः पथि गतः ॥ (न)
 अपि च । निर्मळयानि विधुभिर्मुखाविम्बमस्य
 नीराजयानि च रुचं कनकप्रदीपैः ।
 सम्पूजयानि पदपद्ममसुप्रसूनैः
 प्रत्याददानि कवणामपि लघुदेहैः ॥ (प)

इति प्रथमति ।

मध्ये सर्वेषां मूर्त्तान्म् ऊर्ध्ववर्ती भगवतः श्रीचैतन्यस्य अयं श्रीसुखस्य
 मण्डलः स्फुरति राजते । तरन्तः सन्तरन्तः उरुविधाः बहवः हंसा
 यस्मिन् तादृशे वारिराशौ ससृष्टे किमपि अनिर्वचनीयम् उच्चैः महत्
 उद्दण्डनालम् उन्नतः दण्ड इव नाळः यस्य तादृशं हेमः स्वर्णस्य
 पद्मं कमलचिप कलय पश्य । शुभ्रवस्त्राद्यतानां पार्श्वदानां हंससाम्यं
 तत्प्रदेशस्य वारिराशिसाम्यं भगवन्मुखस्य पद्मसाम्यं तदीयगणदेशस्य
 नाळसाम्यञ्चेति बोध्यम् । मालिनीष्टम् ।

(न) महःपूर इति । सद्यः आटिति विषयाः स्रक्चन्द्रनादयः
 तेषु रसस्य अहुरानस्य संशोषणविधौ सत्यक् शोषणव्यापारे प्रचण्डो
 मार्तण्डव्यतिकर इव शौरं तेज इव अस्य देवस्य प्रसृमरः प्रसर्पन्
 विस्तारं गच्छन्नित्यर्थः महसां तेजसां पूरः राशिः लक्ष्मते इति शेषः ।
 अहार्यं कर्तुमशक्यम् अनुपमेयमित्यर्थः माधुर्यं मनोमोहनभावश्च
 दृश्यते इति शेषः अतः भगवतः रश्मिरस्य अहुराग एव अस्तं तत्
 किरति वर्धतीति तथाभूतः महत्त्वज्ञं विपद्यः शरीरं यस्य तादृशः
 कोऽयं कनकनिधिः काञ्चनरत्नम् अक्षयोः नवनयोः पथि गतः उप-
 स्थितः । विस्तरिणीष्टम् ।

(प) निर्मळयानितीति । अस्मिन् देवस्य सुखमित्यं पदनमण्डलं

राजा । यथाधीऽयमनुभवो भवत्याः । तदाकलय श्री-
जगन्नाथोऽपि स्नानालयमध्यारूढः ।

देवी । काण्डोक्त्य प्रथमति ।

नेपथ्ये पुनः काण्डध्वनिः ।

राजा । देवि ! पश्य पश्य श्रीजगन्नाथस्नानम् ।

देवी । उभयतो दृष्टिमाधाय । अञ्जत्त ! महञ्जेव कीदृ-
हलं (१) ।

राजा । किं तत् ।

देवी । संकृतेन ।

अन्योऽन्याभिसुखस्त्रिती विनिमिषावन्योन्यसन्दर्शने

स्नानाभोनयनाभसोः प्रुततनू दुर्वारया धारया ।

कारण्ये कमहानिधी भवभयप्रध्वंसनैकीषधी

देवो तुल्यरुची पुरो विलसतः प्रश्यामगोरावपि ॥ (फ)

(१) आर्यपुत्र ! महदेव कीदृहलम् ।

विधुभिः चन्द्रविम्बैः निर्मञ्जयादि नीराजयानि, कनकप्रदीपैः अल-
रुचं कान्तिं नीराजयानि अक्षुप्रसूतैः प्राञ्जकुसुमैः अल देवस्य पादपद्मं
चरुचमनलं समुजयानि लक्षदेहैः लक्षसंज्ञकधरोरैरपि अल
देवस्य कदम्बं कर्पां प्रत्यार्दानि कर्भे । वदन्तिवकं उत्तम् ।

(फ) अन्योन्येति । कारण्येकमहानिधी कारण्यस्य दयाया
एवो अद्वितीवी महानिधी महान्तो आधारी भवभवस्य संसारभीतेः
प्रध्वंसने चरुचे एकीषधी अद्वितीवभेपकी कर्त्तव्यः प्रश्यामगोरावपि
प्रह्लादश्यामः एकः गौरः अपरः तपोक्तावपि श्यामा रविः दीप्रिर्वयोः
तादृशो देवो अन्योन्यस्य परस्परस्य अभिसुखस्त्रिती लक्षकुवर्तिनी
अन्योन्यस्य परस्परस्य सन्दर्शने विनिमिषो निर्निमिषो तथा स्नानाभ्यो-

राजा । सत्यमेतत् ।

देवी । अजउत्त ! विव्यूढो (क) सिषायमहसवो देवस्य ।
जदो दक्षिणामुह-विलोपण-कण्ठे अखदो सरद्व मोद-
चन्द्रमा (१)

राजा । एवमेव ।

अग्रतोऽस्य विरलायते जनः

पृष्ठतस्त्वविरलायते पुनः ।

पार्श्वदास्तु परितो भुजाभुजि

अद्वया विदधति स्म मण्डलम् ॥ (भ)

नेपथ्ये । अनवरतामभ्यायाते प्रसुर्जगदीश्वरे

विरहविधुरां हलावस्थां जगाम यतीश्वरः ।

(१) आर्य्यपुत्र ! निव्यूढः स्नानमहोत्सवो देवस्य । यतो
दक्षिणामुहविलोकनकण्ठे अन्यतः सरति गौरचन्द्रमाः ।

नयनाम्भोः स्नानजबनेत्रजलयोः दुर्गारया वारवित्तमशक्यवा धारया
मुता अभिपिक्ता तनुः शरीरं यवोः तथाभूतो सन्नो पुरः अग्रतः
विरहसतः विराजतः । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ।

(क) निव्यूढः समाप्तः ।

(भ) अग्रत इति । अस्य देवस्य चैतन्यस्य अग्रतः जनः विरहा-
यते विरहः इवाचरति अस्यो दृश्यते इति भावः, पुनः किन्तु-पृष्ठतस्तु
अविरलायते जन इति शेषः पृष्ठतस्त्वविरलायते इति भावः । पार्श्वदास्तु
पार्श्वदारास्तु परितः समन्तात् अस्य देवस्येति शेषः अद्वया अक्षुरागे-
शेत्सर्वः भुजाभुजि इत्यादिभिः मण्डलं विदधति कुर्वते स्म । उन्नता-
हस्तम् ।

(ग) अनवरतामभ्यायाते । प्रसुर्जगदीश्वरः श्रीचैतन्यः जगदीश्वरे

भवति विषदप्रेमानन्दावतारतया यदा

अभिनविशते तस्मिन् तस्मिन् तदैव स तन्मयः ॥ (क)

राजा । आकर्ष्य । अये ! निश्चितमिदमुक्तं काशीमित्रेण ।

तत् पुनराकलयामि (य) वाक्यशेषम् । इति सावधानस्मि-

वर्तते । पुनस्तत्रैव ।

ज्ञानं नो त्वत्सीनिषेचनविधिर्नो चक्रसन्दर्शनं

नो नामपहृष्यञ्च नो नतिततिर्नो हन्त भिक्षाऽपि नो ।

श्रीभीषाचलचन्द्रमोऽनवसरव्याजात् स्वयैवेच्छया

श्रीकृष्ण स्ववियोगदुःखनिशं निःसन्दभाक्रन्दति ॥ (र)

राजा । अहो ! प्रमादो यावदनवसरं (ख) तावदेव

चेदेवं स्यात्तदा किं भवति । पुनस्तत्रैव ।

जनज्ञाथे अनवसरताम् अदर्शनतामित्यर्थः अभ्यावाते गते सति हन्त
खेदे विरहविधुराम् अस्वप्नां लगाम । हि यतः विषदः विमलः यः
प्रेमानन्दः तस्य अवतारतया यदा यस्मिन् विषये अभिनविशते
अभिनविष्टो भवति, तदैव तस्मिन् तत्र विषये तन्मयः तदाकारा-
कारितमना भवति । हरिषीष्टतम् ।

(य) इदं प्रभोक्तव्यतम् । आकलयामि श्लेषोमि ।

(र) ज्ञानमिति । ज्ञानं नो, प्रभुषा क्रियते इति सर्वत्र
योक्तम् । त्वत्सीनिषेचनविधिः त्वत्सीष्टो जलसेचनव्यापारः नो,
चक्रस्य विष्णुचक्रस्य सन्दर्शनं नो, नामपहृष्यं नामसङ्कीर्णञ्च नो,
नतिततिः प्रथापपरम्परा नो, हन्त खेदे भिक्षापि नो, श्रीभीषाचल-
चन्द्रमसुः श्रीजनज्ञाथचन्द्रस्य अनवसरव्याजात् अदर्शनच्छवात् स्वयैव
श्रीकृष्णया एव इच्छया स्वस्य वियोगदुःखं विरहदुःखं श्रीकृष्ण स्वनिशम्
अकृतं निःसन्दं निःशेषं यथा तथा आक्रन्दति रोहति प्रभुरिति
शेषः । यादृक् स्वविक्रीडितं हन्तम् ।

(ख) प्रमादः विषदः । यावदनवसरं यावदर्शनम् ।

नाम्योऽप्युपायः प्रियकोर्त्तनस्य सङ्कीर्त्तनादन्धुमन्तरेण ।
 रसान्तरावेति तदेव कर्त्तुं स्वरूप एवोद्यममातनोति ॥ (व)
 राजा । भद्रं भो भद्रम् । देवी प्रति । प्रिये ! त्वमितोऽप-
 सर । आकारयामि (श) तावदेनं काशीमिन्द्रमिति ।
 देवी । जह आ षवेदि (१) । इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति काशीमिन्द्रः ।

काशीमिन्द्रः । जयति जयति देवः ।

राजा । मिन्द्र ! कथय किमुक्तं भवता ।

काशी । यदुक्तं तथैव तत् ।

राजा । कथय स्वरूपगोस्वामिना किं मन्वितमस्ति ।

काशी । भगवता स्वीकृते तथाविधविरहवैकल्यानुभवे
 तदपनोदाथे सकलैरेव सुहृद्भिः सह मन्वितम् । अथ
 शायं यदि मोषीनाम्विजयदर्शनानन्तरं भगवता
 मधुरतर- भगवत्कीर्त्तनं श्रूयते तदा रसान्तरं भवति
 तस्मिंश्च सति विरहावेशः श्लथत इति सम्बन्धय रोहिणी-

(१) यथा आज्ञापयति ।

(व) नाम्य इति । सङ्कीर्त्तनादन्धुं सङ्कीर्त्तनजनितानन्दमन्तरेण
 विना प्रियं कीर्त्तनं वस्य तादृशस्य अस्य प्रभोः रसान्तराय भवान्तर-
 सत्यादिवदम् अन्वः अपरः उपायः न अस्तीति शेषः इति हेतोः
 स्वरूप एव तदेव रसान्तरमेव कर्त्तुं उद्यमं चेदाम् आतनोति करोति ।
 वंशस्वप्रिचं इत्यम् ।

(श) आकारयामि आह्वयामि ।

कुण्डसन्धि परमात्तै (ष) स्तदीयहृदयज्ञैरेव कतिपयैर्म-
धुरमधुरं कौत्सनमारुखितमस्ति ।

राजा । मित्र ! कथमिदमासोक्यते । (स)

मित्रः । जननीं च दारोहसि । (ष)

राजा । तथैव क्षियते । इति तेन सह तदारोहं (ष) नाट-
यति ।

नेपथ्ये मधुरतरसङ्गीतं नववक्त्रः ।

मित्रः । निरुप । भो महाराज ! पश्य पश्य ।

विरहव्यथैव मूर्त्ता कश्चो रस एव मूर्त्तिमान् दिससम् ।

आसीद्य एव सम्यति कौत्सनकक्षतोऽयमन्वया जातः ॥ (क)

(ष) भगवता श्रीचैतन्येन । तथाविधं तादृशं विरहेण जनसाध-
स्येति भावः यत् वैकल्यं व्याकुलोभावः तस्य अहोभवे स्वीकृते अ-
वस्थिते । तदपनोदार्थं तस्य वैकल्यस्य अपनोदार्थम् अपनवनार्थम् ।
गोपीनाथस्य देवमूर्त्तिविशेषस्य विजयः आत्मा तस्य दर्शनानन्दरम् ।
मधुरतरम् अतिमनोहरं भगवत्कौत्सं मं हरिसङ्गीतं नम् । विरहावेगः
विच्छेदाभिनिवेशः क्षयते कर्षीभवति । परमात्तैः परमविशक्तैः ।

(स) आसोक्यते इच्छते मयेति शेषः ।

(ष) जननीं मूर्त्तिं वेत् यदि आरोहसि यदि तत्र गच्छसीति
भावः तदा आसोक्यसिच्छते इति भावः ।

(ष) तदारोहं जनसाधारोह्यं मूर्त्तार्थेण नमनमित्यर्थः ।

(क) विरहेति । दिवसं सर्वमिति शेषः व्यास वा एषा मूर्त्ता
मूर्त्तिमती विरहव्यथा वा न एवः मूर्त्तिमान् कश्चो रसः शोकावेग
इति भावः आसीद् देवस्येति शेषः कश्चित् कौत्सनकक्षतः कौत्सन-
व्यापाराद् अयं विरहजनितः शोकावेगः अन्वया जातः किञ्च
इत्यर्थः ।

राजा । भवति हि ।

आनन्दकन्दलितमस्य वपुर्गुहाऽयं

भावं स्मृत्यद्य तमेव बहिर्व्यनक्ति ।

यैः पूर्यते स्फटिकजा घटिका रसैस्त्रै-

स्तद्वर्णभाम्भवति ! तानुपदर्शयन्ती ॥ (ख)

पुनर्नेपथ्ये गानध्वनिः ।

राजा । आकर्ण्य । किमेतद्गीतम् ।

काशो । भगवद्दंशी-नाद-माधुरी-प्रतिपादकमिदं

गौडीयभाषोपनिबद्धमिति देवेन नाकलय्यते । (ग)

राजा । अहो ! चित्रं यदेषः ।

गौरः कृष्ण इति स्वयं प्रतिफलन् पुण्यात्मनां मानसे

नीलाद्रौ नटतीह सम्प्रवयते वृन्दावनीयं रसम् ।

आद्यः कोऽपि पुमान् नवोत्सुकबधूकृष्णानुरागव्यथा-

स्वादौ चित्रमहो ! विचित्रमहहो ! चैतन्मूलौलायितम् ॥ (घ)

(ख) आनन्देति । अस्य देवस्य वपुः शरीरम् आनन्दकलितम् आनन्दपूर्णम् । अयं प्रभुः यदा भावं वस्तुविशेषस्येति भावः स्मृयति अभिनिविशतीत्यर्थः । अथ तद्भाषणार्थानन्तरमित्यर्थः तमेव भावं बहिर्व्यनक्ति प्रकटयति । तथाहि स्फटिकजा घटिका पात्रविशेषः यैः रसैः पूर्यते, तैः रसैः तद्वर्णभाक् तद्वर्णशालिनी सती तान् रसान् उपदर्शयन्ती प्रकटयन्तीत्यर्थः भवति । वसन्तित्तकं वृत्तम् ।

(ग) भगवदिति । भगवतः देवस्य यः दंशीनादः तस्य माधुरी माधुर्यं तस्याः प्रतिपादकं बोधकम् । गौडीयभाषा- बङ्गभाषया इत्यर्थः उपनिबद्धं विरचितम् । आकर्ण्यते बुध्यते ।

(घ) गौर इति । एष गौरः कृष्ण इति पुण्यात्मनां पुण्यवतः

पुनर्निह्य । अये ! चिरकालमिदं खैव गीतपदस्य भुव-
मेव गीयते । (छ)

काशी । प्रथमतो यस्यां लीलायां मनः प्रबिवेश न
ततः पुनरावर्त्तते । (च)

राजा । भवत्येवमेव । इति पुनराबोध्य बह्वर्षम् । अहो !
कौटुम्बस्य माधुर्यं पश्य पश्य ।

जानूत्क्षेपभुजावधूननपदन्यासाच्चिद्विद्येपथै-

र्हन्तानन्द्यतो मनांसि सुहृदां विश्वं जडोर्ज्वतः ।

निष्ठेवैमुखमस्य भाति सुभगस्मेरं महानन्दतः

फेनेर्हमसरोरुहं वृत्तमिव स्थानैरिवेन्दुर्हिमेः ॥ (छ)

मानसे स्वयं प्रतिफलन् प्रकाशमानः इह अस्मिन् वीलादौ नटति
श्रुत्वति, इन्द्रावनीयं इन्द्रावनसम्बद्धं रसं भावं सम्प्रययते सत्यक् प्रक-
टयति । अहो ! चित्रम् अहो ! विचित्रम् अतिविस्मयकरमित्यर्थः
चैतन्यलीलायितं श्रीगौराङ्गविलासः, आद्यः कौऽपि पुमान् नवाया
नवीनायाः उत्सुकायाः बध्वाः राधाया इति भावः कण्ठो यः अतु-
रागः तस्य व्यथास्वादी तद्विरहात्साद्वानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(छ) चिरकालं दीर्घकालमित्यर्थः । ध्रुवं सङ्कीर्तस्य वीजीभूता-
वववविशेषः ।

(च) ततः तस्या लीलाया इत्यर्थः । आवर्त्तते निवर्त्तते ।

(छ) जान्विति । जानुनोद्देश्येण अर्जुनेण भुजयोर्वाङ्गीः
अवधूननेन सञ्चारनेन पदयोर्न्यासेन पिच्छेण अक्षिविद्येपथेण नयन-
सञ्चारस्यैव हन्तेति विश्वे, सुहृदां मनांसि आनन्द्यतः आनन्दितानि
कूर्वतः तथा विश्वं जगत् जडोर्ज्वतः निष्कम्बोर्ज्वतः अथ देवस्य
महानन्दतः महतः आनन्दात् सुभगस्मेरं सुप्रसन्नचित्तं सुखं निष्ठेवैः

पुनराशोकं तद्विचरन् । अये ! ।

क एष निःसाध्यसमाख्यमखला-

खिष्टे वमाकृष्य पिवन् प्रमोदते ।

चन्द्रादहिभूर्तमिवास्तद्रव-

खोक्तासिनं फेणमहो चकोरकः ॥ (ज)

काशी । शुभानन्दनामाऽयं वैष्णवः ।

राजा । अहो ! एकमेव गीतध्रुवपदम् । एक एव तारखरः । एक एवोक्तासो गावकानां यामद्वयं यावत् । भगवतोऽपि समान एवानन्दप्रकाशचमत्कारः । तद्गमीभी रसान्तरेण विरहावेशतरङ्गो दूरीकृतः । प्रकृतरसान्तरं के नान्तरयन्तु उभयथैव भगवत आङ्गिकविगमः । (झ)

निःसृतसुखास्तविन्दुभरित्वर्थः फेनैर्वृतं हेमसरोरुहमिव स्वर्णपद्ममिव तथा ख्यानैः वृद्धिं गतैः हिमैः द्रुतः इन्दुश्चन्द्र इव भाति विराजते । शार्दूलविक्रीडितं दृप्तम् ।

(ज) क इति । अहो ! आश्चर्यं चन्द्रात् वह्निभूर्तं निःसृत-मित्यर्थः खोक्तासिनं समाख्यानम् उल्लामयतीति तथोक्तं फेनं फेन-निमित्तमित्यर्थः अस्तद्रवं चकोरक इव क एषः आख्यमखलात् सुख-मखलात् प्रभोरिति शेषः निःसाध्यं निर्भयं तथा तथा निष्ठेवम् आकृष्य पिवन् सन् प्रमोदते प्रकर्षेण हृष्यति उल्लसतीत्यर्थः । वंग-स्वयितं दृप्तम् ।

(झ) तारखरः मङ्गलान् खरः । यामद्वयं प्रहरद्वयम् । अमीभिः पार्श्वदैः । रसान्तरेण अन्येन रसेन । विरहावेशतरङ्गः विच्छेदवैकल्य-परम्परा । प्रकृतरसान्तरं अवश्यकर्तव्यव्यापारमित्यर्थः केन कथम् अन्तरयन्तु अतिक्रान्तु असी इति शेषः । प्रकृतकार्यं नातिक्रान्ति-तव्यमिति भावः । उभयथैव विरहवैकल्ये तदपनयनव्यापारे वैकल्यः ।

काशी । तद्याऽपि (ज) विरहावेगो भक्तानां दुःसहः ।
इति पुनर्निभास्य । देव ! निर्व्यूहोऽयं नृत्वोत्सवः । यद्मी
भगवन्तं धृत्वा स्वाऽऽवासं प्रति गच्छन्ति ।

राजा । भद्रं सम्भाव्यते कदाचिदाङ्गिकमपि तदधुना
मिश्र ! भगवत्समीपं गम्यतामहमिहैव क्षणं निद्रामि ।

काशी । यथाऽऽप्रापयसि । इति निम्नान्तः ।

राजा । गतो मिश्रस्तदिह निद्रामि । इति निद्रां नाट-
यित्वा पुनरुत्थाय । अहो ! विभातेयं विभावरी । यतः

अस्ताचलोद्दयमहीधरयोस्तटान्तं

प्रीतांशुचञ्चकिरयावुपसेदिंवांसौ ।

तुल्यत्विसौ नृदुतवा बहूतः प्रगल्भ

वर्षीयसः स्वामिवोपरि लोचनत्वम् ॥ (ट)

इति परितो विशोकवति ।

त्रेपथ्ये । अहो ! नहृत्कोटकम् ।

आङ्गिकस्य दैनिकवदधीयस्य सन्ध्यायन्द्नादेरिति भावः रिगमः
अतिक्रमः ।

(ज) तद्यापि आङ्गिकविगमेऽपीत्यर्थः ।

(ट) अस्मेति । प्रीतांशुचञ्चकिरयो चन्द्रसूर्यौ अस्ताचलोद्दय-
महीधरयोः अस्तोद्दयपर्वतयोः तटान्तं चूडाप्रदेशम् उपसेदियांसौ
गतौ अस्मिं गच्छन् चन्द्रः उद्यन् सूर्यं सेत्यर्थः नृदुता नार्द्वेषं तदा-
नीकिति शेषः लक्ष्मा त्विट् कामिर्नृवीसाहर्षं सन्नप्रभावित्यर्थः सन्तो
वर्षीयसः स्वामिरस्य प्रगल्भ प्रातःकार्यस्य उपरि अस्मिं लोचनत्वमिव
यङ्कतः प्राप्नुक्तः । प्रगल्भ वर्षीयस्य विरहात्तुल्यवसितैरिति बोध्यम् ।
अस्यसुतिवत्त्वं प्रसङ्गम् ।

प्रातः प्रत्यङ्गमर्धे गन्धस्रवणीपुष्पादिभिः पूजय-

त्यहैते भगवन्मन्तरसुखावेशोऽसुप्तोमणि ।

स्त्रित्वा तैर्हठतो हृतैरतिरसेनाहैतमभ्यर्चय-

न्देवो वुर्वुरितैस्सखेऽक्वुबिदसैरहाद्यावाद्यं व्यधात् ॥ (४)

अथ च, यस्तु न्यस्त करान्कोमकुहरे पूजोपचारं प्रभोः

पूजां कर्तुं मनः प्रयाति कुतुकादहैतदेवोऽन्वहम् ।

श्रीनाथः च तथा प्रभोर्युष्मिधेः सन्दर्शनस्पर्शन-

प्रोसासापकपाकटाक्षकवया पूर्वान्तरोऽजायत ॥ (५)

राजा । अथे ! कथमयं तुलसीमिश्रः परीक्षामहापात्रं
किमपि प्रसूति तत् श्रोतव्यं यत् सत्वरमित एवाभि-
गच्छति ।

प्रविश्य

तबन्धो । देव ! जगन्नाथस्य रक्षयात्रा नेदीयसीति

(४) प्रातरिति । प्रत्यङ्गं प्रातः अहैते अर्घ्यं गन्धस्रवणीपुष्पा-
दिभिः भगवन्तं देवं पूजयति अतएव अन्तरसुखावेशेन आन्तरानन्दा-
तिदेकेष उल्लसद्ग्रीमणि रोमाञ्चितकलेवरे सति देवः श्रीशैतन्यः स्त्रित्वा
हठतः सङ्घसा हृतैः आकटैः तैः अर्घ्यादिभिः अतिरसेन अक्षुरागा-
तिशयेन अभ्यर्चयन् सुखे वुर्वुरितैः वुर्वुरमन्दं कुर्वङ्गिरित्यर्थः अक्वुबि-
दसैः उहाद्याम् उच्चैर्वादीनं वाद्यं व्यधात् कृतवान् । आर्द्रुचमिक्री-
डितं वृत्तम् ।

(५) बध्नेति । अहैतदेवः अन्वहं प्रत्यङ्गं वस्तु करान्कोमकुहरे
करकमण्डलुस्रवणादरे पूजोपचारं पूजोपकरणं व्यस्त्य अर्पयित्वा कुतुकात्
श्रोत्रसुखात् पूजां कर्तुं मनो वस्तु तथाभूतः सन् प्रयाति मन्वर्तित, च
श्रीनाथः तथा युष्मिधेः प्रभोः श्रीशैतन्यस्य सन्दर्शनेन स्पर्शनेन
प्रोसासापकपाकटाक्षकवया प्रोसासापकपाकटाक्षकवया प्रोसासापकपाकटाक्षकवया च पूर्वम्
अन्तरं वस्तु तथाविधः अजायत अभूत् । आर्द्रुचमिक्रीडितं वृत्तम् ।

गुण्डिचामन्दिरमार्जनशालनार्थं क्षयमेव महाप्रभुस्तत्रो-
च्यतः । (७)

राजा । प्रियं मे प्रियं किञ्चिदाश्रयमस्ति ।

तवसी । यदाश्रयं तत् काशीमित्रेष्वैव सम्पादितम् ।

राजा । किं तत् ।

तवसी । यावन्तस्तस्मीकास्तावत् एव सम्पार्जन्यो
घटास्तु (४) ततोऽधिकाः ।

राजा । एतावन्मात्रम् ।

तव । किमन्येन तत्प्रयोजनम् ।

नेपथ्ये कवकवः ।

तवसी । देव ! पश्य पश्य ।

श्रीहस्तेन विस्त्रिप्य चन्दनरसैः प्रत्येकमेषां वपु-
निस्त्रिप्याप्यधिकन्धरं भगवतो निर्मात्यमाख्यानि च ।

उल्लासदुममन्त्ररीरिव करं सङ्ग्राह्यञ्च शोधिनी-
र्माद्यन्तु क्रमतः क्रमात्सगतिगौरौ विनिष्क्रामति । (त)

(७) महाप्रभुः श्रीवैतन्व्यः । तत्र तत्सत् कर्मणि ।

(४) घटाः कवकवयाः ।

(त) श्रीहस्तेनेति । गौरः श्रीवैतन्व्यः श्रीहस्तेन प्रकीकम् एषां
सुभद्रा वरराजजनशालानां वपुः शरीरं चन्दनरसैः विस्त्रिप्य अधिक-
न्धरं पीवावां भगवतः निर्मात्यमाख्यानि निस्त्रिप्य च करम् उल्लासा
एव क्रमात् क्रमतः तेषां क्रमार्थः ता एव शोधिनीः सम्पार्जन्योः संघा-
ह्यञ्च करेण सङ्ग्राह्यञ्चः काव्यञ्च चः सङ्गः सङ्गान् क्रमतः क्रमात् क्रमात्
तद्येव कवका गतिर्यस्य तत्राभूतः सन् विनिष्क्रामति निर्मात्यते देव-
सङ्गस्यैव त्रिप्याः सङ्गं विनिष्क्रामति तत्रम् ।

अपिच । निर्गच्छन्ति सुदा मनोरथरथैः सन्नोषदन्तावली-
रत्युक्तासतुरङ्गमैर्भवजये जैत्रा इवामौ भटाः ।

रोमाञ्चावलिकञ्चुकाव्यवपुषोऽत्रान्तस्त्रवैर्विभ्रतो
वास्येर्वावृषमस्त्रमेव समदं हुङ्गारभङ्गारिषः ॥ (थ)

राजा । धिग् भूपत्वं कदाऽहमेषां मध्ये यः कश्चिदेव
भवन् भगवन्तमनुव्रजामि । तुलसीमित्र ! कथमिदं कौतु-
कमामूलमाकर्ण्यते । (द)

तत्र । अस्ति कश्चिन्नदीयः पुरुषः स एव सर्वं समा-
कलय्यागतप्रायः । (ध)

राजा । प्रियं मे प्रियम् । प्रविश्य सत्वरः कश्चित् राजानं
पश्यस्य ।

महाराज ! सर्वमवलोक्यागतम् । (न)

(थ) निर्गच्छन्तीति । भरख्य संसारख्य जने विषये जैत्रा जय-
शीला भटा योद्धार इव खनी पाषदाः रोमाञ्चावलिकः कञ्चुका
गात्वावरवानीय तैः आद्यम् व्याहतं वपुः येषां तथोक्ताः, अत्रान्तस्त्रवैः
अविरतं निःसरद्भिः याज्यैः आनन्दान्नुभिः वाक्यं वदन्वदेवताकमेव
अस्त्रं विभ्रतः भारयन्तः तथा समदं सानन्दं हुङ्गारभङ्गारिषः हुङ्गाररवं
कुर्वन् इत्यर्थः सन्तः सुदा आनन्देन मनोरथया रथा इव तैः सन्नोषा
दन्तावला हासन इव तैः, तथा अत्युक्तावलाः सतुरङ्गमाः अत्रा तैः
निर्गच्छन्ति उपनासङ्गारः । शार्ङ्गवर्णिनीकृतं दृश्यम् ।

(द) भूपत्वं राजत्वं धिक् निन्दाकील्यर्थः धिक्निर्मलं निन्द्यो-
रित्यन्तरः । आकर्ण्यते श्रूयते ।

(ध) समाकलयन् विदित्वा ।

(न) व्याकृतं जयेति शेषः ।

राजा । कथय ।

पुत्रवः । देव ! अथधीयताम् ।

पाशौ कृत्वा मधुरस्यदुले शोधनीमूर्ध्निमूर्ध्नि

सर्वैः सार्धं अथमयमसौ शुण्डिचामण्डपान्तः ।

लूतातन्तून् मस्तिनरजसः सारयन्नेव तैस्तै-

र्ध्यासौ गौरः शशधर इव व्यक्तलज्जा बभूव । (घ)

अपनन्तरम् ।

इष्टाप्राप्ये कसपि समुपारोप्य कस्यापि चांशे

मा भेषीरित्यहह ! निगदन् मेघगभीरयोक्त्या ।

अभ्युन्नेत्रः सरजसतनुर्माञ्जयित्वोर्ध्निमूर्ध्नि

भिन्तीः सिंहासनमथतलं शोधयामास देवः ॥ (फ)

(घ) प्राणाविति । अथम् असी गौरः कथं मधुरस्यदुले मनो-
हरकोमले पाशौ शोधनीं सार्जनीं कृत्वा शुण्डिचामण्डपान्तः
शुण्डिचामण्डपाभ्यन्तरे सर्वैः सार्धं देः सार्धंम् अर्धंम् अर्धं स्विताविति
शेषः मस्तिनानि रज्जांसि रेषवः येषु तथाविधान् लूतातन्तून् सारय-
न्नेव अपनयन्नेव तैः तैः सरजसलूतातन्तुभिः व्याप्तः सपाहतः सन्
व्यक्तं स्फुटं लज्जा बभूवः अस्म तादृशः शशधर इव चन्द्र इव बभूव ।
मन्दाक्रान्तावसत्म् ।

(फ) इष्टाप्राप्ये इति । अथ देवः इष्टाप्राप्ये इष्टाने प्राप्नु-
मयक्ये देये इति शेषः कस्यापि जनस्य चांशे कृत्वा कसपि जनं सह-
पारोप्य शिवनगभीरया उक्त्या बभूवनेव माभेषीः कथं वा कुह इति तं
निगदन् अहह आश्चर्यम् अभ्युन्नेत्रः अर्धयिज्ञोचनः तथा सरज-
सतनुः भूषिभूषाङ्गः सन् अर्धंम् अर्धं माञ्जयित्वा भिन्तीः कृत्वा नि
विश्रामं तत्र कुट्टिवभास्य शोधयामास । मन्दाक्रान्तावसत्म् ।

अपि च । वहिर्वासोऽस्यामवकरचयं शोधनिकया
 समाहृत्यापूर्थं स्वयमथ वहिः सारयति सः ।
 क्वचित्स्तप्राप्यावधि सरभसं माष्टिं च कलं
 सुहृद्गैर्गावत्वपि स कुतुकं गापयति च ॥ (क)

राजा । ततस्ततः ।

इ० । एवं मूलमण्डप- जगन्मोहनभोग-मण्डपानां
 मार्जनानन्तरम् ।

कूपान् कोऽपि समुद्हरन्ति कतरः कस्यापि हस्ते ददौ
 सांऽप्यन्वस्य करे स चापरकरे सोऽथः करे कस्यचित् ।
 इत्थं शृङ्खलया घटानथ नयन् पूर्णानपूर्णास्त्वजन्
 पूर्णापूर्णापरिपङ्क्तजनयोः शिष्यां व्यतानीजनः ॥ (भ)

(क) वहिरिति । अथ च्यनन्तरं स देवः स्वयं शोधनिकया
 मार्जन्त्या अवकरचयं निःसारणीयद्रव्यसमूहं समाहृत्य एकलीकृत्य
 वहिर्वाससः अश्रुत्यां प्रान्तदेशे आपूर्थं वहिः सारयति निष्काश-
 यतीत्यर्थः । क्वचित् सः देवः हस्तप्राप्यावधि हस्तप्राप्यं यावत् सरभसं
 श्वेगं माष्टिं शोधयति गायति अपि, सुहृद्गैः कलं मधुरं गापयति
 च । शिष्यरिषीदत्तम् ।

(भ) कूपारिति । कोऽपि जनाः कूपान् अन्धः जलं समुद्हरन्ति
 सहस्रोत्थयन्ति घटेरिति शेषः, कतरः कोऽपि कस्यापि हस्ते ददौ
 जलकुम्भमिति शेषः, सोऽपि अन्धस्य जनस्य करे स चान्धः अपरस्य
 करे, सः अपरः कस्यचित् करे, इदमिति सर्वत्र बोध्यम् । इत्थं
 शृङ्खलया पूर्णान् घटान् नयन् अथ अपूर्णाश्च त्वजन् जनः पूर्णा-
 पूर्णयोः परिपङ्क्तजनयोः पूर्णपरिपङ्क्त अपूर्णानस्योत्थर्षः शिष्यां
 व्यतानीक विस्मयवासात् । पूर्णः परिपङ्क्तः नापूर्थ इति शिष्यां
 इदमिति प्रतीकमत्रोद्देशात् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

अपि च । केचिद्गौरगिरा मनोभ्रमतयः सिञ्चन्ति सिंहासनं
 भित्तीः केचन केऽपि तस्य करयोर्षार्थ्यर्पणं कुर्वते ।
 केचित् तत्पदपङ्कजोपरि घटैः सिञ्चन्ति सन्तोषत-
 स्सत्केऽप्यञ्जलिना पिबन्ति ददते केचिच्च मूर्धन्यपि ॥ (म)
 राजा । ततः ।

एव । ततः पूर्ववत् क्रमेण प्रद्यात् धीतपादा एव सर्वे
 स्वस्ववासोभिस्तत्क्रमेण सलिलान्यपसारयाम्बभूवुः । तथा
 ज्ञत्वा अङ्गुष्ठसुतीर्थं तच्छोधनारम्भे । (य)
 पङ्कतीभूयोपविष्टे निजजननिकरे कौतुकात्तदध्यवर्त्ती
 चिन्वन्वासःप्रपूरं चिरसमुपचिताः शकंराश्वत्वरस्य ।
 पश्यामः के कतीमा विदधति विचिता इत्यवोचद्यदेश-
 स्तच्छैवामी प्रमोदादहमहमिकया चेतुमुद्योगमीयुः (र)

(म) केचिदिति । गौरस्य श्रीचेतनस्य गिरा वचनेन मनोभ्रा-
 मतिर्येषां तादृशाः केचित् सिंहासनं सिञ्चन्ति, केचन भित्तीः कुञ्चानि
 सिञ्चन्तीति शेषः । केऽपि तस्य देवस्य करयोः यार्थ्यर्पणं अङ्गप्रदानं
 कुर्वते । केचित् घटैः तस्य देवस्य पदपङ्कजोपरि पादपद्मोपरि
 सन्तोषतः खानन्देन सिञ्चन्ति । केऽपि तत् देवस्य पादपद्मस्युत्पञ्ज-
 मित्तर्यः अञ्जलिना पिबन्ति, केचिच्च मूर्धन्यपि शिरस्यपि ददते अर्प-
 यन्ति । शार्दूलवनिर्गोहितं वृत्तम् ।

(य) तत्क्रमेण तस्य देवस्य क्रमेण नियमेन । अङ्गुष्ठं चत्वरम् ।
 तच्छोधनान्ते तस्य अङ्गुष्ठस्य शोधनान्ते ।

(र) पङ्कतीभूयेति । निजजननिकरे कौतुकनिवष्टे पङ्कतीभू-
 येषीक्रमेणैवैवैः उपविष्टे इति तदध्यवर्त्ती । देवः देवः वाचः प्रपूरं
 वसनशयं चिन्वन् संदृष्ट्वन् कौतुकात् यदा चत्वरस्य अङ्गुष्ठस्य चि-
 त्तमुपचिताः शकंराश्वत्विताः प्रमाः चत्वराः शकंराः, के जनीः इति

एवं स्वचरितमिव निरवकरं (ल) स्रष्टदधमिव खिन्धस्य
सर्वतश्चत्वरतलं कृत्वा तेऽमी भगवत्कीर्त्तनमारीभरे ।

तथा हि

शोभं शौशीम्हगाण्याः स्वगनमिह रवेः कम्पमाशावधूनां
स्तथं वातस्य कुर्वन्नमरपरिदृष्टस्यास्त्रमक्षणां सहस्रे ।

खेदं सप्रभिंगोष्ठ्याः परमरसमयोक्तासमौत्तानपादे-
ध्यानध्वंसविरिञ्चेः स जयति भगवत्कीर्त्तनानन्दनादः ॥ (ब)

ततश्च । नर्त्तित्वा चणमेव चारु सधुरं गौरो हरिर्नर्त्तया-
चक्रोऽहैततनूजमेकमधुरं गोपालदासाभिधम् ।

मृत्यमेव समूर्च्छितः सुखवशाद्देहान्तरं यच्चिवा-

हैते खिद्यति पाणिपद्मवत्तनाद्देवः स तं प्राणयत् ॥ (ग)

विचिताः संगृहीताः विदधति कर्तुं शक्नुवन्ति, पश्याम इति अत्रोपल-
क्ष्यमानास, तद्दि एव तदैव अमी तंक्षीया जनाः प्रसोदात् उक्तासात्
अहमहमिकया अहमप्ये अहमप्ये विचिनोमीत्युक्तिरनेषोत्सर्षः चेष्टः
शर्करा इति शेषः उद्योगं चेष्टाम् दैयुः प्रापुः शक्नुवित्यर्थः । अश्वरा-
ष्टतम् ।

(ब) निरवकरं निर्दोषमिति भावः ।

(ब) शोभमिति । इह अस्मिन् श्लोके स भगवत्कीर्त्तनानन्दनादः
हरिश्चक्रोर्ध्वनध्वनिः शौशीम्हगाण्याः पृथिवीनायिकायाः शोभं,
रवेः सूर्यस्य स्वगनं तिरोधानम् अमरपरिदृष्टस्य देवराजस्य अक्षणां
नेत्राणां सहस्रे कस्य वाग्रजस्य सप्रभिंगोष्ठ्याः सप्रभिस्रष्टवस्य खेदं
वर्षम् उत्तानपादेः उत्तानपादतनयस्य ध्रुवस्य परमं रसमवन् उक्तासं
तथा विरिञ्चेः शत्रुषः ध्यानध्वंसं सपाधिभङ्गं कुर्वन् जयति सर्वोत्-
कर्षेण वर्द्धते । अश्वराष्टतम् ।

(ग) नर्त्तित्वा । गौरो हरिः चणमेव चणदासमेव चारु

ततो हरिध्वनिद्वयैश्चकार ।

राजा । अहो ! मे दुरदृष्टं यदेतदपि न दृष्टम् ।

पुर । ततो नरसिंहनाथमण्डपञ्च संस्कार्य धावयित्वा
 इन्द्रद्युम्नसरसि कृतवल्गविहारः सर्वैरेव तदभ्यर्चवर्तिनि (घ)
 कुसुमीयानि विश्राम । तदनु बाष्पीनाथपट्टनायक्रेनोपनी-
 तानि भगवत्प्रसादादीनि सर्वैरेव सेवितानि ।

नेपथ्ये । नेतीश्वरः सर्वजनस्य भावी

श्वः श्रीपतेः श्रीसुखदर्शनेन ।

इतीव चित्तोश्व एव जातो

महोश्ववस्थापि महोश्ववो यः ॥ (ङ)

राजा । महापात्र ! काशीमिश्रीऽर्थं यथाऽऽसपति तथा
 मध्ये भवन्तमेव श्रावयति तदधुना नेतीश्वरस्य कृताकृता
 वेषण (ङ) माचरतु भवान् ।

मधुरञ्ज् अतिमनोहरं नर्तित्वा गोपात्रदायाभिधं गोपात्रदासनामकम्
 अद्वैतस्य तनूजं पुत्रञ्च एकमधुरञ्ज् अतिमधुरं नर्तयामासुः । च-
 गोपात्रदायः सुखवशात् देहान्तरं यन्निव गच्छन्निव प्राप्नुवन्निव
 मूर्च्छितः । ततोऽद्वैते स्थित्यति विपीडति सति, स देवः पाण्डिपत्र-
 वलनात् करकमलस्यर्शनात् तं प्राणवत् जीवयामासेत्यर्थः । शार्दूल-
 विष्णीकृतं वृत्तञ्च ।

(घ) भावयित्वा प्रयास्य । सर्वैरेव प्राणदैः सृष्टेति श्रेयः । तद-
 भ्यर्चवर्तिनि तत्समीपवर्तिनि ।

(ङ) नेतीश्वर इति । श्वः परदिने श्रीपतेः जनसायस्य श्रीसुख-
 दर्शनेन सर्वजनस्य नेतीश्वरः जेतानन्दः भावी इतीव श्वः चित्तोश्वः
 जनस्यः चक्षुःश्रवः जातो, एव महोश्ववस्थापि महोश्ववो जात इति
 शेषः । उपजातिवृत्तञ्च ।

(ङ) कृताकृतान्तर्यं कर्तव्यकर्तव्यदर्शनम् ।

वचनी । यथाऽऽज्ञापयसि । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रकियति काशीनिम्नः ।

काशीनिम्नः । अहो ! अतिमधुरं भावि ।

काशीश्वरक्षपितलोकचयः पुरस्ताद्

गोविन्दपाक्षितविद्यासजतिः परस्तात् ।

पार्श्वद्वये च सपुरीश्वरसस्वरूपो

नेत्रोत्सवाय च भविष्यति गौरचन्द्रः ॥ (च)

राजा । अहो ! मनसा सह सहृदयन् (क) मामपि
नावलोकते मित्रः ।

मित्रः । दक्षिणेऽस्ति निक्षिप्तः । अहो ! निष्कलमण्ड-
नैव (ख) रथद्वयी विभेषतोऽयं श्रीजगन्नाथस्य रथः ।

उत्सर्विर्दुर्पञ्चसहस्रविभारितश्रीः

सञ्चारवामरसुचीनचक्षेः परीतः ।

तेजोमयः समयमित्य विराजमान

प्रागन्ध्यस्यनमेव रथो विभाति ॥ (ग)

(च) काशीति । पुरस्तात् क्षपतः काशीश्वरेण क्षपितः क्षप-
वारितः लोकचयः लोकचमूहः यस्य तथोक्तः परस्तात् ततःपरं
गोविन्देन पाक्षिता विद्यासपतिः बीजापतिः यस्य तथाभूतः गोवि-
न्दस्य बल्लेन सविद्यार्थं नन्दद्विद्वर्धः पार्श्वद्वये च उभयोः पार्श्वदोश्च
व पुरीश्वर व स्वरूपः पुरीश्वरस्वरूपाभ्यां सह वर्तमान इत्यर्थः च
गौरचन्द्रः नेत्रोत्सवाय भविष्यति नेत्रानन्दं विधास्यतीत्यर्थः । वचन-
तिवर्कं वृत्तम् ।

(क) सहृदयन् आशयम् ।

(ख) निष्कलमण्डलः सुवर्णितोत्कर्षः ।

(ग) उत्सर्षति । एष रथः उत्सर्षतिः उत्सृष्टः दुर्पञ्चनां

वक्षुःकनकलोका । प्रये । कथमिहैव राजा । उपहृत ।
जयति जयति महाराजः । महाराज । इह स्थितेनैव
त्वया रयारोहणं भवतोऽवलोकनीयं पद्यात् क्षानोत्तरं
स्वसेवा विधेया । (घ)

राजा । रयविजयसेवा मे नियताऽपि (छ) तथा मां
नोक्ताण्डयति यथा महाप्रभोर्त्वं दर्शनं स्पृहा ।

काशी । रयारोहणे जाते सति यामार्धान्तरित एव
महाप्रभोर्त्वं त्वारम्भो भावी ।

राजा । सवितर्कम् ।

इतश्चेत् पश्येयं भवति परितोषो न मनस-
स्तातो वा पश्येयं तदपि सुखमं नैव भवति ।

प्रवेशस्तद्गोष्ठां मम न घटते तद्दृत्ततया

तदन्तर्वर्त्तित्वात् कथमु कलये तस्य नटनम् ॥ (च)

वक्षुःकैः विभाविता विस्फुरिता श्रीः शोभा यस्य तद्याभूतः, वक्षुः
उत्कृष्टैः चार्त्तमिर्जनोच्चैः चामरैः सुष्ठु चीनचयैः वदनवन्दुहैश्च परीतः
परिष्ठतः तेजोमयः प्रखण्डितप्रभ इत्यर्थः वक्षुःकम् एतत् प्राय विराज-
मानः शोभमानः अतएत नयनम् आनन्दबन्धेन विभाति विराजते ।
वक्षुःकतिवर्कं दृत्तम् ।

(घ) स्वसेवा निजकर्त्तव्या सेवा पूजा ।

(छ) नियतापि निजकर्त्तव्यत्वेन स्थितापि ।

(च) इत इति । इतः कस्यात् प्रदेशात् चेत् यदि पश्येयं तदा
मनसः परितोषो न भवति, ततः तस्मिन् प्रदेशे स्थितेति शेषः, तदपि
तत्र स्थितस्य दर्शनमपि नैव सुखमं भवति । तद्दृत्ततया तेन श्रीचै-
त्येन इतः आदिष्ट इत्यर्थः तस्यात् तदादेशेनेत्यर्थः तद् गोष्ठां तस्य
श्रीचैतन्यस्य गोष्ठां वर्त्तमाने एव प्रवेशः न घटते न वक्षुःकतीत्यर्थः

तथाऽपि यावन्नटमं तावदेव तथैव ख्यं तत्कपा-
देभ्येव शरणम् ।

काशी । महाराज ! कञ्चुकिद्वारा महिर्षीभिरभ्यर्चि-
तमस्मि (छ) भगवतो भौरचन्द्रस्य नृत्यदर्शनार्थमिहा-
वस्थानम् ।

राजा । सुखेन पश्यन्तु कृताद्यन्तु लोचने जगुष । (ज)

काशी । तत्त्वरत्न भगवतो रक्षारोहणकालः सन्निकष्ट
एव ।

राजा । एवमेव ।

काशी । अहमपि भगवन्निकट एव गच्छामि । इत्युभौ
निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशन्ति कञ्चुकिनोपगम्यमानास्त्वामेव वडभोभारुदा महिष्यः ।

कञ्चु । देव्यः पश्यन्तु ।

सम्प्राप्तो रक्षकन्धरं तनुभृतां नेत्रैर्मनोभिः समं

श्रीनीलाचलचन्द्रमा रक्षपथं सम्प्राप भौरो हरिः ।

भावाक्रान्ततथैव नेत्रमनसौ तेषां धरं मुच्यतः

पूर्वं नैव परन्तु पूर्वपरयोः सत्यं बलीयान् परः ॥ (झ)

अतः तद्गन्वर्तित्वात् तस्य नटमं नृत्यं कथं कथं वा कथने वक्ष्या-
मीत्यर्थः ? शिखरिणीवृत्तम् ।

(छ) कञ्चुकिद्वारा अन्तःपुरधरो द्वौ विप्रौ गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थिगुणैः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तवचनेन कञ्चुकिना ।
अभ्यर्चितं प्रार्थितम् ।

(ज) जगुष जगुष ।

(झ) सम्प्राप्त इति । श्रीनीलाचलचन्द्रमाः श्रीजनशायः तद-

अपिच । मण्डलैस्त्रिभिरसौ स्रजनाना-
माहृतो जयति काञ्चनगौरः ।
बीजकोष इव वारिरुहस्य
प्रोक्तसत्तरसहस्रदसस्य ॥ (ज)

देव्यः । सोत्पद्यं निरीक्ष्य प्रथमनि ।

कस्यु । देव्यः पश्यन्तु पश्यन्तु ।

काशीश्वरोऽजनि वह्निर्बल्यस्य सुख्यो
गोविन्द उत्तमतमोऽजनि मध्यमस्य ।
अभ्यन्तरस्य मणिवज्जयति स्वरूपः
सामाजिकः किल पुरीश्वर ईश्वराद्ये ॥ (ट)

भृतां देहिनां नेत्रैः स नोभिः समं रथस्य कम्बरं श्रीवादेयं सख्याप्रः ।
गौरो हरिश्च तथैव रथपथं सख्याप्र । तेषां तदुभृतां नेत्रमनसी
भागज्ञान्ततया परं पूर्वं श्रीजगन्नाथं हृद्यतः त्वजतः, परन्तु गौरं
हरिन्तु नैव हृद्यत इति श्रेयः अतः पूर्वपरवोः जगन्नाथगौरचन्द्रयोः
परः गौरचन्द्रः सत्त्वं बलीवान् श्रेष्ठः पूर्वस्य दारुणबलात् उत्तरस्य
पूर्णत्वादिति भावः । शार्दूलविज्ञोद्धृतं वृत्तम् ।

(ज) मण्डलैरिति । अषौ काञ्चनगौरः श्रीचैतन्यः स्रजनानां
त्रिभिः मण्डलैः दशैः आहतः परिहृतः प्रोक्तसत्तरं प्रकर्षेण विकल्पर-
तरं सहस्रदशं दश तादृशस्य वारिरुहस्य पद्मस्य बीजकोषः बीजाधार
इव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । आगतावृत्तम् ।

(ट) काशीश्वर इति । काशीश्वरः वह्निर्बल्यस्य वह्निर्बल्यस्य
हृद्यः श्रेष्ठः अजनि, गोविन्दः मध्यमस्य बलजस्य उत्तमतमः श्रेष्ठतमः
अजनि । आरूपः अभ्यन्तरस्य बलजस्य अन्तर्मण्डलस्य मणिवत् रत्नमिव
जयति । पुरीश्वरः ईश्वरस्य ईशस्य अर्धे सामाजिकः समाजाधिपतिः
किल इत्यते इति श्रेयः । वृत्तान्तिवर्णं वृत्तम् ।

अथ निभाष्य । अहो ! महत् कौतुकम् ।

सङ्कोचाद्विरलीकरोति न जनाञ्चेतन्यपादाश्रया-

स्तैस्त्रैर्गाढनिरन्तराहतया गौरश्च नो पश्यति ।

सोत्कण्ठं नयनद्वयीं तत इती व्यापारयन्तरं

सम्प्रे सुहृद्विरिचन्दनांसविससहाहुर्नृपो भ्राभ्यति ॥ (ठ)

देव्यः । अस्म जादिसी उक्कण्ठा तादिसंज्जेव ववहरदि(१)

कञ्चु । अहो ! प्रमादः ।

राजाक्षिवर्त्मभिदुरं हरिचन्दनोऽसौ

श्रीवाममन्तरयति स्वकरिण मन्दम् ।

कृशा जघान तमसौ प्रतिवृष्टमेनं

राजैव सान्त्वयति सानुनयं नयेन ॥ (ड)

अस्य यादृशी उत्कण्ठा तादृशमेव व्यहरति ।

(ठ) सङ्कोचादिति । हरिचन्दनस्य अंशे स्तम्बदेये विषसन् राजन् बाह्यस्य तथोक्तः नृपः सङ्कोचात् कुण्डीभावात् चैतन्यपादाश्रयान् जनान् चैतन्यपार्श्वदानित्यर्थः न विरलीकरोति नापहारयति, तैस्तैः चैतन्यपार्श्वदैरित्यर्थः गाढं यथा तथा निरन्तराहततया गौरं श्रीचैतन्यस्य नो पश्यति । तत इतः सोत्कण्ठं यथा तथा नयनद्वयीं व्यापारयन् निक्षिपन् अन्तरम् अवकाशं सम्प्रे सुः सख्यामुनिष्कुः सन् भ्राभ्यति । यादृं च विस्फोडितं वृक्षम् ।

(ड) राजेति । असौ राजस्युत्कण्ठः हरिचन्दनः राज्ञः अक्षिवर्त्मभिदुरं नयनपथरोहणं श्रीवासं स्वकरिण मन्दं यथा तथा अन्तरयति अपहारयति । असौ श्रीवासः वृष्टः सन् तं जघान प्रजहार, ततो राजैव प्रतिवृष्टम् एनं हरिचन्दनं नयेन सान्त्वयति सानुनयं नयेन सान्त्वयति । यदन्वतिषं वृक्षम् ।

देव्यः । तादृशायां निरपेक्षायां को वराप्रो (ठ) हरि
चन्द्रे (१) ।

कञ्चु । पश्यन्तु पश्यन्तु ।

उद्दामताखण्डविधौ जगदीश्वरस्य

सर्वे परस्परकरग्रहणं विधाय ।

बाह्य प्रसार्य परितः प्रतिपन्ति शब्दं

भूमौ खलुत्तरतनोः क्षतशब्दथैव ॥ (ब)

देव्यः । दापिं सुहेष दीश्वर (२) ।

कञ्चु । पश्यन्तु ।

क्षयमुत्प्लवते यतीन्द्रकल्पं

क्षयनाभावति मत्तनागतुल्यम् ।

भ्रमति क्षयमप्यज्ञातचक्र-

प्रभमानन्दतरङ्गतो यतीन्द्रः ॥ (त)

(१) तादृशानां निरपेक्षायां को वराको हरिचन्द्रः ।

(२) इदानीं हृद्येन दृश्यते ।

(ठ) निरपेक्षायां कसपि अपेक्षायापानाधिकार्यः, वराकः
रीमः ।

(ब) उद्दामेति । उद्दामताखण्डविधौ उत्कटकल्पविधाने सर्वे
पार्षदाः परस्परकरग्रहणं विधाय बाह्य प्रसार्य शब्दं क्षतं भूमौ
खलुत्तरत न्यतिशयेन खलुत्तनी तदुर्वक्ष्य तादृशस्य जगदीश्वरस्य श्रीचै-
तन्यस्य क्षतशब्दवा आघातसंघनेन एव परितः समन्तात् प्रतिपन्ति
प्रतिवेष्टयन्ति । नक्षत्रमिश्रकं इत्यम् ।

(त) क्षयमिति । यतीन्द्रः आनन्दतरङ्गतः आनन्दानेघात् क्षयं
यतीन्द्रकल्पं विदुष्यत्यम् उत्प्लवते उद्दामकम् करोति, क्षयं मत्तनागतुल्यं

अपि च, अन्तर्भावविदामुदारमनसामाद्यः स्वरूपो यदा
यद्गातुं दिशतीदमेव सकलः प्रीत्यैव तद्गायति ।
तस्मात्सुखमुनिव प्रतिफलन् गौरो नरीनृत्यते
स्तन्नाशुस्वरभङ्गकम्पपुलकप्रस्नेदमूर्च्छास्मितैः ॥ (घ)
देव्यः । अचरिभ्रं क्लु एदं प्रेम्मानन्दचमकारस्य (१) ।
कञ्चु । पश्यन्तु ।
आनन्दाम्बुनिधेर्न वेद्मि कतमैरुच्चावचैर्दुर्भिभि-
नृत्योन्मादमदेन गौरभगवत्यानन्दमूर्च्छां गते ।
निष्ठेवः कठिनोऽस्त्रमस्त्रवदभूच्छासो न संलक्ष्यते
कान्तिः केवलमुज्ज्वलैव सुदृढामाशासवीजायते ॥ (ङ)

(१) आश्चर्यं क्लु एदं प्रेम्मानन्दचमत्कारस्य ।

मत्तर्हसिसदृशम् आधावति विद्वन् । अथमपि अज्ञातचक्रप्रभं
ज्वलदुष्मन् कसदृशं भवति ।

(य) अन्तर्भावति । अन्तर्भावविदाम् आन्तरिकभक्तिरसज्ञानाम्
उदारमनसां महाशयानाम् आद्यः सुखः स्वरूपः यदा यत् गातुं
दिशति उपदिशति, सफल एव जनः प्रीत्यैव प्रत्ययेष्वैव तदिदं
गायति । तन्नुमान् मूर्त्तमान् प्रतिफलन् स्फुरन् तस्य गीतस्य अर्थ
इय गौरः स्तन्नाशुस्वरभङ्गकम्पपुलकप्रस्नेदमूर्च्छास्मितैः सात्त्विकैरुप-
सञ्चितः सन् नरीनृत्यते पुनः पुनरतिशयेन नृत्यति । शार्दूलविज्री-
डितं वृत्तम् ।

(ङ) आनन्दाम्बुनिधेरिति । आनन्द एव अम्बुनिधिः ससदृः तस्य
कतमैः कतिभिः उच्चावचैः नैकविधैः उर्भिभिः तरङ्गैः न वेद्मि न
जानामि, नृत्योन्मादमदेन गौरभगवति देवे गौरचन्द्रे आनन्दमूर्च्छां
गते सति निष्ठेवः कठिनः अथमत्, अथ वा अकारि अथवत्, वाचः

देव्यः । ईसरोत्ति सम्बिस्तीञ्जे ष (ध) खी जीवणं
धारेदि । अस्सधा एदं किं दंसिदुं सकीवदि (१) ।

कञ्चु । पुनर्निभात्य । अहो ! जीवितमहो ! जीवितम् ।
रोमाञ्जाः पुनरुन्निषन्ति नयने भूयोऽपि पर्यन्तुषी
निष्ठे वस्य पुनः प्ररोहति पुनः खासोऽधरं धावति ।
सर्वेषामभितोऽभितः समुदयत्याह्लादकोलाहलो
देवो जागरयाञ्चकार हृदयं खानन्दमूर्च्छां त्यजन् ॥ (न)

देव्यः । अस्महे जीविदम्ह जीविदम्ह (२)

कञ्चु । पुनर्निभात्य । अहो ! अद्भुतम् ।

येनेव गीतेन बभूव मूर्च्छां

तेनेव भूयोऽजनिं सम्प्रबोधः ।

(१) ईश्वर इति संवित्तिरेव नो जीवनं धारयति । अन्यथा
एतत् किं द्रष्टुं शक्यते ।

(२) अहो जीविता खो जीविताः अः ।

न संबध्यते । केवलम् उज्वला कान्तिरेव सुहृदां बन्धूनाम्
आश्वासणीजायते आश्वासणीजमिव आचरति आश्वासयतीत्यर्थः ।

(ध) संवित्तिः सम्यक् ज्ञानम् ।

(न) रोमाञ्जा इति । रोमाञ्जाः पुनः उन्निषन्ति उद्गच्छन्ति ।
नयने नेत्रे भूयोऽपि पुनरपि पर्यन्तुषी अन्तुषूर्णे । निष्ठेवस्य जिह्वा-
रसस्य पुनः प्ररोहति जायते । खासस्य पुनः अधरं धावति । अभितः
अभितः सर्वतः सर्वतः सर्वेषां जनानाम् आह्लादकोलाहलः समुदयति
समुद्भवति वंतः देवः खानन्दमूर्च्छां सस्य खानन्देन मूर्च्छां त्यजन् सन्
हृदयं जागरयाञ्चकार । शार्दूलपिक्रीडितं वृत्तम् ।

किमेक एवैष स कोऽपि मन्त्रः

प्रयोगसंहारविधौ स्वतन्त्रः ॥ (प)

अपिच, नृत्योन्मादतरङ्गिणीबलवतीरानन्दवात्या क्रमा-
दत्युक्तासयति स्य तत्र जनितो वीचीतरङ्गक्रमः ।

कश्चित् कश्चिदनोनशतमपरस्तश्चापरस्तं पर-

श्वेतानन्दतरङ्गजैव विविधा वृत्तिर्न गीतार्थजा ॥ (फ)

अहो ! स्वरूपस्य प्रेममाधुर्यम् । तथा हि

उत्थाय मन्दमुपविश्य सुखोर्मिषेग-

निम्नस्य तर्जनिकया लिखतो धरित्रीम् ।

प्राशङ्कितः क्षतिक्रते सदयं स्वरूपो

देवस्य पाणिमरुणत्रिजंपाणिनैषः ॥ (ब)

(प) येनेति । येनैव गीतेन मूर्च्छां बभूव देवस्येति शेषः । तेनैव गीतेन भूयः पुनः सख्यबोधः अजनि जातः । प्रयोगसंहारविधौ स्वतन्त्रः यक्तः एषः कोऽपि स मन्त्र एव एकः सख्यः किम् ? उपजातिवृत्तम् ।

(फ) नृत्योन्मादेति । आनन्दवात्या आनन्दरूपिणी भाटिका क्रमात् बलवतीः नृत्योन्मादतरङ्गिणीः नृत्योन्मादनदीः अत्युक्तासयति स्य अतिशयेन उत्सन्धयति स्य तत्र नदीषु जनितः उत्थापितः कश्चित् वीचितरङ्गक्रमः प्रवहतरङ्गपरिपाटी कश्चित् तरङ्गम् अनीनशत् नाश-
यामास । तं नाशकं तरङ्गम् अपरस्तरङ्गः, तश्चापरं तरङ्गम् अपरः अन्यस्तरङ्गः, तम् अन्यं तरङ्गं परञ्च अनीनशदित्यनेनाम्बेयः । इति इत्थं विविधा वृत्तिः व्यापारः आनन्दतरङ्गजैव, न गीतार्थजा । येन आनन्दतरङ्गेशैव मूर्च्छां, तेनैव आनन्दतरङ्गेषु प्रबोधो देवस्य न गीतेनेति फलितार्थः । शार्दूलविक्कीर्णितं वृत्तम् ।

(ब) उत्थायेति । एषः स्वरूपः उत्थाय प्रबोधोद्वाहिति भावः

पुनर्निरूप्य । अहो ! कष्टम् ।

गच्छत्येव जगत्पती रथगतो बाहू प्रसार्य स्वयं
प्रीत्योत्थापयितुं रथोदरमिव श्रीगौरचन्द्रं पुरः ।

मृत्यन्नेव स चापसर्पति परं वास्योद्दयेनात्मनो
हावेवाक्षिपथं व्यतीयतुरहो ! भाग्यं विश्राम नः ॥ (भ)
तद्वयमितोऽवतरामो यदयं राजाऽपीत एवागच्छति ।

इति देवीरयतास्यंताभिः सह निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति राजा काशीमित्रश्च ।

राजा । अहो ! निर्व्यूढो रथोत्सवः ।

गुण्डिचाण्डहमवस्थित एकः प्राप्तवानुपवनान्तरमन्यः ।

देवयुग्ममिदमेव जनानां चित्तमेव युगपत् प्रविवेश ॥ (म)

मन्दं यनैः उपविश्य सुखोर्मिवेगनिग्रस्य आनन्दतरङ्गनिमग्नस्य तर्जनि-
कया तर्जन्या धरिणीं लिखतः खगतः देवस्य क्षतिकृते पतनक्षत-
गङ्गया आशङ्कितः अहिम्नः सन् निजपाणिना पाणिम् अदृष्टत्
ररोध संवाहयामासेत्यर्थः । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(भ) गच्छतीति । एष रथगतः रथस्यः जगत्पतिः जगन्नाथः
स्वयं बाहू प्रसार्य प्रीत्या श्रीगौरचन्द्रं रथोदरं रथाभ्यन्तरम् उत्था-
पयितुमिव पुरः अयतः गच्छति । स च गौरचन्द्रः मृत्यन्नेव अप-
सर्पति रथपथात् अपसरति । हावेव जगत्पती इति भावः आत्मनः
सस्य वास्योद्दयेन आनन्दनाम्यवर्षणेन परम् आत्मवर्षम् अक्षिपथं नेत्रपथं
व्यतीयतः अतस्क्रान्तौ । अहो ! आश्चर्यं न आश्चर्यं भाग्यं विश्रामे
चचाल देवयोर्दर्शनादिति भावः । शार्दूलं विस्तीर्णितं वृत्तम् ।

(म) गुण्डिचेति । एकः जननाथः गुण्डिचाण्डहम् अवस्थितः ।
अन्यः उपवनान्तरं प्राप्तवान् । इदमेव इत्यनेव देवयुग्मं देवद्वयं जनानां
चित्तं युगपदेव समकाशमेव प्रविवेश । आनतावृत्तम् ।

काशीमित्र ! होरापक्ष्यां भगवत्याः श्रियो (व)
देव्याः प्रयाणवाचा सर्वतश्चमत्कारिणी यथा भवति तथा
कार्या । हृत्पञ्चमरादीनि भगवन्नाण्डारागारे यावन्ति
सन्ति यावन्ति वा मम कीर्णगारेषु सन्ति तावन्त्येव समा-
नेयानि यथा रथीत्सवाद्पि शीघ्रनश्चमत्कारकारकत्वेन
मूर्त्त एवाद्गुतरसी भवति ।

काशी । यथाऽऽज्ञापयसि ।

राजा । त्वमद्यारभ्य तथा कुरु अहमपि पुरं प्रवि-
शामि । इति निष्क्रान्तः ।

काशी । स्वगतम् । पारामात्सरमागतेषु भगवत्पार्श्वेषु
पद्मेतादिषु च समस्तेषु महत्सु किं वृत्तमिति निभास-
यामि । इति जगन्नाथवक्त्रभास्वसुपवनं सङ्घर्षमाबोक्य । पद्मे !
भगवतः श्रीकृष्णचेतन्यस्यैव साक्षात् ।

श्री मे परश्री मम तत्परेऽङ्गि

ममापरेणुर्मम चापरेऽङ्गि ।

ममेति भिक्षादिनिर्णयेना-

हैतादयः कौतुकिनो बभूवुः ॥ (र)

तदधुनाच मम प्रवेशोऽयोग्यस्तदहमासन्नस्य होरा-

(व) श्रियोः अङ्गाराः ।

(र) च इति । पद्मेतादयः मे मम चः कर्णं मम परशः, तत्-
परदिने, मम तत्परे अङ्गिः, मम अपरेणुः अपरदिनि दिने, मम च
अपरे अन्वष्टिनु अङ्गि भगवते भिक्षा देवेति भिक्षादिनिर्णयेन कौतु-
किनः कौतुकवत्तः बभूवुः । उपजातिवृत्तम् ।

महोत्सवस्य सामग्रीसमवधानाय (क) गच्छामि । एति
निष्कान्तः ।

ततः प्रविशति श्रीकृष्णचेतस्यः परितोऽहं तादयच्च ।

श्रीचे । स्वरूप ! यद्यपि जगन्नाथो द्वारकालीला मनु-
करोति तथाऽपि गुण्डिचाव्याजेन (ब) हृन्दावनस्मारकेष्वे-
तेषूपवनेषु विहृत्सुं प्रत्यब्देमेव नीलाचलं परित्यज्य सुन्द-
राचलमागच्छति । कथं देवीं श्रियं परित्यजति ।

स्वरूपः । स्वामिन् ! हृन्दावनस्मारकेष्विति यदुक्तं स्वय-
मेव तदेव सिद्धान्तो नहि हृन्दावने श्रिया सह विहारो-
ऽपि तु गोपाङ्गनाभिरेव ।

श्रीचे । तथाऽप्येषां कोपिनी (श) भवति ।

स्वरूप । प्रणयिनीनां प्रकृतिरेवार्यं यत् स्त्रायोग्यतां
नेच्छते (घ)

नेपथ्ये । महावाहितनिर्घोषः ।

सर्वे । आकर्ण्य । अहो ! निमेषमात्रमिव दिनचतुष्टयं
जातम् । यद्यं होरापञ्चमीमहोत्सवः प्रत्यावर्त्तते ।

श्रीचे । यथाप्रस्तावमेवायं भगवत्याः श्रीदेव्याः कोप-

(क) आसन्नस्य निकटवर्तिनः होरामहोत्सवस्य होरास्वपञ्चमीनां
श्रीदेव्यां जालोत्सवस्य । सामग्रीसमवधानाय इत्यसंप्रहारः ।

(ब) गुण्डिचाव्याजेन गुण्डिचायात्माच्छब्देन ।

(घ) एषा श्रीः कोपिनी क्रुद्धा ।

(ङ) स्त्रायोग्यतां स्वस्य ज्ञातनः श्रयोन्मताम् अस्मान्मर्त्यां न दीक्षते
न पश्यति न पिबति इत्येवमर्थः । हृन्दावने नहि न श्रियो विहारा-
योग्यता, तदपि वा कुर्वतीति भावः ।

प्रयाणमहोत्सवः (स) । तदयमाचोकनीयो भवति ।

सर्वे । एवमेव । इति आचोकनसंज्ञितं स्वयं उपसर्पन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये जयजयध्वनिः ।

स्वरूपः । आचोक्य । भगवन् ।

मानस्य क्रम एष नैव यदियं स्वैश्वर्यविस्वापकै-

र्नानादिव्यपरिच्छदैः स्वयमहो देवं प्रतिक्रामति ।

व्यक्तं रौद्ररसोऽयमम्बुधिभुवः क्रोधस्य यत् स्थायिनो

भूयानेव विकार एष विदितं वैदग्ध्यमस्याः परम् ॥ (ह)

पुरोचरः । स्वरूप । सत्यमेव । किन्तु पश्यतां पुनरङ्गुत

एव रसः । (घ)

तथाहि । पताकाभिर्देवी कलहमनुभूयतीन्द्ररसना-

सहस्रस्य द्वाभ्यां युगपदिव लीटा दशदिशः ।

(घ) कोपप्रयाणमहोत्सवः कोपयान्त्यर्थं महोत्सव इत्यर्थः ।

(ह) मानस्येति । एष मानस्य प्रियं प्रति कोपस्य न क्रमः न रीतिः । यत् इयं लक्ष्मीः स्वयं स्वैश्वर्यविस्वापकैः आत्मनः ऐश्वर्य-
प्रसङ्गैः नानादिव्यपरिच्छदैः उपलक्षिता इत्यर्थः देवं जगन्नाथं
प्रति क्रामति मच्छति, आहो । आश्चर्यं व्यक्तं स्फुटम् अम्बुधिभुवः
त्रिधाः अयं रौद्ररसः, यत् अस्मा विदितं यत् परं वैदग्ध्यं चातुर्यम्
एष एव स्थायिनः स्थायिभावस्य क्रोधस्य भूवान् विकारः आवस्था-
विशेषाः । रौद्रः क्रोधस्याविभाव इति दर्पचकारोक्तं रौद्ररसलक्ष्य-
मत्र बोध्यम् । शार्दूलविप्रीक्षितं वृत्तम् ।

(घ) सत्यमेव रौद्ररसः, अङ्गुत एव विकारस्य स्थायिभावत्वा-
दिति भावः ।-

(क) पताकाभिरिति । देवीकलहम् अतु देवाः त्रिधाः मान-
स्यपरिच्छदैः पताकाभिः भोगीन्द्रस्य शक्तिः रसमानां सहस्रस्य

नभो वापीहंसैरिव ऋदुचक्षुषामरचयैः

सितच्छत्रैः फुल्लद्वयसकमलौघैरिव हता ॥ (क)

अपि च, सुधूपानां धूमैः प्रतिदिशसुदोषैरुपचिते

घनौघे गभीरं ध्वनति सुरजादिव्यतिकरे ।

बलाकानां त्रेष्णामिव धवलससोरणततौ

चलन्त्यामुष्मता इव दधति सास्त्रानि शिखिनः ॥

अद्वैतः । पुरो वारस्त्रीभिर्गुणविक्रितरथाप्रसृतिभि-

संसङ्गीलासास्यं सुहुरभिनयन्तीभिरभितः ।

समन्तादासीभिर्व्यंजनचयताम्बुसपुटिका-

मशीभृङ्गारादियहषषट्साभिः परिहता ॥ (ग)

हाभ्यामिव द्विसहस्ररसनाभिरिवेत्सर्षः द्विजिह्वादिदिति भावः युगपद्
इय दिशः लोढाः आम्बादिताः बङ्गरः पताका उत्क्षिप्ता इत्यर्थः ।
तथा हंसैरिव सरोवरहंसैरिव ऋदुचक्षुः मन्दमन्दसञ्चितैः चामरचयैः
चामरद्वयैः तथा फुल्लद्विः विकसद्भिः भवसैः श्वेतैः कमलौघैरिव
सितच्छत्रैः श्वेतातपस्यैः नभोवापो अन्तरीक्षरसी हता आम्बादिता ।
शिखरिणीहताम् ।

(क) सुधूपानामिति । प्रतिदिशसुदोषैः उत्पत्तितैः सुधूपानां
सुधु धूपानां धूमैः उपचिते पुष्टिं नीते घनौघे मेघनिचये इवेत्यत्र
बोध्यम् । सुरजादिव्यतिकरे ऋदुचक्षुर्वादिहसन्मुखे गभीरं ध्वनति
सति, तथा बलाकानां बलाकां त्रेष्णामिव धवलानां वताम् उत्-
सृष्टानां गोरणानां विक्रान्तराणां ततौ समूहे चक्षुषां राजन्त्यां सत्तां
शिखिनः समूहाः उष्मता इव सास्त्रानि दधति इवति । शिखरिणी-
हताम् ।

(ग) इव इति । विमानस्येति । पुरः अथतः सुषैः लोन्ध्या-
दिभिः विक्रिता इत्यादिप्रत्ययैः अक्षरैः वाभिः तादृशीभिः अभितः

अपि च, विमानस्य ज्ञानीमिव विदधतीं सुग्धमहसा

चतुर्दलीं चामीकरमणिमयीमुत्थितवती ।

अतिक्रोधान्वाऽपि स्मरभरसमाभुग््नहृदया

पयोधेः पुत्रोयं पिहृज्जनितदर्पेव बलते ॥ (ग)

स्वरु । सोपहासम् । अहो ! मानवैद्गंधामखाः । (घ)

श्रीचैतन्यः । स्वरूप ! कौटुशं प्रणयकोपवैद्गंधाम् ।

स्वरु । या यादृशी तस्याः खलु तधाविधं वैद्गंधाम् ।

श्रीचै । तथाऽपि शृणुमः ।

स्वरु । कदाचित् कृतापराधे प्रणयिनि श्रीव्रजराज-
किशोरे सविधमागत्य समुचितं व्याहरति (ङ) सति ।

समन्तात् सुहृः पुनः पुनः लसत् शोभमानं लीलया विहासेन वास्यं
नृत्यं यस्मिन् तद्यथा तथा अभिनयन्तीभिः गच्छन्तीभिरित्यर्थः व्यजन-
चयस्य चामरघृन्दस्य ताम्बूलपुटिकायाः ताम्बूलवीटिकायाः मणी-
भृङ्गारादेश्च यद्यथे चटुलाभिव्यंघ्राभिः दासीभिः समन्तात् परिष्टता ।
सुग्धमहसा मनोज्ञकान्वा विमानस्य देवयानस्य ज्ञानीमिव मालिन्व-
मिव विदधतीम् आवहृतीं चामीकरमणिमयीं सुवर्षमणिनिर्मितं
चतुर्दलीं तदास्त्वं यानसुत्थितवती आरुढा अतिक्रोधान्वापि स्मरभरस्य
मदना तरेकेण आभुग््नम् आनतं सरसमित्यर्थः हृदयं यस्याः तथाभूता
इयं पयोधेः ससुहृस्य पुत्री जज्ञीः पित्रा पयोधिना जनितः सत्-
प्रादितः दर्पः अहङ्कारः यस्या कृताभूतेन बलते अभिनश्चति । सम-
जल विस्तरिणी वृत्तम् ।

(ग) मानवैद्गंधं मानवास्तुष्यम् ।

(ङ) सविधं सपीम् । व्याहरति आशयति ।

किं पादान्तमुपैषि नास्मि कुपिता नैवापराधो भवा-
 निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कापोऽपराधोऽथवा ।
 योग्या एव हि भोग्यतां दधति ते तत्किं मयाऽयोग्यया
 तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वाच्छन्द्यमेवासु ते ॥ (च)

इदं कापवेदग्धाम् । प्रकारान्तरञ्च ।

दूरादुत्थितमन्त्रिकं मयि गते पीठं करेणापितं
 स्मिन्वा भाषिणि भाषितं सृदुसुधानिःस्यन्दि मन्दं वचः ।
 आरुढेऽर्हमथासनं प्रकटितो हृषेस्तयाऽऽश्लिष्यति
 प्रत्याश्लिष्टमवामयैव मनसां वास्यं तयाऽऽविष्कृतम् ॥ इति (छ)
 श्रीचै । पूर्वतोऽपि सुरसमिदम् ।

(च) किमिति । देव्या उक्तमित्यम् । हे गोकुलेन्द्रतनय !
 किं कथं पादान्तम् उपैषि चरणे निपतसि ? अस्मि अहं न कुपिता
 भवान् नैव अपराधः कृतापराधः । कृतधियां सुबुद्धीनामित्यर्थः
 निर्हेतुः अकारणः कापः अथवा अपराधः नहि जायते । योग्या
 एव भोग्यतां दधति हि भोग्या भवन्तीत्यर्थः । तस्मात् अयोग्यया
 मया ते तव किं प्रयोजनमिति शेषः । तेन हेतना अद्यावधि ते तव
 स्वाच्छन्द्यमेव स्नाधीनतैव स्वेच्छारारित्यमेवत्यर्थः असु । शार्दूल-
 विष्क्रोडितं वृत्तम् ।

(छ) दूरादिति । मयि अन्त्रिकं गते सति दूरात् उत्थितं
 करेण पीठं आसनमित्यर्थः अप्रियं दत्तम् । स्मिन्वा भाषिणि मयीति
 शेषः । सृदु अल्पं सुधानिस्यन्दि अस्मिन्वचि मन्दं वचः भाषितम् उक्तं ।
 अथ अर्हम् आसनं आरुढे मयीति शेषः हृषेः प्रकटितः आविष्कृतः
 हृष्टमित्यर्थः । अश्लिष्यति अश्लिष्यति मयीति शेषः प्रत्याश्लिष्टं
 प्रत्याश्लिष्यति सर्वत्र तथेति कर्त्तृप्रदमन्वेत्यम् । इत्थं तदा मनसः
 आयासतयैव अप्रातिकूल्येव वास्यं प्रातिकूल्यं जाय इति भावः

श्रीवासः । अपरिहासम् । गोपाललक्ष्मणानां कौतादय-
मैश्वर्यम् । ऐश्वर्यं हि मदहेतुः । (ज)

अस्याः पश्यत भी मदस्य महिमा दासीकुलेनेश्वरी-
गर्वीक्षे कमदोद्दुरेण यदमी बद्धा कटीरोधसि ।

सुख्या एव जगत्पतेः परिजनाः प्रत्येकमाकर्षता ।

पाल्यन्ते स्म निजेश्वरीपदपुरः प्रापय्य चौरा इव ॥ (झ)

भृत्यापराधे स्वामिनो दण्ड इत्येव श्रुतम् । इदन्तु तद्वि-
परीतमेवेत्यहो ! (ज) अत्यद्भुतम् ।

स्वरू । श्रीवासं प्रति । भीः पण्डित ! पश्य पश्य तव देव्या
वैदग्ध्यम् ।

अचेतनस्यास्य रथस्य को वा

मन्तुः कथं ताडयत एष भृत्यैः ।

आविष्कृतं प्रकटितम् । शार्दूलविक्रीडितं दृप्तम् वस्तुं प्रति वस्य-
चिन्नायकस्योक्तिरियम् ।

(ज) मदहेतुः गर्वकारणम् ।

(झ) अस्मा इति । भीः अस्याः श्रिवाः मदस्य महिमा
माहात्म्यं पश्यत अज्ञोक्तयत, यत् ईश्वर्या यः गर्वः तस्य उत्सुकैः
उद्देक्षेण यः मदः अहङ्कारः तेन उद्दुरेण उद्भूतेन दासीकुलेन दासी-
वर्गणं प्रत्येकं कटीरोधसि कटितटे बद्धा आकर्षता सता अमी सुख्याः
प्रधाना एव जगत्पतेः जगन्नाथस्य परिजनाः निजेश्वर्या देव्याः
पदपुरः पदाद्ये प्रापय्य आनीय चौरा इव पाल्यन्ते स्म । शार्दूल-
विक्रीडितं दृप्तम् ।

(ज) इदन्तु तद्विपरीतमिति स्वामिनः अपराधे भृत्यदण्ड
इति भावः ।

यास्याम्यदूरेऽहमितीश्वरेष

प्रोक्ते कथं वाऽजनि दीर्घकोपः । (ट)

श्रीवा । स्वामिन् ! ईश्वर्यां हि इयमेव रीतिः ।

श्रीचै । श्रीवास ! नारदत्वेन (ठ) भवान् हारकाविलास-
प्रिय एव तेन तुभ्यमैश्वर्यांश्च एव रोचते । स्वरूपस्य हृन्दा-
वनप्रियत्वात् तथाविधानन्दवैदग्ध्यांश्च एव प्रेषान् ।

अद्वैतः । भगवन् !

भगवत्पदाश्लोकद्वयोरनुग्रहा-

दस्मादृश्यामीदृशमीदृशं महत् ।

वभूव सौभाग्यमहो महोत्सवा

मूर्त्ता इवामी विविशुटंशोः पथि । (ड)

श्रीचै । किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

अद्वै । किं भूयः प्रियमुपकरिष्यसि ।

(ट) अचेतनश्चेति । अचेतनस्य अस्मिन् रथस्य को वा मनुः
अपराधः आनोऽपराधो मनुचेत्वमरः । कथमेव रथः भ्रष्टः देव्या
इति शेषः ताद्यते आह्वयते । अहम् अदूरे निकटे यास्यामि
शीघ्रमागमिष्यामीति भावः । इति ईश्वरेण प्रोक्तो वा कथं दीर्घकोपः
अजनि जातः ? । उपजाति इत्तम् ।

(ठ) नारदत्वेन नारदांश्यावतारत्वेनेत्यर्थः ।

(ड) भवदिति । भवतः पदाश्लोकद्वयोः पदपङ्क्तयोः अह-
त्पङ्क्तात् अस्माकं ईश्वरीदृशं महत् सौभाग्यं वभूव अहो ! आश्चर्यं
मत् अमी मूर्त्ता इव महोत्सवाः इयोः पथि विविशुः इति गोचरा-
वभूव रित्तर्षः । अंशकपिचं इत्तम् ।

हेलाखेलायितेनातनि कलिमथनं ख्यापितो भक्तियोगो
व्यक्तं तत्रापि नीतः परमसुनिश्चतः प्रेमनामा पदार्थः ।
क्वापि क्वापि प्रकीर्णां पुरुतरसुभगभावुका भावुकानां
तत्राप्याभीर नारीसुकुटमणिमहाभावविद्याऽनवद्या ॥ (ठ)

अस्माकन्तु । धर्मार्थकामेषु परैव कुत्सा

लिप्सा न मोक्षस्य च कर्हिर्बिम्बः ।

एभिः समस्तैस्तव देव ! लोकै-

र्लोकान्तरेऽप्यस्तु सहैव वासः ॥ (ण)

श्रीचै । एवमेव ।

हृन्दारण्यान्तरस्थः सरसविलसिते नात्मनात्मानमुद्धे-
रानन्दस्यन्दवन्दीकृतमनसमुरीकृत्य नित्यप्रमोदः ।

(ठ) हेलेति । हेलाखेलायितेन हेलाया अवज्ञया यत् खेला-
यितं क्रीडितं तेन कलिमथनं कलेर्दमनम् अतनि कतमित्यर्थः भक्ति-
योगः ख्यापितः प्रकटीकृतः । तत्रापि भक्तियोगे व्यक्तं स्फुटं यथा
तथा परमः महान् सुनिश्चतः अतिनिगूढः प्रेमनामा पदार्थः वस्तु
नीतः संयोजितः । तत्रापि क्वापि क्वापि प्रेम्णीत्यर्थः भावुकानां
प्रेमिकाणां पुरुतरसुभगभावुका अत्यन्तप्रियतरा अनवद्या अनिन्द्या
आभीरनारीणां गोपनारीणां सुकुटमणौ श्रीकृष्णे वः महाभावः
महती प्रीतिः तस्य विद्या प्रकीर्णा प्रकाशितेत्यर्थः । शृङ्गाराट्टसम् ।

(ण) धर्मार्थकामेष्विति । हे देव ! नः अस्माकं धर्मार्थ-
कामेषु परा महती एव कुत्सा अरतिरित्यर्थः अस्तु कर्हिर्बिम्बु कदा-
चिदपि मोक्षस्य विद्या आभेन्ना न अस्तु । एभिः समस्तैः लोकैः
सहैव लोकान्तरेऽपि वासः अस्तु । इन्द्रवज्राहसम् ।

(त) हृन्दारण्यान्तरस्थ इति । अहं हृन्दारण्यान्तरस्थः सरस-
विलसितेन सरसेन पिङ्गासेन आत्मना आत्मम् आत्मानम् उद्धेः आनन्द-

इन्दारख्यैकनिष्ठान् स्वरुचिसमतनून् कायविष्यामि युष्मा-
नित्येवास्तेऽवशिष्टं किमपि मम महत्कर्म तच्चातनिष्ये ॥ (त)
अपि च ।

दास्ये केचन केचन प्रणयिनः सख्ये त एवोभये
राधामाधवनिष्ठया कतिपये श्रीहारकाधीशितुः ।
सख्यादावुभयत्र केचन परे ये वाऽवतारान्तरे
मथ्यावहृष्टटाऽखिलान् वितनवै इन्दावनासङ्गिनः ॥ थ)
अहै । तथाऽस्तु ।

निजेच्छया प्रापय वयटेव

स्थलान्तरं नो वपरन्तरं वा ।

खन्देन वन्दीकृतम् आनिष्ट मनो यस्य तादृशम् उरीकृत्य अङ्गीकृत्य
नित्यप्रमोदः सततानन्दनयः सन् युष्मान् इन्दारख्यैकनिष्ठान् तथा
स्वरुचिसमतनून् स्वेच्छाधीनविग्रहान् कारविष्यामि । इत्येव मम
किमपि महत् कर्म अवशिष्टम् आच्छेत् तत्र चातनिष्ये करिष्यामीत्यर्थः ।
सङ्घरा इत्तम् ।

(थ) दास्ये इति । केचन दास्ये प्रणयिनः केचन सख्ये
प्रणयिनः केचन त एव उभये दास्ये सख्येचेत्यर्थः प्रणयिनः आज-
स्येति शेषः । कतिपये राधामाधवनिष्ठया राधामाधव प्रेम्णाल्यर्थः
प्रणयिन इति शेषः । केचन श्रीहारकाधीशितुः श्रीकृष्णस्य सख्यादौ
प्रणयिन इति शेषः परे केचन, उभयत्र राधाकृष्णयोरित्यर्थे प्रण-
यिन इति शेषः ये वा केचन अवतारान्तरे अन्वेषिन् अवतारे राज-
वर्षिणादौ प्रणयिन इति शेषः । एतान् अखिलान् उभान् नवि
आच्छेत् इत्युक्तेन तत्रादिभान् इन्दावनासङ्गिनः इन्दावनासङ्गान् वितनवै
करवै । चान् अखिलान् इत्तम् ।

सन्नि तटाशय्यं चरिचमेव

जातिस्मरा एव चिरं स्मरामः ॥ (द)

तथाऽपीदमस्तु ।

आकल्प कवयैस्तु नाम कवयो युष्मद्विलासावलीं
तामेवाभिनयन्तु नर्तकगणाः शृण्वन्तु पश्यन्तु ताम् ।
सन्ता मस्मरता त्यजन्तु कुजनाः सन्तोषवन्तः सदा
मन्तु शौचिभुजो भवस्वरणयोर्भक्त्या प्रजाः पान्तु च ॥ (ध)

मगताः । तथैवास्तु । निष्कालाः सर्वे ॥

सञ्ज्ञामहोत्सवो नाम दशमोऽङ्कः ॥

(द) निजच्छयात् । हे प्रभो । त्वं निजच्छया नः स्मरान्
यद् यद् एव स्थानान्तरं स्थानान्तरं वा वपुषः स्वशरीरस्थान्तरं
प्रापय नय, एतत् तत्रैव आशय्यचरित्वं किन्तु वयं चिरं जातिस्मराः
सन्तः स्मरामः भयन्तामति शेषः । उपजाति एतम् ।

(ध) आकल्पमिति । कवयः विद्वांसः आकल्पं युष्माकं
विलासावलीं स्त्रीणां विखचितानि कल्पयन्तु रवयस्तु नाम । नर्तकगणाः
तामेव युष्मद्विलासावलीं अभिनयन्तु नाम्नेन प्रकटयन्तु । सन्तः
साधवः तां शृण्वन्तु च पश्यन्तु च । कुजनाः दुर्जनाः मस्मरता
विद्वपिता त्यजन्तु सदा सन्तोषवन्तः सन्तुष्टाः सन्तु । शौचिभुजः
भूपालाः भवस्वरणयोः भक्त्या प्रजाः पान्तु प्राणयन्तु च । शादूल-
विश्रीङ्गतं एतम् ।

दशमोऽङ्कः समाप्तः ।

यखोच्छिष्टप्रवादाद्यमजनि मम प्रीडिमा
 वाग्देव्या यः कृतार्थी हत इह समयोष्णीत्वं तन्निवतारण
 यत् कर्त्तव्यं नयेत्कृतमिह सुधियो येऽनुकम्पिते तेऽमी
 मृग्यन्त्यन्यान् ममामसरितमिदममी कल्पितानो विदन्तु
 शोचैतन्मकथा यथा मति यथादृष्टं यथा कर्त्तव्यं
 जद्व्ये कियती तदीयकपया वल्लेन येयं मया ।
 एतां तत् प्रियमण्डले शिव शिव सृष्ट्ये कौशेयं गते :
 को जानातु मृषीत कस्तदनया कृष्णः स्वयं प्रीयताम् ॥
 दृष्टा भागवताः कृपाभ्युपगता तेषां स्थितं तेषु च
 ज्ञातं तेषु विविक्षितश्च कियता प्रेम्णाऽपि तत्रासितम्
 लोचनिर्न-सृतं सृतेष्वेदिपुनर्मत्तं व्यमकादिधे-
 दत्तस्यैव न किं सृतं वत विधे रामाय त्त्भ्यं नमः ॥
 शाके चतुर्दशशते रविवाजियुक्ते
 गौरी हरिर्धरणिमण्डल पाविरासीत् ।
 तस्मिंश्चतुर्नवतिभाणि तदीयबीजाः
 यन्तोऽस्यमाविरभवत् कतमस्य वज्रात् ।
 समाप्तमिह शैतन्यचन्द्रोदयनाम नाटकम् ॥

